

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích
Filozofická fakulta
Historický ústav

Markéta Skořepová

**Ovdovění a osiření ve venkovské společnosti.
Panství Nový Rychnov, 1785-1855**

Disertační práce

Vedoucí práce: doc. PhDr. Josef Grulich, Ph.D.
Historický ústav Filozofické fakulty Jihočeské univerzity

České Budějovice 2014

Prohlašuji, že svoji disertační práci jsem vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své disertační práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu své kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

V Českých Budějovicích 28. července 2014

PhDr. Markéta Skořepová

Anotace

Předkládaná práce se zabývá problematikou neúplných rodin ve venkovském prostředí konce 18. a první poloviny 19. století. Základem analýzy se stala jmenná databáze vdovců, vdov a sirotků vystavěná na záznamech matrik, gruntovních knih, pozůstalostních řízení a zpovědních seznamů. Práce se opírá o metodologická východiska historické demografie, sociálních dějin, dějin rodiny a mikrohistorie.

Předmětem zkoumání se staly ovdovělé osoby a osiřelé děti, které ztratily jednoho z rodičů před dosažením dvaceti let věku. Zohledněny byly dobové právní normy a soudobý diskurz týkající se vdovců, vdov a sirotků. Důraz byl položen na historicko-demografickou analýzu místa ovdovělých a osiřelých osob v populaci. V souvislosti s problematikou držby usedlostí bylo sledováno prosazování osobních a rodinných strategií. Jako klíčové téma bylo nahlíženo postavení osiřelých dětí ve venkovské společnosti a jejich životní perspektivy.

Summary

The thesis *Widowhood and Orphanhood in the Rural Society. The Domain of Nový Rychnov, 1785-1855* deals with the incomplete families in the rural society at the end of the 18th and during the first half of the 19th centuries. The fundamental database of widowers, widows and orphans was based on the parish registers, land registers, testaments and listings of confession. The thesis draws upon methodological postulates of historical demography, history of the family, social history and microhistory.

The research concentrates on the widowed persons and orphaned children under the age of twenty. The contemporary legal norms and discourse are taken into consideration. The close attention is paid to the inheritance practice and to the personal and family strategies in connection with the transfers of family property. The position of orphaned children, their living conditions and perspectives are perceived as a crucial point of the present research.

Obsah

I. Úvod	1
I.1. Neúplné rodiny ve venkovském prostředí v raném novověku a první polovině 19. století jako badatelské téma	1
I.2. Rodiče a děti ve světové historiografii	6
I.3. Neúplné rodiny jako téma evropské historiografie	14
I.4. Osirelé a nezaopatřené děti ve světové historiografii	22
I.5. Neúplné rodiny pohledem české historiografie	32
I.6. Metodologické možnosti studia neúplných rodin v prostředí českého venkova raného novověku a první poloviny 19. století	39
II. Obraz ovdovění a osiření v raném novověku a první polovině 19. století	44
II.1. Ovdovění a osiření ve venkovské společnosti z pohledu právních norem	44
II.2. Utváření obrazu vdovců, vdov a sirotků	56
II.3. Využití etnografických pramenů při výzkumech venkovské rodiny	70
II.4. Vdovy, vdovci a sirotci v české kramářské a lidové písni	72
III. Neúplné rodiny na panství Nový Rychnov	78
III.1. Prameny	78
III.1.1. Matriky	78
III.1.2. Soupisy obyvatelstva	82
III.1.3. Gruntovní knihy	85
III.2. Metodika výzkumu	96
III.3. Panství Nový Rychnov	102
III.3.1. Dějiny panství	102
III.3.2. Demografická a sociální struktura panství	109
IV. Neúplné rodiny v zrcadle historickodemografických výzkumů	121
IV.1. Vdovy a vdovci ve venkovské populaci	122
IV.2. Osiření	130
IV.3. Ovdovělí rodiče a osirelé děti	142

V. Strategie neúplných rodin	154
V.1. Sňatky ovdovělých osob	164
V.2. Macechy a otčímové, nevlastní děti a nevlastní sourozenci	183
V.3. Okolnosti předávání usedlostí v kontextu českého a středoevropského bádání	193
V.4. Samostatné hospodaření ovdovělých rodičů	199
V.5. Předávání usedlostí a výměnek	214
VI. Životní podmínky osiřelých dětí	233
VI.1. Čelední služba	233
VI.2. Domácnosti osiřelých dětí	239
VI.3. Úplní sirotci	253
VI.4. Poručníci osiřelých dětí	261
VI.5. Vrchnoporučenský úřad a sirotčí pokladna	265
VII. Perspektivy osiřelých dětí	282
VII.1. Dědické podíly osiřelých dětí	282
VII.2. Sňatky osiřelých dětí	295
VII.3. Dědicové usedlostí a perspektivy jejich sourozenců	306
VIII. Závěr	314
IX. Obrazová příloha	324
X. Seznam pramenů a literatury	332
X.1. Prameny nevydané	332
X.2. Prameny vydané	334
X.3. Literatura	326
XI. Seznam zkratk	376
XII. Seznam tabulek a grafů	378
XIII. Seznam obrazových příloh	384

Poděkování

Ráda bych poděkovala všem, kteří mi byli při sepisování disertační práce nápomocni, především svému školiteli doc. PhDr. Josefu Grulichovi Ph.D. Za mimořádně vstřícný přístup děkuji pracovníkům Národního archivu Praha a Státního okresního archivu Pelhřimov. Mé poděkování dále patří všem, kteří mi během dokončování práce pomohli svými připomínkami. Děkuji také vedení Muzea Vysočiny Pelhřimov, přísp. org. za podporu při provádění výzkumů a umožnění doktorského studia.

I. Úvod

I.1. Neúplné rodiny ve venkovském prostředí v raném novověku a první polovině 19. století jako badatelské téma

V roce 1977 byla v Cambridge vydána kniha Petera Lasletta *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations*.¹ Její součástí byla i krátká kapitola nazvaná *Parental Deprivation in the Past*, která světovému dějepisectví představila do té doby nepoznanou skupinu historických aktérů: sirotky. Podnětem pro sepsání stati se stala stoupající rozvodovost v soudobé Británii, která autora přivedla k otázce, zda jsou dnešní neúplné rodiny výhradně problémem moderní společnosti, nebo mají svou obdobu v minulých staletích. Odpovědí byl velký počet osiřelých dětí, zachycený raně novověkými dokumenty a doložený historickodemografickým bádáním. Ztráta jednoho z rodičů a soužití s nevlastními příbuznými byly v minulosti stejně obvyklé jako v dnes a nesly s sebou podobné důsledky.

Takřka půl století po svém vydání neztratila studie *Parental Deprivation in the Past* na aktuálnosti badatelsky, ani společensky. Ačkoli řada evropských historiků zaměřila pozornost na děti bez rodičů, mnoho aspektů této problematiky zůstalo dosud neobjasněno. Platí to zejména o českém dějepisectví, které se tématu ovdovění a osiření zatím takřka nevěnovalo. Otázka neúplných rodin je přitom demograficky i společensky stále aktuální. I když skutečných siroteků oproti minulosti výrazně ubylo, kvůli velkému počtu rozvodů není soužití dětí s oběma vlastními rodiči samozřejmostí.²

Od sedmdesátých let 20. století zejména američtí sociologové věnovali pozornost rodinám, kde na místo biologického rodiče nastoupil nový partner matky nebo partnerka otce. O něco později se výzkumy tohoto typu rozšířily také v Evropě, značný společenský ohlas měly například práce francouzské socioložky Irène Théry.³ Současná věda se zabývá vlivem předčasného rozpadu rodin na jednotlivce i v celospolečenském měřítku, přičemž je stále diskutována problematika nevlastního rodičovství.⁴ V tomto kontextu

¹ Peter LASLETT, *Parental Deprivation in the Past*, in: týž, *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations*, Cambridge 1977, s. 160-172.

² Podle údajů Českého statistického úřadu bylo v roce 2012 v České republice evidováno 45 206 sňatků a 26 402 rozvodů. Úhrnná rozvodovost dosáhla 44,5 %, přičemž 57,5 % rozvádějících se párů mělo nezletilé děti. Na jednu rozvádějící se dvojici s nezletilými potomky připadalo průměrně 1,5 dítěte. *Demografická ročenka České republiky 2012*, přístupná na webu Českého statistického úřadu: <http://www.czso.cz/csu/2013edicniplan.nsf/p/4019-13>; <http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/rozvodovost> [28. 4. 2014].

³ Srov. například sborník Marie Thérèse MEULDERS-KLEIN – Irène THÉRY (edd.), *Les recompositions familiales aujourd'hui*, Paris 1993.

⁴ Evoluční psychologie popsala tzv. *Cinderella effect*, pojmenovaný podle pohádkové Popelky, trpící soužitím s macechou a jejími dcerami. Současná věda i společnost však horší zacházení s nevlastními

bývají používány pojmy přejaté nebo překládané z angličtiny, jako *smíšené* či *patchworkové* rodiny (*mixed*, *(re)composite*, *blended*, *patchwork families*), běžně se však objevují i staré, tradičně užívané výrazy.⁵ Slova sirotek, otčím nebo macecha s sebou i v současnosti nesou silný emocionální náboj, bez zbarvení nebývají ani zdánlivě neutrální pojmy spojované s předčasným rozpadem domácnosti, například vdovec, vdova nebo nevlastní rodiče.

I z těchto důvodů je třeba se ptát po historickém obrazu *neúplných rodin*. V rámci předkládaného výzkumu jsou definovány jako domácnosti, ve kterých došlo k úmrtí otce nebo matky době, kdy přinejmenším jejich nejmladší potomek ještě nedosáhl dospělosti. Jako *siroťci* jsou v předložené práci označováni jedinci, kteří ztratili jednoho z rodičů před dosažením dvaceti let. Tato věková hranice byla v raně novověkých právních systémech považována za práh zletilosti a občanský zákoník z roku 1811 ji stanovil jako mez, umožňující převzetí a správu živnosti, tedy de facto nabytí samostatnosti. I když hranice plnoletosti byla v první polovině 19. století posunuta až na čtyřiaadvacáté narozeniny, lze předpokládat, že ve dvaceti letech už byly děti na svých rodičích nezávislé a že úmrtí otce nebo matky v tomto věku mohlo mít jen malý vliv jejich na další životní perspektivy.

Bylo by možné samozřejmě pracovat i s nižší věkovou hranicí a výzkum omezit pouze na ty, kteří ztratili rodiče v průběhu dětství, například v prvním desetiletí života. Jednou z nejdůležitějších otázek předloženého výzkumu však byly vyhlídky osiřelých dětí ve srovnání s jejich vrstevníky. Ačkoli v minulosti byli mladí lidé schopni uživit sami sebe mnohem dříve než dnes, k úplnému osamostatnění potřebovali podporu své rodiny, jejíž struktura a ekonomika se v důsledku úmrtí jednoho z rodičů velmi výrazně měnily. Bylo tedy třeba položit otázku, zda a do jaké míry mohlo osiření ovlivnit životní perspektivy jedince, pokud k němu došlo v období dospívání.⁶

Pozornost byla věnována rodinám osiřelým po otci i po matce. Z právního hlediska byly za sirotky pokládány pouze děti, kterým zemřel otec, ovšem úmrtí matky bývalo

děti řeší spíše ve vztahu k novým partnerům rozvedených matek. Srov. například Martin DALY – Margo WILSON, *The Truth about Cinderella*, London 1998. K vztahům rodičů a dětí v rozvedených rodinách a k financování potomků rozloučených párů například Sylvie CADOLLE, *Côté paternel et côté maternel: qui soutient le jeune de famille recomposée?*, in: Agnès Martial – Agnès Fine (edd.), *La valeur des liens. Hommes, femmes et comptes familiaux*, Toulouse 2007, s. 134-162. V českém prostředí bývají vydávány především populárně laděné publikace, například Zdeněk MATĚJČEK – Zdeněk DYTRYCH, *Nevlastní rodiče a nevlastní děti*, Praha 1999.

⁵ Ke klasifikaci vztahů mezi nevlastními příbuznými Jaroslav SKUPNIK, *Antropologie příbuzenství. Příbuzenství, manželství a rodina v kulturněantropologické perspektivě*, Praha 2010, s. 62-63.

⁶ K možnostem definování osiřelých dětí v dějinách i historiografii podrobněji kapitoly II.2. a IV.2.

pro pozůstalé potomky neméně zásadním životním zlomem. Porovnání situace v obou typech osiřelých rodin, stejně jako srovnání postavení a životních strategií vdovců a vdov je důležitým předpokladem k pochopení fungování venkovské rodiny a společnosti. Výzkum zaměřený pouze na ovdovělé ženy a sirotky po otci by byl neúplný a mohl by vést ke zkreslujícím závěrům.

Práce vychází ze studia rodinných a sociálních struktur panství Nový Rychnov na Českomoravské vrchovině. Těžiště výzkumu, určené především optimální dochovaností pramenů, leží v období let 1785-1855. Jedná se o dobu, během které venkovská společnost prošla rozsáhlou sociální, hospodářskou i politickou proměnou, jež zasáhla všechny složky každodenního života vesničanů. Přes veškeré změny zůstávala venkovská společnost dosud poměrně stabilní, ke skutečně výrazné transformaci došlo až po polovině 19. století. Velmi důležitým rysem této doby byl také zvyšující se objem písemností, týkajících se rodinného života venkovanů.

Dva posledně zmíněné faktory činí z konce 18. a první poloviny 19. století období, které je ideální pro sledování demografického a strukturálního vývoje obyvatelstva určitého regionu. Využití prameny z novorychnovského panství umožňují prolnutí kvantifikujících přístupů sociálních dějin a zároveň rekonstrukci osudů jednotlivců. Cílem předkládané práce je zachytit životní podmínky neúplných rodin a zejména osiřelých dětí v co nejširších souvislostech, vystihnout jejich charakteristické rysy a zároveň neztratit ze zřetele jednotlivé aktéry. Klíčovým metodologickým východiskem se proto staly dějiny rodiny v nejširším slova smyslu, zahrnující postupy historické demografie, sociálních dějin, historické antropologie a především mikrohistorie.

S ovdověním a osiřením ve starších populacích souvisí obrovské množství různých otázek. Stejně různorodá je zpracovanost dílčích témat vážících se k neúplným rodinám. Problematika dětí bez rodiny se v posledních desetiletích objevila ve všech západoevropských historiografiích, avšak jednotlivé aspekty tohoto tématu jsou zkoumány s nestejnou intenzitou. Z chronologického hlediska je poměrně dobře probádané období 18. a 19. století, situace ve městech je prozkoumána lépe než venkovské prostředí. Lze si učinit poměrně jasnou představu o početním zastoupení ovdovělých a osiřelých osob v minulosti, neboť pro řadu regionů již existují historickodemografické sondy. Velmi dobré povědomí mají historikové o fungování veřejné péče o sirotky: bádána je legislativa, dobová teoretická pojednání, chod charitativních institucí i filantropické aktivity. Řada výzkumů proběhla v souvislosti se zkoumáním rodinných struktur a strategií

v prostředí, kde chyběl jeden z rodičů. Velmi frekventovaná jsou témata dědické praxe a ekonomiky domácností i jedinců.

Naopak řada otázek zůstává stranou pozornosti. Mimo horizont historiků zůstávají děti, které se navzdory smrti otce nebo matky nikdy nesetkaly s péčí veřejné charitativní instituce, ačkoli lze předpokládat, že právě ony tvořily většinu sirotčí populace. Skryty zůstávají osobní názory a interpretace zážitků spojených s ovdověním nebo úmrtím rodičů. Ideální metodou výzkumu pro 20. století je orální historie, již v souvislosti s problematikou osiřelých dětí uplatnila Lynn Abrams.⁷ Pro vzdálenější období dějin je ovšem tato metoda neupotřebitelná a nezbyvá než na sirotky a jejich rodiče nahlížet alespoň zprostředkovaně – očima těch, kteří se pohybovali v jejich okolí.

Je však otázkou, do jaké míry lze při výzkumu neúplných rodin v českém prostředí čerpat z prací zahraničních historiků metodologickou inspiraci či dokonce přebírat dílčí poznatky. Nelze pochybovat o tom, že situace sirotků z českého venkova se diametrálně lišila od každodennosti chovanců pařížských sirotčinců či dětských dělníků v anglických továrnách. Domácí historiografie však dosud tomuto tématu věnovala jen minimální pozornost, takže výsledky cizích autorů je možné přejímat pouze s velkou obezřetností.

Venkov období raného novověku a 19. století českému badateli nabízí velice široký prostor ke kladení otázek a v neposlední řadě bohatou heuristickou základnu. Vedle sirotčích seznamů a agendy sirotčích pokladen, které jsou v kontextu evropských archivních dokumentů do značné míry unikátní, se hojně dochovaly další písemnosti, v nichž se osiřelé rodiny objevují. Široké možnosti využití nabízí gruntovní knihy, zaznamenávající mimo jiné pozůstalostní řízení, která se týkala ovdovělých partnerů a pozůstalých potomků zůstavitelů. Přecenit nelze význam matričních záznamů a s nimi spojené rekonstrukce rodin.

Kombinováním údajů z různých pramenů by bezpochyby bylo možné zodpovědět řadu otázek, které se problematiky neúplných rodin ve venkovské společnosti týkají. Pro různé regiony i časová období lze bez větších potíží provést statistické analýzy vedoucí k zjištění podílu ovdovělých osob a sirotků určitého věku a pohlaví ve zkoumané společnosti. Z heuristického hlediska by neměla představovat vážnější badatelský problém ani otázka finančního zajištění a dědických práv osiřelých dětí. V případě

⁷ Lynn ABRAMS, *The Orphan Country: Children of Scotland's Broken Homes from 1845 to the Present Day*, Edinburgh 1998.

zkoumání demografického vývoje a předávání venkovských usedlostí je navíc možné vycházet z rozsáhlých výzkumů, které byly na toto téma provedeny.

Zmapováno je také fungování sirotčích kas v předbělohorském období, přestože samotným sirotkům v této souvislosti mnoho pozornosti věnováno nebylo. Různé soupisy obyvatelstva zaznamenávají strukturu jednotlivých domácností, do nichž se sirotci začleňovali. Takřka neprozkoumané, nikoli však „nebadatelné“ téma představuje v českém prostředí úloha poručníků a křestních kmotrů ve vztahu k osiřelým dětem. Alespoň v některých případech by bylo možné sledovat životní kariéry sirotků a srovnat je s perspektivami jejich vrstevníků. Vzhledem k načrtnutým možnostem, které archivy v souvislosti s tématem osiřelých rodin nabízejí, je takřka nepochopitelné, proč mu čeští historikové dosud nevěnovali dostatek pozornosti.

Předkládaná práce je pokusem o postižení problematiky neúplných rodin v co nejširší perspektivě. Z tohoto důvodu byla zvolena forma mikrohistorické sondy, která umožnila detailní zaměření na jednotlivce a zkoumání aspektů, které by při obecněji koncipovaném výzkumu zůstaly skryty. Vlastní práce je rozdělena do sedmi celků. První sumarizuje dostupnou literaturu k tématu neúplných rodin v minulosti. Následuje část věnující se obrazu ovdovělých a osiřelých osob v různých typech pramenů raného novověku a 19. století. Další kapitola se zabývá pramennou základnou a přibližuje populační a hospodářský vývoj regionu. Čtvrtý oddíl předkládané práce sleduje dílčí aspekty ovdovění a osiření z hlediska historické demografie, zabývá se otázkami počtu osiřelých a ovdovělých osob a strukturou těchto skupin obyvatelstva podle věku, pohlaví i sociálního zařazení.

Následující pátá kapitola je věnována strategiím neúplných rodin a především ovdovělých rodičů osiřelých dětí. Velká pozornost se soustředí na otázku druhých sňatků vdovců a vdov, na problematiku nevlastního rodičovství a smíšených rodin tvořených dětmi z více manželství. Neméně důležitá je otázka samostatné držby usedlostí ovdovělými rodiči, předávání gruntů mladé generaci a odchod na výměnek. Uplatňované strategie byly úzce spojeny s životními podmínkami neúplných rodin, kterým je věnována šestá kapitola. V jejím rámci je zmíněna čelední služba jako možný způsob zabezpečení osiřelých dětí. Dále je sledována struktura domácností, postižených ztrátou jednoho z rodičů, pozornost je věnována životním podmínkám úplných sirotků. Stranou zájmu nezůstaly postavy poručníků a vrchnost, která prostřednictvím sirotčích kas

sledovala správu majetku⁸ i osudy osiřelých dětí. Poslední tematický celek pojednává o životních perspektivách těch, kteří v mládí ztratili jednoho nebo oba rodiče. Důraz byl přitom položen na otázky spojené s uzavíráním manželství a výběrem partnerů osiřelých dětí a na jejich vyhlídky na převzetí usedlostí.

Vyjmenované cíle výzkumu by bylo možné shrnout třemi otázkami. Jaké bylo postavení osiřelých dětí a jejich rodičů ve venkovské společnosti končícího raného novověku a první poloviny 19. století? Jakým způsobem předčasné úmrtí ovlivňovalo osudy pozůstalých členů rodiny? Bylo ovdovění a osiření skutečně tak fatální změnou k horšímu, jak se často soudí? Odpovědi byly hledány jednak v kvantitativní analýze různých jevů spojených s ovdověním a osiřením, jednak v prosopografickém výzkumu zaměřeném na konkrétní jedince. Uváděné příklady obyvatel novorychnovského panství, kteří ve sledovaném období ztratili své životní partnery nebo rodiče, byly vybírány a popisovány tak, aby co nejlépe vystihovaly analyzované jevy, ale aby zároveň dokumentovaly pestrost situací, které mohly v životech jednotlivců nastat. Jedním z cílů předkládané práce bylo ukázat venkovské rodiny v souladu se základní tezí mikrohistorického bádání: zaostřit pohled na člověka, představit ho v jeho jedinečnosti a zároveň jeho jednání zasadit do kontextu doby a prostředí, ve kterém žil.

I.2. Rodiče a děti ve světové historiografii

Zkoumání vztahů mezi rodiči a dětmi v dějinách odstartoval v roce 1960 francouzský historik Philippe Ariés dnes už takřka legendární knihou *L'Enfant et la vie familiale*.⁹ Jeho tvrzení o faktické neexistenci dětství ve středověku a indiferentním přístupu, který měli rodiče k svým potomkům zaujímat, se stala nejčastěji citovanými a diskutovanými výroky v historiografii dětství. Philippe Ariés předpokládal postupný vývoj směřující od lhostejnosti starých generací k citovému, modernímu rodičovství 19. století. Jak výstižně poznamenal Hugh Cunningham, byla jeho kniha v podstatě komentářem k teorii civilizačního procesu Norberta Eliase.¹⁰ Navzdory sporným závěrům se Ariésova práce několik let po svém vydání stala klasickým dílem světového dějepisectví, které nastolilo řadu nových badatelských otázek a vneslo do historiografie dosud neprobádané téma.¹¹

⁸ Není-li uvedeno jinak, jsou v předkládané práci finanční částky uváděny ve zlatých konvenční mince.

⁹ Philippe ARIÉS, *L'Enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*, Paris 1960.

¹⁰ Hugh CUNNINGHAM, *Children and Childhood in Western Society Since 1500*, New York 1995, s. 4-6.

¹¹ Srov. přehled bádání o dějinách dětství publikovaný v tematickém čísle *Annales de démographie historique* 102, 2001 (Didier LETT, *Historie médiévale occidentale*, s. 17-25; Marie-France MOREL, *Époque moderne*, s. 26-31; Catherine ROLLET-VEY, *Période contemporaine*, s. 32-46; abecední soupis současné literatury k tématu tamtéž, s. 47-100). Zmíněné bibliografie se orientují především na fran-

Mezi přímé následovníky Philippa Ariése se zařadil okruh autorů, kteří přispěli do sborníku *The History of Childhood* vydaného v roce 1976.¹² Jeho editorem a tvůrcem rozsáhlé, metodologicky koncipované úvodní studie byl americký psychoanalytik Lloyd deMause, jenž převzal a rozpracoval teze svého předchůdce o necitlivosti a brutalitě rodičů starších pokolení.¹³ Proslulým se stalo jeho přirovnání dějin dětství k „noční můře“ a prosazování evoluční teorie historické změny ve vztazích rodičů a dětí. Svá tvrzení opřel o výsledky psychologických výzkumů, jež dokládají, že prožitky a návyky získané v dětském věku si člověk nese do dospělosti a je jimi ovlivněn po celý svůj život. Lhostejný přístup k dětem a tvrdé výchovné praktiky se tak měly přenášet z generace na generaci a určovat celospolečenský dějinný vývoj.¹⁴ I přes poněkud kontroverzní závěry hlavního editora přinesl sborník několik faktograficky cenných příspěvků, dokládajících mimo jiné i značnou péči věnovanou dětem v předchozích staletích.

Řada historiků kulturních dějin se však postavila proti názorům výše zmíněných autorů. Zásadní vliv měla především kritika, kterou roku 1983 vynesla anglická badatelka Linda Pollock.¹⁵ Obvinila své předchůdce nejen z tendenčního výběru pramenů a jejich nevhodné interpretace, ale i z neznalosti dobových reálií a jazykových specifik. Svou vlastní práci *Forgotten Children* postavila na pečlivém studiu reprezentativní kolekce deníkových záznamů z let 1500-1900. Pramenům, rozděleným chronologicky do čtyř skupin podle staletí vzniku, pokládala jednotný soubor otázek týkajících se výchovy a péče o děti. Dospěla k závěru, že mládí příslušníků předchozích generací sice nelze idealizovat, avšak o obecně sdíleném nezájmu nebo špatném vztahu k dětem v minulosti není možné mluvit. Chování raně novověkých rodičů, jakkoli může dnešnímu čtenáři připadat bizarní či kruté, je třeba hodnotit v kontextu doby, nikoli z hlediska současných standardů. Její práce znamenala též významný metodologický posun, neboť ukázala důležitost a nezastupitelnost kvantitativního výzkumu i při bádání něčeho tak „nespočitatelného“, jako je dětství.

Tvrzení o údajné neexistenci dětství v minulosti vyvolala obrovskou polemiku zejména mezi medievisty. Výsledkem byly rozsáhlé výzkumy, které dokázaly nejen

couzskou historiografickou produkci, neopomíjejí však ani literaturu psanou v jiných jazycích. Využit lze rovněž starší bibliografii Ulrich HERRMANN, *Bibliographie zur Geschichte der Kindheit, Jugend und Familie*, München 1980.

¹² Lloyd deMAUSE (ed.), *The History of Childhood*, London 1976.

¹³ TÝŽ, *The Evolution of Childhood*, in: Lloyd deMause (ed.), *The History of Childhood*, London 1976, s. 1-73, zde s. 1-10.

¹⁴ Tyto teze daly vzniknout novému směru světového dějepisectví – psychohistorii. Srov. jednotlivé ročníky časopisu *Journal of Psychohistory*, vydávaného Institute of Psychohistory v New Yorku.

¹⁵ Linda A. POLLOCK, *Forgotten Children: Parent-child Relations from 1500 to 1900*, Cambridge 1983.

citlivé vnímání dětského věku jako specifické fáze lidského života, ale také velkou pozornost, která byla dětem věnována už před nástupem novověku. Středověk lze proto chápat jako laboratoř pro výzkum dějin dětství, a to i přes specifika a mlčenlivost pramenné základny, jež zdaleka nedosahuje pestrosti a úplnosti informací dochovaných pro novější období.

Řadu mediálních pramenů k dějinám dětství zprostředkoval počátkem osmdesátých let německý historik Klaus Arnold. Edičním zpřístupněním důležitých dokumentů otevřel prostor pro další bádání a zároveň upozornil na některé významné okruhy výzkumu.¹⁶ Osobním vyrovnáním se s názory Philippa Ariése byla kniha *Childhood in the Middle Ages* genderové historičky Shulamith Shahar, poukazující na představu nevinného dítěte, jež byla pevně zakotvena v mentalitě středověkých lidí. Jejím důsledkem byla faktická nepřítomnost pevného vedení vůči dětem mladším sedmi let, kterou v žádném případě nelze interpretovat jako rodičovský nezáměr.¹⁷ Postupnou evoluci myšlení a postojů evropské společnosti ve vztahu k dětství zdůraznila americká historička Barbara A. Hanawalt, která varovala zejména před hledáním zlomů a *revolucí* v historii rodiny a sociálních dějinách vůbec.¹⁸

Řadu dílčích studií o dětství ve středověku završili rozsáhlou monografií Daniele Alexandre-Bidon a Didier Lett. Věnovali pozornost obecně sdíleným názorům a představám, jež se odrážejí v dílech středověkých učenců, i životním podmínkám dětí z různých společenských vrstev od 5. do počátku 16. století.¹⁹ Pozornost si zasluhuje kniha *Medieval Children*, jejíž autor Nicholas Orme využil i dochované předměty hmotné kultury a ikonografické prameny, díky kterým mohl vykreslit skutečně barvitou každodennost středověkých dětí.²⁰ Posledně jmenované práce se dočkaly opakovaných vydání a dokázaly, že i vzdálenější etapy evropských dějin popřávaly dětem a dětství značný prostor.²¹

Zkoumána nejsou pouze starší období, pozornost je dlouhodobě věnována problematice dětství raného novověku a 19. století. Tradiční přístupy dějin každodennosti, kul-

¹⁶ Klaus ARNOLD, *Kind und Gesellschaft in Mittelalter und Renaissance*, Paderborn 1980.

¹⁷ Shulamith SHAHAR, *Childhood in the Middle Ages*, London 1990.

¹⁸ Zmiňovaná badatelka se ohradila především proti názoru, že dětství bylo vynálezem novověku. Barbara A. HANAWALT, *Growing Up in Medieval London. The Experience of Childhood in History*, Oxford 1993, s. 3-7.

¹⁹ Daniele ALEXANDRE-BIDON – Didier LETT, *Les enfants au Moyen-Age*, Paris 1999.

²⁰ Nicholas ORME, *Medieval Children*, London 2001; TÝŽ, *The Culture of Children in Medieval England*, PP 148, 1995, s. 48-88.

²¹ Srov. například Albrecht CLASSEN, *Childhood in the Middle Ages and the Renaissance: the Results of a Paradigm Shift in the History of Mentality*, Berlin-New York 2005.

turní historie a dějin mentalit přitom začaly být postupně nahrazovány modernějšími metodami, především historickou antropologií.²² V polovině devadesátých let 20. století byla vydána zatím nejmladší z paradigmatických prací o dějinách dětství: *Children and Childhood in Western Society since 1500*. Její autor Hugh Cunningham se zabýval ideologií dětství v jednotlivých etapách moderních evropských dějin a poukázal na zdánlivě samozřejmý rozdíl mezi *dějiny dětství* a *dějiny dětí*. Dokázal, že historie vnímání určitého fenoménu může být zcela odlišná od vjemů konkrétních jedinců, a poukázal na potřebu studia prožívání raných stádií lidského života z hlediska samotných aktérů, ať už dětí nebo jejich rodičů.²³

Zájem badatelů se soustředil na jednotlivé fáze dětství, počínaje narozením,²⁴ přechodovými rituály začleňujícími dítě do společnosti,²⁵ i na pozdější etapy vývoje jedince.²⁶ Velký důraz byl položen na období dospívání a pozvolného vstupu dítěte do světa dospělých.²⁷ Podobné diskuze jako pojem *dětství* vyvolalo v osmdesátých letech i používání termínu *adolescence*, který se ve starších historických pramenech vůbec nevyskytuje. Přesto dnes díky výzkumům řady badatelů není pochyb o specifickém vnímání puberty v minulosti. Dospívání bylo v uplynulých staletích posuzováno jako období postupného přechodu k dospělosti, doba vzdělávání, učení a přípravy na budoucí životní povolání.²⁸ Důležitým badatelským tématem se stalo nahlížení puberty jako rizikového věku, ohrožujícího vývoj a morálku dítěte i celé společnosti, jež se prosadilo především v průběhu druhé poloviny 19. století.²⁹

²² Příkladem interdisciplinárního přístupu je kniha Kurt W. ALT – Ariane KEMKES-GROTTENTHALER (edd.), *Kinderwelten. Anthropologie – Geschichte – Kulturvergleich*, Köln-Weimar 2002. Srov. také starší příručku Joseph M. HAWES – N. Ray HINER (edd.), *Children in Historical and Comparative Perspective: An International Handbook and Research Guide*, New York 1991.

²³ H. CUNNINGHAM, *Children and Childhood*.

²⁴ Například Jacques GÉLIS, *L'arbre et le fruit*, Paris 1984; TÝŽ, *Les enfants des Limbes. Mort-nés et parents dans l'Europe chrétienne*, Paris 2006.

²⁵ Guido ALFANI – Philippe CASTAGNETTI – Vincent GOURDON, *Baptiser: pratique sacramentale, pratique sociale (XVIe-XXe siècles)*, Saint Étienne 2009.

²⁶ Důležité poznatky přinesl především sborník z pařížského kolokvia Jean Pierre BARDET (ed.), *Lorsque l'enfant grandit. Entre dépendance et autonomie*, Paris 2000.

²⁷ Například Colin HEYWOOD, *Childhood in Nineteenth-century France: Work, Health and Education among the „Classes Populaires“*, Cambridge 1988. Srov. novější práci TÝŽ, *Growing Up in France: from Ancienne Régime to the Third Republic*, Cambridge-New York 2007.

²⁸ Především Michael MITTERAUER, *Sozialgeschichte der Jugend*, Frankfurt am Main 1986; Barbara A. HANAWALT, *Historical Descriptions and Prescriptions for Adolescence*, JFH 17, 1992, s. 341-351.

²⁹ Chronologicky koncipovaný přehled, vnímající mládež jako sociální skupinu, podal John R. GILLIS, *Youth and History: Tradition and Change in European Age-Relation. 1770 – Present*, New York 1974. Spíše sociologické pojetí zvolila Agnès THIERCÉ, *Histoire de l'adolescence: 1850-1914*, Paris 1999. Srovnání anglického a francouzského městského prostředí na konci dlouhého 19. století předložil David POMFRET, *Representations of Adolescence in the Modern City: Voluntary Provision and Work in Nottingham and Saint-Étienne, 1890-1914*, JFH 26, 2001, s. 455-479.

Úvahy o dějinách dětství a mládí bývaly úzce provázány s výzkumy prováděnými na poli *women's history* a *gender studies*. Nepřekvapí velký důraz kladený na problematiku vnímání a prožívání mateřství a vztahů mezi matkami a dětmi.³⁰ Jedna z feministických historiček Yvonne Knibiehler v roce 1987 publikovala knihu s příznačným názvem *Les pères ont aussi une histoire*, díky níž se zařadila mezi průkopníky psaní dějin otců a otcovství.³¹ Téma se stalo aktuální především v souvislosti s diskuzemi o krizi tradičního otcovství a nástupu generací *nových otců* na konci 20. století. Díky tomu vznikla řada podnětných prací zabývajících se postavením mužů v rodině a vztahy mezi otci a jejich potomky.³² Zájem historiků nezůstal omezen pouze na nejužší rodinná jádra – pozornost byla věnována prarodičům a vzdáleně spřízněným osobám³³ i duchovním příbuzným, tedy křesťným kmotrům.³⁴

Již koncem devadesátých let mohly být vydávány rozsáhlé monografie mapující dějiny dětství a mládí od starověku do současnosti. Otázky vývoje jedince v období před dosažením dospělosti v různých historických etapách řeší dvousvazkový sborník mezinárodního kolektivu autorů, jenž redigovali Giovanni Levi a Jean Claude Schmitt.³⁵ Krátce na to vyšla rovněž dvoudílná publikace *Histoire de l'enfance en*

³⁰ Srov. například klasičtí práci Christine KLAPISCH-ZUBER, *Women, Family, and Ritual in Renaissance Italy*, Chicago 1985, s. 94-116, 117-151; Jennifer V. POPIEL, *Making Mothers: The Advice Genre and the Domestic Ideal, 1760-1830*, JFH, 29, 2004, s. 339-350. Na vyšší společenské vrstvy 19. století se zaměřuje Gabrielle HOUBRE, *Histoire des mères et filles*, Paris 2006.

³¹ Yvonne KNIBIEHLER, *Les pères ont aussi une histoire*, Paris 1987. Srov. starší práci Yvonne KNIBIEHLER – Catherina FOUQUET, *L'histoire des mères du Moyen Âge à nos jours*, Paris 1981.

³² Zásadní význam má kolektivní monografie Jean DELUMEAU – Daniel ROCHE (edd.), *Histoire des pères et de la paternité*, Paris 2000. V souvislosti s mediévistickým bádáním je třeba zmínit tematické číslo časopisu Cahiers de recherches médiévales et humanistes 4, 1997 *Être père à la fin du Moyen Âge*, jehož redaktorem byl Didier Lett. Velký důraz je kladen na proměny tradičních maskulinních rolí v souvislosti s 19. stoletím, srov. především John TOSH, *A Man's Place. Masculinity and the Middle Class Home in Victorian England*, London 1999.

³³ Agnes FINE, *Grand-parents et aïeux hier et aujourd'hui*, ADH 1992, s. 329-337; Vincent GOURDON, *Histoire des grands-parents*, Paris 2001; Didier LETT, *Vieux frères et oncles jeunes: écart de generations et écart d'âge dans les familles de la fin du Moyen Âge*, in: J. P. Bardet (ed.), *Lorsque l'enfant grandit*, s. 93-104; Joanne BAILEY, *The „Afterlife“ of Parenting: Memory, Parentage, and Personal Identity in Britain c. 1760-1830*, JFH 35, 2010, s. 249-270.

³⁴ Z rozsáhlé literatury k dějinám kmotrovství lze zmínit například práce Agnés FINE, *Parraines, marraines, la parenté spirituelle en Europe*, Paris 1994; Quido ALFANI, *Fathers and Godfathers. Spiritual Kinship in Early Modern Italy*, Ashgate 2009; Quido ALFANI – Vincent GOURDON (edd.), *Spiritual Kinship in Europe 1500-1900*, Basingstoke 2012. Kromě jednotlivých časopisecky publikovaných studií bylo problematice kmotrovství věnováno i speciální číslo časopisu *The History of the Family*: HF 5, 2000, č. 3.

³⁵ Giovanni LEVI – Jean Claude SCHMITT (edd.), *Histoire des jeunes en Occident. De l'Antiquité à l'époque moderne*, Paris 1996; TÍŽ (edd.), *Histoire des jeunes en Occident. L'époque contemporaine*, Paris 1996.

Occident, zkoumající z různých úhlů pohledu evropské dějiny dětství, která se stala patrně nejvýznamnější syntézou dané problematiky.³⁶

Většina výše zmíněných děl se zabývala historií dětství v intencích kulturních dějin, dějin mentalit a nověji historické antropologie. Neméně zásadní vliv měla na bádání o dětech od sedmdesátých let 20. století historická demografie a s ní spojené dějiny rodiny. Velkého ohlasu se dostalo knize *The Making of the Modern Family* Edwarda Shortera, jenž věnoval pozornost i nižším vrstvám raně novověké společnosti a životu venkovského obyvatelstva. Ačkoli tato práce zkoumala odlišné sociální prostředí a využívala jiné typy pramenů než o řadu let starší *L'Enfant et la vie familial*, výsledky, ke kterým Shorter dospěl, se do značné míry shodují s interpretacemi Philippa Ariése. Vztahy mezi mužem a ženou, rodiči a dětmi měly být v prostředí pracujících vrstev chladné, postrádající jakoukoli intimitu.³⁷ K podobným závěrům dospěl i Jean Louis Flandrin, jehož kniha *Familles: parenté, maison, sexualité* vyšla takřka současně, roku 1976. Ve své analýze, opřené o statistické výzkumy i rozbor beletrie, preskriptivní literatury a ego-dokumentů, podrobil kritice především Le Playovu vizi ideálních vztahů v rozvětvených, vícegeneračních venkovských domácnostech.³⁸ Obdobně vyznívá i analýza situace v raně novověké Anglii, v níž se Lawrence Stone pokusil načrtnout chronologii vývoje rodinných vztahů napříč různými společenskými vrstvami.³⁹

Nejen díky posledně zmíněným knihám začali historikové více rozlišovat mezi dětmi jednotlivých sociálních kategorií. Velmi zajímavé srovnání přináší kniha Jürgena Schlumbohma *Kinderstuben*, která je v podstatě komentovanou edicí dokumentů, vypovídajících o vnímání dětství ve venkovském, městském i aristokratickém prostředí 18. a 19. století.⁴⁰ Nelze pochybovat o tom, že každodennost a životní úroveň nejmladších příslušníků různých sociálních vrstev byla diametrálně rozdílná. Pozornost proto začala být přesouvána směrem k jedincům vyrůstajícím na spodních příčkách společenského žebříčku. Velkým tématem zejména anglické historiografie se stala problematika dětské práce, která je vnímána jako jedna z nejstinnějších stránek prvních

³⁶ Engle BECCHI – Dominique JULIA (edd.), *Historie de l'enfance en Occident. De l'Antiquité au XVIIe siècle*, Paris 1998; TÍŽ (edd.), *Historie de l'enfance en Occident du XVIIIe siècle à nos jours*, Paris 1998.

³⁷ Edward SHORTER, *The Making of the Modern Family*, New York 1975, s. 57, 168.

³⁸ Jean-Louis FLANDRIN, *Familles: parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société*, Paris 1976.

³⁹ Lawrence STONE, *The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800*, London 1977.

⁴⁰ Jürgen SCHLUMBOHM (ed.), *Kinderstuben. Wie Kinder zu Bauern, Bürgern, Aristokraten wurden. 1700-1850*, München 1983.

fázi průmyslové revoluce.⁴¹ Otázka zaměstnávání dětí v tristních podmínkách rané industrializace v očích řady historiků takřka zastínila fakt, že ve venkovském prostředí mělo vysoké pracovní nasazení dětí dlouhou a nezpochybnovanou tradici.⁴² Vzhledem k věkové struktuře dřívějších populací, kde převažovaly osoby předproduktivního věku, bylo zaměstnávání dětí naprosto nezbytné.⁴³ K poznání problematiky dospívání a práce mladistvých prostřednictvím zkoumání čelední služby jako fáze životního cyklu významně přispěla středoevropská věda, zejména rakouský historik Michael Mitterauer.⁴⁴

Mnohdy neúměrné pracovní zatížení dětí bylo důsledkem bídy, na jejíž hranici se ještě v průběhu 19. století pohybovala velká část evropského obyvatelstva.⁴⁵ Extrémní chudoba se na mladší generaci podepisovala velmi negativně, stávala se sociálním problémem, s nímž se potýkaly úřady i charitativní instituce. Vnímáním dětí chudiny jako celospolečenského problému se zabýval Hugh Cunningham. Jeho kniha *The Children of the Poor* je vystavěna především na dobové publicistice, jež odrážela diskuze i politické boje, které byly vedeny v souvislosti s potomky nejchudších obyvatel Velké Británie.⁴⁶ Velmi zajímavý příspěvek k problematice anglické chudiny raného novověku představuje práce *Parents of Poor Children in England*, jejíž autorka Patricia Crawford zamě-

⁴¹ Srov. například Eric HOPKINS, *Childhood Transformed. Working-class Children in Nineteenth Century England*, Manchester 1993; Hugh CUNNINGHAM, *The Decline of Child Labour: Labour Markets and Family Economies in Europe and North America since 1830*, *The Economic History Review*, New Series 53, 2000, s. 409-428; Peter KIRBY, *Child Labour in Britain, 1750-1870*, New York 2003; Jane HUMPHRIES, *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, Cambridge 2010.

⁴² K pracovnímu nasezení dětí například J. SCHLUMBOHM, *Kinderstuben*, s. 81-94.

⁴³ Práce dětí v domácnostech zemědělců a řemeslníků byla ve společnosti zakotvena kulturně i strukturálně, srov. Paul DELSALLE, *L'integration des enfants dans le monde du travail á Besançon et en Franche-comté au XVIIe siècle*, in: J. P. Bardet (ed.), *Lorsque l'enfant grandit*, s. 547-557. Problematiku dětských zemědělských dělníků v Anglii 19. století zohlednila Pamela HORN, *Children's Work and Welfare, 1780-1890*, Cambridge 1995.

⁴⁴ Michael MITTERAUER, *Gesindedienst und Jugendphase im europäischen Vergleich*, GG 11, 1985, s. 177-204; TÝŽ, *Sozialgeschichte der Jugend*; Gotthard FRÜHSORGE – Rainer GRUENTNER – Beatrix WOLFF-METTERNICH (edd.), *Gesinde im 18. Jahrhundert*, Hamburg 1995; Cezary KUKLO, *Le modèle du life cycle servant a-t-il existé dans la Pologne préindustrielle?*, in: J. P. Bardet (ed.), *Lorsque l'enfant grandit*, s. 717-732. Zajímavé výsledky přinesla také dotazníková akce, která odhalila řadu aspektů každodennosti čelední služby ve Vestfálsku na přelomu 19. a 20. století, srov. Dietmar SAUERMANN (ed.), *Knechte und Mägde in Westfalen um 1900*, Münster 1979. Nověji k problematice čeledi Antoinette FAUVE-CHAMOUX (ed.), *Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th-20th Centuries*, Bern 2004; Antoinette FAUVE-CHAMOUX – Richard WALL, *Domestic Servants in Comparative Perspective: Introduction*, HF 10, 2005, s. 345-354.

⁴⁵ Klasickou a velmi inspirativní prací k dějinám chudoby je Olwen HUFTON, *The Poor of Eighteenth-century France 1750-1789*, Oxford 1974.

⁴⁶ Hugh CUNNINGHAM, *The Children of the Poor. Representations of Childhood since the Seventeenth Century*, Oxford 1991. Novějším obdobím se zabývá Anna DAVIN, *Growing Up Poor. Home, School and Street in London, 1870-1914*, London 1996.

řila pozornost na dílčí aspekty života a potíže nemajetných vrstev. Na základě různých typů pramenů se zabývala se nejen charitativní péčí a dobovými názory na chudinskou otázku, ale i životními podmínkami a každodenností bídou postižených rodin.⁴⁷

Zaslouženou pozornost historiků vzbudila chudoba spojená s prožíváním určité etapy životního cyklu. Výzkumy prokázaly úzké propojení rodinné ekonomiky a aktuální struktury domácnosti. Základním teoretickým východiskem se přitom staly modely, analyzující poměr potenciálního výtěžku a nezbytné spotřeby připadající na jednotlivce určitého věku a pohlaví. Výsledkem takto koncipovaných analýz bylo zjištění, že komplexní rodiny, čítající více osob i generací, mnohdy dokázaly své členy před krátkodobými ekonomickými krizemi ochránit. Naproti tomu nukleární rodiny se v určité životní fázi pravidelně potýkaly s velmi napjatou finanční situací.⁴⁸ Jako kritické bývají hodnoceny zejména roky následující po vytvoření nového manželského páru, kdy přibývalo dětí, jež znamenaly nemalé výdaje, aniž by byly schopny přispívat do rodinného rozpočtu. Naopak období relativní prosperity nastávalo v okamžiku, kdy potomci dorůstali a postupně se zapojovali do získávání obživy.

Model *poverty life cycle* byl formulován především s ohledem na rodiny prvních generací průmyslových dělníků, kde hrála velmi významnou roli námezdní práce žen. Mateřství pro ně znamenalo přerušení výtěžné činnosti a tím i pokles životní úrovně celé rodiny. Podobně obtížnou situaci však ve stejné fázi životního cyklu procházeli i venkované. Výnosy řady zemědělských usedlostí totiž přestávaly stačit ve chvíli, kdy domácnost vedle ústředního manželského páru a většího počtu nesamostatných dětí dosud sdíleli příslušníci starší generace žijící na výměnku.⁴⁹

Příčiny problémů *chudých* dětí, jejichž se osudem stala těžká práce, nízká životní úroveň a mnohdy i zločin, jehož mohly být pachateli i oběťmi, však nelze spatřovat jen v nedostatečných rodinných příjmech. Děti se často ocitaly v kritické situaci nikoli z důvodu chronické chudoby, ale v důsledku absence jednoho či dokonce obou rodičů. Pozornost současníků i historiků upoutaly zejména nemanželské děti, respektive jejich

⁴⁷ Patricia CRAWFORD, *Parents of the Poor Children in England, 1580-1800*, Oxford 2010.

⁴⁸ K problematice rodinných struktur srov. například sborník Peter LASLETT – Jean ROBIN – Richard WALL (edd.), *Family Forms in Historic Europe*, Cambridge 1983.

⁴⁹ Blíže John HENDERSON – Richard WALL, *Introduction*, in: J. Henderson – R. Wall (edd.), *Poor Women and Children in the European Past*, London 1994, s. 1-30; Pier Paolo VIAZZO, *Family Structures and the Early Phase in the Individual Life Cycle. A Southern European Perspective*, in: John Henderson – Richard Wall (edd.), *Poor Women and Children in the European Past*, London 1994, s. 31-50; Michel ORIS – Emiko OCHIAI, *Family Crisis in the Context of Different Family Systems: Framework and Evidence on „When Dad Died“*, in: Renzo Derosas – Michel Oris (edd.), *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Family Stress in Past Societies*, Bern 2002, s. 17-79, zde s. 48-49.

matky.⁵⁰ Specifickým problémem jižní Evropy byla existence velkého počtu nalezců a odložených dětí, ať už manželských nebo nelegitimních.⁵¹ Poslední skupinu těch, co vyrůstali bez jednoho nebo obou rodičů, představují sirotci, kteří navzdory vysokému početnímu zastoupení ve starších populacích nevzbudili dostatečný zájem historiků ani v zahraniční, ani v domácí vědě.

I.3. Neúplné rodiny jako téma evropské historiografie

Díky všeobecnému zájmu o ženské dějiny bylo mnoho pozornosti věnováno ovdovělým matkám nezletilých dětí.⁵² Prostor pro výzkum dějin žen se uvolnil mimo jiné i díky rozvoji sociálních dějin,⁵³ záhy se ale badatelé přiklonili ke kulturním a diskursivním formám analýzy. Již v polovině sedmdesátých let 20. století se objevil koncept genderu, který se zabývá kulturně podmíněnou představou feminity či maskulinity.⁵⁴ S určitým zpožděním se začaly rozvíjet dějiny mužů, v nichž otázka diskurzu od začátku hrála

⁵⁰ Otázku svobodných matek evropské historiografii otevřela kniha Michael MITTERAUER, *Ledige Mutter. Zur Geschichte illegitimer Geburten in Europa*, München 1983. Více prostoru nemanželským dětem věnují například Lola VALVERDE, *Illegitimacy and the Abandonment of Children in the Basque Country, 1550-1880*, in: J. Henderson – R. Wall (edd.), *Poor Women and Children*, s. 51-64; Anders BRÄNDSTRÖM – Sören EDVINSSON – John ROGERS, *Illegitimacy, Infant Feeding Practices and Infant Survival in Sweden. 1750-1950. A Regional Analysis*, <http://www.ep.liu.se/ej/hygiea/ra/011/paperb.pdf> [20. 4. 2014]. Nejen svobodnými matkami, ale i jejich partnery se zabývala P. CRAWFORD, *Parents*, s. 30-111. Srov. též Pierre DUBUIS, *Enfants refusés dans les Alpes occidentales (XVIe-XVe siècles)*, in: Kolektiv autorů, *Abandonné et société en Europe XIVE-XXe siècle*, Roma 1991, s. 573-585, jenž na základě soudních protokolů zkoumá především motivy odmítnutí dítěte.

⁵¹ Kolektiv autorů, *Enfance abandonné et société en Europe XIVE-XXe siècle*, Roma 1991.

⁵² O evoluci vedoucí od feminismu přes dějiny žen k genderovým výzkumům blíže: Joan W. SCOTT, *Women's History*, in: Peter Burke (ed.), *New Perspectives on Historical Writing*, Cambridge 1992,² s. 43-70. K propojení rozvoje genderově koncipovaných výzkumů a feminismu Catherine HALL, *White, Male and Middle-class. Explorations in Feminism and History*, Cambridge 1992. Příklady konkrétních výzkumů v téže době přinesl sborník Karin HAUSEN – Heide WUNDER (edd.), *Frauengeschichte – Geschlechtergeschichte*, Frankfurt am Main-New York 1992. Srov. bibliografické přehledy z osmdesátých let Olwen HUFTON, *Women in History I. Early Modern Europe*, PP 10, 1983, s. 125-141; Joan W. SCOTT, *Women in History. The Modern Period*, PP 101, 1983, s. 141-157. K problematice genderu obecně Ann OAKLEY, *Pohlaví, gender a společnost*, Praha 2000.

⁵³ Spojení sociálních a ženských dějin zdůrazňuje Laura Lee DOWNS, *From Women's History to Gender History*, in: Stefan Berger – Heiko Feldner – Kevin Passmore (edd.), *Writing History. Theory and Practice*, London 2003, 264-266; Dana MUSILOVÁ, *Možnosti uplatnění gender v sociální historiografii*, SSD 8, 2001, s. 45-52.

⁵⁴ Joan W. SCOTT, *Gender. A Useful Category of Historical Analysis*, *The American Historical Review* 91, 1986, s. 1053-1075. Komentář k této studii předložila Jana RATAJOVÁ, *Gender history jako alternativní koncept dějin*, in: Kateřina Čadková – Milena Lenderová – Jana Stráňková (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006, s. 33-40. Srov. Daniela TINKOVÁ, „Žena“ – prázdná kategorie? *Od (wo)men's history k gender history v západoevropské historiografii posledních desetiletí 20. století*, in: Kateřina Čadková – Milena Lenderová – Jana Stráňková (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006, s. 19-32.

zásadní roli.⁵⁵ Většina publikovaných prací se však nadále věnuje především ženám, zejména česká monografická produkce se přidržuje staršího konceptu *women's history*.⁵⁶

Systematické výzkumy týkající se problematiky vdov byly zahájeny na počátku osmdesátých let 20. století.⁵⁷ Klíčovou studií, která otevřela otázku života žen stojících mimo manželství a běžné rodinné struktury, byla stať *Women without Men*, již v roce 1984 publikovala Olwen Hufton.⁵⁸ Ženy, které díky smrti manžela získaly „svobodu“ a „samostatnost“, se v následujících letech staly symbolem prvních krůčků ženské emancipace. Vdovy představovaly prvek nezávislosti ve světě, kde ženy měly být závislé a podřízené mužské autoritě, zároveň se k nim vztahuje velké množství pramenů, které umožňují systematický a detailní výzkum. Jsou proto velmi atraktivním badatelským tématem, které se neustále rozšiřuje.⁵⁹

Zatímco pravidelně přibývá studií, zabývajících se životními osudy ovdovělých žen i fenoménem vdovství,⁶⁰ vdovcům je věnováno mnohem méně pozornosti. Sandra Cavallo a Lyndan Warner, kteří srovnávali obraz ovdovělých osob v dějinách i historiografické produkci, konstatovali, že v otázce vdovství dochází k paradoxní situaci. Ženám totiž v tomto případě historické prameny ponechávají mnohem více prostoru a jsou to naopak muži, kteří zůstávají „neviditelní“.⁶¹ Kořeny tohoto jevu lze hledat už v Bibli,

⁵⁵ John TOSH, *What Should Historians Do with Masculinity? Reflections on Nineteenth-century Britain*, in: Robert Shoemaker – Mary Vincent (edd.), *Gender and History in Western Europe*, Oxford 1998, s. 65-84. Srov. dnes již klasické práce TYŽ, *A Man's Place*; Martin DINGES (ed.), *Hausväter, Priester, Kastraten: zur Konstruktion von Männlichkeit in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, Göttingen 1998.

⁵⁶ V českém prostředí již byly provedeny genderové výzkumy vnímání těla, náboženského prožívání i diskurzů ženskosti a mužskosti. Zásadní význam má ediční projekt Jany Ratajové a Lucie Storchové zpřístupňující česká raně novověká díla o ženách. Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskurzy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*, Praha 2008; TYTÉŽ, *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření Boží. Diskurzy manželství v české literatuře raného novověku*, Praha 2009; TYTÉŽ, *Žádná ženská člověk není: polarizace genderů v českojazyčné literatuře druhé poloviny 18. století*, Praha 2010; TYTÉŽ, *Děti roditi jest božské ovotce. Gender a tělo v českojazyčné babické literatuře raného novověku*, Praha 2013. Srov. také Jana RATAJOVÁ, *Dějiny ženy a koncept genderu v české historiografii*, Kuděj 1-2, 2005, s. 159-173.

⁵⁷ Ida BLOM, *The History of Widowhood: A Bibliographic Overview*, JFH 16, 1991, s. 191-210.

⁵⁸ Olwen HUFTON, *Women without Men: Widows and Spinsters in Britain and France in the Eighteenth Century*, JFH 9, 1984, s. 355-376.

⁵⁹ Novější přehled především anglické a francouzské literatury k tématu vdovství předložila například příloha knihy Sandra CAVALLO – Lyndan WARNER (edd.), *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*, New York 1999, s. 240-261.

⁶⁰ Vznikají i ucelené syntézy, které shrnují poznatky o vdovách v rámci delších časových období i geografických celků. Srov. například Scarlett BEUVALET-BOUTOUYRIE, *Être veuve sous l'Ancien Régime*, Paris 2001; Janine LANZA, *From Wives to Widows in Early Modern Paris: Gender, Economy and Law*, London 2007; Stéphanie FINK DE BACKER, *Widowhood in Early Modern Spain. Protectors, Proprietors, and Patrons*, Leiden 2010.

⁶¹ Sandra CAVALLO – Lyndan WARNER, *Introduction*, in: S. Cavallo – L. Warner (edd.), *Widowhood*, s. 3.

kteřá se poměrně často zmiňuje o vdovách, ovdovělí muži se v ní však neobjevují.⁶² Pozornost jim nevěnovaly zákonné normy, nebyla jim určena zvláštní preskriptivní literatura, takřka se nevyskytovali ani v evidenčních pramenech. Zatímco v případě vdov byl jejich rodinný stav určující kategorií, muži byli jako vdovci uváděni jen zcela sporadicky. Slovo *vdovec* sice nebylo v raném novověku neznámé, používalo se však zřídka.⁶³

Současní badatelé, kteří se zabývají problematikou historické rodiny, do značné míry přejímají hlediska tvůrců dobové literatury i úředních dokumentů. Věnují se pouze ovdovělým ženám a mužům, kteří ztratili partnerku, ponechávají stranou pozornosti. Tato skutečnost je hlavním problémem, či dokonce chybou dosavadních výzkumů vdovství. Situace vdovců a vdov přímo vybízí ke komparativnímu zkoumání, které by přineslo nové poznatky o genderových vztazích v minulosti a mohlo by upravit některé závěry a interpretace vyslovené v souvislosti s postavením vdov v dějinách.

Moderní historikové z minulosti přejímají i modely popisující situaci ovdovělých žen.⁶⁴ Od středověku se vyhraňovaly dva protikladné stereotypy, které Olwen Hufton shrnuje označeními *veselé* a *chudé* vdovy.⁶⁵ Gesa Ingendahl ve své knize o postavení ovdovělých žen v raně novověkém Ravensburgu předložila velmi podobné rozdělení, založené na kontrastu *bohatých* a *chudých* respektive *prostopášných* a *cudných* vdov.⁶⁶ Na jedné straně se objevovala představa movité ženy, která ovdovění vítala jako příležitost k osamostatnění, volnému disponování majetkem a rychlému sňatku podle svých vlastních představ. Na druhé straně stála vdova, pro niž smrt manžela znamenala ztrátu

⁶² Pamela SHARPE, *Survival Strategies and Stories: Poor Widows and Widowers in Early Industrial England*, in: S. Cavallo – L. Warner (edd.), *Widowhood*, s. 227. Postava vdovy se zejména v Novém zákoně objevuje několikrát, například L 7, 11-17; L 21, 1-4; Mk 12, 41-44.

⁶³ Margaret PELLING, *Finding Widowers: Men without Women in English Towns before 1700*, in: S. Cavallo – L. Warner (edd.), *Widowhood*, s. 42-43. Větší obvyklost či rozšíření ženského vdovství oproti mužskému vdovectví lze doložit i etymologicky. Ve většině evropských jazyků, stejně jako v češtině, je slovo *vdovec* odvozováno od pojmu *vdova*. Na tento aspekt upozorňují Merry E. WIESNER, *Women and Gender in Early Modern Europe*, Cambridge 2002, s. 89; S. CAVALLO – L. WARNER, *Introduction*, s. 4-5.

⁶⁴ M. E. WIESNER, *Women and Gender*, s. 90-93; Lynn ABRAMSOVÁ, *Zrození moderní ženy. Evropa 1784-1915*, Praha 2005, s. 93-96. V českém prostředí je bádání o názorech na vdovy a vdovství teprve v počátcích. Výsledky výzkumů, týkajících se postavení a vnímání vdov, rekapituluje Markéta SKOŘEPOVÁ, *Vdovství v tradiční venkovské společnosti (přehled bádání)*, HD 35, 2011, s. 1-31.

⁶⁵ Olwen HUFTON, *Frauenleben. Eine europäische Geschichte 1500-1800*, Frankfurt am Main 1998, s. 321.

⁶⁶ Gesa INGENDAHL, *Witwen in der frühen Neuzeit. Eine kulturhistorische Studie*, Frankfurt-New York 2006, zde s. 25-36.

živitele a sociální nejistotu, případně žena reprezentující představy o ideální manželce, která dožila v ústraní, na modlitbách a ve vzpomínkách na zesnulého muže.⁶⁷

Jako pramen pro diskurzivní analýzu vdovství bývá využívána dobová beletrie, preskriptivní literatura, ego-dokumenty i obrazové a hmotné prameny. Nemenší význam má studium právních aspektů souvisejících s ovdověním, které je poměrně častým tématem výzkumů.⁶⁸ Důležitý příspěvek k reflexi vdov ve středověku předložila Britta Juliane Kruse, která podrobila analýze rozsáhlý soubor tzv. *vdovských zrcadel*.⁶⁹ Konstruování obrazu vdovství se věnovalo i několik specializovaných sborníků. Na základě studia literárních pramenů bylo vdovství jako sociální koncept představeno v knize *Constructions of Widowhood and Virginity in the Middle Ages*.⁷⁰ Martina Schattkowsky připravila publikaci, která sledovala postavení urozených vdov v raně novověkém Německu formou jednotlivých biogramů.⁷¹ Na otázku vizualizace vdovství ve středověku se soustředil sborník, jehož editorkou se stala historička umění Allison Levy.⁷² Různorodé příspěvky přineslo kolokvium v Poitiers, které se zaměřilo na vdovy a vdovství v raně novověké Francii.⁷³

Je však třeba mít na paměti, že literární stereotypy osvětlují pouze jednotlivé aspekty vdovského stavu a vytvářejí portréty, kterým žádná skutečná žena neodpovídala. Dalším velkým nebezpečím při posuzování obrazu a životních podmínek vdov je podsouvání současných hledisek historickým aktérům. Týká se především zmiňovaných diskuzí o *emancipaci* ovdovělých žen. V slavné stati *Emanzipiert oder marginalisiert* Claudia Opitz upozornila, že faktickou samostatnost vdov nelze ztotožňovat s cíleným a vědo-

⁶⁷ L. ABRAMSOVÁ, *Zrození*, s. 99; M. E. WIESNER, *Women and Gender*, s. 91; Barbara J. TODD, *The Virtuous Widow in Protestant England*, in: S. Cavallo – L. Warner (edd.), *Widowhood*, s. 66-83. Dagmar Freist odkazem na Starý a Nový zákon představila protikladný obraz *trpící a prostopásné* vdovy, která svých chování nebezpečně narušuje morální řád a ohrožuje spásu mužů. Dagmar FREIST, *Religious Difference and Experience of Widowhood in Seventeenth- and Eighteenth-century Germany*, in: S. Cavallo – L. Warner (edd.), *Widowhood*, s. 164-165.

⁶⁸ Například Tim STRETTON, *Widows at Law in Tudor and Stuart England*, in: S. Cavallo – L. Warner (edd.), *Widowhood*, s. 193-208; Laura van AERT, *The Legal Possibilities of Antwerp Widows in the Late Sixteenth century*, HF 12, 2007, s. 282-295; Jean Marie AUGUSTIN, *La protection juridique de la veuve sous l'ancien régime*, in: Nicolle Pelegrin – Colette H. Winn (edd.), *Veuf, veuves et veuvage dans la France d'ancien régime*. Actes du colloque de Poitiers, 11-12 juin 1998, Champion 2003, s. 25-46.

⁶⁹ Britta Juliane KRUSE, *Witwen. Kulturgeschichte eines Standes in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, Berlin-New York 2007.

⁷⁰ Cindy L. CARLSON – Angela Jane WEISL (edd.), *Constructions of Widowhood and Virginity in the Middle Ages*, London 1999.

⁷¹ Martina SCHATTKOWSKY (ed.), *Witwenschaft in der Frühen Neuzeit: Fürstliche und adlige Witwen zwischen Fremd- und Selbstbestimmung*, Leipzig 2003.

⁷² Allison LEVY (ed.), *Widowhood and Visual Culture in Early Modern Europe*, London 2003.

⁷³ Nicolle PELEGRIN – Colette H. WINN (edd.), *Veuf, veuves et veuvage dans la France d'ancien régime. Actes du colloque de Poitiers, 11-12 juin 1998*, Champion 2003. V rámci sborníku byl publikován i ojedinělý referát týkající se mužského vdovectví; Frédérique VILLEMUR, *La musique adoucit-elle les veufs?*, in: N. Pelegrin – C. H. Winn (edd.), *Veuf, veuves et veuvage*, s. 259-273.

mým osamostatňováním se v moderním slova smyslu.⁷⁴ Přesto se motiv emancipace v souvislosti s ovdovělými ženami dosud objevuje.

Otázka nezávislosti vdov úzce souvisela s jejich ekonomickým zázemím a finančními možnostmi, případně podporou, kterou mohly získat. Velkou roli v tomto ohledu hrály dědické nároky pozůstalých manželek a jejich oprávnění spravovat majetek nezletilých dětí.⁷⁵ Pozornosti badatelů se dočkaly měšťanky provozující živnosti svých manželů,⁷⁶ námezdně pracující vdovy ve městech⁷⁷ i venkovanky spravující zemědělské usedlosti.⁷⁸ Spolu s výdělečnou činností ovdovělých žen byla zkoumána i problematika utváření domácností a rezidenční zvyklosti vdov. Zásadní výzkumy na toto téma provedla Antoinette Fauve-Chamoux, jež se zabývala francouzským venkovským i městským prostředím v období raného novověku a 19. století.⁷⁹ Na složení domácností ovdovělých žen v Polsku na konci 18. století zaměřil pozornost Cesary Kuklo.⁸⁰ Richard Wall se zabýval sídelními zvyklostmi vdov i vdovců na přelomu 19. a 20. století na základě sčítání lidu.⁸¹ Postavení ovdovělých žen ve srovnání s nikdy neprovdanými starými pannami se věnovala Amy M. Froid.⁸²

⁷⁴ Claudia OPITZ, *Emanzipiert oder marginalisiert? Witwen in der Gesellschaft des späten Mittelalters*, in: Bea Lundt (ed.), *Auf der Suche nach der Frau im Mittelalter*, München 1991, s. 25-48.

⁷⁵ Z mnoha příspěvků k tomuto tématu, zkoumajících různé evropské regiony, lze zmínit Christine DOUSSET, *Fortunes et infortunes familiales des veuves (France XVIIe-XVIIIe siècle)*, in: Agnès Martial – Agnès Fine (edd.), *La valeur des liens. Hommes, femmes et comptes familiaux*, Toulouse 2007, s. 47-67; Angela JIANU, *Women, Dowries, and Patrimonial Law in Old Regime Romania (c. 1750-1830)*, *JFH* 34, 2009, s. 189-205; Ariadne SCHMIDT, *Generous Provisions or Legitimate Shares? Widows and the Transfer of Property in 17th-century Holland*, *HF* 15, 2010, s. 13-24.

⁷⁶ Například G. INGENDAHL, *Witwen*; Isabelle SAGOT, *Être veuve au temps des honorables hommes à Niort, au XVIIe siècle. L'apport des actes notairés*, in: N. Pellegrin – C. H. Winn (edd.), *Veufs, veuves et veuvage*, s. 93-108; Daryl M. HAFTER, *Les veuves dans les corporations de Rouen sous l'Ancien régime*, in: N. Pellegrin – C. H. Winn (edd.), *Veufs, veuves et veuvage*, s. 121-133.

⁷⁷ Antoinette FAUVE-CHAMOUX, *Urban Population and Female Labour: the Fortunes of Women Workers in Rheims before the Industrial Revolution*, in: David J. Siddle (ed.), *Migration, Mobility and Modernization*, Liverpool 2000, s. 119-130. Zajímavé srovnání ohledně možností výdělku a obživy žen ve městech s odlišnou ekonomikou přináší Lola VALVERDE LAMFUS, *Survival Strategies of Poor Women in Two Localities in Guipuzcoa (Northern Spain) in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, in: Beatrice Moring (ed.), *Female Economic Strategies in the Modern World*, London 2012, s. 33-44.

⁷⁸ Srov. například výzkumy provedené pro švédské prostředí Martin DRIBE – Christer LUNDH – Paul NYSTEDT, *Widowhood Strategies in Preindustrial Society*, *Journal of Interdisciplinary History* 38, 2007, s. 207-232; Christer LUNDH, *Remarriage, Gender and Social Class: a Longitudinal Study of Remarriage in Southern Sweden, 1766-1894*, *CC* 22, 2007, s. 373-406.

⁷⁹ Srov. například Antoinette FAUVE-CHAMOUX, *Widows and Their Living Arrangements in Preindustrial France*, *HF* 7, 2002, s. 101-111.

⁸⁰ Cesary KUKLO, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne*, Białystok 1998; G. INGENDAHL, *Witwen*.

⁸¹ Richard WALL, *Elderly Widows and Widowers and Their Coresidents in Late 19th and Early 20th Century England and Wales*, *HF* 7, 2002, s. 139-155.

⁸² Amy M. FROID, *Never Married. Single Women in Early Modern England*, Oxford 2007; TÁŽ, *Marital Status As a Category of Difference: Single Women and Widows in Early Modern England*, in: Judith M. BENNET – Amy M. FROID, *Single Women in the European Past, 1250-1800*, Philadelphia 1999, s. 236-269.

Zkoumání ekonomiky a složení domácností vyústilo ve výzkum strategií ovdovělých osob, které samozřejmě úzce souvisely s rodinnými strategiemi. Mimořádně významné jsou v tomto ohledu výzkumy, které provedla Beatrice Moring, jež se zabývá problematikou rodinných struktur a ekonomickými aspekty života žen v městském i venkovském prostředí severní Evropy.⁸³ Problematice vdovství je do značné míry zasvěcen i nedávno vydaný sborník *Female Economic Strategies in the Modern World*, který editovala.⁸⁴ Na jeho stránkách se objevilo několik zajímavých studií, vycházejících z metodologie sociálních dějin. Mezi ně byl zařazen příspěvek dokumentující situaci v současném Mexiku, který ukázal, že ekonomické obtíže matek-samoživitelek mají stále stejné jmenovatele jako v minulých staletích: nižší vzdělání a menší výděly žen, problém skloubit zaměstnání s péčí o domácnost.⁸⁵

Postavení vdov se samozřejmě měnilo v souvislosti s aktuální podobou jejich rodin. Historikové se velmi často zabývají tím, jak počet, věk a pohlaví potomků z prvního manželství ovlivnily další život matky, její vyhlídky na nový sňatek, samostatné vedení živnosti, či pravděpodobnost odchodu na odpočinek a soužití s některým z potomků. Opačně položená otázka, tedy jak smrt otce a následující postup matky utvářely osudy nezletilých dětí, se však vyskytuje velmi zřídka. Ještě mnohem méně je bádána problematika ovdovělých otců a sirotků po matce. Příznačný je v tomto smyslu obsah jinak velmi podnětného sborníku *Poor Women and Children in the European Past*. Z patnácti studií je dětem věnováno pět, zatímco na chudé ženy se orientuje deset příspěvků. Většina z nich se přitom zabývá vdovami, aniž by se větší měrou soustředila na jejich potomky.⁸⁶

Z četných prací o postavení ovdovělých osob byla otázce pozůstalých dětí a jejich vztahů k přeživšímu rodiči věnována výraznější pozornost například ve studii Antoinette Fauve-Chamoux.⁸⁷ Autorka se zabývala soužitím starších matek a jejich dospívajících či dospělých potomků na francouzském venkově. Dokázala, že společné bydlení bylo obou-

⁸³ Beatrice MORING, *Widowhood Options and Strategies in Preindustrial Northern Europe: Socioeconomic Differences in Household Position of the Widowed in 18th and 19th Century Finland*, HF 7, 2002, s. 79-99; TÁŽ, *Widows, Children and Assistance from Society in Urban Northern Europe 1890-1910*, HF 13, 2008, s. 105-117; TÁŽ, *Rural Widows, Economy and Co-residence in the 18th and 19th Centuries*, HF 15, 2010, s. 239-254.

⁸⁴ TÁŽ (ed.), *Female Economic Strategies in the Modern World*, London 2012.

⁸⁵ Verónica VILLARESPE REYES – Ana Patricia SOSA FERREIRA, *Mexico: Women and Poverty (1994-2004): Progresá-Oportunidades Conditional Cash Transfer Programme*, in: B. Moring (ed.), *Female Economic Strategies*, s. 109-126.

⁸⁶ J. HENDERSON – R. WALL (edd.), *Poor Women and Children*.

⁸⁷ A. FAUVE-CHAMOUX, *Widows and Their Living Arrangements*.

stranně výhodné pro obě generace a fungovalo i v případě nemanželských dětí. Stejně téma s obdobnými výsledky na příkladu Skandinávie zkoumala Beatrice Moring, jež do značné míry zpochybnila starší domněnky o neutěšených rodinných poměrech ve venkovské společnosti severu Evropy.⁸⁸ Výzkumy obou zmíněných autorek poskytují velmi důležitou možnost srovnání se situací v českém prostředí, neboť regiony, kterých se týkají, užívaly právní systémy podobné zdejší.

Přestože výzkum dějin vdovství a vdovectví zdaleka nepostihuje problematiku neúplných rodin v celé její šíři, představuje důležitou metodologickou i faktografickou základnu pro další zkoumání tohoto tématu. Řadu důležitých otázek načrtla v roce 1972 v krátkém článku Micheline Baulant, která na konkrétních příkladech poukázala na některé základní badatelské problémy a fakta týkající se problematiky osiřelých rodin.⁸⁹ Za skutečně průkopnickou práci, jež evropské historiky přivedla ke zkoumání dějin osiřelých dětí, ale bývá považována zmiňovaná studie *Parental Deprivation in the Past* publikovaná o pět let později. Její autor Peter Laslett jako jeden z prvních vyslovil tezi o osiření jakožto mimořádně závažném fenoménu provázejícím dějiny evropské rodiny až do konce 19. století.⁹⁰

Kromě dílčích studií jednotlivých autorů, které budou ještě dále připomínány, byla problematika předčasně rozpadlých rodin a osiřelých dětí rozpracována zejména ve čtyřech důležitých sbornících. Prvním z nich je zmíněná publikace *Poor Women and Children*, jejímiž editory se stali přední odborníci na evropské dějiny rodiny John Henderson a Richard Wall.⁹¹ Hlavním tématem a výchozím konceptem konkrétních příspěvků byla problematika chudoby, ať už absolutní, relativní nebo kulturně pocíťované.⁹² Velký důraz byl položen na provázanost ekonomického a demografického vývoje rodin. Ovdovění a osiření jakožto události vedoucí k poklesu životního standardu rodiny se staly převažujícím námětem uveřejněných statí, postihujících evropský vývoj od středověku až po nedávnou minulost.

⁸⁸ B. MORING, *Widowhood Options and Strategies*; TÁŽ, *Widows, Children and Assistance*.

⁸⁹ Micheline BAULANT, *La famille en miettes: sur un aspect de la démographie du XVIIe siècle*, *Annales* 27, 1972, s. 958-968.

⁹⁰ P. LASLETT, *Parental Deprivation*.

⁹¹ J. HENDERSON – R. WALL (edd.), *Poor Women and Children*.

⁹² Definice absolutní chudoby propočítává poměr výdajů k celkovému příjmu, přičemž v případě chudých lidí bývá drtivá většina prostředků vynaložena na zajištění základních životních potřeb, především potravin. Relativní chudoba souvisí s rozdíly mezi lidmi žijícími v téže společnosti, přičemž nemajetní se cítí být chudí ve srovnání se svými bohatšími sousedy. Kulturní pojetí chudoby souvisí s identifikací a sebeidentifikací jedince jako chudáka. J. HENDERSON – R. WALL, *Introduction*.

Nepříliš rozsáhlý, ale o to zajímavější je sborník *Orphans and Foster-children* vydaný švédskou univerzitou v Umeå.⁹³ Obsahuje čtyři příspěvky, které velmi podnětným způsobem kombinují důkladné demografické analýzy a kulturně historický pohled na problematiku osiřelých a opuštěných dětí. Předmětem výzkumu se stala mimo jiné otázka nevládního rodičovství a institucionální péče o mládež v období dlouhého 19. století. Vedle studií vycházejících z švédských a islandských pramenů zde byla publikována zajímavá stať o průniku standardů evropské charitativní práce do japonského prostředí.⁹⁴

Strategiemi přežití, jež mohly uplatnit rodiny postižené předčasným úmrtím jednoho z rodičů, se zabývá sborník *Household Strategies for Survival*.⁹⁵ Vedoucími mezinárodního autorského kolektivu byli Laurence Fontaine a Jürgen Schlumbohm. V krátkém úvodu poukázali na koncept Pierra Bourdieu, který strategie vnímá jako produkt habitusu, avšak sami tento termín definovali podstatně volněji.⁹⁶ Připomněli důležitost uplatňování kulturně antropologických hledisek i fakt, že to jsou právě rodiny bez otce, které tvoří převážnou část chudých vrstev obyvatelstva rozvojových zemí. Jednotlivé příspěvky sborníku se zabývaly městskými i vesnickými domácnostmi, balancujícími na hranici přežití. Podobně široké bylo i časové a místní zaměření publikace, zahrnující období od novověku po současnost v celosvětové perspektivě.

Zásadní výsledky přinesl sborník *When Dad Died. Individuals and Families Coping With Family Stress in Past Societies*, který zaštitili Renzo Derosas a Michel Oris.⁹⁷ Už samotný název poukázal na emotivnost příběhů osiřelých rodin, jež se staly ústředním motivem celého sborníku. Autoři jednotlivých příspěvků se v menší míře soustředili na obecně koncipované výzkumy a hlavní pozornost věnovali jednotlivcům. V jejich statích vystupují konkrétní rodiny a individua, velký důraz byl položen na rozkrývání sociálních a příbuzenských sítí i struktur domácností.

Provedené výzkumy ukázaly klíčový význam studia problematiky osiřelých rodin. Úmrtí jednoho z rodičů znamenalo pro pozůstalého partnera a nedospělé potomky skutečný přelom. V následujícím období se v jejich osudech odrážely všechny faktory,

⁹³ Lars-Göran TEDEBRAND (ed.), *Orphans and Foster-children. A Historical and Crosscultural Perspective*, Umeå 1996.

⁹⁴ S. A. HASTINGS, *A Christian Institution in Nineteenth-century Japan*, in: L.-G. Tedebrand (ed.), *Orphans and Foster-children*, s. 35-51.

⁹⁵ Laurence FONTAINE – Jürgen SCHLUMBOHM (edd.), *Household Strategies for Survival 1600-2000: Fission, Faction and Cooperation*, Cambridge 2000.

⁹⁶ Tíž, *Household Strategies for Survival. An Introduction*, in: tíž (edd.), *Household Strategies*, s. 1-18, zde s. 9.

⁹⁷ Renzo DEROSAS – Michel ORIS (edd.), *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Family Stress in Past Societies*, Bern 2002.

ovlivňující uspořádání domácnosti i každodenní život: významnou měrou se projevovaly nejen osobní preference jednotlivců bydlících pod společnou střechou, ale také rodinné strategie, zájmy komunity i obecně sdílené postoje a názory celé společnosti, včetně zásahů státu. Smrt otce či matky byla okamžikem, kdy se kolem jediné domácnosti koncentrovala řada prvků charakterizujících danou kulturu. Pro badatele tak soukromá tragédie jedné rodiny představuje ojedinělou příležitost k proniknutí do struktur i myšlení zkoumané společnosti.

I.4. Osířelé a nezaopatřené děti v evropské historiografii

Dějiny osířelých dětí je možné zkoumat ve třech vzájemně se prolínajících rovinách. První možností jsou obecně formulované otázky týkající se například dobové legislativy, společenského diskurzu nebo zastoupení osířelých dětí v populaci. Druhou rovinu představuje institucionální péče, ať už byla zajišťována státem, církví, samosprávou či soukromými nadacemi. Třetí a patrně nejbarvitější perspektiva se badateli otevírá ve chvíli, kdy se rozhodne zkoumat osudy jednotlivých sirotků zasazené do rodinných a sociálních struktur. Všechny tři roviny mají svá heuristická i metodologická specifika, v rámci konkrétních výzkumů se však do značné míry prostupují.

Historikové (osířelých) dětí se zpravidla alespoň dílčím způsobem opírají o demografické analýzy. Ačkoliv se přesné hodnoty pro jednotlivá období a lokality různí, obecně lze říci, že až do konce 19. století měla velká část evropské populace s osířením osobní zkušenost. Badatelé se shodují, že až polovině osob stojících na prahu dospělosti chyběl minimálně jeden z rodičů. Na vině však nebyla pouze úroveň mortality starých populací, ale také vysoká hladina manželské plodnosti a skutečnost, že děti se v manželství rodily po delší časové období. I když rodiče většinou umírali v relativně vysokém věku, kdy nejstarší potomci už bývali dospělí a samostatní, jejich nejmladší děti se o sebe ještě nedokázaly samy postarat. Výjimkou byla samozřejmě období zvýšené úmrtnosti, například v době epidemií, kdy počet zemřelých výrazně stoupal mezi příslušníky všech generací.

Za obvyklých mortalitních poměrů bývalo osíření osudem především nejmladších dětí v rodině, které se narodily starším rodičům. Poměry se výrazně změnily s nástupem nového demografického režimu, charakterizovaného poklesem úrovně dětské úmrtnosti a rozšířením plánovaného rodičovství. Tyto faktory vedly ke snížení průměrného počtu dětí připadajících na jednu rodinu a ke koncentrování všech porodů do prvních let man-

želství. V důsledku toho a díky stoupající naději na dožití osiření v evropských zemích v průběhu 20. století jako fenomén běžně postihující široké vrstvy obyvatelstva takřka vymizelo.

Vedle příčin osiření v souvislosti s natalitou a mortalitou se otázky historických demografů soustředí na počet sirotků v různých skupinách obyvatelstva. Důležité je především zastoupení osiřelých chlapců a dívek v jednotlivých věkových kategoriích. Nejde jen o stáří dětí v okamžiku osiření, zásadní otázkou je také úmrtnost sirotků ve srovnání s potomky žijících rodičů. Řada výzkumů totiž prokázala zvýšenou úroveň kojenecké a dětské mortality v neúplných rodinách. Důvodem mohla být přítomnost choroby, ať už dědičné nemoci nebo akutní infekce, kdy se členové jedné domácnosti nakazili navzájem. Druhou možností mohl být pokles životní úrovně následující po smrti jednoho z rodičů, který způsobil zhoršení zdravotního stavu zbytku rodiny.

Obecně se předpokládá, že zejména úmrtí muže – živitele přinášelo ekonomický propad, který mohl v chudších rodinách znamenat skutečnou katastrofu. Ukazuje se však, že ztráta otce spíše jen komplikovala životní perspektivy dětí, zatímco přímé ohrožení na životě představovala smrt matky. Tento fakt je možné snadno vysvětlit v případě novorozenců, kteří mnohdy umírali následkem těžkého porodu, nebo kojenců, odkázaných po matčině úmrtí na zpravidla nevhodnou náhradní stravu. Absence ženské ruky v domácnosti se však tragickým způsobem podepisovala také na starších dětech, které vykazovaly zvýšenou úmrtnost i ve věku, kdy již nebyly na matce bezprostředně závislé. Pokles životní úrovně sirotků byl kvantitativně doložen z protokolů o odvodech do armády, které naznačují, že chlapci z neúplných rodin bývali mnohdy shledáni nepůsobilými z důvodu nedostatečného vzrůstu či podlomeného zdraví.⁹⁸ Provedené výzkumy zároveň ukázaly, že se situace postižené rodiny obvykle zlepšila, pokud si ovdovělý rodič přivedl nového partnera, který zabezpečil fungování domácnosti.⁹⁹

Dalším důležitým problémem je vnímání sirotků soudobou společností, které se jako badatelské téma prosazuje zejména v posledních letech. Příkladem může být monogra-

⁹⁸ David Sven REHER – Fernando GONZALEZ-QUIFIONES, *Do Parents Really Matter? Child Health and Development in Spain during the Demographic Transition*, *Population Studies* 57, 2003, s. 63-75.

⁹⁹ Vysokou mortalitu osiřelých dětí vykazovaly zejména průmyslové oblasti Švédska v 19. století. Blíže Sune ÅKERMAN – Ulf HÖGBERG – Tobias ANDERSSON, *Survival of Orphans in Nineteenth-century Sweden*, in: L.-G. Tedebrand (ed.), *Orphans and Foster Children*, s. 81-103. Norské výzkumy prokázaly, že pokud se dítěti podařilo přežít svého otce alespoň o měsíc, byla jeho naděje na dožití srovnatelná s dětmi s oběma žijícími rodiči. Naproti tomu v případě sirotků po matce riziko úmrtí dítěte zůstávalo dvojnásobně vysoké i půl roku po matčině pohřbu. Erik BEEKINK – Frans van POPPEL – Aart C. LIEFBROER, *Surviving the Loss of the Parent in a Nineteenth-century Dutch Provincial Town*, *Journal of Social History* 32, 1999, s. 641-669; Tříž, *Parental Death and Death of the Child. Common Causes or Direct Effects?*, in: R. Derosas – M. Oris (edd.), *When Dad Died*, s. 233-260.

fie *The Orphan in Eighteenth-century Law and Literature*, jejíž autorka Cheryl L. Nixon na základě studia soudních spisů ukázala vliv literárního obrazu sirotka na vnímání skutečných jedinců.¹⁰⁰

Významný zdroj informací o nazírání společnosti na osiřelé děti jsou soudobé právní normy. Sirotkům věnovaly pozornost už středověké zákoníky, jež se zabývaly především dědickými nároky dětí. Zásadní význam měla otázka poručnictví, které bylo upraveno zákonem a zahrnovalo jak péči o dítě, jeho výchovu a vzdělání, tak i správu zděděného majetku. Velkou pozornost tomuto tématu a pramenům, které vznikly v souvislosti s volbou a činností poručníků, věnovala francouzská historiografie, především Guy Brunet¹⁰¹ a Sylvie Perrier,¹⁰² jejichž práce přinesly mimořádně závažné poznatky o problematice sirotků.

Legislativa ohledně jmenování a pravomocí zástupců osiřelých dětí se v rámci Evropy měnila v čase i prostoru. Obecně platilo, že za dítě zodpovídali nejbližší dospělí příbuzní, kteří bývali kontrolováni, zda skutečně postupují v souladu se zájmy svého svěřence. Velká role byla přisuzována přeživšímu rodiči, zároveň ale panovaly obavy, aby ovdovělý otec či matka sirotka nešidili například ve prospěch dětí z nového manželství.¹⁰³ Řešením bylo obvykle buď právní ošetření dědických nároků, nebo pověření další osoby (obvykle pokrevního příbuzného nebožtíka) dozorem nad sirotčím majetkem.¹⁰⁴

Je třeba poznamenat, že adopce ve smyslu osvojení si bezprizorního dítěte se v novodobém evropském právu začala objevovat až koncem 19. století. I v předcházejících obdobích si některé bezdětné páry braly za vlastního cizího potomka, ovšem cílem tohoto kroku byla snaha zajistit si dědice, respektive oporu na stáří. Adoptovány proto bývaly dospělé osoby nebo děti chudých rodičů, nikoli však sirotci či nalezcí. Nejed-

¹⁰⁰ Cheryl L. NIXON, *The Orphan in Eighteenth-century Law and Literature. Estate, Blood and Body*, Farnham 2011.

¹⁰¹ Guy BRUNET, *Le juge et l'orphelin. Des assemblées de parents aux conseils de famille XVIIIe-XIXe siècles*, ADH 123, 2012, s. 225-241.

¹⁰² Sylvie PERRIER, *Des enfances protégées. La tutelle des mineurs en France, 17e-18e siècles*, St. Denis 1998.

¹⁰³ Snaha bránit matkám ve správě sirotčího majetku byla patrná především v Itálii, srov. Giulia CALVI, *Widows, the State and Guardianship of Children in Early Modern Tuscany*, in: S. Cavallo – L. Warner (edd.), *Widowhood*, s. 209-219.

¹⁰⁴ Christopher CORLEY, *Preindustrial „Single-parent“ Families: the Tutelle in Early Modern Dijon*, JFH 29, 2004, s. 351-364; TÝŽ, *Les donations á cause de mort et l'âge á la majorité XVIe-XVIIIe siècles*, in: J. P. Bardet (ed.), *Lorsque l'enfant grandit*, s. 341-348.

nalo se tedy o výraz dobročinnosti, spojený se snahou dát rodinu osiřelému či opuštěnému dítěti.¹⁰⁵

Zajímavou otázku představuje úloha kmotrů, kteří jako duchovní příbuzní měli stát osiřelému dítěti nejbližší a nesli za něj zodpovědnost. Z dosavadního výzkumu však vyplývá, že kmotrovství mělo v mentalitě středověkých a raně novověkých lidí zcela výjimečnou úlohu, tudíž nebylo kombinováno s poručnictvím.¹⁰⁶ Častěji byla péče o osiřelé dítě i dohled nad jeho finančními záležitostmi svěřována prarodičům, kteří se ale vzhledem ke svému věku či předčasnému úmrtí mnohdy nemohli role zástupců dítěte ujmout.¹⁰⁷ Úlohy opatrovníka se proto velmi často museli zhostit kolaterální příbuzní otce či matky, nejobvykleji strýcové děti.¹⁰⁸ Předání nezletilého potomka příbuzným nebo sousedům bylo zejména v případě chudých rodin velmi častou strategií vedoucí nejen k snazšímu uživení zbývajících členů pozůstalé rodiny, ale také k usnadnění sňatku přeživšího ovdovělého rodiče.¹⁰⁹

V mikroanalytické rovině se klíčovým tématem dějin osiřelých dětí stala otázka rodinných a sociálních vztahů, které úzce souvisely se zaopatřením pozůstalých sirotků.¹¹⁰ Z hlediska historického bádání se zde prolínají otázky dědické praxe i ekonomiky domácností. Řada osiřelých dětí totiž nemohla počítat s dostatečným zabezpečením z pozůstalosti, která by jim umožnila bezproblémové dospívání i start do života. Pro velkou část z nich byla nutností vlastní výdělečná činnost a případně pomoc veřejných institucí. Nezbytností se také stávalo vytváření různých podob osobních či rodinných strategií, které zahrnovaly stěhování, transformaci domácnosti, hledání zaměstnání i stylizování žádostí o podporu.¹¹¹

¹⁰⁵ Mireille CORBIER (ed.), *Adoption et fosterage. Actes du colloque de l'Istitut Finlandais, 4 et 5 juin 1993*, Paris 1999; John WARD, *Placement et adoption des orphelins au Royaume Uni 1870-1926*, Paris 2010.

¹⁰⁶ Agnès FINE, *Adoption et parrainage dans l'Europe ancienne*, in: M. Corbier (ed.), *Adoption et fosterage*, s. 339-350.

¹⁰⁷ Vincent GOURDON, *Les mécanismes différentiels de mobilisation familiale autor des orphelins: L'exemple des grands-parents dans le système de la tutelle au XVIIIe siècle en France*, in: J. P. Bardet (ed.), *Lorsque l'enfant grandit*, s. 307-322.

¹⁰⁸ Podrobně se otázkou vztahů mezi sirotky a jejich duchovními i faktickými příbuznými zabývá tematické číslo časopisu HF 5, 2000, s. 255-358.

¹⁰⁹ Antoinette FAUVE-CHAMOUX, *Beyond Adoption: Orphans and Family Strategies in Pre-industrial France*, HF 1, 1996, s. 1-13.

¹¹⁰ Například P. SHARPE, *Survival Strategies*; A. SCHMIDT, *Survival Strategies*.

¹¹¹ Sirotkům v tomto ohledu věnoval velkou pozornost příspěvek George ALTER – Catherine CAPRON – Muriel NEVEN – Michel ORIS, *When Dad Died: Household Economy and Family Culture in Nineteenth-century East Belgium*, in: R. Derosas – M. Oris (edd.), *When Dad Died*, s. 389-420; Jeremy BOULTON, „*Is it Extreme Necessity That Makes Me Do This: Some Survival Strategies of Pauper Households in London's West End during the Eighteenth Century*“, in: L. Fontaine – J. Schlumbohm (edd.), *Household Strategies for Survival*, s. 47-69.

V případě, že selhala záchranná sociální síť sestavená z příbuzenských a přátelských vazeb, stávala se osudem osiřelého dítěte veřejná charitativní péče. Chod ústavů pro nezaopatřené děti se stal velkým tématem zejména francouzské a italské historiografie, neboť právě v katolickém prostředí jižní Evropy měla tato zařízení velkou tradici. V souvislosti s výzkumem organizované péče o děti bez fungující rodiny jsou sirotci obvykle zahrnováni do jedné kategorie spolu s nalezení. ¹¹² V péči charitativních institucí bývali v průběhu raného novověku i 19. století nejpočetněji zastoupeni potomci dosud žijících rodičů, kteří se svého (nejčastěji nemanželského a novorozeného) potomka zřekli a předali jej do ústavu zřizovaného státem, městem, církví nebo soukromou nadací.

Ačkoli procentuelní zastoupení osiřelých ve veřejné péči bylo ve střední Evropě poměrně nízké, představují dějiny těchto institucí velmi významný příspěvek a metodologickou inspiraci ke zkoumání postojů soudobé společnosti k nezaopatřeným dětem. ¹¹³ Již v roce 1987 bylo svoláno mezinárodní kolokvium zabývající se otázkou odložených dětí v Evropě. ¹¹⁴ Zajímavým způsobem téma zpracovává sborník *Les enfants du secret*, který je podrobným katalogem výstavy uspořádané muzeem v Rouenu. Důraz však nebyl položen jen na popis a interpretaci vystavených exponátů souvisejících s provozem zdejšího špitálu. V autorském kolektivu, jenž zpracoval soubor úvodních studií, byli vedle historiků zastoupeni i sociologové a psychologové, kteří podali velmi všestranný obraz vnímání problému odložených dětí v minulosti i současné době. ¹¹⁵

Budováním nalezinců a institucionalizací anonymního, beztrestného odložení dítěte se středověká a raně novověká společnost snažila bránit abortům či násilným usmrcením nechtěných kojenců. Vzhledem k vysoké úmrtnosti, která v těchto zařízeních panovala, řada historiků soudí, že rodiče přijímali riziko pravděpodobné smrti dítěte a že odnesení novorozence do špitálu nebylo ničím jiným než *odloženým potratem* či přímo infanticidou. Pobyt v nalezinci však nehrozil jen dětem svobodných matek, jak se někdy předpokládá, ale velmi často se stával osudem potomků chudých

¹¹² Obecně k problematice sirotků a nalezených dětí i k dějinám bádání o této problematice Brian PULLAN, *Orphans and Foundlings in Early Modern Europe*, nepublikovaná přednáška University of Reading 1989.

¹¹³ Příkladem je klasická studie Otto ULBRICHT, *The Debate About Foundling Hospitals in Enlightenment Germany: Infanticide, Illegitimacy, and Infant Mortality Rates*, *Central European History* 18, 1985, s. 211-256.

¹¹⁴ Kolektiv autorů, *Enfance abandonné*. Mezi příspěvky obsáhlého sborníku ze zmiňované konference byl zařazen i článek pojednávající o Vlašském špitálu v Praze. Petr SVOBODNÝ, *Les enfants abandonnés de l'Hôpital Italien de Prague*, in: Kolektiv autorů, *Enfance abandonné*, s. 1097-1122.

¹¹⁵ Arlette DUBOIS (ed.), *Les enfants du secret. Enfants trouvés du XVIIe siècle á nos jours*, Paris 2008.

manželských párů, zejména z dělnického prostředí. Ty tímto způsobem řešily svou obtížnou finanční situaci, jež mohla nastat i v důsledku ovdovění.¹¹⁶ Zejména v průmyslových lokalitách konce 19. století se dočasné odevzdání novorozence do veřejné péče stávalo obecně přijímaným právem chudých rodin.¹¹⁷ Někdy se rodiče po určité době pokoušeli své potomky z ústavu vyzvednout, v řadě případů se však museli vyrovnat se skutečností, že jejich dítě zemřelo.¹¹⁸

Každodenním životem v charitativních institucích zaměřených na péči o nejmladší členy společnosti se zabývala řada historiků. Někteří z nich přitom využívají koncept *nechtěného dítěte*, jímž pojmenovávají osudy dětí, které svou pouhou existencí přinášely potíže svým nejbližším i celé společnosti. Příkladem může být kniha Markuse Meumanna, který vedle sebe postavil nalezence, oběti infanticidy, sirotky i potomky chudých rodičů odkázaných na pomoc veřejnosti. Organizování péče o děti bez rodiny vnímal jako problém prorůstající všechny společenské vrstvy raně novověkého Německa.¹¹⁹ Méně analyticky je pojata publikace *The Unwanted Child*, která na pozadí příběhů několika konkrétních jedinců řeší otázky svobodného mateřství, rodičovství poznamenaného ovdověním, ideu městské charitativní péče a život osamocených dětí za zdmi sirotčince i na ulici. Její autor Joel F. Harrington se při práci s raně novověkými prameny z bavorského Norimberku přihlásil k historickoantropologické metodě výzkumu. Jeho úsilí o prolnutí makro a mikro roviny však vedlo především k zvýšení literárních kvalit knihy.¹²⁰

Další badatelé, zaměřující pozornost na období 19. století, pracují s obrazem *imaginárního sirotka*, který se objevil s rozvojem nového konceptu dětství a filantropických snah. Představitelé dobročinných organizací pod pojem *sirotek* zahrnovali všechny nezletilce pohybující se po městských ulicích bez rodičů a zjevného zaměstnání, ať už

¹¹⁶ Rodinná situace odložených dětí se mohla různit. Například v pařížské Salpêtriére v průběhu 18. století stoupal počet chovanců, kteří měli oba rodiče, naopak osazenstvo špitálu v Blois v téže době tvořili z 30 % sirotci. Scarlett BEAUVALET-BOUYRIE, *Les enfants de la Salpêtriére au XVIIIe siècle*, in: J. P. Bardet (ed.), *Lorsque l'enfant grandit*, s. 883-899.

¹¹⁷ Volker HUNECKE, *The Abandonment of Legitimate Children in Nineteenth-century Milan and European Context*, in: J. Henderson – R. Wall (edd.), *Poor Women and Children*, s. 117-135; TÝŽ, *Die Findelkinder*, s. 165-192.

¹¹⁸ Guy BRUNET, *Children Abandoned and Taken Back: Children, Women, and Families in Dire Straits in Lyon in the Nineteenth Century*, *JFH* 36, 2011, s. 424-439.

¹¹⁹ Markus MEUMANN, *Findelkinder, Waisenhäuser, Kindsmord. Unversorgte Kinder in der frühneuzeitlichen Gesellschaft*, München 1995.

¹²⁰ Joel F. HARRINGTON, *The Unwanted Child. The Fate of Foundlings, Orphans and Juvenile Criminals in Early Modern Germany*, Chicago-London 2009.

se jednalo o děti osiřelé, opuštěné nebo jen zanedbané.¹²¹ Představitelé správních orgánů i širitelé dobročinných snah se obávali ohrožení morálky a kriminálního chování bezprizorních dětí. Řešením byla výchova v institucích, které si kladly za cíl přivést své chovance na správnou cestu řádných občanů a někdy měly vyloženě nápravný charakter.¹²²

Většina zařízení sloužících k péči o děti bez rodiny ve skutečnosti přijímala v různém poměru nalezence, sirotky i odložené potomky dosud žijících rodičů. Řada takových ústavů fungovala v Paříži, kde v průběhu 19. století nesmírně vzrostl počet dětí, o něž se jejich rodiče nemohli nebo nechtěli starat. Rozšiřování veřejné charitativní péče, její fungování v praxi i běžný provoz ústavů se staly hlavními tématy pro Danielle Laplaige. V knize *Sans famille á Paris* se soustředila na práci nalezince sv. Vincenta z Pauly a instituce Hospice de la Seine, založené v souvislosti s vydáním dekretu o péči o děti bez rodičů z roku 1811. Pozornost věnovala také prolínání veřejné a soukromé charity a snahám o začleňování odrostlých chovanců ústavů do běžného života.¹²³ Pouze na legitimní, skutečně osiřelé děti se specializovaly pařížské špitály Sv. Trojice a Sv. Ducha, fungující už od pozdního středověku. Badatelsky se jim věnovala Isabelle Robin-Romero, jež se zaměřila především na každodenní život a perspektivy jejich odrůstajících obyvatel.¹²⁴

Problematika zabezpečení dětí bez rodiny nebyla intenzivně zkoumána pouze ve vztahu k francouzské metropoli. S velkým počtem sirotek a nalezenců se musela vyrovnávat i italská města, jejichž systém charitativních péče také vzbudil pozornost historiků.¹²⁵ Již v polovině 15. století byl ve Florencii založen špitál Neviňátek, dosahující velmi dobré

¹²¹ Lydia MURDOCH, *Imagined Orphans: Poor Families, Child Welfare, and Contested Citizenship in London*, London 2006. K obrazu dětí žijících na ulici podrobně též H. CUNNINGHAM, *The Children of the Poor*.

¹²² Podrobně k této problematice Pascale QUINCY-LEFEBVRE, *Familles, institutions et déviances. Une histoire de l'enfance difficile. 1880 – fin des années trente*, Paris 1997.

¹²³ Danielle LAPLAIGE, *Sans famille á Paris. Orphelins et enfants abandonnés de la Siene au XIXe siècle*, Paris 1989.

¹²⁴ Isabelle ROBIN-ROMERO, *Les établissements pour orphelins á Paris aux XVIIe-XVIIIe siècle*, *Histoire, économie et société* 17, 1998, s. 441-453; TÁŽ, *Les orphelins de Paris. Enfants et assistance aux XVIe-XVIIIe siècles*, Paris 2007. Výzkumy provedené pro kanadské Ontario, kde byly v průběhu 19. století kopírovány evropské modely charitativní práce, rovněž ukázaly, že řada zdejších ústavů při přijímání dětí preferovala sirotky. Důvodem byla snazší resocializace osiřelých, zatímco děti odebrané rodičům se po návratu do domácího prostředí vracely k původním (špatným) návykům. Charlotte NEFF, *The Role of Protestant Children's Homes in Nineteenth Century Ontario: Child Rescue or Family Support?*, *JFH* 34, 2009, s. 48-88.

¹²⁵ Volker HUNECKE, *Die Findelkinder von Mailand. Kinderaussetzung und aussetzende Eltern vom 17. bis zum 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1987.

úrovně zejména v souvislosti s vzděláváním svých obyvatel.¹²⁶ Řada podobných institucí vznikla i v Římě, z nichž některé se specializovaly na konkrétní skupiny dětí, například pouze na dívky.¹²⁷ Pro srovnání s českými zeměmi je důležitá práce, zabývající se dějinami vídeňského nalezince založeného roku 1784 v souvislosti s josefínskými reformami.¹²⁸ Velký důraz byl ve všech zařízeních kladen na vzdělávání dětí, které měly být schopny se po odchodu z ústavu samy o sebe postarat.¹²⁹

Šance osiřelých či opuštěných dětí na uplatnění v normálním životě se samozřejmě staly předmětem zájmu řady badatelů, přestože dochovanost pramenné základny posunuje jejich výzkumy spíše do novějších období. Příkladem tohoto směru bádání může být studie týkající se sňatečnosti v Lyonu v 19. století. Dokázala, že pro bývalé obyvatel zdejšího nalezince byl charakteristický vyšší sňatkový věk i výběr partnerů z chudších vrstev, svědčící o jejich zhoršené pozici na sňatkovém trhu.¹³⁰ Velmi zajímavé informace, dokládající různorodost osudů osiřelých a opuštěných dětí, byly vytěženy ze souboru individuálních spisů chovanců hospicu v savojském Annecy.¹³¹ Většina výzkumů prokázala, že při hledání pracovního uplatnění i budování nových sociálních vazeb děti neustále narážely na svůj původ a mládí poznamenané pobytem v ústavu.¹³²

Nejčastějším osudem odrůstajících bývalých obyvatel nalezinců a sirotčinců byly nádenické a dělnické profese. Velmi často byl nástup do prvního zaměstnání určen představenými charitativní instituce, mohlo se jednat i o nucené umístění dítěte v dílně či jiném výrobním podniku. Právě nástup do manufaktury nebo továrny se stal spojovacím článkem mezi nalezenci a dětskými dělníky v knize *Enfant trouvés, enfants ouvriers*.

¹²⁶ Lucia SANDRI, *Ségrégation et violence. Les enfants trouvés à Florence et en Toscane entre le XVIIe et le XVIIIe siècles*, in: J. P. Bardet (ed.), *Lorsque l'enfant grandit*, s. 965-976.

¹²⁷ Eugenio SONNINO, *Between the Home and the Hospice. The Plight and Fate of Girl Orphans in Seventeenth and Eighteenth-century Rome*, in: J. Henderson – R. Wall (edd.), *Poor Women and Children*, s. 94-116.

¹²⁸ Verena PAWLOWSKY, *Mutter ledig – Vater Statt, Das Gebär- und Findelhaus in Wien, 1784-1910*, Innsbruck-Wien-München 2011; TÁŽ, *Die Mütter der Wiener Findelkinder. Zur rechtlichen Situation ledig gebärender Frauen im 18. und 19. Jahrhundert*, in: Ute Gerhard (ed.), *Frauen in der Geschichte des Rechts: Von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*, München 1997, s. 367-381.

¹²⁹ Především Isabelle ROBIN-ROMERO, „Apprendre mestier et gagner leur vie.“ *La mise en métier des orphelins des hôpitaux de la Trinité et du Saint Esprit au XVIIe siècle*, in: J. P. Bardet, *Lorsque l'enfant grandit*, s. 657-672. Vzdělávání bylo vnímáno jako klíčový bod programu sirotčinců i v zámoff, srov. Charlotte NEFF, *The Education of Destitute Homeless Children in Nineteenth Century Ontario*, *JFH* 29, 2004, s. 3-46.

¹³⁰ Guy BRUNET – Alain BIDEAU – Marie NOLWENN GEERBE, *Vers une insertion social? Le mariage des enfants abandonnés à Lyon au XIXe siècle*, *ADH* 2002, s. 161-174.

¹³¹ Guy BRUNET – Alain BIDEAU – Emmanuelle RAPPALINI, *Grandir sans famille: enfants et adolescents assistés en Haute-Savoie au XIXe siècle*, in: J. P. Bardet (ed.), *Lorsque l'enfant grandit*, s. 901-914.

¹³² Christophe ESCURIOL, *Les enfants de l'Hôpital survivants*, in: J. P. Bardet (ed.), *Lorsque l'enfant grandit*, s. 69-93.

Její autor Jean Sandrin v první části práce věnoval pozornost fungování institucionální péče o děti bez rodičů v průběhu 17. a 18. století. Ty v prvních letech života pobývaly u venkovských kojných, aby se na nějaký čas vrátily do špitálu, odkud později putovaly do služby nebo do učení. Po napoleonských válkách však kapacity ústavů přestávaly dostačovat rostoucímu počtu potřebných dětí, klesal i zájem drobných řemeslníků o zaměstnávání nalezců. Jako vítané řešení problému se objevily žádosti majitelů industriálních závodů poptávajících mladé dělníky. Charitativní organizace se tak staly zásobárnou levné pracovní síly pro továrny a průmyslové podniky, jejichž pověst se však už před polovinou 19. století zhoršila natolik, že musela být vydávána zákonná omezení dětské práce.¹³³

Idea výchovy, účelného zaměstnání i určité soběstačnosti chovanců ústavů dala v průběhu 19. století vzniknout projektům zahrnujícím vytváření agrárních kolonií, manufaktur i osidlování dosud neobsazených zámořských území, z nichž ale většina končila nezdarem.¹³⁴ Ačkoli se institucionální péče o děti bez rodiny zaštiťovala vznešenými filantropickými cíli ochrany dítěte, mnohdy připomínala spíše uvěznění. Například pohled historiků na anglické státem dotované průmyslové školy, kam byly vedle sirotků umísťovány děti chudých, problémových či nezvěstných rodičů, je více než skeptický. Pro tyto instituce byla charakteristická velmi tuhá disciplína a izolace od okolního světa, která měla zabránit tomu, aby se chovanci pokazili kontaktem s nevhodným a nemorálním prostředím.¹³⁵ Charita se úzce prolínala se sociální kontrolou a disciplinací, kterou vyšší vrstvy uplatňovaly vůči nižším „v jejich vlastním zájmu.“¹³⁶ Tristní statistiky o počtu a osudech odkládaných dětí daly v průběhu 19. století vzniknout novým typům institucí, které měly chudým pracujícím matkám pomoci postarat se o své děti osobně.¹³⁷ Rozvoj péče o sociálně slabé členy společnosti, vznikající systém podpor spolu s novými trendy demografického vývoje znamenaly

¹³³ Jean SANDRIN, *Enfants trouvés, enfants ouvriers: XVIIe-XIXe siècle*, Paris 1982.

¹³⁴ D. LAPLAIGE, *Sans famille*, s. 103-136.

¹³⁵ Marianne MOORE, *Social Control or Protection of the Child? The Debates on the Industrial School Acts 1857-1894*, JFH 33, 2008, s. 359-387.

¹³⁶ Dějiny novodobé péče o bezprizorní mládež ve jménu humanity nejsou prosty ani vyloženě temných stránek. Doložena byla například role sirotčinců v lékařských výzkumech při testování nových diagnostických postupů a medikamentů. Susan E. LEDERER, *Orphans as Quinea Pigs: American Children and Medical Experimenters*, in: Roger Cooter (ed.), *In the Name of the Child: Health and Welfare 1880-1940*, London 1992, s. 96-123.

¹³⁷ Jean Noël LUC, *L'invention du jeune enfant au XIXe siècle. De la salle d'asile à l'école maternelle*, Berlin 1997.

pokles významu charitativních organizací starého typu, které definitivně zanikly v první polovině 20. století.

Varianta ústavní péče o děti bez rodiny připadala v úvahu pouze ve městech nebo jejich bezprostřední blízkosti. Na venkově bylo anonymní odložení dítěte fakticky neproveditelné. Veřejná péče o sirotka nepředpokládala zapojení charitativní organizace, ale sousedskou výpomoc spojenou například s přijetím dítěte do služby. Zkoumání problematiky života sirotků ve venkovském prostředí se tím stává podstatně náročnější. Namísto studia ucelených archivů jednotlivých institucí, obsahujících pečlivě vedené úřední spisy, je třeba hledat zmínky o osiřelých dětech v množství nesourodých pramenů a zároveň počítat s tím, že řada okolností zůstala nezaznamenána. Pomoc osiřelé rodině, zaměstnání dítěte v rámci čelední služby, nabídka práce nebo podnájmu bývaly mnohdy neformální nebo zůstaly předmětem pouhé ústní dohody.

Zásadním pramenem proto zůstávají matriky a osvědčenou metodou výzkumu rekonstrukce rodin, umožňující jak kvantitativní vyhodnocení získaných údajů, tak i sledování jednotlivců v průběhu jejich životního cyklu. Mimořádně důležité a inspirativní jsou studie, které předložil Guy Brunet, jenž se vedle početního zastoupení sirotků ve francouzské venkovské populaci 19. století zabýval také otázkou každodennosti osiřelých dětí a jejich rodinnými poměry. Jako zásadní zdroj informací mu přitom posloužily archivy smírčích soudců, v jejichž kompetenci byl dohled nad poručnickými záležitostmi. Obvyklá praxe, opřená o ustanovení Code civil, spočívala v tom, že dítě zůstalo v péči opatrovníka, nejčastěji přeživšího rodiče nebo jiného příbuzného. Jemu byla k ruce rodinná rada, která měla rozhodovat o zásadních záležitostech týkajících se dítěte, jeho vzdělávání, nakládání s majetkem, sňatku či zplnoletění.¹³⁸

Zkoumání matričních záznamů doplněné o analýzu církevních seznamů *status animarum* přineslo velmi zajímavé výsledky ohledně místa sirotků v rodinných strukturách italského venkova v letech 1819-1859. Díky každoročnímu obnovování soupisů duší mohl být proveden také výzkum migrace osiřelých dětí. Potvrdilo se, že rodiny bez otce bývaly méně stabilní co do místa pobytu a patrně i sociální úrovně, avšak děti měly větší šanci na přežití, než tomu bylo v případě sirotků po matce.¹³⁹ Migrace byla běžnou

¹³⁸ A. FAUVE-CHAMOUX, *Beyond Adoption*, s. 3-7; Guy BRUNET, *So Many Orphans... How Could One Give Them All a Helping Hand? Family Solidarity in a Context of High Mortality in the First Half of the Nineteenth Century. A Case-study: The Dombes Province (France)*, HF 16, 2011, s. 1-12; Alain BIDEAU – Guy BRUNET, *The Family, the Village and the Orphan in the Region of Haut-Bugey during the 19th Century*, in: R. Derosas – M. Oris (edd.), *When Dad Died*, s. 351-367.

¹³⁹ Marco BRESCHI – Matteo MANFREDINI, *Parental Loss and Kin Networks: Demographic Repercussions in a Rural Italian Village*, in: R. Derosas – M. Oris (edd.), *When Dad Died*, s. 369-387.

součástí života mladých lidí bez ohledu na to, zda ztratili některého z rodičů, či nikoli. Od většiny se očekávalo, že v období před založením vlastní rodiny opustí alespoň dočasně domov, aby našli pracovní uplatnění a nabyli profesních i životních zkušeností. V souvislosti s venkovským prostředím byla nejčastější čelední služba v zemědělství, přičemž zejména v případě sirotků se předpokládalo, že prostor pro první pracovní uplatnění odrostlému dítěti poskytnou příbuzní.¹⁴⁰ Práce pro opatrovníky a pěstouny se pokládala za samozřejmou odměnu za vychování; pomocí v domácnosti však byly děti povinny i vlastním rodičům.

Řadu důležitých aspektů každodenního života osiřelých dětí včetně vnímání sirotků venkovskou společností ukázal článek Anne Fillon *Les orphelins du dimanche*. Autorka se v něm zabývala dražbami dětí, jež se veřejně odehrávaly v průběhu 18. století v jihofrancouzském regionu Haut-Maine. O nedělích zde byli představováni sirotci, o které se jejich pozůstalí příbuzní či poručníci nemohli starat, a proto je nabízeli pěstounům k vychování výměnou za vyplácení určité finanční náhrady. Dítě bývalo svěčeno tomu, kdo byl ochoten jej přijmout za nejnižší sumu peněz. O přidělování k pěstounům byly vedeny spisy, které v kombinaci s dalšími prameny umožnily podrobně charakterizovat aktéry těchto jednání. Pokud je brána v potaz skutečnost, že děti v dražbě nejčastěji nabízel jejich pozůstalý rodič, může se tento postup zdát drastický. Přesto podle Anne Fillon lze i v těchto případech nalézt řadu prvků dokazujících solidaritu i pozitivní vztahy k dítěti, stejně jako sílu citových vazeb uvnitř rodiny.¹⁴¹

I.5. Neúplné rodiny pohledem české historiografie

Navzdory pozornosti, kterou problematice ovdovění a osiření věnují zahraniční badatelé, je v českém prostředí toto téma ojedinělé. I přes rychlý rozvoj genderově zaměřeného bádání je dosud v počátcích i výzkum ženského vdovství, vdovci a sirotci se zatím nedočkali takřka žádné pozornosti.¹⁴² Dosavadní české výzkumy sledující postavení vdov se orientovaly na venkovské prostředí, zatímco světová historiografie se v tomto ohledu více soustředí na měšťanské vrstvy. Možnosti studia vdovství naznačil

¹⁴⁰ Jeremy GOLDBERG, *Orphans and Servants: The Socialization of Young People Living Away From Home in the English Later Middle-Ages*, in: M. Corbier (ed.), *Adoption and Fosterage*, s. 231-246.

¹⁴¹ Anne FILLON, *Les orphelins du dimanche. Recherche sur une pratique insolite*, in: Anne Fillon (ed.), *Fruits d'écriture. Société et mentalités aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Le Mans 2001, s. 165-205.

¹⁴² Dějiny žen se již dočkaly několika monografií, například Milena LENDEROVÁ, *K hříchu i k motlībě. Žena v minulém století*, Praha 1999; Pavla HORSKÁ, *Naše prababičky feministky*, Praha 1999; Milena LENDEROVÁ – Božena KOPIČKOVÁ – Jana BUREŠOVÁ – Eduard MAUR (edd.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, Praha 2010. Zmínit lze i překlady zahraniční literatury, například L. ABRAMS, *Zrození*; Gisele BOCKOVÁ, *Ženy v evropských dějinách: od středověku do současnosti*, Praha 2007; Edith ENNENOVÁ, *Ženy ve středověku*, Praha 2001.

českým badatelům krátký článek Antoinette Fauve-Chamoux publikovaný v Historické demografii, který se týká situace vdov ve francouzských městech 17. století.¹⁴³ Z českých pramenů vycházel příspěvek, jehož autory byli Sheilagh Ogilvie a Jeremy Edwards, kteří sledovali postavení žen ve venkovském prostředí v období po třicetileté válce.¹⁴⁴

Krátce poté vznikly zajímavé studie Dany Štefanové, jež se na základě raně novověkých vrchnostenských nařízení, suplik a smluv o prodejších usedlostí zabývala majetkovým zázemím vdov, dědickou praxí i potížemi, s nimiž se ovdovělé ženy musely potýkat.¹⁴⁵ Samostatně hospodařící vdovy zaujaly Alici Velkovou, která svůj výzkum vztáhla na první polovinu 19. století. Velkou předností její práce bylo zaměření na konkrétní osudy, osobní postoje a strategie žen, jež ztratily manžela.¹⁴⁶ Významným počinem české genderově zaměřené historiografie byl první svazek edičního projektu Jany Ratajové a Lucie Storchové věnovaný diskurzům panenství a vdovství.¹⁴⁷

I přes nesporný přínos zmiňovaných studií je téma ovdovění, osiřené a neúplných rodin v České republice takřka neznámé.¹⁴⁸ Důvodem je bezpochyby také stále velmi nízká zpracovanost dějin dětství. Jejich moderní pojetí se u nás dosud neprosadilo, patrně i proto, že zatím nebyla přeložena žádná z proslulých knih vážících se k tomuto tématu.¹⁴⁹ O určité zprostředkování se postaraly česky uveřejněné práce, jejichž autory

¹⁴³ Antoinette FAUVE-CHAMOUX, *K historii vdov*, HD 23, 1999, s. 15-28.

¹⁴⁴ Sheilagh OGILVIE – Jeremy EDWARDS, *Ženy a „druhé nevolnictví“ v Čechách na počátku novověku*, HD 22, 1998, s. 5-49.

¹⁴⁵ Dana ŠTEFANOVÁ, *Zur Stellung von Witwen in ländlichen Gesellschaften den Frühen Neuzeit zwischen 1558 und 1750*, in: Václav Bůžek – Dana Štefanová (edd.), *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-anthropologische Zugangsweisen in den Geschichtswissenschaften*, České Budějovice 2001 (= Opera historica 11), s. 197-217; TÁŽ, *Vdovy v raném novověku. Studie k právnímu postavení a jednání „viditelných“ žen na příkladu praxe panství Frýdlant v severních Čechách mezi léta 1550-1750*, SPFFBU, Č 51, 2002, s. 49-69.

¹⁴⁶ Alice VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé? Vdovy hospodařící na venkovských usedlostech v první polovině 19. století*, in: Milan Vojáček (ed.), *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.-24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy*, Praha 2007, s. 321-340. Problematikou vdovství se autorka zabývá i ve svém článku TÁŽ, *Staré ženy ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: Zdeněk Hojda – Marta Ottlová – Roman Prahel (edd.), *Věčné stáří, nebo zralý věk moudrosti? Sborník příspěvků z 28. ročníku sympozia k problematice 19. století. Plzeň, 28. února-1. března 2008*, Praha 2009, s. 204-226.

¹⁴⁷ J. RATAJOVÁ – L. STORCHOVÁ (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající*.

¹⁴⁸ Přehled zahraničního bádání a shrnutí možností výzkumu problematiky neúplných rodin přináší Markéta SKOŘEPOVÁ, *Osiřelé děti ve venkovské společnosti. Směry zahraniční historiografie a inspirace pro české bádání*, HD 37, 2013, s. 51-78; TÁŽ, *Vdovství*.

¹⁴⁹ S některými trendy a tematickými okruhy, jež se při výzkumu dějin dětství uplatňují v zahraničí, seznamují Martin NODL, *Dětství v předmoderní době*, *Souvislosti* 4, 1996, s. 7-29; Milena LENDEROVÁ, *Zrození dětství*, *Scientific Papers of the University of Pardubice. Series C, Institute of Languages and Humanities* 7, 2001, s. 71-88.

byli Arnold Klaus,¹⁵⁰ Shulamith Shahar¹⁵¹ a Jürgen Schlumbohm.¹⁵² Malému zájmu českých historiků se těší zejména děti žijící ve středověku a v raném novověku. Výjimkou je například studie Eduarda Maura, který se zaměřil na pojetí prvních stádií lidského života v díle Jana Amose Komenského.¹⁵³

Více pozornosti se dočkalo dětství v období dlouhého 19. století, o jehož syntetické zpracování v duchu kulturních dějin se pokusili Milena Lenderová a Karel Rýdl.¹⁵⁴ Jejich bezesporu přínosná kniha ukázala, že výzkumy dějin dětství jsou v českém prostředí teprve v počátcích a plné bílých míst, které způsobují určitou nevyváženost monografie, která takřka opomíjí venkovské prostředí. O zodpovězení některých dílčích otázek se pokusily konferenční sborníky, jež však nevybočily z obvyklého konceptu kulturních dějin zaměřených především na městské a aristokratické vrstvy.¹⁵⁵

Velmi významné místo měli příslušníci nejmladších generací ve výzkumech etnografů. Děti, zejména na venkově, byly objekty i nositeli projevů lidové kultury, proto se těšily pozornosti sběratelů folklóru už v 19. století. Kromě drobnějších časopiseckých statí jim byly věnovány i monografie, které vedle zvyků a pověr spjatých s narozením a prvními dny života dítěte zaznamenaly i lidovou slovesnost určenou dětem.¹⁵⁶ Sbírána a vydávána byla říkadla, písně a pohádky, popisovány byly tradiční hry a výroční obyčeje, v nichž děti hrály nezastupitelnou úlohu. Odklon od pouhé deskripce lidové kultury, spojené mnohdy s idealizací života dětí na venkově, přinesly systematické výzkumy dětského folklóru prováděné zejména v sedmdesátých a osmdesátých letech 19. století.¹⁵⁷ Výsledkem byly podrobné materiálové studie, které však nevyústily v syntetizující monografické zpracování.¹⁵⁸

¹⁵⁰ Klaus ARNOLD, *K sociálním dějinám dětství ve středověku*, HD 15, 1991, s. 123-140.

¹⁵¹ Shulamith SHAHAR, *Vývojové fáze dětství*, Souvislosti 4, 1996, s. 7-29.

¹⁵² Jürgen SCHLUMBOHM, „Die Schule des Lebens:“ *Zur Sozialisation von Kindern im Vorindustriellen Deutschland*, in: Eduard Maur – Alice Velková (edd.), *Rodina a domácnost v 16.-20. století*, AUC Phil. et His., Studia historica 60, 2006, s. 69-88.

¹⁵³ Eduard MAUR, *Dětství a mládí jako fáze životního cyklu v pojetí J. A. Komenského*, Studia Comeniana et historica 29, 1999, s. 113-125.

¹⁵⁴ Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*, Praha – Litomyšl 2006.

¹⁵⁵ Tomáš JIRÁNEK – Jiří KUBEŠ (edd.), *Dítě a dětství napříč staletími* (= Scientific Papers of the University of Pardubice, Series C, Supplement 5), Pardubice 2002; Martina HALÍŘOVÁ (ed.), *Od početí ke školní brašně. Sborník z odborného semináře konaného 29.-30. května 2008 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*, Pardubice 2008.

¹⁵⁶ Za všechny lze jmenovat František BARTOŠ, *Naše děti. Jejich život v rodině, mezi sebou a v obci, jejich poesie, zábavy, hry a práce společné*, Praha 1898; Emanuel DROBIL, *Jihočeské dítě. Črty povahopisné, kulturní a národopisné*, České Budějovice 1927.

¹⁵⁷ Marie KOVÁŘOVÁ, *Z lidových zvyků Podblanicka. Narození dítěte – šestinedělí – křest a úvod*, Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 13, 1972, s. 192-217; Olga HRABALOVÁ, *K dětskému folklóru*

Dětství jako fáze životního cyklu se stalo předmětem zájmu historických demografů,¹⁵⁹ dobře je zmapována například problematika dětské úmrtnosti.¹⁶⁰ Zajímavé výsledky přinesla analýza soupisu obyvatelstva podle víry z roku 1651.¹⁶¹ Do centra pozornosti českých historiků sociálních dějin se však dětství dosud nedostalo. Jediným tématem, spojeným s problematikou dospívání, které bylo systematicky zkoumáno, se stala otázka čelední služby. Jako pramenné východisko obvykle sloužily poddanské seznamy a normy upravující pracovní podmínky sloužících. Pozornost byla věnována počtu i věkové struktuře osob námezdně pracujících na poddanských usedlostech i na velkostatkách, cenné jsou také zjištěné údaje o mzdách a povinnostech čeledínů a děveček.¹⁶² Zásadní výsledky i nový metodologický pohled přinesly práce Eduarda Maura, který analyzoval soupis obyvatelstva podle víry.¹⁶³ Josef Grulich se zaměřil na čelední službu jako na životní fázi spojenou s migracemi,¹⁶⁴ Alice Velková zkoumala čeled' v souvislosti se složením venkovských domácností.¹⁶⁵

a jeho třídění, ČL 46, 1959, s. 97-103; TÁŽ, Dětský folklór. K současnému stavu jeho českých pramenů a literatury, ČL 62, 1975, s. 140-150; Vanda JIŘÍKOVSKÁ, Děti a tradice lidové kultury ve středních Čechách, Muzeum a současnost 4, 1981, s. 117-139. Z regionální literatury je možné zmínit O. KOCIAN, Dětské hry a zábavy před 30 lety, Zálesí 13, 1931-1932, s. 13-15, 45-46; Jaroslav MANČAL, Lidové podání o dětech na Zálesí, Zálesí 8, 1926-1927, s. 132-135; Antonín TOMÍČEK, Dětské svátky v našem kraji, Zálesí 8, 1926-1927, s. 65-67.

¹⁵⁸ O syntetizující pojetí se pokusil sborník Václav FROLEC (ed.), *Dítě a tradice lidové kultury*, Brno 1980.

¹⁵⁹ Nelze opominout ryze demografické studie týkající se porodnosti a úmrtnosti. Ludmila FIALOVÁ, *Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*, HD 12, 1987, s. 207-224; TÁŽ, *Změny ve vývoji plodnosti v českých zemích za demografické revoluce*, HD 15, 1991, s. 143-189; Pavla HORSKÁ, *Historický vývoj plodnosti v českých zemích. Stav a možnosti výzkumu*, HD 6, 1972, s. 3-39; Olga NOVÁKOVÁ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v 19. a první polovině 20. století*, D 45, 2003, s. 177-188.

¹⁶⁰ Například Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemích na sklonku feudalismu*, HD 11, 1987, s. 141-158; TÍŽ, *Charakteristické rysy vývoje úmrtnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*, HD 12, 1987, s. 193-206. Alena Šubrtová hodnotí kojeneckou úmrtnost v českých zemích jako jednu z nejhorších v monarchii a podtrhuje, že habsburské soustátí bylo v tomto ohledu jedním z nejzaostalejších regionů v Evropě. Alena ŠUBRTOVÁ, *Kojenecká úmrtnost v Praze v letech 1785-1815 na základě matrik*, HD 2, 1968, s. 45-57.

¹⁶¹ Z řady studií, vycházejících z tohoto pramene srov. například Lenka MATUŠÍKOVÁ – Alena PAZDEROVÁ, *Alterzusammensetzung der Kinder im „Verzeichnis der Untertanen nach dem Glauben vom Jahre 1651“*, HD 17, 1993, s. 53-65.

¹⁶² Josef BROŽ, *Mzdy čeledi při dvorech města Plzně v 17. stol.*, ČDV 12, 1925, s. 285; Pavla BURDOVÁ, *Poměry námezdně pracujících v zemědělství na Mnichovohradištsku po třicetileté válce*, SAP 4, 1954, s. 99-119; Miloš SLÁDEK, *Čeled' na třeboňských panstvích v polovině 17. století*, HD 11, 1987, s. 51-96; Josef KRIVKA, *Čeled' v poddanském hospodářství po třicetileté válce*, ČL 56, 1969, s. 35-41; TÝŽ, *Mzdové poměry poddanské čeledě po třicetileté válce*, ČL 57, 1970, s. 100-105; TÝŽ, *Čeled' v poddanském hospodářství po třicetileté válce a její podíl na celkovém počtu vesnického obyvatelstva*, HD 2, 1968, s. 2-8; Jan HORSKÝ, *Příspěvek ke studiu venkovské poddanské čeledi v 16.-18. století (panství Třeboň – sonda)*, AČ 43, 1993, s. 145-155.

¹⁶³ Eduard MAUR, *Čeled' a tovaryši v Čechách v soupisu podle víry z roku 1651*, HD 23, 1999, s. 85-135.

¹⁶⁴ Josef GRULICH, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*, České Budějovice 2008, s. 198-230. Srov. také s analýzou založenou na tzv.

V souladu s trendy, které se před několika desetiletími prosadily v zahraničí, je v současné české historiografii věnována velká pozornost vnímání těhotenství, porodu a prvních okamžiků po narození dítěte. Důležitým počinem se stalo ediční zpřístupnění raně novověkých porodnických příruček,¹⁶⁶ objevily se i dílčí studie zabývající se názory na mateřství v minulosti.¹⁶⁷ Téma profesionalizace porodnické péče v době osvícenství se v nedávné době dočkalo monografického zpracování z pera Daniely Tinkové.¹⁶⁸ Dalším velkým okruhem témat, převzatých z evropského dějepisectví, je sociální patologie dětství, spojovaná s nelegitimním původem, chudobou či špatnou sociální situací v rodině.¹⁶⁹

Vývoj právních předpisů majících za cíl ochranu dětí předložila starší práce Jaroslavy Hoffmannové, jež shromáždila normativní prameny od poloviny 18. do poloviny 20. století.¹⁷⁰ Velká badatelská pozornost se soustředila na nemanželské děti, respektive jejich matky. Analýzy však obvykle vycházejí z excerpce pramenů trestně právní povahy a výsledkem bývá jednostranný, neutěšený obraz života svobodných matek a jejich potomků.¹⁷¹ V tomto kontextu má zásadní význam studie Alice Velkové o nemanželských

Mannschaftsbücher chýnovského panství z let 1630-1700: Týž, *Zu ausgewählten Aspekten des Familien- und Lebenszyklus. (Ein Beitrag zur Geschichte des südböhmischen Landes im 17. und 18. Jahrhundert am Beispiel der Herrschaft Chýnov*, HD 20, 1996, s. 9-56, zde s. 47-50.

¹⁶⁵ Alice VELKOVÁ, *Složení domácností a problematika čelední služby na panství Štáhlavy počátkem 19. století*, in: Marie Koldinská – Alice Velková (edd.), *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 140-161.

¹⁶⁶ J. RATAJOVÁ – L. STORCHOVÁ (edd.), *Děti roditi jest božské ovotce*.

¹⁶⁷ Daniela TINKOVÁ, *Věčně nemocná žena. Žena a mateřství v lékařském myšlení na prahu moderní doby*, DaS 1, 2004, s. 7-11; Miroslava MELKESOVÁ, „Skrze něž Pán Bůh svět, církev i nebe množí...“ *Raněnovověké venkovské šestinedělky, porodní báby a kmotry*, in: Kateřina Čadková – Milena Lenderová – Jana Stráníková (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006, s. 263-290; Tereza DIEWOKOVÁ, „Voják se bitvy nebojí, tak ani já se nebojím svého porodu“ *aneb vnímání porodu na konci 18. a na počátku 19. století*, in: Martin Nodl – Daniela Tinková (edd.), *Antropologické přístupy v historickém bádání*, Praha 2007, s. 53-68.

¹⁶⁸ Daniela TINKOVÁ, *Tělo, věda, stát. Zrození porodnice v osvícenské Evropě*, Praha 2010.

¹⁶⁹ Práce k tématu ochrany dětství a dějinám péče o sociálně slabé děti jsou bezvýhradně ukotveny v období 19. století. Alice VELKOVÁ, *Dítě jako oběť. Vraždy dětí spáchané matkami ve 2. polovině 19. století*, in: M. Halířová (ed.), *Od početí ke školní brašně*, s. 147-164; Martina HALÍŘOVÁ, *Sociální patologie a ochrana dětství od dob osvícenství do roku 1914. Disciplinace jako součást ochrany dětství*, Pardubice 2012.

¹⁷⁰ Jaroslava HOFFMANNOVÁ, *K vývoji sociální péče o děti a mládež v Čechách*, SAP 32, 1982, s. 419-445.

¹⁷¹ Alena ŠUBRTOVÁ, *Kontracepce, aborty a infanticidia v pramenech předstatistického období*, HD 15, 1991, s. 9-46; Daniela TINKOVÁ, *Ilegitimita a „nová ekonomie života“ v osvícenské Habsburské monarchii. Problém svobodných matek a nemanželských dětí mezi sociální kontrolou a sociální péčí na prahu osvícenské společnosti*, HD 27, 2003, s. 133-172.

dětech ve venkovské společnosti, která doložila, že ilegilitimita nemusela nutně vést k celoživotním problémům jedinců, kterých se týkala.¹⁷²

I přes nesporný posun v bádání o dětech, který je v české historiografii posledních let patrný, zůstávají některá témata zcela neprobádána. Jedním z nich je i problematika života dětí ve venkovské společnosti. Kromě několika dílčích studií mají historikové k dispozici pouze obecné výsledky demografických statistik a etnografických výzkumů. Mimo šlechtické a měšťanské prostředí se neobjevily výzkumy, které by se soustředily na osudy jednotlivců a přispěly tak k poznání průběhu prvních let lidského života v minulosti.

Sirotci jsou jednou z mála skupin dětí, kterým česká historiografie věnovala pozornost i v minulých desetiletích. Je třeba zmínit starší právně historické studie, zkoumající problematiku zaopatření osiřelých dětí v minulosti. Jako první se tímto tématem velmi podrobně zabýval Jan Kapras,¹⁷³ navázala na něj Lada Urbánková-Hrubá, jež svůj výzkum opřela o moravská registra zemských sirotků.¹⁷⁴ Mimořádně důležitým příspěvkem k poznání právních aspektů spojených s ochranou dětí od pozdního středověku až do počátku 19. století jsou práce Pavly Slavičkové.¹⁷⁵ Za účelem poznání raně novověké dědické praxe byly provedeny analýzy městských knih, které poskytly řadu poznatků o zajištění ovdovělých žen i péči o pozůstalé sirotky.¹⁷⁶ Ve venkovském prostředí hrály v ekonomickém zajištění osiřelých dětí významnou úlohu sirotčí pokladny, jimiž se podrobně zabýval Bronislav Chocholáč. Jeho studie přinesly zásadní poznatky o významu této instituce pro poddanské hospodaření, samotným sirotkům však nebyla věnována pozornost.¹⁷⁷

¹⁷² Alice VELKOVÁ, *Nemanželské děti ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: T. Jiránek – J. Kubeš (edd.), *Dítě a dětství*, s. 205-227.

¹⁷³ Jan KAPRAS, *Poručenství nad sirotky v právu českém*, Praha 1904.

¹⁷⁴ Lada URBÁNKOVÁ-HRUBÁ, *Ze sirotčí agendy na Moravě 16. století (registra zemských sirotků z let 1552-1563)*, ČMM 76, 1957, s. 41-57.

¹⁷⁵ Pavla SLAVIČKOVÁ, *Právní ochrana dětí v období prvních kodifikací*, Praha 2012; TÁŽ, „... kdyby se jí ... ubližovalo, aby jí za vochranu byli.“ *Poručenství městského sirotčího statku před Bílou horou*, Výběr 43, 2006, s. 3-11; TÁŽ, *Právní podstata poručenské správy sirotků v raném novověku*, Acta Universitatis Palackinae Olomucensis Historica 34, 2008, s. 45-52; TÁŽ, *Ukončení poručenské správy nezletilých osob v raně novověkém městském prostředí*, Theatrum historiae 6, 2010, s. 9-22.

¹⁷⁶ Tereza SIGLOVÁ, *Sirotci a vdovy v městečku Dašicích v letech 1563-1618*, VSH 11, Pardubice 2001, s. 3-40; TÁŽ, „*Súd' se pokud súd.*“ *spor o opatrovnictví nezletilého dítěte v městečku Bohdančín v letech 1583-1584*, VSH 13, 2006, s. 3-16; Jan AL SAHEB, *Sirotčí agenda na mensálních statcích olomouckého biskupa v 16. a 17. století na příkladu hukvaldského panství*, ČMM 76, 2007, s. 267-283; Srov. také sborník Kateřina JÍŠOVÁ – Eva DOLEŽALOVÁ (edd.), *Pozdně středověké testamenty v českých městech. Prameny, metodologie a formy využití*, Praha 2006.

¹⁷⁷ Bronislav CHOCHOLÁČ, *Poddanský úvěr na Moravě v 16. a 17. století*, ČCH 99, 2001, s. 59-84; TÝŽ, *Sirotčí truhlice*, in: Tomáš Dvořák – Radomír Vlček – Libor Vykoupil (edd.), *Milý Bore... Ctiboru Nečasovi k jeho sedmdesátým narozeninám věnují přátelé, kolegové a žáci*, Brno 2003, s. 43-48.

První odborný historiografický text zaměřený na osiřelé děti zveřejnil J. F. Svoboda roku 1939. Jeho práce, čerpající ze sirotčích register rudoleckého panství, předznamenala další vývoj bádání o sirotcích v české historiografii.¹⁷⁸ Všechny následující studie vycházely z obdobných pramenů dochovaných z 16. a 17. století. Jaroslav Novotný se na základě sirotčího seznamu z chrastického panství pokusil ověřit výsledky demografických zkoumání Otto Plachta a zároveň se zabýval mzdovými poměry sloužících sirotků.¹⁷⁹ Podobně byl koncipován výzkum provedený pro oblast Hodonínska, jehož autoři Metoděj Zemek a Vladimír Novák zmínili také další osudy dětí zapsaných v sirotčích seznámech.¹⁸⁰ Péčí o pozůstalé potomky poddaných rudoleckého, sovineckého a strážnického panství se zabýval František Matějka, který vedle sirotčích seznamů využil i dochované urbáře, na jejichž základě bylo možné podrobně analyzovat sociální a majetkovou situaci osiřelých dětí.¹⁸¹

Metodologicky tyto práce obvykle nepřekračují hranice deskripce zkoumaných pramenů.¹⁸² Velmi zajímavým způsobem soupisy sirotků využil Martin Štindl, jenž se rozhodl sledovat osudy a kariéry sirotků evidovaných na bítešském a novoměstském panství. Jeho analytický přístup překonal popisnost starších prací, navíc je chronologicky posunut až do 18. století.¹⁸³ Podrobnost a vysoká výpovědní hodnota sirotčích seznamů, které se jinde v Evropě nedochovaly, činí z dosavadních českých výzkumů významný příspěvek k bádání o osudech osiřelých dětí. Problematika sirotků jimi však není v žádném případě vyčerpána.

¹⁷⁸ J. F. SVOBODA, *Pohledy do života selských sirotků*, Věstník zemědělského muzea 12, 1939, s. 114-121.

¹⁷⁹ Jaroslav NOVOTNÝ, *Děti a sirotci na panství chrastickém r. 1636*, ČSPS 67, 1959, s. 6-11.

¹⁸⁰ Metoděj ZEMEK – Vladimír NOVÁK, *Sirotci na Hodonínsku v letech 1643-1656*, JM 14, 1978, s. 149-157.

¹⁸¹ František MATĚJEK, *Péče o venkovské sirotky na Moravě před Bílou Horou*, SH 36, 1989, s. 65-95.

¹⁸² V podobném duchu jsou psány i novější studentské práce: Hana MATĚNOVÁ, *Život sirotků v Hodějicích v I. polovině 18. století. Oborová práce Historického ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity*, Brno 2002; Věra SLOVÁKOVÁ, *Postavení osiřelých dívek a žen ve vsi Křenovice v první polovině 18. století. Bakalářská diplomová práce*, Brno 2008; Lucie FUČÍKOVÁ, *Sirotčí agenda a péče o sirotky v Prácheňském kraji v 18. století. Diplomová práce Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích*, České Budějovice 2010; Lenka ŠPOROVÁ, *Všední život města Mostu ve světle sirotčí knihy z první poloviny 17. století*, in: Michaela Hrubá (ed.), *Města severozápadních Čech v raném novověku*, Ústí n. Labem 2000, s. 54-76.

¹⁸³ Martin ŠTINDL, *Bítešští a novoměstští sirotci na přelomu 17. a 18. století (pokus o sledování osudové „kariéry“*, Západní Morava 8, 2004, s. 44-56.

I.6. Metodologické možnosti studia neúplných rodin v prostředí českého venkova raného novověku a první poloviny 19. století

Otázka neúplných rodin úzce souvisí se skladbou populace a průběhem životního cyklu, zkoumanými metodami historické demografie.¹⁸⁴ V českém dějepisectví nechybí studie týkající se rozdílů v úmrtnosti mužů a žen, sňatečnosti a uzavírání opakovaných sňatků.¹⁸⁵ Výzkumy porodnosti, sňatečnosti a mortality přinášejí řadu cenných informací o populačních zákonitostech, které ovlivňovaly životy lidí v minulosti. Jejich nevýhodou je velká míra zobecnění, mnohem zajímavější je proto kombinace historickodemografických přístupů s pečlivým prosopografickým výzkumem.¹⁸⁶ Velmi přínosné jsou postupy historiků sociálních dějin,¹⁸⁷ které našly uplatnění i v českém prostředí. Zásadní přínos pro dějiny venkova znamenaly studie, analyzující rodinné struktury menších územních celků, které vznikaly v rámci mezinárodního projektu *Soziale Strukturen in Böhmen*.¹⁸⁸ Nejdůležitější z nich byly postupně vydány formou monografií. Jedná se práce Josefa Grulichy, který se zaměřil především na jihočeské Chýnovsko,¹⁸⁹ Dany Štefanové, jež zkoumala panství Frýdlant,¹⁹⁰ Alice Velkové

¹⁸⁴ Různé badatelské přístupy k dějinám rodiny shrnuje Michael ANDERSON, *Approaches to the History of the Western Family. 1500-1914*, London 1992.⁷ V českém prostředí dalo moderní historickodemografické bádání vzniknout například syntézám Pavla HORSKÁ – Milan KUČERA – Eduard MAUR – Milan STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990; L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996; Pavla HORSKÁ – Eduard MAUR – Jiří MUSIL, *Zrod velkoměsta, Urbanizace českých zemí a Evropa*, Praha-Litomyšl 2002; Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Reprodukce kulturně odlišných skupin obyvatelstva jižní Moravy v novověku na příkladu křesťanů a židů*, Praha 2003. Vývoj českého historickodemografického bádání shrnují například Pavla HORSKÁ, *Česká historická demografie*, ČČH 89, 1991, s. 519-532; Josef GRULICH, *Historická demografie a dějiny rodiny v Evropě a v České republice po roce 1950*, HD 26, 2002, s. 123-146; Eduard MAUR, *Dějiny rodiny v české historiografii*, in: Eduard Maur – Alice Velková (edd.), *Rodina a domácnost v 16.-20. století*, AUC Phil. et His., Studia historica 60, 2010, s. 9-22.

¹⁸⁵ Pavla HORSKÁ, *Rozdíl v úmrtnosti mužů a žen z hlediska historické demografie*, D 27, 1985, s. 321-328; L. DOKOUPIL – L. NESLÁDKOVÁ, *Charakteristické rysy*; Josef GRULICH, *Venkovská žena v období raného novověku (16.-18. století)*, Československá historická ročenka 2001, s. 223-235, zde s. 227.

¹⁸⁶ Historickodemografické analýzy přináší nezastupitelné výsledky zejména při použití metody rekonstrukce rodin. Eduard MAUR, *Základy historické demografie*, Praha 1978; TÝŽ, *Na okraj francouzských metod historickodemografického bádání*, HD 2, 1968, s. 72-83; TÝŽ, *Metoda rekonstrukce rodin v historické demografii*, D 24, 1982, s. 101-102; Eliška ČÁŇOVÁ, *Rekonstrukce rodin (příspěvek k metodice historicko-demografického výzkumu)*, AČ 33, 1983, s. 17-23.

¹⁸⁷ Blíže Georg G. IGGERS, *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivy k postmoderní výzvě*, Praha 2002, s. 64-75. Význam různých metodologických přístupů pro bádání o dějinách rodiny v českém prostředí hodnotí J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 16-24. Významné shrnutí předkládá také Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, Praha 2009, s. 12-28. K propojení historickodemografického bádání a přístupů sociálních dějin blíže Jan HORSKÝ, *Historická demografie a nové metodologické pohledy na sociální dějiny*, HD 19, 1995, s. 135-152.

¹⁸⁸ Markus CERMAN – Hermann ZEITLHOFER (edd.), *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.-19. Jahrhundert*, Wien-München 2002.

¹⁸⁹ J. GRULICH, *Populační vývoj*.

o západočeském panství Štáhlavy¹⁹¹ a Hermanna Zeitlhofera, který věnoval pozornost farnosti Kapličky patřící k vyšebrodskému klášteru.¹⁹²

V souvislosti s obyvateli venkova se v posledních letech objevily i výzkumy zohledňující problematiku žen. Poznatky o venkovankách raného novověku a další perspektivy výzkumu jako první shrnul Josef Grulich.¹⁹³ Nověji se tématem zabývala Alice Velková, která ve svém článku *Venkovské ženy v letech 1650-1850* zhodnotila dosavadní české bádání i možnosti uplatnění moderních historiografických metod.¹⁹⁴ Velkou roli při rozvíjení dějin žen sehrála inspirace historickou antropologií,¹⁹⁵ která v dějinách nalézá „člověka s jeho jednáním, myšlením, pocity a utrpením.“¹⁹⁶ Absence konkrétního jedince v bádání o dějinách venkova ovšem není genderově specifikována. „Venkovský lid“ byl do nedávné doby vnímán a prezentován jako celek a mužským obyvatelům raně novověkých vsí bylo věnováno stejně málo pozornosti jako jejich ženským protějškům.

Historická antropologie do výzkumů dějin rodiny přinesla otázku vztahů mezi členy domácností, ale také problematiku dělby práce.¹⁹⁷ Antropologií byly ovlivněny studie řady badatelů, zabývajících se problematikou historické rodiny, například Jacka Goodyho,¹⁹⁸ André Burgiéra¹⁹⁹, Wolfganga Reinharda²⁰⁰ nebo Michaela Mitterauera.²⁰¹

¹⁹⁰ Dana ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume von Untertanen in der Gutsherrschaft. Die Herrschaft Frydlant in Nordböhmen 1558-1750*, Wien-München 2009.

¹⁹¹ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*.

¹⁹² Hermann ZEITLHOFER, *Besitzwechsel und sozialer Wandel. Lebenslaufe und sozioökonomische Entwicklungen im südlichen Bohmerwald, 1640-1840*, Wien-Köln-Weimar 2014.

¹⁹³ J. GRULICH, *Venkovská žena*.

¹⁹⁴ Alice VELKOVÁ, *Venkovské ženy v letech 1650-1850. Perspektivy výzkumu s využitím historické demografie, mikrohistorie, historické antropologie a dějin každodennosti*, in: Kateřina Čadková – Milena Lenderová – Jana Stráníková (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006, s. 125-144.

¹⁹⁵ Richard van DÜLMEN, *Historická antropologie. Vývoj – problémy – úkoly*, Praha 2002, s. 75-77; Lucie STORCHOVÁ, *Konceptualizace genderu v Historische Anthropologie*, in: táž (ed.), *Conditio Humana – konstanta (č) i historická proměnná? Koncepty historické antropologie a teoretické reflexe v současné historiografii*, Praha 2007, s. 59-82.

¹⁹⁶ R. van DÜLMEN, *Historická antropologie*, s. 11.

¹⁹⁷ Srov. Martine SEGALÉN, *Historical Anthropology of the Family*, Cambridge 1987; Michael MITTERAUER, *Historisch-anthropologische Familienforschung. Fragestellung und Zugangsweisen*, Wien-Köln 1990; TÝŽ, *Familie und Arbeitsteilung. Historischvergleichende Studien*, Wien-Köln 1992; Dorothee RIPPmann, *Frauenarbeit im Wandel. Arbeitsteilung, Arbeitsorganisation und Entlohnung im Weinbau am Oberrhein (15./16. Jahrhundert)*, in: Heide Wunder – Christina Vanja (edd.), *Weiber – Menscher – Frauenzimmer. Frauen in der ländlichen Gesellschaft. 1500-1800*, Göttingen 1996, s. 26-59; Heide WUNDER, *Arbeiten, Wirtschaften, Haushalten: Geschlechterverhältnisse und Geschlechterbeziehungen im Wandel der deutschen Agrargesellschaft des 18. und 19. Jahrhunderts*, in: Reiner Prass – Jürgen Schlumböhm – Gérard Béaur – Christophe Duhamelle (edd.), *Ländliche Gesellschaften in Deutschland und Frankreich, 18.-19. Jahrhundert*, Göttingen 2003, s. 187-203.

¹⁹⁸ Jack GOODY, *The Development of the Family and Marriage in Europe*, Cambridge 1983; TÝŽ, *Proměny rodiny v Evropské historii: historicko antropologická esej*, Praha 2006.

Metodologicky zásadní je článek Hanse Medicka, ve kterém autor zhodnotil přístupy kulturního antropologa Cliforda Geertze a možnosti využití etnologických výzkumů pro bádání o sociálních dějinách.²⁰²

Zaměření na jednotlivce předpokládá především mikrohistorická metoda výzkumu. Její teoretické postuláty jsou velmi variabilní, jejich společným jmenovatelem je zmenšené měřítko pozorování, důraz na mikroskopickou analýzu a intenzivní studium dílčích problémů.²⁰³ Mikrohistorii a historické antropologii je společné především zúžení pohledu a postavení konkrétního jedince do centra bádání, stejně jako nutnost vynikající znalosti „terénu“.²⁰⁴ Historická antropologie dokáže lépe využívat etnografické prameny a pronikat ke kultuře venkovské společnosti, je však vždy interpretativní a imaginativní. Jejím problémem může být vnímání symbolů a znamení jako všeobecně sdílených jevů, zatímco mikrohistorie se je snaží zkoumat v souvislosti se sociálními fakty.²⁰⁵

Mikrohistorická metoda výzkumu umožňuje položit důraz na detail a jednání jednotlivce, v žádném případě ji však nelze zaměňovat s ilustrativním výběrem zajímavých detailů. Naopak, základem a cílem zkoumání je začlenění výsledků mikroanalýzy do širšího kontextu, respektive kontextů, kterými jsou poznatky o lidové kultuře stejně jako demografická statistika či výzkum ekonomických vztahů regionu.²⁰⁶ (Re)konstrukce osudů a myšlenkového světa venkovanů je ale vzhledem k možnostem pramenné zá-

¹⁹⁹ Srov. například André BURGIERE, *Historische anthropologie*, in: Aloys Winterling (ed.), *Historische Anthropologie. Basistexte*, Stuttgart 2006, s. 159-182; André BURGIERE – Christine CLAPISCH-ZUBER – Martine SEGALLEN – Françoise LEBRUN (edd.), *Geschichte der Familie. Neuzeit*, Essen 2005.

²⁰⁰ Wolfgang REINHARD, *Lebens-formen Europas. Eine historische Kulturanthropologie*, München 2004, s. 199-285 (kapitola II *Mitmenschen*).

²⁰¹ M. MITTERAUER, *Historisch-anthropologische Familien-forschung*.

²⁰² Hans MEDICK, „Missionare im Ruderboot“? *Ethnologische Erkenntnisweisen ales Herausforderung an die Sozialgeschichte*, GG 10, 1984, s. 295-319; totéž in: Aloys Winterling (ed.), *Historische Anthropologie. Basistexte*, Stuttgart 2006, s. 183-210.

²⁰³ Giovanni LEVI, *On Microhistory*, in: Peter Burke (ed.), *New Perspectives on Historical Writing*, Cambridge 1992,² s. 97-119.

²⁰⁴ Problematikou mikro- a makroskopických měřítek v historickoantropologickém bádání se zabýval Hans MEDICK, *Quo vadis Historische Anthropologie? Geschichtsforschung zwischen Historischer Kulturwissenschaft und Mikro-Historie*, *Historische Anthropologie* 9, 2001, s. 78-92. Společné rysy a odlišnosti makro- a mikrohistorické perspektivy předložil David BELL, *Total History and Microhistory: The French and Italian Paradigms*, in: Lloyd Kramer – Sarah Maza (edd.), *A Companion to Western Historical Thought*, Malden-Oxford-Carlton 2006,² s. 262-276. Srov. Josef PETRÁŇ, *Mikrohistorie aneb o nedějinách*, in: Jan Klápště – Eva Plešáková – Josef Žemlička (edd.), *Dějiny ve věku nejistot. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštíka*, Praha 2003, s. 201-208.

²⁰⁵ G. LEVI, *On Microhistory*, s. 102-107. Velmi podnětným pokusem o propojení etnografického a mikrohistorického výzkumu je v českém prostředí práce Roman DOUŠEK, *Sebranice a jejich rychtář Ondřej Kanýz (1694-1761): vesnická komunita a její kultura v první polovině 18. století*, Brno 2009.

²⁰⁶ O problematizaci kontextu a o vztahu mikrohistorie k dalším metodologickým přístupům pojednává sborník Jacques REVEL (ed.), *Jeux d'échelles. La microanalyse á l'expérience*, Paris 1996. Srov. především úvodní studii editora *Micro-analyse et construction du social*, s. 15-36.

kladny velmi obtížná. Jednotlivé příběhy musí být skládány z útržků informací a práce historika se tak stává *zkoumáním maličností*. Spíše než čtení textu, se kterým operuje kulturní a historická antropologie, připomíná detektivní pátrání nebo činnost telegrafisty, který sestavuje obraz událostí na základě kusých sdělení telegramů.²⁰⁷

Mikrohistorie se stala mimořádně důležitým nástrojem výzkumu dějin venkova. Zatímco italští tvůrci této metody se zaměřovali spíše na výjimečné postavy, vyčnívající z běžného života vesnice, francouzští badatelé se pod vlivem školy *Annales* nechali do inspirovat dějinami každodennosti a myšlenkou *histoire totale*.²⁰⁸ Snaha postihnout běžné, normální prvky života venkovanů vedla k utvoření dalšího směru mikrohistorického bádání, ovlivněného historickou demografií a sociálními dějinami, který se prosadil zejména v německé historiografii. Odklon od statistické analýzy velkých souborů dat ve prospěch detailního výzkumu, zaměřeného na malou lokalitu, umožňuje rekonstrukci sítí sociálních vztahů a sledování jednotlivých individuů.²⁰⁹ V evropské historiografii tuto formu mikrohistorie reprezentují především díla Jürgena Schlumbohma²¹⁰ a Hanse Medicka,²¹¹ jejichž práce podnítily výzkumy Josefa Grulichy, Alice Velkové nebo Hermanna Zeitlthofera.

Podobně zaměřené výzkumy mají v českém dějepisectví dlouhou tradici díky Pekařově *Knize o Kosti*²¹² a Petráňovu *Příběhu Ouběnic*.²¹³ Jejich východiskem bývá studium pramenů evidenční povahy, především soupisů obyvatelstva, matričních záznamů a gruntovních knih, často za pomoci tradiční historickodemografické metody rekonstrukce rodin. Tento přístup, ke kterému se hlásí i předkládaná práce,²¹⁴ je zejména ve své heuristické fázi velmi náročný, přináší však jinak nedostupné výsledky: badateli

²⁰⁷ Josef GRULICH, *Zkoumání „maličností“*. (*Okolnosti vzniku a významu mikrohistorie*), ČČH 99, 2001, s. 521-522; Carlo GINZBURG, *Inkvizitor jakožto antropolog*, Kuděj 7, 2005, s. 39-48; J. REVEL, *Micro-analyse*, s. 23-24, 34.

²⁰⁸ D. BELL, *Total History and Microhistory*. Podstatu tohoto směru bádání shrnul Jacques Revel výrokem: „proč dělat věci jednoduše, když to jde složitě.“ K Revelově koncepci mikrohistorie blíže G. LEVI, *On Microhistory*, s. 113-114.

²⁰⁹ Srov. například Jürgen SCHLUMBOHM, *Quelques problèmes de microhistorire d'une société locale. Construction de liens sociaux dans la paroisse de Belm (17e-19e siècles)*, *Annales* 50, 1995, s. 775-802.

²¹⁰ Jürgen SCHLUMBÖHM, *Lebensläufe, Familien, Höfe, Der Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650-1860*, Göttingen 1994.

²¹¹ Hans MEDICK, *Weben und Überleben in Laichingen 1650-1900: Lokalggeschichte als Allgemeine Geschichte*, Göttingen 1996.

²¹² Josef PEKAŘ, *Knih o Kosti. Kus české historie I-II*, Praha 1910-1911.

²¹³ Josef PETRÁŇ, *Příběh Ouběnic. Mikrohistorie české vesnice*, Praha 2001;² TÝŽ, *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*, Praha 2011.

²¹⁴ Srov. kapitola III.2. shrnující metodiku výzkumu.

umožňuje zaostření pozornosti na jednotlivce a rekonstrukci jeho životního příběhu, zároveň mu poskytuje dostatek informací pro vytvoření nezbytného kontextu.

Někteří badatelé ve snaze nalézt v dějinách konkrétního člověka preferují prameny trestně právní povahy, které skrze výslechové protokoly nechávají promluvit jindy mlčící příslušníky nižších vrstev. Drtivá většina venkovanů se ale do vážnějšího konfliktu se zákonem nebo vrchností nikdy nedostala, a proto životní zkušenosti lidí na okraji společnosti nelze vnímat jako určující. Mnohem větší význam měli „normální“ lidé, kterým je třeba věnovat pozornost i přesto, že jejich osudy nevybočily z kolejí všedního, běžného života.²¹⁵

Archivní dokumenty však neumí převyprávět životopisy těchto „obyčejných“ venkovanů a mnohdy badateli neposkytnou ani jedinou autentickou větu, kterou konkrétní muž nebo žena pronesli. Historik musí počítat se zdoluhavou rekonstrukcí sociálních vazeb a životního cyklu jednotlivců i se skutečností, že jeho práce bude spíše kolektivní biografií obyvatel určité lokality než vyprávěním jedinečného příběhu. Využití většího vzorku zkoumaných osob a kvantitativní metody výzkumu však v žádném případě neznamenají rezignaci na hledání konkrétního člověka v dějinách.²¹⁶ Bez nezbytné komparace a neustálého hledání kontextu by však mikroskopická perspektiva znamenala pouze ilustrativní popisování jednotlivin.

²¹⁵ Kritiku tohoto přístupu přinesl Alain CORBIN, *Na stopě neznámému. Znovunalezený svět Françoise-Luise Pinagota. 1798-1876*, Praha 2006, s. 9-15.

²¹⁶ Fakt, že historická antropologie mnohdy nalézá oporu ve výsledcích starších strukturálních výzkumů včetně prací z historické demografie, podtrhuje Eduard MAUR, *Sociální aspekty demografického vývoje*, ČČH 110, 2012, s. 627-638. Podobně H. MEDICK, *Missionare*, s. 190.

II. Obraz ovdovění a osiřené v raném novověku a první polovině 19. století

II.1. Ovdovění a osiřené ve venkovské společnosti z pohledu právních norem

Pro výzkum rodinných struktur i individuálních strategií venkovanů má zásadní význam zkoumání právní problematiky. Zákonné normy vymezují prostor legálního pohybu individua, spoluurčují diskurz nahlížení daného problému a odráží se v každodenním životě jednotlivců. Pozornosti badatelů i čtenářské veřejnosti se těší zejména výzkum založený na studiu trestně právních pramenů,²¹⁷ leckdy podceňovaná agenda civilního soudnictví, na venkově spojená s patrimoniální správou, je však neméně zajímavá.²¹⁸ Při zkoumání vývoje právních předpisů mají zásadní význam edice starších českých zákoníků²¹⁹ a monografie Valentina Urfuse, Václava Vaněčka, nověji Karla Malého.²²⁰

S ohledem na problematiku neúplných rodin jsou velmi důležité práce věnující pozornost postavení žen a především vdov. Vedle starší studie Anděly Kozákové, která se věnovala zemskému právu,²²¹ je třeba připomenout výzkumy Michaely Hrubé, jež se soustředila především na severoněmecká městská práva.²²² Pro zkoumání osiřelých dětí má nezastupitelný význam studie Jana Kaprase o poručnictví ve starším českém právu.²²³ Postavením dětí a nezletilých z hlediska zákona se aktuálně zabývají práce

²¹⁷ Výběrově lze jmenovat například práce Jaroslav PÁNEK, *Městské hrdelní soudnictví v pozdně feudálních Čechách (Výsledky, problémy a perspektivy studia)*, ČsČH 32, 1984, s. 693-728. Zajímavé metodologické postřehy přináší Pavel HIML, *Myšlení venkovských poddaných v raně novověkých jižních Čechách pohledem trestně právních pramenů*, in: Václav Bůžek (ed.), *Příspěvky ke každodenní kultuře novověku*, České Budějovice 1995 (= Opera historica 4), s. 153-194; Daniela TINKOVÁ, *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa*, Praha 2004. Z genderového hlediska se trestně právní problematikou zabýval Jaroslav DIBELKA, *K novým možnostem studia trestně právní problematiky. Obráné strategie mužů a žen obviněných ze smilstva na třeboňském panství (1650-1750)*, ČČH 106, 2008, s. 19-53; TÝŽ, *Obráné strategie mužů a žen obviněných ze smilstva a cizoložství. Panství Třeboň na přelomu 17. a 18. století*, České Budějovice 2012. Specificky ženské kriminalitě se věnují Daniela TINKOVÁ, *Předcházet, či trestat? Problém infanticidia v osvícenské společnosti*, ČČH 101, 2003, s. 27-76; A. VELKOVÁ, *Dítě jako oběť*; TÁŽ, *Schuld und Strafe. Von Frauen begangenen Morde in den böhmischen Ländern in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, München 2012.

²¹⁸ Srov. zásadní studii Václav ŠOLLE, *Civilní soudnictví v době předbřeznové v českých zemích*, SAP 10, 1960, s. 111-146.

²¹⁹ Především Josef JIREČEK (ed.), *M. Pavel Kristián z Koldína, Práva městská království českého a markrabství moravského spolu s krátkou jich sumou*, Praha 1876; Ilona SCHELLEOVÁ – Karel SCHELLE (edd.), *Civilní kodexy 1811-1950-1964*, Brno 1993.

²²⁰ Valentin URFUS, *Historické základy novodobého práva soukromého*, Praha 2001 se zabývá recepcí římského práva v českém prostředí. Dobou vzniku silně ovlivněný chronologický přehled vývoje českých právních dějin přináší Václav VANĚČEK, *Dějiny státu a práva v Československu do roku 1945*, Praha 1964. Podobně je koncipována i modernější a podrobnější přehledová publikace Karel MALÝ (ed.), *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, 1999.²

²²¹ Anděla KOZÁKOVÁ, *Právní postavení ženy v českém právu zemském*, Praha 1926.

²²² Michaela HRUBÁ, *Zvonění na svatou Alžbětu. Odraz norem a sociální praxe v životních strategiích měšťanek na prahu raného novověku*, Praha 2011, s. 54-94.

²²³ J. KAPRAS, *Poručenství*.

Pavly Slavíčkové, která se zabývala vývojem i aplikací právních norem.²²⁴ Všichni posledně zmínění autoři se orientují zejména na šlechtické a městské prostředí v období raného novověku, venkovské obyvatelstvo ale ponechávají stranou pozornosti stejně jako právní vývoj v mladších obdobích.

Problematikou uplatňování zákonných norem a především rodinného a dědického práva se ve vztahu k venkovu zabývali editoři vrchnostenských instrukcí Josef Kaloušek²²⁵ a Václav Černý,²²⁶ dále Vladimír Procházka,²²⁷ nověji Eduard Maur.²²⁸ Po celé období raného novověku sílily tendence státu zasahovat do kompetencí vrchností a přímo ovlivňovat obyvatelstvo všech sociálních vrstev. Svého vrcholu tyto snahy dosáhly v druhé polovině 18. století. Reformami josefínské epochy, souvisejícími s držbou poddanských usedlostí, a jejich vlivem na každodennost obyvatel venkova se podrobně zabývala Alice Velková.²²⁹

Stát začal iniciovat vydávání norem ohledně rodinného práva poddaných až v tereziánském a josefínském období. Do té doby právní praxi na venkově určovaly instrukce jednotlivých vrchností a ustanovení přejatá z Koldínova zákoníku z roku 1579.²³⁰ Zlom přineslo vydání Všeobecného občanského zákoníku roku 1811, platného od 1. 1. 1812, který se vztahoval na všechny obyvatele monarchie.²³¹

Od středověku až do 19. století právní normy věnovaly pozornost vdovám a sirotkům po otci, a to především v souvislosti se zajištěním jejich majetkových a dědických

²²⁴ P. SLAVÍČKOVÁ, *Právní ochrana dětství*; TÁŽ, *Ukončení*; TÁŽ, *Kdyby se jí ubližovalo*.

²²⁵ Josef KALOUSEK (ed.), *Řády selské a instrukce hospodářské 1781-1850*, Archiv český 25, Praha 1910.

²²⁶ Václav ČERNÝ (ed.), *Hospodářské instrukce. Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV.-XIX. století*, Praha 1930.

²²⁷ Vladimír PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963.

²²⁸ Eduard MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht und die Erbschaftspraxis in Böhmen in 16.-18. Jahrhundert*, HD 20, 1996, s. 93-101.

²²⁹ Alice VELKOVÁ, *Zásahy státu do vztahu mezi vrchností a poddanými a jejich dopad na vesnickou rodinu na přelomu 18. a 19. století*, ČNM – řada historická, 1999, s. 53-72; TÁŽ, *Staatlichen Eingreifen in die Beziehungen zwischen Gutsherrschaft und der Untertanen. Zu Erbrecht und ländlicher Familienstruktur in Westböhmen an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert*, in: Markus Cerman – Robert Luft (edd.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“*, München 2005, s. 154-175.

²³⁰ Koldínův soupis městských práv byl přijat českým zemským sněmem roku 1579 a hned vydán tiskem, o dva roky později vznikl zkrácený výtah. Během 17. století bylo podle něj sjednoceno veškeré městské právo v českém státě. K definitivní unifikaci městského a poddanského práva v Čechách, na Moravě i ve Slezsku došlo na základě Koldínova zákoníku roku 1784. Blíže V. VANĚČEK, *Dějiny státu a práva*, s. 178-179; I. SCHELLEOVÁ – K. SCHELLE (edd.), *Civilní kodexy*, s. 7-14.

²³¹ Všeobecný občanský zákoník – *Allgemeines bürgerliches Gesetz für die gesamten deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie* (dále ABGB), Wien 1811. Přístupný například na webu <http://www.jusline.at> [20. 4. 2014]. Ke genezi kodifikačních snah občanského práva a novelizacím občanského zákoníku I. SCHELLEOVÁ – K. SCHELLE (edd.), *Civilní kodexy*, s. 13-24.

práv.²³² Zákony upravovaly otázky dědického vypořádání, poručnictví a zákonného zastoupení, klíčovou roli hrálo finanční zabezpečení ovdovělé ženy či sirotka. Ochrana dítěte jako lidské bytosti po celý raný novověk pokulhávala za zajištěním jeho majetkových zájmů a do značné míry závisela na jmění, které zůstavili zesnulí rodiče.

Právní vývoj v českých zemích vydělil oblasti takzvaného německého městského práva, které preferovalo systém vdovské třetiny. Vdova zde získávala plnou třetinu pozůstalosti a o zbytek se dělili další dědicové, takže zabezpečení pozůstalé manželky bylo nadřazeno zájmům dětí. Tento způsob byl během 16. století spolu s recepcí Koldínova zákoníku vytlačen českým systémem rovných dílů, který ovdovělé ženě přiznával stejný dědický díl s dětmi. Pouze zřídka se v městském právu uplatňoval západočeský systém, kdy synové dědili více než dcery.²³³ Všichni manželsky narození potomci však měli na podíl z rodinného majetku nezpochybnitelný nárok, neboť jim měl umožnit zahájení samostatného života mimo domov.

Zákony i právní praxe obvykle rozlišovaly, zda manželství skončilo před uplynutím roku a dne, nebo později – tato lhůta v podstatě odrážela pravděpodobnost přítomnosti dětí zplozených uvnitř svazku. Podle Koldínova zákoníku měl vdovec, jehož manželka zemřela dříve, než uplynula roční lhůta, nárok na její věno a výbavu. V opačném případě si žena mohla odnést vše, co si do manželství přinesla, včetně věna s obvěněním (tedy částky, kterou jí ženich upsal při svatbě).²³⁴ Po roce a dni se buď dědilo na základě ustanovení svatební smlouvy či kšaftu, nebo byla z pozůstalosti vyňata třetina, která připadla vdově či vdovci, a zbytek byl rozdělen mezi děti a *přátele*, tedy vzdálenější příbuzné.

Dědické nároky ženy se odvíjely od jejího chování za manželova života. Zatímco *věrné manželce* neměl muž kšaftovat méně než zmíněnou třetinu pozůstalosti, nepoctivé, nebo jinak se provinivší ženě mohl podíl snížit. Další variantou bylo *vzdání statku* mezi manžely, které do budoucna znamenalo rovné dědické díly pozůstalého manžela

²³² Komplexní pozornost postavení žen z hlediska právních norem věnuje sborník Ute GERHARDT (ed.), *Frauen in der Geschichte des Rechts: Von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*, München 1997. V kontextu zemí západní Evropy též T. STRETTON, *Widows at Law*; L. van AERT, *The Legal Possibilities*.

²³³ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 479-495. K dědickým systémům raného novověku blíže i D. ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume*, s. 64-66.

²³⁴ Doporučovaná výše obvěnění *třetinou výš* byla upisována jen zřídka, protože snoubenci mnohdy nedisponovali dostatečným majetkem, který by jim umožnil takto štědrý odkaz ve prospěch manželky uskutečnit. Lišil se navíc způsob výpočtu této třetiny. Srov. Antonín HAAS, *Omezení odúmrti a vdovská třetina v starším českém městském právu*, Právněhistorické studie 17, 1973, s. 199-218. Pavla Slavičková upozorňuje na nejasnosti ve výpočtu udávané třetiny v Koldínově zákoníku; P. SLAVÍČKOVÁ, *Právní ochrana*, s. 43.

s dětmi.²³⁵ Synové i dcery měli nárok na stejné podíly, které jim měly být vyplaceny nejstarším bratrem či sestrou. Děti, včetně pohrobků, byly podle Koldínaova zákoníku prvními a nejdůležitějšími dědici svých rodičů, k vydědění mohlo dojít pouze z důležitých příčin, které musely být poznamenány v kšaftu či městské knize. Mezi zásadní provinění patřilo zlé zacházení s rodiči, těžký zločin, bezbožnost, sňatek uzavřený bez rodičovského svolení a v případě dívek zmrhání.²³⁶

Vdovci i vdovy měli nárok na získání stejně vysokého dědického podílu z pozůstalosti, obě pohlaví disponovala stejným právem učinit poslední pořízení o svém jmění.²³⁷ V českém prostředí se nelišil ani přístup mužů a žen k manipulaci s majetkem, který zdědili. Právo nazývané *Geschlechtsvormundschaft* či *cura sexus*, které určovalo ženám povinnost mužského zastoupení, se u nás vztahovalo pouze na mladé svobodné dívky a provdané ženy, zatímco vdovy byly způsobilé vystupovat samostatně.²³⁸ Jan Kapras uvádí, že české zemské ani městské právo poručenství nad ženami neznalo. Pokud byla dcera, sestra či manželka podřízena poručenské moci otce, bratra či manžela, nebylo to kvůli jejímu pohlaví, ale z důvodu otcovského poměru, neoddělenosti od rodiny nebo manželství. Oddělená, tedy vyplacená, *vybytá* sestra či vdova byly právně naprosto samostatné a poručníka nepotřebovaly.²³⁹

Podle Koldína se muž po smrti ženy automaticky stával pánem statku, s dětmi se musel dělit až ve chvíli jejich osamostatnění, kdy jim měl vyplatit podíly. Žena se po manželově smrti mohla stát správkyní celého majetku, pokud se však neosvědčila, mohlo dojít k vydělení jejího podílu a ustanovení nového poručníka. V případě nového sňatku musela vdova z pozůstalosti vyjmout svůj díl a složit podíly sirotkům, které samozřejmě nesměla šidit. Svou část majetku si navíc měla vybrat v penězích, aby grundy a nemovitosti

²³⁵ J. JIREČEK (ed.), *M. Pavel Kristián z Koldína*, s. 102-111 (§ C.XXXVII-§ C.LIX). Srov. také K. MALÝ a kol., *Dějiny*, s. 105-106.

²³⁶ J. JIREČEK (ed.), *M. Pavel Kristián z Koldína*, s. 170-198 (§ F.V-F.LIX).

²³⁷ Tamtéž, s. 129-158 (§ D.XLII-E.XLI).

²³⁸ Tato forma poručnictví se vyvinula na základě recepce římského práva. Ve středověku došlo k jejímu potlačení, obnovena byla na přelomu 16. a 17. století, termín *Geschlechtsvormundschaft* však vznikl až v 18. století překladem latinského *cura sexus*. V souladu s tímto právem žena při svatbě přecházela z moci otce pod pravomoc manžela. Původně se povinnost mužského zastoupení týkala i právních jednání před soudem, nejdůležitější význam však měla v otázce správy majetku. Blíže Ernst HOLTHÖFER, *Die Geschlechtsvormundschaft. Ein Überblick von der Antike bis ins 19. Jahrhundert*, in: U. Gerhardt (ed.), *Frauen*, s. 390-451; David Warren SEABEN, *Allianzen und Listen: Die Geschlechtsvormundschaft im 18. und 19. Jahrhundert*, in: U. Gerhardt (ed.), *Frauen*, s. 460-479; Gerhard DILCHER, *Die Ordnung der Ungleichheit. Haus, Stand und Geschlecht*, in: U. Gerhardt (ed.), *Frauen*, s. 55-72, zde s. 62-63.

²³⁹ J. KAPRAS, *Poručenství*, s. 10.

zůstaly v celku pro sirotky.²⁴⁰ Prokazatelné *mrhání statkem*, který vlastnili či měli zdědit sirotci, bylo napadnutelné v případě matky i otce.

Ve venkovské právní praxi se v raném novověku uplatňovalo především tzv. majetkové společenství. To představovalo „*souhrn majetku užší rodiny, jež v případě skončení hospodaření hlavy rodiny (úmrtím, odchodem na výměnek) se formou ideálních podílů převádí na jednotlivé členy společenství.*“²⁴¹ Všichni členové rodiny měli nárok na stejně vysoké díly z rodinného jmění, které jim mohly být vyplaceny za života, nebo po smrti otce.²⁴² V případě úmrtí hospodáře grunt přebíral některý z potomků, nebo se do čela domácnosti postavila ovdovělá manželka.²⁴³ Následovalo zpravidla převzetí usedlosti některým z dospívajících dědiců, do rodinného majetkového společenství mohl být přijat nový manžel vdovy, stejně jako nová manželka hospodáře.

Dětem obojího pohlaví mělo být dědictví po rodičích předáno v okamžiku, *kdy k místu půjdou*, tedy u příležitosti sňatku. Synové i dcery měli nárok na dědictví ve stejné nominální výši, obvykle se ale lišila forma, jakou byly podíly vypláceny. Dívčím byla vedle věna a zajištění *svatebního veselí* poskytována výbava, sestávající se z věcí potřebných pro domácnost, zatímco mladí muži dostávali spíše polní nářadí, nástroje, tažný dobytek. Zásadní rozdíl mezi pohlavími byl patrný při výběru příštího držitele usedlosti. Jednoznačně byli preferováni synové před dcerami, které se stávaly dědičkami nejčastěji v případě, že neměly bratry způsobilé k převzetí hospodářství.

Starší právní praxi na venkově zachytilo dobrozdání ohledně poddanského dědického práva v Čechách sestavené roku 1749. Vyplývá z něj, že usedlosti byly obvykle přenechávány nejmladším synům a pozůstalosti se dělily rovnými díly mezi děti narozené v manželství.²⁴⁴ Následně předložený návrh nebyl uveden do praxe, k závažným právním změnám ohledně venkovských rodin a usedlostí došlo až v posledních dvou desetiletích 18. století.²⁴⁵ Zásadní význam měl manželský patent Josefa II. z roku 1783,

²⁴⁰ J. JIREČEK (ed.), *M. Pavel Kristián z Koldína*, § F.LIV-F.LIX, s. 196-198.

²⁴¹ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 368.

²⁴² Vyplacený syn nebo dcera neztrácel nárok na dědictví, ovšem pokud chtěl být zahrnut mezi dědice, musel nejdříve vrátit vše, co převzal za života otce.

²⁴³ Vladimír Procházka v této souvislosti mluví o vdovském nedílu, který byl více či méně provizorním řešením vzniklé situace. V poddanském prostředí měl vdovský nedíl jinou povahu než stejná instituce ve šlechtickém prostředí. V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 373-376.

²⁴⁴ J. KALOUSEK (ed.), *Řády selské*, Archiv český 24, s. 272-283. Zmiňovaný návrh úpravy dědického práva tamtéž, s. 325-333.

²⁴⁵ Tereziánská a josefínská nařízení týkající se venkovského obyvatelstva shrnuje Kamil KROFTA, *Dějiny selského stavu*, Praha 1949,² zde s. 348-384. Dědickému právu a jeho uplatnění v praxi se věnuje E. MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht*. Podobně A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 150-155, která uvádí i některá nařízení ohledně dědického práva, jež nakonec nevešla v platnost. Digitalizované verze

který omezil církevní jurisdikci v manželských záležitostech, i když pro katolíky nadále platily zásady kanonického práva a kompetence státu a církve nebyly úplně přesně vymezeny.²⁴⁶

Velmi důležitý byl dvorský dekret z roku 1786, který definitivně potvrdil držitelům zakoupených statků právo svobodně kšaftovat a odkazovat svůj majetek podle vlastní vůle. Testamenty nezakoupených hospodářů nadále podléhaly konečnému schválení vrchnosti, která mohla zasáhnout do výběru dědice usedlosti.²⁴⁷ Téhož roku byly také sjednoceny normy ohledně intestátní dědické posloupnosti a nahrazeny jednotným zákonem určujícím pořadí dědiců v případě nezanechání kšaftu pro všechny stavy a obě pohlaví.

V roce 1787 vešel v platnost dvorský dekret, který oproti dřívějším zvykům preferoval jakožto hlavní dědice venkovských hospodářství nejstarší syny. Podle dodatků následujících v roce 1788 byly ovdovělé matky dospělých potomků povinny grunty předávat, i když byly spolumajitelkami usedlostí, zatímco vdovci mohli setrvat v čele hospodářství bez jakýchkoli omezení.²⁴⁸ Reforma byla zdůvodněna častými sňatky matek osiřelých, nezletilých dědiců, kterými dosud bývali nejmladší synové. Kvůli nim docházelo k zcizování gruntů otčímý, jejichž pravomoci měly být nyní celkově oslabeny.²⁴⁹ Guberniální nařízení v roce 1794 dokonce výslovně zakázalo správu sirotčích gruntů prozatímními hospodáři. Statky patřící sirotkům měli buď obhospodařovat poručníci, nebo nájemci kontrolovaní poručníky i vrchností.²⁵⁰

Nařízení z roku 1788, příkazující vdovám předávat grunty v okamžiku, kdy jejich nejstarší syn dosáhl dospělosti, se však patrně neosvědčila, protože patent císaře Leopolda II. vydaný v roce 1791 ustanovil rovná práva vdovců a vdov k držení selských usedlostí. Stejná dědická práva platila pro všechny, tedy mužské i ženské dědice téhož stupně nacházející se v jedné linii příbuzenství. Tento patent potvrdil i dřívější zásadu

zákonných norem vydaných koncem 18. a v průběhu 19. století jsou přístupné v databázi *ALEX – Historische österreichische Rechts- und Gesetztexte*, provozované Österreichische Nationalbibliothek na webových stránkách <http://alex.onb.ac.at/> [20. 4. 2014].

²⁴⁶ Například Renata VESELÁ, *Rodinné právo v období absolutismu*, in: Karel Schelle – Ladislav Vojáček (edd.), *Stát a právo v období absolutismu*, Brno 2005, s. 50-59.

²⁴⁷ Počet nezakoupených selských usedlostí vzrostl po třicetileté válce, ale vzhledem k nedostatku hospodářů byly usedlosti děděny automaticky. Prosazování zákupu bylo do značné míry opatřením, jímž vrchnosti bránily zbíhání poddaných z gruntů. E. MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht*, s. 94-101.

²⁴⁸ Po smrti matky neměly děti právo žádat od otce vyplacení z rodinného jmění. Toto ustanovení obsahovala již Koldínova Práva městská, blíže P. SLAVÍČKOVÁ, *Právní ochrana*, s. 95.

²⁴⁹ J. KALOUSEK, *Řády selské*, Archiv český 25, s. 158-159, 168-173.

²⁵⁰ Tamtéž, s. 365.

o nedělitelnosti usedlostí. Nastupující hospodáři měli na základě odhadní ceny pozůstalosti vyplatit ideální podíly všem ostatním dědicům.²⁵¹

Mnohé z těchto přístupů potvrdil i občanský zákoník z roku 1811. Podle jeho ustanovení byly děti rodičům povinny úctou a poslušností, rodiče museli své potomky živit, vychovávat, vést za ně právní jednání a spravovat jejich majetek v době nezletilosti.²⁵² Za výživu rodiny byl zodpovědný především otec, v případě jeho nemajetnosti či nepřítomnosti se měla o zajištění obživy postarat matka. Ovdovělé ženy byly povinny zajistit celkovou výchovu potomků, pokud toho nebyly z nějakého důvodu schopny, přecházela vyživovací povinnost v první řadě na prarodiče z otcovy strany, poté na příbuzné matky.²⁵³

Velkou pozornost věnoval občanský zákoník dědickému právu, které se podle jeho ustanovení zakládalo na zůstavitelově vůli, dědické smlouvě nebo na ustanoveních zákona. Rozlišovalo se dědictví, které znamenalo podíl z pozůstalosti, a odkaz, jenž představoval určitou konkrétní věc, sumu, nebo nějaké právo. Dědic přijímal veškeré závazky zůstavitele, jestliže tak nechtěl učinit, musel se zříci všech nároků.²⁵⁴ Ze zákona dědili nejbližší potomci manželského původu, v první řadě děti, případně vnuci.²⁵⁵ Hlavním dědicem, jehož povinností bylo vyplatit ostatní, se stával nejstarší syn, respektive nejstarší dcera. Děti měly vždy přednostní práva a získávaly podíly ve stejné nominální výši.

Všechna zákonná opatření se vztahovala i na dosud nenarozené potomky – za manželské se považovalo dítě, jež přišlo na svět ještě v desátém měsíci po smrti otce.²⁵⁶ Děti narozené mimo zákonně uzavřený svazek, pokud nebyly legitimovány, neměly žádný nárok na dědictví po svém biologickém otci, po matce a jejích příbuzných však dědily

²⁵¹ Tamtéž, s. 307-308. Nedělitelnost usedlostí menších než 80 měřic zůstala zachována až do roku 1869. Dělení usedlostí povolil říšský zákon z 27. 6. 1868 a specifikoval zemský zákon z 20. 12. 1869.

²⁵² ABGB § 144-149.

²⁵³ Tamtéž, § 89-136, §141-143. Vlivem ustanovení občanského zákoníku z roku 1811 na práva a možnosti žen se zabývá Ellinor FORSTER, „*Ich glaube, es muß doch eine Gränze geben, wo die Pflicht des Weibes aufhört und sein Recht beginnt.*“ *Von Juristen und Laien diskutierte und in die Praxis umgesetzte Vorstellungen von weiblichen Handlungsspielräumen im Eherecht des 19. Jahrhunderts*, in: Milan Vojáček (ed.), *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století*. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.-24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy, Praha 2007, s. 51-82.

²⁵⁴ ABGB § 531-551.

²⁵⁵ V případě, že zůstavitel nezanechal potomky, dědili za zákona rodiče a sourozenci, pak prarodiče a jejich děti, tedy strýcové a tety zůstavitele. Tamtéž, § 730-751. V případě, že zůstavitel zemřel bezdětný, byli rodiče nepominutelnými zákonnými dědici, kteří museli obdržet alespoň třetinu zákonného odkazu. Tamtéž, § 762-766.

²⁵⁶ Tamtéž, § 187-284.

stejně jako legitimní potomci.²⁵⁷ Zákonného dědice nebylo možné pominout ani v poslední vůli, mohl však při rozdělování majetku přijít zkrátka, pokud zůstavitele či jeho nejbližší poškodil „*na cti, těle nebo majetku*“, opustil jej bez pomoci v nouzi, odpadl od křesťanství, byl odsouzen k trestu vězení na více než 20 let nebo vedl-li „*vytrvale život, který se přičí veřejné mravnosti*“. Dědic mohl být prohlášen za marnotratného a v takovém případě dědictví přecházelo na jeho potomky. Nedošlo-li k úřednímu vydědění, musel potomek zůstavitele obdržet alespoň polovinu svého zákonného podílu.²⁵⁸

Podle původní verze občanského zákoníku byl pozůstalý manžel či manželka dědicem čtvrtiny zůstavitelova majetku, pokud měli jedno nebo dvě děti. Jestliže bylo potomků více, dědili s pozůstalým rodičem shodný podíl. Podle první dílčí novely byl ovdovělý partner zákonným dědicem čtvrtiny pozůstalosti vedle zůstavitelových dětí a jejich potomků, nebo poloviny dědictví vedle zůstavitelových rodičů a sourozenců.²⁵⁹ Vdově navíc náleželo „*slušné zaopatření*“ z manželovy pozůstalosti až do chvíle, kdy uzavřela nové manželství. Ovdovělé osoby mající jedno nebo více dětí tvořily výjimku ze zákona, neboť pouze jim mohla být testamentem uložena podmínka zapovídající sňatek.²⁶⁰ Všeobecně občanský zákoník omezil svatby vdov, které musely s uzavřením manželství vyčkat do porodu pohrobka nebo šesti měsíců od ovdovění, aby se předešlo nejasnostem ohledně určení otcovství případného dítěte.²⁶¹

Velmi důležitá byla instituce poručnictví, které se podrobně věnovaly zákonné normy od středověku až po moderní občanský zákoník.²⁶² Za vrchního poručníka a ochránce sirotků byl považován panovník, který svůj úřad delegoval na sobě podřízené úřady. Vrchnoporučenský dohled v královských městech vykonávaly městské rady, které za tímto účelem v průběhu raného novověku vyvinuly různé typy speciálních úředních knih. V některých městech byly pro zaznamenávání sirotčích záležitostí využívány knihy kšaftů a inventářů, jinde se vedla zvláštní sirotčí registra, knihy sirotčích počtů nebo sirotčí účty.

²⁵⁷ Tamtéž, § 752-754.

²⁵⁸ Tamtéž, § 540-542, § 762, § 768-773.

²⁵⁹ Tamtéž, § 757-759 a § 68 I. dílčí novely.

²⁶⁰ Tamtéž, § 700, § 796.

²⁶¹ Výjimečně mohly ovdovělé ženy dostat dispens k novému sňatku už po třech měsících od ovdovění. Tamtéž, § 120.

²⁶² Tato problematika je zásluhou prací Jana Kaprase a Pavly Slavíčkové velmi dobře probádána, následující odstavce se tedy omezují jen na stručnou rekapitulaci.

Starší české právo rozlišovalo *mocné otcovské poručníky* a ostatní.²⁶³ Obě skupiny musely jednat ve prospěch svěřených sirotků, ovšem mocní otcovští poručníci byli postaveni na roveň zemřelému otci a mohli nakládat se svěřenými statky dle svého uvážení, bez předchozího svolení soudu.²⁶⁴ Jejich jedinou povinností bylo předat poručenčům jmění ve chvíli, kdy dospějí. Pokud se ukázalo, že byl majetek předlužen, mohlo dojít i k prodání nemovitostí, aby mohli být uspokojeni věřitelé. V takovém případě se poručníci nestarali o majetek, ale pouze o osoby sirotků. Jejich další povinností bylo zastupovat své svěřence u soudu.²⁶⁵

V prostředí raně novověkých českých měst byli poručníci nejčastěji určeni testamente. Umírající otcové nezletilých dětí zpravidla jako nejdůležitější osobu, jež měla převzít zodpovědnost za výchovu a majetek potomků, jmenovali své manželky. Umožňovala jim to ustanovení brněnského i sasko-magdeburského práva, Koldín tento typ poručnictví nazval termínem *tutela anomala*, který nemá obdobu v žádném jiném zákoníku. V praxi byly matky jako poručnice ustavovány a respektovány velmi často, k ruce jim ale býval přidělen jeden nebo více spoluporučníků. Vdovy teoreticky ztrácely nárok na poručnictví v okamžiku, kdy uzavřely nový sňatek nebo se ukázaly jako špatné hospodyně.²⁶⁶

Poručnictví bylo možné odmítnout, pokud tak ale bez důležité příčiny učinil příbuzný, ztrácel svůj nápad na dědictví. Při jmenování poručníkem měly laické osoby přednost před duchovními, odmítali se lidé příliš staří a obdaření velkým počtem vlastních potomků, nedoporučovalo se ani hromadění poručnických závazků k dětem z více rodin. V žádném případě se poručníky neměli stát věřitelé zemřelého otce nebo jinak nedůvěryhodné osoby.²⁶⁷ V městském právu přebíral poručník zodpovědnost za majetek i osobu sirotka, který u něj mohl i bydlet. Obvykle však malé děti zůstaly v péči matky, a to i v případě, že se znovu vdala. Hmotně měl být sirotek zabezpečen z otcova odkazu.

Jan Kapras uvádí, že v městském právu se nikdy nevyvinula instituce mocného otcovského poručníka obvyklá v zemském právu, ovšem umírající otec mohl jeho

²⁶³ Zákonné normy do určité míry recipovaly římské právo, které hovořilo o poručnících stanovených poslední vůlí, nejbližších příbuzných v mužské linii zastupujících osiřelé dítě a o poručnících určených v případě potřeby úředně. Blízcí příbuzní byli vnímáni jako *přirození* poručníci dítěte. J. KAPRAS, *Poručenství*, s. 22-24.

²⁶⁴ Václav Vaněček podotýká, že české středověké právo v případě *mocných* poručníků vyjmenovávalo především jejich práva, zatímco u poručníků *věrných* kladlo důraz na výčet povinností, které měli vůči svým svěřencům a jejich majetku. V. VANĚČEK, *Dějiny státu a práva*, s. 110.

²⁶⁵ J. KAPRAS, *Poručenství*, s. 63-65.

²⁶⁶ Tamtéž, s. 82-84, 87-89; P. SLAVÍČKOVÁ, *Právní ochrana*, s. 156-157.

²⁶⁷ J. KAPRAS, *Poručenství*, s. 38-54.

pravomoci rozšířit prostřednictvím své poslední vůle. Poručník měl právo svého svěřence vychovávat i trestat, nesmělo však dojít k zcizení sirotčího majetku. Současně ručil za každou škodu na majetku sirotka, pokud neprokázal, že jejímu vzniku nemohl zabránit. Kontrolu nakládání se sirotčím jměním v městském prostředí usnadňovala povinnost poručníků pravidelně předkládat výkazy ohledně hospodaření se svěřenými statky.²⁶⁸

Poručenství bylo ukončeno buď dosažením dospělosti poručenice, nebo jeho zplnoletěním.²⁶⁹ Pravomoci poručníka často přecházely na nejstaršího bratra osiřelých dětí, jakmile dospěl a ujal se rodinného majetku. Poručník mohl být svého postavení zbaven, pokud se ukázalo, že své povinnosti nevykonává řádně, zejména pokud existovalo podezření na mrhání se sirotčím jměním. Příbuzní dětí měli právo dozírat na poručníkovu zacházení s majetkem a případně si stěžovat u městského soudu. Dodatečně se proti poručnické správě svého dědictví mohl ohradit i sám sirotek poté, co dospěl a ujal se osobně jeho držení. Vrchnoporučenská pravomoc vždy patřila pánu města, tedy králi či jiné vrchnosti, který ji vykonával prostřednictvím městské rady a rychtáře.²⁷⁰

Podle Koldínova zákoníku mohli být poručníky *přátelé krevní*, tedy příbuzní z otcovy strany, nebo se mohlo jednat o *kšaftovní* otcovské poručníky určené na smrtelném loži. V případě, že ani jedna z variant nebyla možná, měli být jmenováni městskou radou. Bezodkladnou povinností purkmistra a konšelů bylo sepsat inventář pozůstalosti. Hotové peníze se měly *obrátit k užitku* formou úročené půjčky, aby *darma neležely*. Příbuzní, kteří nastupovali do úřadu poručníků, museli za správu pozůstalosti složit kauci, určit ji. Naproti tomu poručníci zvolení kšaftem otce nebo jmenovaní úřadem nebyli povinni zaručovat se za sirotčí statek vlastním majetkem.²⁷¹ Původně se předpokládalo předání sirotčího jmění v původní výši, přebytky si mohl ponechat poručník, který zároveň hradil i případné ztráty. Od 16. století tato zvyklost vymizela, správci sirotčího jmění si již nemohli nárokovat zisky, ale nemuseli ani doplácet ztráty. Zásadní bylo předložení řádného vyúčtování hospodaření, přičemž poručníci mohli vyžadovat proplacení nákladů.²⁷²

²⁶⁸ J. KAPRAS, *Poručenství*, s. 73-79.

²⁶⁹ K této problematice blíže P. SLAVÍČKOVÁ, *Ukončení*.

²⁷⁰ J. KAPRAS, *Poručenství*, s. 103-111.

²⁷¹ P. SLAVÍČKOVÁ, *Právní ochrana*, s. 158-159, 170-173.

²⁷² J. JIREČEK (ed.), *M. Pavel Kristián z Koldína, Práva městská*, § DV-DXXXVIII, s. 114-127.

Ve venkovské právní praxi byla vrchním poručníkem sirotků vrchnost, která měla prostřednictvím hodnověrných rychtářů pravidelně kontrolovat hospodaření se sirotčím jměním. Sirotkům měl být ustanoven poručník, obvykle blízký pokrevní příbuzný. Statek mohla nadále spravovat matka sirotků, která se osvědčila jako dobrá hospodyně a byla odhodlána zůstat vdovou. Pokud se chtěla provdat, ztrácela nárok na správu majetku svých dětí a na její místo musel nastoupit poručník.²⁷³ Od roku 1791 se už v případech ovdovělých spolumajitelek usedlostí nejednalo o správu sirotčího majetku, ale o hospodaření na vlastním gruntě. Nakládání s majetkem venkovských sirotků upravila řada dalších zákonných norem; zpřísněna byla například opatření ohledně prodeje sirotčích statků,²⁷⁴ pozice osiřelých dětí byla od roku 1799 chráněna i tím, že jejich poručníky neměli být místní rychtáři, v jejichž případech by mohlo docházet ke střetu kompetencí.²⁷⁵

Občanský zákoník věnoval těmto otázkám bezmála sto paragrafů, rozlišoval mezi poručnictvím nezletilých a opatrovnictvím dospělých, nesvéprávných osob.²⁷⁶ Poručníka musela mít ze zákona každá nezletilá nebo nesvéprávná osoba. Měl práva a povinnosti otce, dbal na zajištění a výchovu svého svěřence a zároveň spravoval jeho majetek. Dítě mu bylo, stejně jako rodičům, povinno úctou a poslušností a mělo se jeho vůli podřizovat až do svých 24 let, pokud nebylo úředně zplnoletěno dříve. V případě dvacetiletých mohlo dojít i k nabytí plnoletosti předáním otcovské usedlosti.²⁷⁷ Za výkon poručnictví mohla být stanovena odměna, která však nesměla přesáhnout 5 % čistých příjmů, o které se poručník zasloužil. Zrušena byla povinnost určení sirotčího majetku.

Poručník mohl být nadále určen testamentem otce, pokud se tak nestalo, nastupovali ze zákona další příbuzní podle pořadí: děd z otcovy strany, děd z matčiny, matka z otcovy strany, poté další členové širší rodiny. Poručník měl být tedy vůči dětem v co nejbližším pokrevním vztahu. Pokud nebylo možné jej vybrat v rámci rodiny, rozhodl poručenský soud. Poručníky neměli být duchovní, vojáci, úředníci, lidé starší šedesátí let ani ti, kdo se starali o více než pět vlastních dětí. Jeden člověk také neměl přijímat více poru-

²⁷³ J. KALOUSEK (ed.), *Řády selské*, Archiv český 25, s. 281-283. K problematice ochrany osiřelých dětí a správy sirotčích nemovitostí blíže také V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 417-435.

²⁷⁴ Srov. dvorské dekrety ze dne 18. 2. 1790 a ze dne 7. 8. 1795, podle kterých měla prodeje sirotčích statků schvalovat zemská vláda, respektive krajské úřady. Platnost posledně jmenovaného dekretu byla zrušena dvorskou kanceláří 27. 1. 1820. J. KALOUSEK, *Řády selské*, Archiv český 25, s. 255, 422, 553.

²⁷⁵ Tamtéž, s. 422.

²⁷⁶ ABGB § 187-284.

²⁷⁷ Tamtéž, § 174.

čenských závazků.²⁷⁸ Na správu sirotčího jmění dohlížel poručnický soud, který byl povinen provádět *šacuňky* a inventury majetku a samozřejmě vést odpovídající písemnou agendu.²⁷⁹

Důležitou změnu přinesl občanský zákoník v otázce postavení matek sirotků, neboť jako první výslovně podtrhl jejich roli opatrovnic a vychovatelek dětí, jimž zemřel otec. Oproti starším kodifikacím totiž oddělil výchovu sirotků a péči o jejich majetek, vdovy přímo pověřil péčí o osiřelé potomky a dal jim zákonný nárok k výkonu poručnictví.²⁸⁰ Ovdovělá matka nebo i babička mohla dítě právně zastupovat, ze zákona však musela mít k ruce spoluporučníka, který byl povinen jí radit, pomáhat a angažovat se v důležitých jednáních ohledně dítěte. Poručnice ale musela vždy projevit souhlas s jeho postupem. I v případě, že se matka rozhodla znovu provdat, mohly být děti svěřeny do její péče, přičemž rozhodujícím faktorem byl prospěch a zájem nezletilců. Hmotně měl sirotka zajistit odkaz po otci, případně se o něj měli postarat příbuzní. Pokud toho nebyli schopni, zůstalo osiřelé dítě odkázáno na dobročinné nadace a chudinskou péči.²⁸¹

Z rozboru právních norem je patrný zájem, který zákony od pozdního středověku až do moderní doby věnovaly problematice předčasně rozpadlých rodin. Péče směřovala zejména k osiřelým dětem, které byly zvýhodňovány i na úkor svých rodičů, především ovdovělých matek. Nepopíratelná je snaha zabezpečit jejich práva i výchovu a předejít případnému zcizení či znehodnocení sirotčího jmění. Zákonné normy přesně vymezovaly povinnosti příbuzných i poručníků dětí a ustanovovaly kontrolní mechanismy při správě majetku náležejícího sirotkům. Napříč sociálními vrstvami fungovala instituce poručníků, kteří měli chránit zájmy osiřelého dítěte především v ekonomické a právní rovině. Zároveň byly částečně zohledněny i osobní potřeby dětí, které byly svěřovány do péče matek, případně jiných blízkých příbuzných, u nichž se předpokládalo, že nebudou postupovat proti zájmu svých svěřenců. Zákonné normy však představovaly jakýsi ideální model fungování společnosti. Jejich uvádění do praxe bylo mnohem složitější a nebyvalo bez konfliktů.

²⁷⁸ Tamtéž, § 189-197.

²⁷⁹ Každý sirotčí respektive poručnický soud byl povinen vést speciální poručnickou nebo sirotčí knihu („*Vormundschafts oder Waisenbuch*“). Tamtéž, § 207, 222.

²⁸⁰ P. SLAVÍČKOVÁ, *Právní ochrana*, s. 150-151, 178.

²⁸¹ ABGB § 211-221.

II.2. Utváření obrazu vdovců, vdov a sirotků

Vnímání ovdovělých a osiřelých osob soudobou společností je jednou z klíčových otázek, vážících se k problematice neúplných rodin. Opět platí, že nejlépe je prozkoumáno ženské vdovství. Méně pozornosti bylo věnováno sirotkům a vdovci zůstávají zcela mimo badatelský zájem. Množství využitelných pramenů a tedy i počty historiografických prací k tomuto tématu se navíc snižují spolu se sestupem po společenském žebříčku.²⁸² Rekonstrukce obrazu vesnické vdovy, vdovce nebo sirotka je velmi obtížná, neboť informací, které by se týkaly venkovské společnosti, je poskrovnu. Dostupné dílčí poznatky navíc pocházejí z celého území Čech a Moravy a někdy je velmi těžké je časově a místně zařadit.

Zatímco ovdovění lze jednoznačně definovat jako ukončení manželství v důsledku úmrtí partnera, termín osiření přináší řadu nejasností. V minulosti byl z právního hlediska vztahován pouze ke ztrátě otce, přestože, jak bude dále ukázáno, odchod matky mívával nemenší význam. Učebnice a demografické příručky, dostupné v českém prostředí, pojmy sirotek či osiření vůbec neznají. Zdánlivě samozřejmé vysvětlení, že sirotkem se člověk stává po smrti svých rodičů, vyžaduje alespoň minimální upřesnění, protože od určitého věku je ztráta otce a matky nahlížena jako přirozená součást životního cyklu. Věková hranice, po jejímž překročení už potomci zemřelého nejsou vnímáni jako sirotci, koresponduje s dosažením dospělosti, která však není jednoznačně určitelná.

Někteří čeští historici v souvislosti s problematikou osiření upozorňují na fakt, že registra sirotků a sirotčí knihy z období raného novověku obsahovaly i jména osob, které už byly prokazatelně dospělé či dokonce na prahu stáří.²⁸³ Z toho vyvozují, že v minulosti výraz *sirotek* neznamenal osiřelé dítě a spíše označoval právní situaci jedince, jemuž nebyl vyplacen podíl z rodinného majetku.²⁸⁴ Přestože termíny, užívané v úředních písemnostech, mohou mít jako historický pramen velkou výpovědní hodnotu, v tomto případě je třeba hledat vysvětlení v povaze zmiňovaných dokumentů, tvořících součást

²⁸² K obrazu ovdovělých osob ve venkovském prostředí Markéta SKOŘEPOVÁ, *Stereotypy a každodennost vdovství a vdovectví v tradiční venkovské společnosti*, in: Václav Bůžek – Jaroslav Dibelka (edd.), *Utváření identity ve vrstvách paměti*, České Budějovice 2011 (= Opera historica 15), s. 283-321.

²⁸³ Otto PLACHT, *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.-18. století*, Praha 1957, s. 153-156; J. NOVOTNÝ, *Děti a sirotci*, s. 9; F. J. SVOBODA, *Pohledy*, s. 114; Jan HORSKÝ – Markéta SELIGOVÁ, *Rodina našich předků*, s. 89-90.

²⁸⁴ Srov. P. SLAVÍČKOVÁ, *Právní ochrana*, s. 43-51.

pragmatické písemné kultury.²⁸⁵ Smyslem jejich existence bylo účelné a rychlé využití v praxi, nezbytným rysem byla přehlednost a funkčnost zápisů. Pro úředníka, jenž se potřeboval zorientovat v pohledávkách, které vznikly úmrtím některého z hospodářů či měšťanů, bylo nejjednodušší a nejpraktičtější, pokud byly dané osoby přehledně označeny jako *sirotci*, přestože už je jako „osiřelé“ nikdo nevnímal.

V průběhu raného novověku nehrála zletilost, tedy překročení určité věkové hranice, zásadní roli, důležitější byla ekonomická samostatnost jedince. *Neoddělené, nevybyté* děti, kterým dosud nebyl vyplacen podíl z rodinného majetku a které pobývaly ve společné domácnosti, byly bez ohledu na své stáří podřízeny vůli rodičů.²⁸⁶ Určení věku, po jehož dosažení bylo možné jedince pokládat za dospělého, se v různých právních systémech raného novověku lišilo.²⁸⁷ Zemské zřízení v Čechách roku 1549 sjednotilo věkovou hranici zletilosti na dvacáté narozeniny, na Moravě došlo k shodné úpravě v roce 1574. V Koldínově zákoníku byla zletilost stanovena na 18 let u chlapce a 15 u dívky, avšak až do 25 let mohl být nad mladým člověkem vykonáván úřední dohled.

Obnovená zřízení zemská z let 1627 a 1628 učinila kompromis mezi zněním *Práv městských* a staršími zemskými zřízeními a pro chlapce stanovila hranici zletilosti na dvacet, pro dívky na patnáct let. Občanský zákoník z roku 1811 rozdělil mládež na tři skupiny, na zcela nezpůsobilé děti do sedmi let, nedospělé mladší 14 let a nezletilce do 24 let. Dosažení plné právní způsobilosti tedy bylo stanoveno až na čtyřicet let narozeniny, ale k úřednímu zplnoletění mohlo dojít už v osmnácti a předáním živnosti byl mladý muž uznán za zletilého ve dvaceti letech.²⁸⁸

Bez ohledu na právní předpisy platilo, že za skutečně dospělého člena společnosti byl člověk považován od chvíle, kdy si dokázal plně zajistit svou existenci a vést vlastní domácnost. Pro dívky se přechodem mezi dětstvím a dospělostí stávalo uzavření manželství, které však bylo považováno za důležité potvrzení samostatnosti jedince i v případě mužů. Řada historiků proto ukončuje výzkumy dětství či mládí sledovaných aktérů právě okamžikem sňatku. Jiní badatelé, zejména ti, co zkoumají širší vzorky obyva-

²⁸⁵ Pojem vysvětluje Marie BLÁHOVÁ, *Pragmatická písemná kultura*, in: Zdeněk Hojda – Hana Pátková (edd.), *Pragmatické písemnosti v kontextu právním a správním*, Praha 2008, s. 15-27, zde s. 19-20.

²⁸⁶ P. SLAVÍČKOVÁ, *Právní ochrana*, s. 43.

²⁸⁷ Hranici trestní odpovědnosti raně novověké právo neznalo, ačkoli mládí bylo vnímáno jako polehčující okolnost. První rozdělení se objevilo až v hrdelním řádu Marie Terezie, který považoval za zcela neodpovědné děti do sedmi let, pro mládež mladší čtrnácti, respektive šestnácti let počítal se sníženou odpovědností a nižšími tresty. V roce 1787 byla věková hranice, do jejíhož překročení nebylo možné dítě soudně trestat, zvýšena na dvanáct let. Od roku 1803 pak měly být nižší tresty udíleny pachatelům mladším dvaceti let. Tamtéž, s. 57-58.

²⁸⁸ Tamtéž, s. 47-49.

telstva, pracují s různými věkovými kategoriemi, které mívají oporu v právním systému dané lokality. Další možností je vycházet z tradičních mezníků, jako je první svaté přijímání, ukončující tzv. předzповědní věk dítěte, nebo nástup či ukončení školní docházky. Současně lze vycházet z tezí o ekonomice domácností a předpokladu, že od určitého věku dítě mohlo začít přispívat do rodinného rozpočtu a později se samo uživit.²⁸⁹

V bádání o neúplných rodinách se proto věková hranice vymezující (osiřelé) dítě obvykle nachází v období mezi desátým a šestnáctým rokem.²⁹⁰ V předložené práci byl tento limit posunut až na dvacáté narozeniny, a to nejen s ohledem na české právní normy. Hlavním důvodem se stal předpoklad, že pro založení domácnosti, která by odpovídala jejich původnímu životnímu standartu, potřebovali mladí lidé pomoc svých rodičů. Předčasná smrt otce nebo matky mohla ovlivnit životní vyhlídky dětí, přestože už nebyly úplně malé. Až do svého osamostatnění a založení vlastních domácností byly příslušníky svých původních rodin a pro jejich životy bylo určující postavení ovdovělých rodičů, podle kterých byli také identifikováni.

Jednou z možností, jak analyzovat situaci členů jednotlivých sociálních vrstev, je sledovat výrazy, kterými byli označováni v pramenech evidenční povahy. Soupisy obyvatelstva svou klasifikací jednotlivců odrážejí dobové kolektivní představy a ukazují, jak společnost vnímala sama sebe.²⁹¹ Gesa Ingendahl zkoumala, jakým způsobem byly v 18. století označovány vdovy, především hlavy samostatných domácností, v daňových a cechovních seznamech říšského města Ravensburgu. Dospěla k závěru, že identifikace žen, které ztratily manžela, se do značné míry řídila jejich sociálním postavením.

²⁸⁹ Tommy Bengtsson předpokládá, že ve věku pěti nebo šesti let bylo dítě schopno dílčím způsobem přispívat na svou obživu a ve 12-15 letech se samo uživit. Tommy BENGSSON, *Why Dad Dies? The Mortality of Men in Their Working Age in the 18th and 19th Centuries*, in: R. Derosas – M. Oris (edd.), *When Dad Died*, s. 81-98.

²⁹⁰ Nejobvyklejší je využívání věkové hranice patnácti let dítěte, srov. Birgit PERSSON – Lisa ÖBERG, *Foster-children and the Swedish State 1785-1915*, in: L.-G. Tedebrand (ed.), *Orphans and Foster-children*, s. 51-80; Olivier FARON – Jacques RENARD, *The Varied Repercussions Caused by the Demise of the Father among Past Populations. A Comparative Analysis between Vernon, a Region of Normandy, and the Town of Milan*, in: Renzo Derosas – Michel Oris (edd.), *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Family Stress in Past Societies*, Bern 2002, s. 219-232. Francouzská historiografie někdy pracuje s vymezením deseti let věku, například I. ROBIN-ROMERO, *Les établissements*; G. BRUNET, *Le juge et l'orphelin*. V některých studiích jsou jako hraniční vnímány dvanácté nebo třinácté narozeniny dítěte, srov. A. BIDEAU – G. BRUNET, *The Family, the Village and the Orphan*; Alain BIDEAU – Guy BRUNET – Fabrice FORONI, *Orphans and Their Family Histories. A Study of the Valserine Valley (France) during the Nineteenth and Twentieth Centuries*, HF 5, 2000, s. 315-327; M. BRESCHI – M. MANFREDINI, *Parental Loss*; E. BEEKINK – F. van POPPEL – A. C. LIEFBROER, *Parental Death*.

²⁹¹ Metodologicky velice podnětný výzkum provedl na základě soupisů obyvatelstva Peter BURKE, *Žebráci, šarlatáni, papežové. Historická antropologie raně novověké Itálie. Eseje o vnímání a komunikaci*, Praha 2007, zde s. 47-64.

Členky patriciátu, důležité pro ekonomiku města i cechů, byly v těchto seznamech nadále nazývány slovem *paní*. Nejčastějším označením pro ovdovělé ženy byl ale pojem *vdova*, který v sobě shrnoval rodinný stav i sociální postavení.²⁹² Také benátské a florentské soupisy obyvatelstva v drtivé většině označovaly samostatné ženské hlavy domácností v kolonce povolání termínem *vdova*, ačkoli je nepředstavitelné, že by tyto ženy nevykonávaly žádné zaměstnání.²⁹³

Pokus o podobné zhodnocení soupisu obyvatelstva byl proveden pro zkoumané panství Nový Rychnov na základě zповědních seznamů z let 1833-1855.²⁹⁴ Analýza však přinesla odlišné výsledky. Samostatné hospodyně byly označovány stejně jako jejich zesnulí manželé, tedy podle velikosti spravovaného gruntu jako *sedlák*, *chalupník*, *domkář*. V některých případech byla původní profese zaznamenána také u řemeslnických rodin, a to pravidelně bez překlónění do ženského rodu. Vdovy, které nestály v čele usedlostí, bývaly ve zповědních seznamech identifikovány příbuzenským vztahem k hospodáři, u něhož bydlely, tedy jako matky, sestry, řidčeji tety. Pokud žena nebyla s držitelem usedlosti spřízněna, dostalo se jí obvykle označení *podruh* nebo *podruhyně*, ojediněle *žebračka*. Podobný identifikační systém platil i u ovdovělých mužů, v jejichž případech se častěji objevoval i termín výměnkář.

Pojem *vdova* byl pravidelně používán jen v matrikách zemřelých, které označovaly umírající ženy pomocí obratu *vdova po...* Jménem svého dosud žijícího muže byly samozřejmě identifikovány i zesulé manželky. Nešlo však o genderové specifikum, protože zejména ve dvacátých až čtyřicátých letech 19. století byla jména pozůstalých manželek zaznamenávána i do zápisů o úmrtích mužů. Vdovství tedy nadále zůstávalo faktorem, který více ovlivňoval situaci žen. Pro postavení konkrétní vdovy však byly zásadní ještě další okolnosti, jako zděděné jmění, způsob obživy a s tím související životní úroveň.

Postavení ženy v době trvání manželství i po ovdovění záviselo na majetku, který do svazku přinesla.²⁹⁵ Podle výzkumů Martina Rheinheimera patřili vdovy a sirotci mezi

²⁹² G. INGENDAHL, *Witwen*, s. 83-107.

²⁹³ P. BURKE, *Žebráci, šarlatáni, papežové*, s. 59-61.

²⁹⁴ MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 14-34, knihy č. 14-34.

²⁹⁵ V celoevropském kontextu jsou patrné rozdíly mezi severními a západními oblastmi, kde vdova mohla po zesnulém manželovi převzít roli hlavy domácnosti, a jihoevropskými regiony, kde byla žena podřízena vůli své nebo manželovy rodiny, na niž také přecházela péče o potomky narozené v manželství. M. E. WIESNER, *Women and Gender*, s. 73-74; O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 314-319; J. GOODY, *Proměny rodiny*, 90-116.

skupiny obyvatelstva nejvíce ohrožené chudobou.²⁹⁶ Nemajetná vdova byla archetypálně považována za ztělesnění bídy a zejména opuštěné starší ženy a děti bez rodičů měly velkou šanci získat institucionální pomoc a ochranu.²⁹⁷ Pomáhalo jim k tomu udržování obrazu *hodného chudého*, které však bylo podmíněno zachováváním určitých norem chování, bezúhonností, zbožností a snahou pracovat. Udržení cti, a tedy i morálního a sociálního statutu, bylo důležité i pro osoby, které se na hranici bídy neocitly. Přísné společenské kontrole podléhalo především jednání ovdovělých žen, které byly přímo zodpovědné za udržení památky svého manžela.²⁹⁸ Normy týkající se správného chování ovdovělých a osiřelých jedinců do značné míry formovaly způsob, jakým byli nahlíženi svými současníky. K utváření obrazu vdovců, vdov a sirotků přispívala i beletristická literatura, která mohla vyvolávat jak pozitivní, tak i negativní představy.²⁹⁹

Postava vdovce oplakávajícího smrt své ženy se v literatuře poprvé objevila na počátku 15. století ve skladbě *Oráč z Čech*.³⁰⁰ Přesto se však smutku ovdovělých mužů nevěnovala velká pozornost; jejich vdovectví nebylo vnímáno jako *stav*, neočekávalo se od nich rituální truchlení či dlouhodobý smutek.³⁰¹ Na jejich chování nebyly kladeny zvláštní požadavky, jež ve vztahu k ovdovělým ženám formulovaly spisy různého vy-

²⁹⁶ Martin RHEINHEIMER, *Chudáci, žebráci a vaganti. Lidé na okraji společnosti 1450-1850*, Praha 2003, s. 75. Například v polských městech konce 18. století více než 80 % příjemců almužen tvořily ženy, z nichž většina byla ovdovělá. Přibližně každá čtvrtá až pátá vdova byla závislá na institucionální pomoci. V Poznání vdovy představovaly 42 % lidí žijících z almužen. C. KUKLO, *Kobieta samotna*, s. 196-210. Velký podíl sirotků a starých žen mezi příjemci charitativní podpory uvádí i J. BOULTON, *It Is Extreme Necessity*, s. 50-51. Podobně také Richard WALL, *Widows, Family and Poor Relief in England from the Sixteenth to the Twentieth Century*, in: B. Moring (ed.), *Female Economic Strategies*, s. 11-32, zde s. 13-17.

²⁹⁷ Sředověk řadil sirotky mezi *personae miserabiles* S. SHAHAR, *Childhood*, s. 155.

²⁹⁸ Na základě pohřebních kázání se problematikou správného chování vdovy zabývala Marina ARNOLD, *Mourning Widows: Portraits of Widows and Widowhood in Funeral Sermons From Brunswick-Wolfenbuettel*, in: A. Levy (ed.), *Widowhood*, s. 55-74.

²⁹⁹ Zásadní výzkum literatury určené vdovám provedla B. J. KRUSE, *Witwen*. Podrobněji k ženské preskriptivní literatuře 19. století a ke kritice tohoto typu pramenů M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR, *Žena v českých zemích*, s. 52-64. K diskurzům panenství, manželství a vdovství Jana RATAJOVÁ, *Manželství v české literatuře raného novověku*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Žena není příšera*, s. 733-775, zde s. 755-757; Lucie STORCHOVÁ, *Gender a „přirozený řád“ v českojazyčných diskurzech vdovství, panenství a světectví raného novověku*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Nádoby mdlé*, s. 508-541. Z katolických modlitebních knih, periodik a pastoračních příruček vychází Zuzana ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství v „dlouhém“ 19. století. Možnosti interpretace katolických normativních pramenů*, Pardubice 2012.

³⁰⁰ K vzniku a původu skladby například Walter SCHAMCHULA, „*Oráč z Čech*“ a „*Tkadleček*“, ČČH 88, 1990, s. 824-833. Význam tohoto díla pro zkoumání diskurzu vdovectví zmiňuje Heide WUNDER, *Der gesellschaftliche Ort von Frauen der gehobenen Stände im 17. Jahrhundert*, in: K. Hausen – H. Wunder (edd.), *Frauengeschichte – Geschlechtergeschichte*, s. 50-56, zde s. 53.

³⁰¹ Příkladem může být Komenského filozoficky laděný spis *O sirobě* z roku 1624, sepsaný v době morové epidemie, který se zabývá otázkou ztráty bližního. Obsahuje oddíl pojednávající o vdovách a sirotcích, avšak vdovcům zvláštní pozornost nevěnuje. Milan KOPECKÝ (ed.), *Jana Amose Komenského = Johannis Amos Comenii Opera omnia III*, Praha 1978, s. 429-464.

znění i úrovně.³⁰² V českém prostředí měl velký význam překlad spisu Erasma Rotterdamského *Vdova křesťanská* vydaný roku 1595 ve staroměstské tiskárně Jiříka Dačického.³⁰³ Autor připomněl obvyklé biblické autority, především Šalomouna, Siracha a svatého Pavla, velkou pozornost věnoval motivům, které měly vést křesťanské vrchnosti k péči o vdovy a sirotky. V závěrečné kapitole Erasmus přirovnal ženské *stavy* k drahokamům či ovocným stromům a konstatoval, že všechny životní fáze mají své klady a jsou hodny úcty.³⁰⁴

Z období raného novověku se dochoval jen jediný původně český spis promlouvající k vdovám. *Vdovství křesťanské* Jana Hertwiczia Pražského, vydané roku 1619, se přiklání k interpretaci vdovství jako neutěšeného stavu plného zármutku, chudoby i příkoří, kterým musí žena projít.³⁰⁵ Hertwiczius zároveň připomněl biblickou hrozbu Božího hněvu, který se snese na ty, kteří by ubližovali vdovám a sirotkům. Ovdovělá žena se podle něj měla zásadně vyvarovat všech světských rozkoší a žádostivostí, naopak měla být zbožná a skromná. Pouze v případě mladých žen připouštěl s odvoláním na sv. Pavla sňatek.

Předěl mezi manželstvím a vdovstvím znamenal změnu v osobním, společenském, právním i ekonomickém ohledu. Přejícné rituály konané v okamžiku úmrtí a pohřbu se zaměřovaly především na odchod nebožtíka z pozemského světa a na zajištění jeho posmrtné spásy.³⁰⁶ Závažné však byly i změny, kterými procházeli jeho blízcí. Viditelným znamením přechodu mezi manželským a vdovským stavem bylo držení smutku, společenská izolace, zdržování se zábav a udržování smuteční nálady.³⁰⁷ Důležité bylo též přiměřené a důstojné projevování žalu nad ztrátou manžela.

³⁰² K otázce smutku vdovců B. J. KRUSE, *Witwen*, s. 199-200; F. VILLEMUR, *Le musique*.

³⁰³ *Wdowa Křesťanská Latinským yazykem ku poctivosti někdy welebné, České a Vherské Králowny Marye Karla Cýsaře a Ferdynanda Krále (:Slavné paměti:) Sestry Od Desyderia Erasma Roterodámského sepsaná Nyni pak na Česko přeložená na gisté Czástky aneb Otázky rozdělená mjsty y porozsšjřená, od M. Jana Khernéra Plzenského ec. a pro potěssenij yak předně Vrozené Pani Salomény Střelové z Ržehnic a na Křiwsaudowě tak potom y giných wssech Křesťanských a pobožných Wdow, Wúbec wydaná. Wytisštěno w Starém Městě Pražském v Giřjka Dačického. 1595. Číslo Knihopisu K02368, www.knihopis.org [4. 4. 2014].*

³⁰⁴ Srov. také Václav BŮŽEK – Pavel KRÁL – Zdeněk VYBÍRAL, *Člověk českého raného novověku*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Člověk českého raného novověku*, Praha 2007, s. 23.

³⁰⁵ Jan HERTWICZIUS PRAŽSKÝ, *Vdovství křesťanské ku potěšení všech ovdovělých*, Praha 1619, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Nádoby mdlé*, s. 312-356.

³⁰⁶ O úloze vdov v pohřebních rituálech podrobně J. S. W. HELT, *Memento Mori: Death, Widowhood and Remembering in Early Modern England*, in: A. Levy (ed.), *Widowhood*, s. 39-54; Leslie Abend CALLAHAN, *The Widow's Tears: The Pedagogy of Grief in Medieval France and the Image of the Grieving Widow*, in: Linda L. Carlson – Angela J. Weisl (edd.), *Constructions of Widowhood and Virginitly in the Middle Ages*, London 1999, s. 245-263.

³⁰⁷ Jadwiga Hoff při výzkumu polské preskriptivní literatury zaznamenala radu, že vdova má zůstat sama a věnovat svůj život pouze péči o děti, ještě k roku 1878. Jadwiga HOFF, *Wzorce obyczajowe*

Nárek nad nebožtíkem byl očekáván především během pohřbu, kdy dostával pevnou ritualizovanou podobu ve formě pohřebního pláče. Příliš akcentovaný zármutek naopak mohl vést k posměchu sousedů i k domnělému trápení duše zemřelého.³⁰⁸ Chování čerstvého vdovce nebo vdovy bylo pozorně sledováno sousedy. Už během pohřebního průvodu docházelo k hodnocení jejich postojů a odhadování budoucího jednání. Posuzoval se například rozestup mezi vdovou a márami s mrtvým tělem: šla-li pozůstalá manželka blízko za rakví, měla se brzy vdát; pokud byla vzdálenost delší, k novému sňatku mělo dojít později nebo vůbec. Podobně byl hodnocen i projevovaný zármutek ovdovělé osoby, soudilo se, že pokud vdovec nebo vdova hodně nařiká, brzy uzavře nové manželství.

Rituální smutek byl povinností vyžadovanou bez ohledu na předchozí průběh manželství a skutečné pocity pozůstalého,³⁰⁹ u žen ale bylo počestné chování posuzováno i nadále. Projevem a nástrojem sociální kontroly byly *řeči*, které více či méně kriticky reagovaly na počínání jednotlivých členů venkovské společnosti a hodnotily jejich situaci.³¹⁰ V případech vdov byl sledován způsob, jakým zachovávaly manželovu památku, i další faktory, především (ne)úspěchy při vedení domácnosti, ekonomické záležitosti a poměry v rodině. Sociální okolí pak mohlo na ženu vyvíjet nátlak nebo jí naopak poskytnout účinnou pomoc.

Jednou z nejdůležitějších složek obrazu vdovství, jak jej viděli současníci, byla rozlišující funkce oděvu, která se opět týkala především žen. Ve venkovském prostředí nebylo doloženo užívání zvláštního vdovského šatu, doplněného například o typické pokrývky hlavy zastíňující obličej, které ve vyšších vrstvách charakterizovaly období smutku.³¹¹ Smuteční krojové oblečení v černé barvě se rozšířilo až ke konci 19. století.

zachowań rodzinnych w XIX i pierwszej połowie XX wieku na ziemiach polskich, in: Cezary Kuklo (ed.), *Rodzina, gospodarstwo domowe i pokrewieństwo na ziemiach polskich w perspektywie historycznej – ciągłość czy zmiana?*, Warszawa 2012, s. 305-321, zde s. 311.

³⁰⁸ Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004, s. 247-264, 294-299.

³⁰⁹ Někteří historici v této souvislosti poukazují na chladné manželské a rodinné vztahy v tradičních společnostech v době před *objevením* romantické lásky. Přesto bylo povinností ovdovělé ženy hrát milující vdovu. Především E. SHORTER, *The Making*, s. 57-59. Anne Fillon naopak poukázala na důležitou roli osobní náklonnosti v utváření partnerských a manželských vztahů. Anne FILLON, *Les trois bagues aux doigts. Amours villageoises au XVIIIe siècle*, Paris 1989. V českém prostředí dosud neproběhly srovnatelné systematické výzkumy. Problém nevydařených manželství na základě žádosti o anulaci sňatku z období 1857-1868 zkoumala Zuzana ČEVELOVÁ, *Bolest a potupa lidského osudu. Manželské spory při pražském arcibiskupství*, DaS 33, 2011, s. 26-29.

³¹⁰ K významu *řečí* a pomluv v systému ženské sociální kontroly Regina SCHULTE, *Bevor das Gerede zum Tratsch wird*, in: K. Hausen – H. Wunder (edd.), *Frauengeschichte – Geschlechtergeschichte*, s. 67-73.

³¹¹ Například Alena NACHTMANNOVÁ, *Mezi tradicí a módou. Odívání v Čechách od renesance k baroku*, Praha 2012, s. 217-220, 233-240; Jiřina LANGHAMMEROVÁ, *Lidové kroje z České republiky*. Praha 2001. Významem smutečního oděvu vdov se zabývá Nicole PELLEGRIN, *Le sexe du crêpe. Costumes*

Důvodem byla především vysoká cena nových šatů a také skutečnost, že venkovanky musely okamžitě po smrti manžela pokračovat v práci v hospodářství. Zvláštní omezení však platila pro oděv vdov, které se rozhodly pro nové manželství. Při své druhé svatbě musely mít na hlavě šátek, nesměly mít odkryté vlasy ani korunu, která byla výsadou panenských nevěst, a svatební věneček jim nebyl pokládán na hlavu, ale na rameno.³¹²

Jedním z nejobvyklejších stereotypů, které se váží k problematice druhých sňatků, je obraz sirotka odstrkovaného a leckdy i týraného nevlastním rodičem. Velmi rozšířená byla zejména představa zlé nevlastní matky preferující své vlastní děti. Dobrá macecha se objevovala velice zřídka, v lidové kultuře byli sirotci, zejména dívky, vnímáni jako tragické postavy.³¹³ Zahraniční literatura poukazuje na často opakovaný názor, že znovuprodaná matka může šidit děti z prvního manželství ve prospěch nového partnera.³¹⁴ Obavy z negativních důsledků ovdovění se týkaly především žen, ačkoli otcové měli na řízení osudů svých dětí větší vliv. Otcovská moc – *patria potestas* znamenala především autoritu, rozhodující o životním osudu, sňatku i profesi dětí, zatímco *moc* ženy spočívala především v citovém vztahu potomků.

Mateřská láska byla vnímána jako přirozená úloha a povinnost ženy.³¹⁵ Jejich potlačení či porušení vždy znamenalo odsudek, a to i v případě, že se jednalo o „vyvdané“ děti. Na počátku raného novověku se začala prosazovat představa lásky otcovské, avšak

du veuvage dans la France d'ancien régime, in: N. Pellegrin – C. H. Winn (edd.), *Veuf, veuves et veuvage*, s. 219-245.

³¹² Z rozsáhlé etnografické literatury k problematice svateb lze zmínit regionální práce František LEPIČ, *O selské svatbě v našem kraji*, VSČJV 2, 1921-1922, s. 12-14, 24-26, 41-42, 56-58, 74-77, 97-99; VSČJV 3, 1922-1923, s. 19-20, 40-43, 82-84, 104-106, 119-122; Augusta ŠEBESTOVÁ – LEDECKÁ, *Ústroj hlavy vdaných žen na Pelhřimovsku*, ČL 11, 1902, s. 330. Srov. Iva HEROLDOVÁ, *Uzavírání sňatků a svatební obyčej v Čechách ve druhé polovině 18. století a v první polovině 19. století*, ČL 62, 1975, s. 129-139.

³¹³ Sylvie PERRIER, *La marâtre dans la France d'Ancien Régime: l'intégration ou marginalité?*, ADH 112, 2006, s. 171-188.

³¹⁴ Provedené výzkumy však prokázaly, že děti hrály v postojích svých rodičů velmi významnou úlohu. V raně novověkém Německu byla velká většina svatebních smluv, podepisovaných vdovcem či vdovou, formulovaná s ohledem na potomky z předchozího manželství, aby se předešlo případným konfliktům uvnitř rodiny s dětmi z více svazků. G. INGENDAHL, *Witwen*, s. 284-310. Obava z toho, že znovuprodaná vdova bude preferovat zájmy nového muže, panovala i v raně novověké Francii. Zde byl roku 1560 vydán edikt o druhých sňatcích a v roce 1567 zákon o ovdovělých matkách, které se stavěly proti druhým sňatkům vdov a měly zabránit ochuzování dětí z prvních manželství. Oporu přitom hledaly v římském právu, které považovalo sňatek uzavřený do roka po ovdovění za hanbu. Claire DOLAN, *L'an de deuil et le remariage des veuves. Loi et tradition au XVIe siècle en Provence*, in: N. Pellegrin – C. H. Winn (edd.), *Veuf, veuves et veuvage*, s. 47-70. Rozbory svatebních smluv a testamentární praxe však ukázaly, že i ve Francii se ovdovělé matky bez ohledu na legislativu snažily zajistit práva svých potomků i na úkor nového partnera. Lyndan WARNER, *Widows, Widowers and the Problem of „Second Marriages“ in Sixteenth-century France*, in: S. Cavallo – L. Warner (edd.), *Widowhood*, s. 84-107.

³¹⁵ V českém prostředí například Tereza DIEWOKOVÁ, „Dojímavost okamžiku.“ *Obraz matky a mateřství ve sbírce rytin 18. století Národní knihovny v Paříži*, Kuděj 5, 2003, s. 12-24.

otcovství mělo hluboko do 19. století především sociální a veřejný charakter.³¹⁶ Zároveň je třeba připomenout, že slova označující nevlastní rodiče v minulosti nenesla dnešní, poněkud pejorativní příděch, pojmy *otčím* a *macecha* byly užívány jako neutrální označení.³¹⁷ Yvonne Knibiehler v této souvislosti dokonce uvádí, že až do konce 17. století byl sňatek s vdovcem nebo vdovou způsobem, jak si zajistit potomstvo, neboť děti byly vnímány jako „*obecný artikl, který se distribuoval dle potřeby.*“³¹⁸

Vztahy uvnitř rodiny byly ovšem individuální záležitostí. Vzájemný poměr dětí k rodičům se pokoušela analyzovat řada historiků, jejich výsledky se však velmi různí podle chronologického, místního a sociálního původu pisatelů využívaných pramenů.³¹⁹ Pro příklad lze uvést výsledky výzkumů, které se týkaly chlapců vyrůstajících v Anglii 19. století. John Tosh pro lépe situované vrstvy obyvatelstva uvádí, že vlivem výchovy v duchu *oddělených sfér* se mezi matkami a jejich syny vytvářela intelektuální a společenská propast, zatímco s otci mladí muži v dospělosti navazovali přátelské vztahy.³²⁰ Jane Humphries, která vycházela ze vzpomínek mužů, vyrůstajících v téže době ve skromných podmínkách, naopak doložila úzký vztah chlapců k matce, s níž byli v neustálém kontaktu, a rezervovaný postoj k otcům, stojícím jakoby mimo svět své rodiny.³²¹

Osiřelé děti byly vždy považovány za politováníhodné a přitahovaly zájem svého okolí. Podle literárních historiků postava sirotka představovala ideální tvůrčí téma, umožňující autorovi i čtenářům velkou míru sebeidentifikace. V období raného novověku

³¹⁶ Otec působil jako vzor a první učitel svých dětí, zejména synů, žena naproti tomu tradičně zodpovídala za péči o malé děti a také za výchovu odrůstajících dívek, jejichž místo bylo vždy po boku matky. Claudia OPITZ, *Mutterschaft und Vaterschaft im 14. und 15. Jahrhundert*, in: K. Hausen - H. Wunder (edd.), *Frauengeschichte – Geschlechtergeschichte*, s. 137-153; Heinrich R. SCHMIDT, *Hausväter vor Gericht. Der Patriarchalismus als zweischneides Schwert*, in: M. Dinges (ed.), *Hausväter, Priester, Kastraten*, s. 213-236; Maurice DAUMAS, *La place de l'enfant dans les traités sur le mariage en France aux XVIIe et XVIIIe siècles*, in: J. P. Bardet (ed.), *Lorsque l'enfant grandit*, s. 419-435. Výzkum provedený pro carské Rusko ukázal, že ještě v první polovině 19. století hrál despotismus otců zásadní roli v rodinách všech vrstev společnosti a byl úzce spjat s autoritativním státním zřízením. Patrick P. DUNN, „*That Enemy Is the Baby*“: *Childhood in Imperial Russia*, in: L. De Mause (ed.), *The History*, s. 383-405. Ve Francii 18. století měl rostoucí kredit otcovství úzkou souvislost s pronatalitní politikou státu, srov. Leslie TUTTLE, *Celebrating the Père de Famille: Pronatalisme and Fatherhood in Eighteenth-century France*, *JFH* 29, 2004, s. 366-381.

³¹⁷ Tento fakt dokládají i zápisy gruntovních knih novorychnovského panství, kde se termín *otčím* objevuje poměrně často a bez jakéhokoli zabarvení.

³¹⁸ Y. KNIBIEHLER, *Les péres*, s. 102.

³¹⁹ Joanne Bailey, která se zabývala vytvářením paměti nejbližších předků v generaci osob narozených mezi lety 1700-1790, doložila, že i autobiografické vzpomínky na vlastní rodiče a prarodiče byly formovány dobovými ideálními představami, kulturními zvyklostmi a také literaturou a velmi často ústily v popisování *očekávaných ctností* předků. J. BAILEY, *The „Afterlife“ of Parenting*.

³²⁰ J. TOSH, *A Man's Place*, s. 102-122.

³²¹ J. HUMPHRIES, *Childhood and Child Labour*, s. 125-150.

děti bez rodiny vzbuzovaly fantazii a vyvolávaly množství otázek souvisejících s jejich původem či dědictvím. Zejména v průběhu 19. století se stávaly nositeli vysokého morálního statutu a péče o ně pro tehdejší společnost představovala prostředek, jak projevit své etické hodnoty. Sirotci se objevovali ve všech literárních žánrech, ovšem největší vliv získaly postavy vykreslené v románech Charlese Dickense. Právě díky nim se objevil obraz nevinného, opuštěného dítěte – *tuláčka*, kterého je možné zachránit poskytnutím lásky a péče.³²² Romantismus dal vzniknout představě *dětí přírody*, respektive *vznešených divochů*, kteří začali být ztotožňováni s dětmi žijícími na ulicích velkých měst.³²³ Obrazy vytvořené na základě literární fikce ovlivňovaly smýšlení veřejnosti a začaly se odrážet i v přístupu společnosti ke skutečným dětem, jejichž životní zkušenosti se od románových příběhů dramaticky lišily.

S představou nevinného, nešťastného sirotka pracovali i organizátoři veřejné charitativní péče určené nalezcům a opuštěným či zanedbaným dětem. Jako příklad lze uvést londýnský Foundlings Hospital otevřený roku 1741. Po roce 1800 sem směly svobodné matky odevzdat dítě až po prošetření svého dosavadního chování. Přesto se nesměly se svými dětmi stýkat a dostávat o nich jiné informace než zprávy o zdravotním stavu.³²⁴ Po celé Anglii platil pro děti ve veřejné péči zákaz objevovat se na veřejnosti s biologickými rodiči, aby mohly být prezentovány jako osiřelé. Již v roce 1759 navrhol filantrop Jonas Hanway přejmenování zmiňovaného londýnského nalezince na sirotčinec, aby nedocházelo k poškozování pověsti tamních chovanců.³²⁵ Roku 1788 bylo v Čechách ze stejných důvodů nařízeno mluvit o dětech z pražského ústavu zásadně jako o sirotcích.³²⁶

Označení *sirotek* nijak nezpochybňovalo čest jedince, vyvolávalo soustrast a vzbuzovalo představu ubohého dítěte, které se do problémů dostalo vinou nepříznivého osudu a zaslouží si pomoc. Naproti tomu pojem *nalezenec* evokoval nelegitimitu, pochybný původ a pokleslou morálku rodičů, která se měla automaticky přenášet i na jejich potomka.³²⁷ Problém představovali také mladiství žebráci, tuláci a děti přežívající

³²² J. WARD, *Placement et adoption*, s. 35-49.

³²³ H. CUNNINGHAM, *The Children of the Poor*, s. 98-122.

³²⁴ Jessica A. SCHEETZ-NGUYEN, *Calculus of Respectability: Defining the World of Foundling Hospital Women and Children in Victorian London*, ADH 114, 2007, s. 13-36; H. CUNNINGHAM, *The Children of the Poor*, s. 44.

³²⁵ CH. L. NIXON, *The Orphan*, s. 6. Brian Pullan uvádí, že v hlavním špitálu v Antverpách všechny děti začínaly svůj pobyt v oddělení pro nalezence. Cílem bylo sjednotit status dětí a předejít nežádoucímu snobství. B. PULLAN, *Orphans and Foundlings*, s. 5.

³²⁶ M. HALÍŘOVÁ, *Sociální patologie*, s. 117.

³²⁷ D. LAPLAIGE, *Sans famille*, s. 25-36.

na ulici. Ti všichni byli vnímáni jako potenciálně nebezpeční a ohrožující veřejnou mravnost, mnohdy bývali automaticky podezříváni z drobné kriminality.³²⁸

Ještě v první polovině 19. století proto byla péče o děti bez rodičů především otázkou udržení pořádku. Spíše než soucit hrály roli obavy z chování mládeže, postrádající dohled a řádnou výchovu, které daly vzniknout řadě charitativních institucí. Raně novověké špitály v různé míře přijímaly nalezence, odložené nebo zanedbané děti i sirotky, později začaly vznikat specializované instituce. Typickým příkladem prolínání péče a sociální kontroly byly nalezence, které zejména neprovdaným ženám umožňovaly anonymní odevzdání kojence a někdy také tajné slehnutí, aby se zabránilo vyvolávání potratů či přímo vraždám novorozeňat.³²⁹

Veřejná péče o potřebné děti byla v jednotlivých evropských zemích organizována na podobných principech a brala na sebe v podstatě trojí podobu. Odložení novorozenci byli posíláni ke kojným, odkud se po několika letech vraceli do ústavu. Větší děti pobývaly přímo v instituci, nebo byly předávány pěstounům či zaměstnavatelům. Rodiny, které si braly dítě na vychování, měly podléhat kontrole, důraz byl kladen především na jejich morální úroveň.³³⁰ Hlavní motivací kojných i pěstounů byly příspěvky, které na své svěřence dostávaly. Obecně platilo, že čím mladší dítě, tím vyšší odměna za jeho výchovu.³³¹ Naopak odrostlí chlapci a dívky, kteří byli schopni narůstajícího pracovního nasazení, si měli své životní náklady odpracovat.³³² V některých případech o přidělení dítěte do rodiny rozhodovala dražba, jejímž vítězem byl ten, kdo byl ochoten přijmout roli pěstouna za nejnižší částku.³³³

³²⁸ Spojováním chudoby, předpokládaného kriminálního chování a marginalizace se zabývá Robert JÜTTE, *Poverty and Deviance in Early Modern Europe*, Cambridge 1993. V souvislosti s dětmi chudiny H. CUNNINGHAM, *The Children of the Poor*, s. 18-49.

³²⁹ Ve Francii a v Itálii přineslo řadu změn napoleonské období, kdy z rozkazu císaře začala roku 1811 vznikat síť nalezinců umožňujících anonymní odkládání novorozenců, kteří měli být vychováni pro službu vlasti. Velká četnost těchto zařízení je důvodem zásadního podílu francouzské a italské historiografie na bádání o problematice ústavní péče o děti a mládež. Yannick MAREC, *Du tour á l'accouchement sous X*, in: A. Dubois (ed.), *Les enfants*, s. 11-19. Příklad propojení porodnice s nalezincem vznikl v Praze v osmdesátých letech 19. století. P. SVOBODNÝ, *Les enfants*.

³³⁰ Kontrolu péče o bezprizorní mládež na základě zpráv inspektorů opuštěných dětí přibližují Guy BRUNET – Alain BIDEAU, *Le pupille adolescent et l'inspecteur: une difficile transition vers l'age adulte du departement de l'Ain (1871-1914)*, ADH 114, 2007, s. 99-126.

³³¹ Například ve venkovském okolí italské Parmy se přijímání nalezenců stalo vyhledávaným způsobem jak zajistit stabilní příjem v rodinách, kde muži odcházeli za sezónní prací. Stanislao MAZZONI – Matteo MANFREDINI, *Les enfants abandonnés á l'hôpital de Parme (Italie) dans la commune de Pellegrino Parmense*, ADH 114, 2007 s. 83-98.

³³² M. HALÍŘOVÁ, *Sociální patologie*, s. 133.

³³³ Ve venkovském prostředí francouzského regionu Haut-Maine se dražby konaly rituálním způsobem, probíhaly o nedělích před kostelem. Odměna pěstounům byla vyplácena z dědictví dítěte, takže úspora byla v jeho zájmu. A. FILLON, *Les orphelins*. Praxe dražby dětí byla popsána i v českých zemích, srov. M. HALÍŘOVÁ, *Sociální patologie*, s. 144.

Životní úroveň domácností, které se ujímaly dětí z ústavů, bývala velice nízká, což se samozřejmě odrazilo i na péči a výchově poskytované malým svěřencům. Především pobyty u kojných bývaly poznamenány vysokou úmrtností, která se však nevyhýbala ani ústavům. Zejména neprovdané matky odložených novorozenců navíc zpravidla ztrácely nárok na jakékoli informace, natož kontakt se svým dítětem.³³⁴ Řada z nich však patrně skutečně věřila, že o jejich potomka bude dobře postaráno a že se s ním v budoucnu setkají.³³⁵ Teprve ke konci 19. století se prosadily názory, že spíše než činnost nalezců je třeba podporovat chudé matky, aby se o své děti zkusily starat samy.³³⁶

Obecně platilo, že potomci řádně oddaných rodičů měli lepší vyhlídky oproti těm, u kterých se předpokládal nemanželský původ. Vysvítá to například z výzkumu pařížských sirotčinců Sv. Trojice a Sv. Ducha, jejichž úroveň sice také nebyla příliš vysoká, ale zdejší chovanci měli snesitelnější podmínky, než jaké panovaly ve špitálech určených především pro nalezence. Vzhledem k tomu, že jako podmínku přijetí zde vyžadovali potvrzení o manželském původu, měli zdejší obyvatelé lepší pověst, a tím i snazší cestu k přijetí do učení či služby.³³⁷

V ústavní péči ovšem nekončili pouze úplní sirotci, kteří ztratili všechny své blízké. Výsledkem analýzy spisů dětí pobývajících v hospicu v Annency bylo zjištění, že v pětině případů se jednalo o sirotky, z nichž ale 65 % mělo stále naživu jednoho z rodičů. Z celkem 500 dětí bylo 130 vráceno původní rodině.³³⁸ Také z pařížské Salpêtrière, která přijímala i na základě žádostí rodičů dětí, v 18. století odcházelo 62,7 % chovanců

³³⁴ Podmínky v pražském nalezcinci byly do značné míry výjimečné, neboť matky mohly po předložení evidenčního *výstřižního lístku* získat informace o osudech svého dítěte a dokonce jej směly navštívit. Tamtéž, s. 128.

³³⁵ Až do současnosti se dochovaly sbírky identifikačních lístků a předmětů, které u sebe mívala nemluvnata přinesená do nalezců. A. DUBOIS, *Les enfants du secret*. Jednotlivé ústavy se také těšily určité pověsti vzhledem k úrovni poskytované péče. Anne Winter popsala případ manželů Bassanetových, kteří v 18. století zprostředkovali posílání nechtěných novorozenců z Bruselu do Paříže. I přes hrozivou úmrtnost dětí a vysoké ceny měla jejich živnost velký úspěch, neboť pařížské nalezence se těšily lepší pověsti než podobný ústav fungující v Bruselu. Anne WINTER, *Abandoned in Brussels, Delivered in Paris: Long Distance Transports of Unwanted Children in the Eighteenth Century*, JFH 35, 2010, s. 232-248.

³³⁶ Nadine LEFAUCHEUR, *Du tour des enfants du tour de mères*, in: A. Dubois (ed.), *Les enfants*, s. 21-31. Srov. systém *dvoutřetinové péče* v Čechách. M. HALÍŘOVÁ, *Sociální patologie*, s. 137-139. Na příkladu pařížského Hôpital des Enfants-Trouvés byla doložena spojitost mezi ekonomickými obtížemi, respektive růstem cen a počtem odkládaných dětí. Claude DELASSELE, *Les enfants abandonnés à Paris au XVIIIe siècle*, Annales 30, 1975, s. 187-218, zde s. 213.

³³⁷ I. ROBIN-ROMERO, *Les orphelins de Paris*.

³³⁸ G. BRUNET – A. BIDEAU – E. RAPPALINI, *Grandir sans famille*, s. 901-908.

v doprovodu příbuzného.³³⁹ Řada rodičů ústavní výchovu využívala jako provizorium a děti si brala zpět poté, jakmile se se situace v rodině uklidnila.³⁴⁰ V průmyslovém Miláně 19. století dokonce i úplné rodičovské páry pravidelně na dočasnou dobu ponechávaly děti v péči nalezince, aby se matka mohla vrátit do zaměstnání.³⁴¹

Volker Hunecke na základě výzkumu italských zařízení pro odložené děti nazval období let 1750-1850 „*stoletím nalezinců*“.³⁴² Markus Meumann dospěl k závěru, že instituce nalezince byla zakotvena spíše v katolických zemích. Ve vztahu k střední Evropě by proto bylo vhodné mluvit spíše o „*období sirotčinců*“, které vznikaly pro osiřelé, chudé i zanedbané děti a svého největšího rozkvětu dosáhly v letech 1650-1750.³⁴³ Snahou správních orgánů a později i širitelů dobročinných snah bylo přivést děti na správnou dráhu a zabránit jejich případnému sejití na scestí, ke kterému by mohlo dojít i v důsledku kontaktu s původní rodinou. Prostředkem k dosažení těchto cílů byl pobyt v ústavech, výchova ke zbožnosti a morálce, pevný řád a také přiměřené pracovní nasazení a zaměstnání chovanců. Symbolem ústavní péče se stávaly uniformy, které děti musely nosit a které je nepřehlédnutelně označovaly v očích současníků. Všechny tyto kroky byly konány ve jménu blaha dítěte i zachování žádoucího pořádku.

Jinak fungovala v 19. století péče o bezprizorní děti ve Švédsku, která byla vůči dětem šetrnější a usnadňovala jim zařazení do běžného života. Například sirotčinec ve Stockholmu vyžadoval značný vstupní příspěvek a na oplátku byl schopen zajistit poměrně vysoký stupeň ochrany a standart srovnatelný s životní úrovní původní rodiny. Na rozdíl od západní Evropy, kde převažovala snaha zabránit v kontaktu s biologickou rodinou, mohly děti ve Švédsku dokonce střídatě pobývat u vlastních i nevlastních rodičů.³⁴⁴ Raně novověké nizozemské sirotčince se zase pokoušely v rámci každodenního

³³⁹ Vyšší pravděpodobnost pobytu v ústavu měly děti osiřelé po otci, které tvořily tři čtvrtiny zde pobývajících sirotků. S. BEAUVALET-BOUTOUYRIE, *Les enfants*. Charité v průmyslovém Lyonu často přijímala děti přadláků, jejichž ovdovělí otcové nebyli schopni nahradit příjem a péči zemřelé manželky. Olwen HUFTON, *Women and the Family Economy in Eighteenth-Century France*, *French Historical Studies* 9, 1975, s. 1-22, zde s. 18.

³⁴⁰ Podobné výsledky jako evropské bádání přinesl i výzkum provedený pro presbyteriánský sirotčinec v Pittsburghu. Na přelomu 19. a 20. století měly sirotčince v USA dvakrát více chovanců než denní školky a ve velké míře je využívali ovdovělí otcové. Jessie B. RAMEY, „*I Dream of Them Almost Every Night*:“ *Working Class Fathers and Orphanages in Pittsburgh, 1878-1929*, *JFH* 37, 2012, s. 36-54.

³⁴¹ V. HUNECKE, *The Abandonment*.

³⁴² V polovině 19. století mělo být v Evropě 356 nalezinců s 460 000 chovanci. V. HUNECKE, *Die Findelkinder*, s. 19.

³⁴³ M. MEUMANN, *Findelkinder*, s. 259.

³⁴⁴ B. PERSSON – L. ÖBERG, *Foster-children and the Swedish State*. Podobně fungovala pěstounská péče na Islandu, kde biologičtí rodiče mnohdy pobývali ve stejné domácnosti jako jejich děti se svými pěstouny. Gísli Ágúst GUNNLAUGSSON, *Fostering and Kinship in Nineteenth Century Iceland*, in: L.-G. Tedebrand (ed.), *Orphans and Fosterchildren*, s. 11-34.

provozu simulovat podmínky v běžné domácnosti a připravit tak děti na další životní dráhu.³⁴⁵

I přes snahy filantropů se u mládeže opouštějící zdi sirotčince mnohdy projevovala neschopnost vyrovnat se s životem v běžné realitě. Poloklášterní režim těchto organizací vedl k hospitalismu, syndromu, jenž se objevuje následkem dlouhodobého pobytu v ústavním zařízení.³⁴⁶ Děti mívaly potíže s budováním citových a sociálních vazeb, obvykle nedokázaly pracovat, neboť během svého dosavadního života neměly možnost získat potřebné praktické dovednosti a návyky. Příliš teoretické vzdělání, kladoucí důraz na náboženství, a výchova v izolaci se mohly stát přítěží a děti ze špitálů se jen těžko zařazovaly mezi své vrstevníky. Situaci komplikovala špatná pověst a obavy z morálky dětí z ústavů, které z těchto důvodů jen těžko nacházely pracovní uplatnění. Pokud jej našly, bývaly často šokované novými životními podmínkami i hrubostí svého okolí.

Problematiku institucionální péče o děti bez rodičů v českých zemích nedávno otevřela kniha Martiny Halířové *Sociální patologie a ochrana dětství*, která přinesla základní poznatky o jejím fungování v průběhu 19. století.³⁴⁷ Nejstarším a nejznámějším ústavem byl Vlašský špitál, založený italskými imigranty počátkem 17. století v Praze, při kterém byla později zřízena porodnice.³⁴⁸ I v Čechách se charitativní péče do značné míry propojovala s kontrolou a disciplinací a v průběhu 19. století zde vznikla řada převážně soukromých institucí zaměřených na různé skupiny dětí.³⁴⁹ Sídlily většinou v Praze a leckdy odmítaly přijímat chovance z mimopražských lokalit, potřeby venkovských regionů tak zůstávaly nepokryty. Vesnické domácnosti se naopak po celé 19. století stávaly novým domovem dětí z ústavů.³⁵⁰ Podle Ivy Heroldové některé jihočeské domácnosti s každým vlastním potomkem vychovaly jedno dítě ze sirotčince. Preferováni přitom byli chovanci vídeňských ústavů, které vyplácely příspěvky až do deseti let věku dítěte, zatímco na pražské děti se platilo jen do šesti let.

³⁴⁵ Ariadne SCHMIDT, *Managing a Large Household. The Gender Division of Work in Orphanages in Dutch Towns in the Early Modern Period, 1580-1800*, HF 13, 2008, s. 42-57.

³⁴⁶ Srov. například I. ROBIN-ROMERO, *Apprendre mestier*, s. 661-670.

³⁴⁷ M. HALÍŘOVÁ, *Sociální patologie*; TÁŽ, *Zemský nalezištec v Praze a sirotčí péče počátkem 19. století*, in: Eduard Maur – Alice Velková (edd.), *Rodina a domácnost v 16.-20. století*, AUC Phil. et His., *Studia historica* 60, 2006, s. 89-96. Srov. také starší, spíše filantropické práce Karel ADÁMEK, *Společné poklady sirotčí*, Chrudim 1899; TÝŽ, *Zemské fondy sirotčí*, Chrudim 1906; František ČÁDA, *Péče o děti a mládež*, Praha 1916; Jaroslav KALLAB, *Historický vývoj sociální péče o mládež*, Brno 1923.

³⁴⁸ P. SVOBODNÝ, *Les enfants*.

³⁴⁹ Přímo na sirotky se specializoval pražský sirotčinec sv. Jana Křtitele, založený roku 1773. M. HALÍŘOVÁ, *Sociální patologie*, s. 117.

³⁵⁰ Iva HEROLDOVÁ, *Vesnická rodina*, in: Antonín Robek – Josef Vařeka (edd.), *Jihočeská vlastivěda. Národopis*, České Budějovice 1987, s. 124-138, zde s. 128.

V letech 1782-1787 došlo v českých zemích k reorganizaci chudinské péče, která byla svěřena farním úřadům a kontrolována vrchnostmi.³⁵¹ Situaci dále upravil domovský zákon č. 105 z roku 1863, který přikazoval péči o potřebné obyvatele včetně chudých rodin a dětí bez rodičů obcím.³⁵² V případě sirotků, o které se neměl kdo starat, obce situaci řešily buď přidělením dítěte do pěstounské péče, umístěním do sirotčince, nebo jej posílaly tzv. *chodit po střídě*, kdy se o něj měli střídavě starat jednotliví hospodáři.³⁵³ Teprve zákonem č. 38 z roku 1895 bylo budování sirotčinců svěřeno okresům, kolem roku 1900 mělo být po celých Čechách 60 ústavů tohoto typu. Až na počátku nového století se plně prosadila myšlenka komplexní a jednotné péče o opuštěné a zanedbané děti, jejímž výrazem bylo založení Zemského sirotčího fondu v roce 1902.³⁵⁴

II.3. Využití etnografických pramenů při výzkumech venkovské rodiny

Etnografické prameny byly v předkládané práci využity spíše okrajově. Folklórní památky i předměty denní potřeby mohou dnešnímu badateli zprostředkovat svět obyvatel venkova, zásadním problémem je však jejich kritika. Úskalím posuzování výpovědní hodnoty dochovaných dokladů hmotné kultury i textů zanechaných staršími vlastivědnými pracovníky je jejich zaměření na „bohatost“ a „uměleckou hodnotu“ lidové kultury a folklóru. Pozornosti laiků i odborných badatelů se vždy těšily významné a cenné záležitosti, ať se už jednalo o výmluvné proslovy družbů na selských svatbách nebo o lidovou architekturu a kroj. Každodennost chudších vrstev venkovské společnosti zůstala do značné míry zapomenuta, neboť pro vlastenecké sběratele postrádala správnou estetickou hodnotu dokládající velikost národa a „lidu“.³⁵⁵ Obtíže mnohdy působí chronologické a místní zařazení projevů lidové kultury. Zastoupení jednotlivých oblastí Čech a Moravy v etnografických výzkumech je nerovnoměrné, neboť regiony jako České Horácko,³⁵⁶ kam se řadí i okolí Nového Rychnova, takřka unikly pozornosti badatelů.

Přesto je využití hmotné kultury a etnografických pramenů pro vykreslení každodennosti venkova nezbytné.³⁵⁷ V následujícím textu byly jako zdroj poznatků pro přiblížení rodinného života venkovanů využity sbírky lidové slovesnosti vydávané od poloviny

³⁵¹ M. HALÍŘOVÁ, *Sociální patologie*, s. 92-93.

³⁵² Srov. http://alex.onb.ac.at/alex_suche.htm [20. 4. 2014].

³⁵³ M. LENDEROVÁ – K. RÝDL, *Radostné dětství*, s. 286-288.

³⁵⁴ M. HALÍŘOVÁ, *Sociální patologie*, s. 156-159, s. 222-226.

³⁵⁵ K utváření lidové kultury Peter BURKE, *Lidová kultura v raně novověké Evropě*, Praha 2005, s. 29-106.

³⁵⁶ Podrobné vymezení předkládá Josef KOPÁČ, *Horácko a Zálesí*, ČL 1, 1946, s. 50.

³⁵⁷ Novorychnovsko spadá do akvizičního obvodu bývalého Okresního muzea Pelhřimov, nyní Muzea Vysočiny Pelhřimov, přísp. org., v jehož sbírce se nachází řada předmětů pocházejících ze sběrů ve zkoumané oblasti.

19. století.³⁵⁸ Zásadním problémem kritiky těchto pramenů je fakt, že sběratelé leckdy zemité projevy obyvatel venkova upravovali v duchu vlasteneckých a romantizujících představ. Autentičtější zachycení lidové kultury a humoru bývá přiznáváno sbírkám sestaveným Janem Jeníkem z Bratřic, i když i ony do značné míry odráží osobnost svého tvůrce.³⁵⁹

Specifickým projevem lidové kultury, využitým v předkládané práci, byly takzvané kramářské písně, které vznikaly v českém prostředí v dlouhém období od 17. do konce 19. století. Nejčastěji se jednalo o modlitby a náboženské písně, rozšířené byly milostné verše a nechyběla epická zpracování událostí, které ve své době rozbouřily veřejné mínění. Kramářské písně se do současnosti dochovaly buď jako jednotliviny, nebo v podobě libovolně sestavených konvolutů. Takto vyrobené zpěvníky jsou zajímavým dokladem myšlenkového a intelektuálního světa venkovského člověka – majitele drobné sbírky tisků, zakoupených porůznu na poutích a postupně sešíváných do jednoho sešitku. Jejich obsah bývá velmi pestrý, řazení písní odpovídá tomu, že byly připojovány průběžně, v souladu s tím, jak byly pořizovány.³⁶⁰

Kramářské písně se již dlouhou dobu těší zájmu sběratelů a vlastivědných pracovníků.³⁶¹ V poslední době se staly i významným zdrojem genderových

³⁵⁸ Z dříve publikovaných prací například František BARTOŠ, *Lid a národ. Sebrané rozpravy národopisné a literární II.*, Velké Meziříčí 1885 (reprint); TÝŽ, *Naše děti*. Mezi nejznámější sbírky lidové slovesnosti patří Karel Jaromír ERBEN, *Anthologie z národních písní československých*, Praha 1874; TÝŽ, *Prostonárodní české písně a říkadla*, Praha 1937. Nově také reprinty starších prací Josef Virgil GROHMANN, *Pověry a obyčeje v Čechách a na Moravě*, Praha 2010; Václav KROMLUS, *Staročeské pověsti, zpěvy, hry, obyčeje, slavnosti a nápěvy I-II*, Praha 2011-2013.

³⁵⁹ Jiří TRAXLER (ed.), *Písně krátké Jana Jeníka rytíře z Bratřic I-II*, Praha 2011.

³⁶⁰ Zatímco texty nábožensky orientovaných tisků byly takřka neměnné, v případě zpracování aktuálních událostí dokázaly kramářské písně reagovat poměrně pružně. O oblibě kramářských tisků svědčí fakt, že jejich výrobu v českých zemích zajišťovalo asi dvě stě tiskáren s obvyklým nákladem tisíc kusů na titul.

³⁶¹ Přehled nejdůležitější literatury o kramářských písních podává Markéta HOLUBOVÁ, *Jednolisty. Kramářské tisky. Knížky lidového čtení. Výběrová bibliografie*, Praha 2007. Jmenovitě je třeba zmínit zejména F. BARTOŠ, *Lid a národ II*, s. 195-293; Robert SMETANA – Bedřich VÁCLAVEK, *České písně kramářské*, Praha 1949; Bohuslav BENEŠ, *Kramářská píseň ve střední Evropě*, ČL 55, 1968, s. 259-274; TÝŽ, *Poslyšte písničku hezkou... Kramářské písně minulých dob*, Praha 1983; Jiřina FABIÁNOVÁ, *Písničky veselé i truchlivé na světlo světa vydané. Malé povídání o kramářských tiscích uložených v muzeu ve Valašském Meziříčí*, Vsetín 2009; Eva VEČERKOVÁ, *Poslouchejte, mládenci a panny..., aneb O české písni kramářské*, Brno 1995; Věra THOŘOVÁ, *Kramářská píseň jako inspirační zdroj české písně lidové (na základě textových i metodických variant Jaký mám trápení)*, ČL 97, 2010, s. 51-74; Michal KLACEK, *Sbírka kramářských písní v Knihovně Národního muzea*, Muzejní a vlastivědná práce 49, 2011, s. 29-40. Mimořádně důležitý počín současného bádání o jarmareční písni představuje katalog sbírky kramářských tisků Etnografického ústavu Akademie věd Ludmila KOPALOVÁ – Markéta HOLUBOVÁ (edd.), *Katalog kramářských tisků*, Praha 2008, s. 3-7; Markéta HOLUBOVÁ (ed.), *Katalog kramářských tisků II. Biblická a křesťanská ikonografie*, Praha 2012. Důležitost těchto katalogů nespočívá jen v množství zpracovaného materiálu, ale především v komplexnosti s jakou byly sestaveny. Zatímco starší výběry předkládají spíše textově či výtvarně výjimečné tisky, byly v tomto případě začleněny i zdánlivě méně atraktivní ukázky jarmareční písně.

výzkumů.³⁶² Badatelé se shodují, že kramářské písně nabízejí velmi široké možnosti využití. Obraz, který vykreslují, lze do značné míry považovat za autentický, zatímco ve vyšší literatuře býval svět venkova více či méně idealizován.

II.4. Vdovy, vdovci a sirotci v české kramářské a lidové písni

Situace vdovců, vdov a sirotek, žijících na českém venkově v období raného novověku a první poloviny 19. století, se lišila od zkušeností příslušníků vyšších vrstev i chudých obyvatel velkých měst. Také jejich obraz v očích současníků byl odlišný a je velmi obtížné jej z dostupných pramenů rekonstruovat. Zatímco v případě lépe situovaných členů společnosti, orientovaných na písemnou kulturu, lze využít například preskriptivní nebo beletristické spisy, u venkovanů je situace složitější. Ještě v první polovině 19. století byla pro většinu vesnického obyvatelstva typická pouze částečná gramotnost a především malý přístup k literatuře. Mnohem větší vliv na ně měla ústní tradice, ovlivněná například promluvami kazatelů, které vycházely z biblických a církevních autorit.³⁶³ Dalším zdrojem, jenž ovlivňoval smýšlení venkovanů, byly drobné, levné tisky či knížky lidového čtení, jež mohly být inspirovány i dobovou vyšší literaturou.

Kramářské písně ukazují jednání mužů a žen v několika rovinách, počínaje lyrickým zobrazením mileneckých vztahů, přes příběhy o (ne)šťastné lásce až po líčení různých peripetií manželského soužití. Skladatelé textů jarmarečních písní se nepokoušeli o realistické zachycení každodenního života spokojených dvojic. V centru jejich zájmu stály spíše ostře vyhraněné případy manželství – nechávali zaznít varování před nadměrným popíjením alkoholu, zmiňovali domácí hádky a násilí, líčili příběhy nešťastných párů nezřídkona končící vraždou.

Vlastnosti zobrazených postav i průběh popsanych událostí byly zpravidla hyperbolizovány a působily buď jako ironická nadsázka sloužící k pobavení, nebo přispívaly k vykreslení atmosféry tragického příběhu.³⁶⁴ Mravokárné i satirické písně

³⁶² Eva RYŠAVÁ, *Odras života městských žen v kramářských písních*, in: Jiří Pešek – Václav Ledvinka (edd.), *Žena v dějinách Prahy. Sborník z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies*, Praha 1996, s. 185-193; Markéta HOLUBOVÁ (ed.), *Obrazy ženy v kramářské produkci*, Praha 2008; TÁŽ, *Obraz ženy v kramářské produkci*, *Národopisný věstník* 2007, s. 32-38.

³⁶³ Pohřební kázání byla využita mimo jiné i pro výzkum genderových rolí. Heide Wunder na jejich základě ukázala, že zatímco u mužů byly vypočítávány veřejné zásluhy, v případě žen byla zmiňována především úloha manželky a matky. Obraz ženy se tak měl co nejvíce přiblížit ideálnímu předobrazu Matky Boží. H. WUNDER, *Der gesellschaftliche Ort*, s. 50-56.

³⁶⁴ K literárním typům a obrazu ženy, jak se objevuje v kramářských tiscích, podrobně Štěpánka BĚHALOVÁ, *Odras ženy v kramářských tiscích z jindřichohradecké Landfrasovy tiskárny*, in: M. Holubová (ed.), *Obrazy ženy*, s. 17-36; Ludmila MAZALOVÁ, *Ženské postavy skalických škarniclovských tisků*, in: M. Holubová (ed.), *Obrazy ženy*, s. 37-70.

svým názorovým vyzněním do značné míry korespondují s postuláty poučných spisů o manželství, třebaže byly určeny jiné čtenářské vrstvě a sloužily jako zábavná literatura. Zmínit lze například *Píseň světskou o svornosti manželské* či *Abecedu na zlé ženy*, v nichž se objevily stereotypní nářky na špatné manželky, dělající naschvály svým partnerům.³⁶⁵

Poměrně rozsáhlý text, nesoucí podtitul *O špatných ženských a mužově nebezpečí*, v kostrbatých verších předkládá úvahy mládence uvažujícího o ženitbě. Uváděné vlastnosti ideální manželky odpovídaly těm, které už koncem 16. století předkládala preskriptivní literatura – dotyčná měla být stydlivá, pobožná, pokorná, moudrá hospodyňka; zároveň neměl chybět pohledný zevnějšek a přiměřené věno. Najít podobnou nevěstu ovšem bylo velmi obtížné a hrdina kramářské písně na každém ženském stavu shledával řadu nevýhod. Sňatek s vdovou přirovnával k pojídání „*trpkých hrušek*“, neboť „*vždycky by prvního, jak dělají vdovy, manžela chválila, já bych byl ubohý*.“ Jako značně problematická strategie se mu jevil i sňatek z rozumu se „*starou bábou*“, která sice „*mnoho peněz má*“, ale není jisté, zda bude ochotna předat je svému ženichovi. K tomu se přidávaly i další vlastnosti a zvyky postarší ženy, která bručí „*jako kozel*“, a tudíž „*kdo by ji poslouchal*.“³⁶⁶

Z písní, které se dotkly problematiky vdovství a vdovectví, byly nejvíce zastoupeny náboženské texty, které nabízely útěchu opuštěným vdovám a sirotkům. Jejich ústředními postavami byli svatý Jan Nepomucký a svatá Anna.³⁶⁷ Katalog kramářských písní ze sbírek Etnologického ústavu Akademie věd uvádí rozsáhlý konvolut obsahující písně z první poloviny 19. století, který byl získán v Zadním Poli u Rohozné, tedy v místě sousedícím se zkoumanou oblastí Novorychnovska. Obsahuje dvě nábožné písně, které se obracejí k vdovám a sirotkům. V první z nich je vzýván svatý Jan Nepomucký,³⁶⁸ „*otec lítostivý, hájitel, spomocník chudých a soužených*“ sirotků a vdov, který je také ústřední postavou textů dalších pěti písní sebraných v okolí Pelhřimova.³⁶⁹ Motiv zázračné ochrany osiřelých rodin se objevil i v příběhu o potrestání skoupé pekařky,

³⁶⁵ R. SMETANA – B. VÁCLAVEK, *České písně kramářské*, s. 126-134.

³⁶⁶ Tamtéž, s. 123-126.

³⁶⁷ L. KOPALOVÁ – M. HOLUBOVÁ (edd.), *Katalog*, kat. č. 1477, 2509, 1462-1464. Srov. *Píseň o zázraku sv. Jana Nepomuckého*, kterou uvádí R. SMETANA – B. VÁCLAVEK, *České písně kramářské*, s. 57-58.

³⁶⁸ L. KOPALOVÁ – M. HOLUBOVÁ (edd.), *Katalog*, kat. č. 1477, 2059.

³⁶⁹ Fond Sběrka drobných literárních děl Muzea Vysočiny Pelhřimov, p. o. obsahuje více než 300 kusů kramářských tisků, které provenienčně patří nejčastěji do produkce jindřichohradeckého Landfrasova podniku nebo jihlavských tiskáren.

kteřá odmítla věnovat chléb vdově-šestinedělce, jež po smrti svého muže porodila *na sirobu* tři děti.³⁷⁰

Zatímco v případě ovdovělých žen podávají tyto kramářské písně tradiční obraz ubohé, opuštěné osoby, která nezbytně potřebuje pomoc svého okolí i ochranu svatých, postava vdovce bývá vykreslena zcela jinak. Objevuje se především v tragických příbězích osiřelých dětí, které pojednávají téma ovdovělého muže a macechy, jež ubližuje svým nevlastním potomkům s tichým souhlasem nebo dokonce za pomoci jejich otce. Příkladem může být *Žalostná píseň o pěti sirotách a zázračném pacholeti* vytištěná v Jihlavě roku 1866, v níž byla zlá macecha na zásah zesnulé matky sirotků potrestána narozením postiženého dítěte.³⁷¹ Takřka hororové prvky má příběh muže, který otrávil svou první manželku, aby se mohl znovu oženit. Ze strachu z prozrazení se dokonce podílel na vraždě svých pěti potomků, kteří však byli vzkříšeni zásluhou anděla. I v tomto případě zasáhla matka týraných dětí, jež promluvila z hrobu o skutečné příčině své smrti.³⁷²

Tato nadsazená vyprávění, určená pro senzacechtivé publikum, však dobře ilustrují typicky negativní obraz ovdovělého muže a jeho nové ženy. Odočné náměty se objevují také v tradičních pohádkách.³⁷³ Příběhy o Popelce, Sněhurce nebo Jeníčkovi a Mařence existují v mnoha variantách a jsou rozšířeny nejen v Čechách, ale i dalších evropských zemích.³⁷⁴ Vedle nepřející nevlastní matky zde vystupuje otec, který podléhá vlivu nové manželky a není schopen zastat se svých dětí z prvního svazku, jimž křivdí, případně dokonce přihlíží jejich týrání. V rámci tradičních genderových modelů se stává odstrašujícím příkladem muže, který nedostačuje své maskulinní roli: ženě podléhá, místo aby ji řídil, a neumí zajistit klid ve své vlastní domácnosti.

Klasický obraz zlé macechy, která ubližuje bezbrannému pastorkovi, podává jedna z nejnámějších a nejrozšířenějších českých lidových balad *Osiřelo dítě*.³⁷⁵ Sotva odrostlé děcko postrádá láskyplnou mateřskou péči a trpí nevraživostí otcovy nové manželky, které se o ně sice stará, ale neochotně a bez jakékoli laskavosti. I zde ve prospěch sirotka zasahuje zesnulá matka, jež si pro dítě přijde a odvede jej s sebou do zá-

³⁷⁰ L. KOPALOVÁ – M. HOLUBOVÁ (edd.), *Katalog*, kat. č. 2889.

³⁷¹ MVP, Archiv, *Sbírka drobných literárních děl*, přír. č. 1183/1901-1977.

³⁷² Tamtéž, přír. č. 1282/1901-1977, nedatováno.

³⁷³ Srov. například novější výbor Václav Radomil KRAMERIUS, *Knížky lidového čtení*, Praha 1988.

³⁷⁴ O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 306; S. PERRIER, *La marâtre*, s. 171-173.

³⁷⁵ Období této balady byly doloženy v podstatě v celé Evropě. Jiří HORÁK, *Ze studií o lidových baladách I. Sirotek*, Národopisný věstník československý 12, 1917, s. 418-440.

hrobí. Je známa i varianta, podle které nebožka „*macechu chopila, krk jí zakroutila, dítě s sebou vzala.*“³⁷⁶

Je zajímavé, že nebyl nalezen žádný text podávající podobně negativní obraz znovuprovdané matky, která by vůči svým potomkům dopouštěla ústrky ze strany nového manžela, přestože vztahy dětí a otčíma nemusely být bez problémů. Je otázkou, co bylo příčinou takto rozdílného pohledu na nová manželství vdovců a vdov.³⁷⁷ Vysvětlení je možné hledat v zákonném systému, který velice přesně specifikoval práva sirotků po otci a účinně je chránil, například pomocí instituce poručnictví, zatímco situace způsobená úmrtím matky nebyla z právního hlediska takřka ošetřena.

Dalším důvodem mohlo být obvyklé rozdělení pracovních a sociálních rolí v domácnosti, kdy malé děti zůstávaly doma se ženou-hospodyní, zatímco muž odcházel za prací ven a nebyl se zbytkem rodiny v tak bezprostředním kontaktu.³⁷⁸ V případě nového manželství sirotci pobývali ve společnosti macechy bez otcova dohledu, aniž by měl možnost ovlivnit případné každodenní konflikty. Naproti tomu matka, jejíž péče byla pokládána za nenahraditelnou, se stále osobně starala o děti z prvního manželství a patrně se snažila věnovat jim obdobnou pozornost jako případným potomkům narozeným v nově uzavřeném svazku.

Svou roli hrály i stereotypní, obecně sdílené představy o povaze a poslání příslušníků obou pohlaví. Zatímco v případě mužů se neočekávaly příliš silné emoce a projevy náklonnosti ani vůči vlastním potomkům, žena byla ztělesněním mateřství.³⁷⁹ Té, která dávala najevo averzi vůči dítěti, jemuž měla být náhradní matkou, hrozilo, že bude automaticky vnímána jako špatná. Nedostatek lásky k dítěti nebo dokonce jeho týrání bylo hodnoceno jako zvrácené, jako hřích směřující proti Bohu a samotnému poslání ženy a posuzováno mnohem přísněji než v případě mužů.

Právě folklórní prameny jsou dokladem toho, že ztráta matky byla vnímána stejně tragicky jako předčasné úmrtí otce. Ačkoli například právní normy řešily v podstatě pouze osiřené po otci, v lidové kultuře se obraz sirotků po matce vyskytuje srovnatelně

³⁷⁶ Srov. K. J. ERBEN, *Prostonárodní české písně a říkadla*, s. 383-384. Píseň je obvykle uváděna pod názvem *Osiřelo dítě*, objevuje se i označení *Sirotek*. František Bartoš pod názvem *Sirotek* uvádí dva lyrické texty, které ukazují žal osiřelého dítěte nad smrtí rodičů. František BARTOŠ, *Anthologie z národních písní československých*, Praha 1874, s. 168.

³⁷⁷ K vztahům mezi dětmi a jejich nevlastními rodiči a sourozenci se vyjadřují i přísloví, například „*svedené děti, svedené neštěstí*“, „*kolik vran bílých, tolik macech dobrých*“. František Ladislav ČELAKOVSKÝ, *Mudrosloví národu slovanského v příslovích*, Praha 1978, s. 242-244.

³⁷⁸ M. MITTERAUER, *Familie und Arbeitsteilung*, s. 58-107. Výčet pracovních povinností provdaných žen podala i O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 218-221. Srov. také J. GRULICH, *Venkovská žena*, s. 231-232.

³⁷⁹ Srov. například E. DROBIL, *Jihočeské dítě*, s. 35.

často. Jak již bylo připomenuto v souvislosti s pohádkami, zejména dívky, jež vyrůstaly pouze s otcem, případně s macechou, se stávaly obvyklým stereotypem sirotka. Z území Čech i Moravy jsou dochovány texty písní a promluv pronášených při svatbách, kterými se snoubenci loučili se svými rodiči a děkovali jim.³⁸⁰ Zejména v případě osiřelých nevěst získávaly tyto verše podobný obsah, jako mívaly rituální nářky nad zemřelými příbuznými. V obou typech skladeb bývá podtržena nezastupitelnost rodičovské lásky a péče, která byla sirotky pocíťována i v dospělém věku.³⁸¹

Náročnost péče o vyvdané potomky prvního manžela byla reflektována také dívkami, které uvažovaly o sňatku s vdovcem. Kramářská skladba *Nová píseň o vdovcích* je sice humorně laděná, ale obsahuje vážný podtext.³⁸² Svobodné děvče odmítá svatbu s ovdovělým otcem *devatera* dětí ze strachu z nebožky, kterou by v nové domácnosti stále vidělo. Ve verších „*vdovce bych nechtěla, vdovce bych se bála, že by ta nebožka za dveřmi stála, za dveřmi stála, na mě volala, abych těm sirotkům neubližovala,*“ jsou jasně patrné obavy ze soužití s početným potomstvem manžela, srovnávání se zesnulou předchůdkyní i z přísného dohledu okolí, především vyvdané rodiny. Dalším důvodem pro odmítnutí ovdovělého ženicha byl výrazný věkový rozdíl spojený s nedostatkem vzájemného porozumění.

Stejné argumenty proti sňatku s dříve ovdovělým partnerem se ozývaly i v lidové poezii. Objevovaly se námitky, že vdovec má jen „*půl srdce, půl ho dal nebožce*“ nebo že „*vzpomíná na nebožku*“. Podobně vdova měla mít příliš často na mysli zemřelého muže.³⁸³ Je známa řada popěveků, které s ironií líčily každodennost věkově nevyrovnaných manželství, kdy postarší partner nebyl schopen stačit nárokům a vitalitě svého o mnoho let mladšího protějšku. Komicky působil obraz soužití mladé, temperamentní ženy a letitého muže. Posměch vyvolávala i neupřímnost veřejných projevů náklonnosti, nebo naopak jejich vyžadování ze strany postaršího manžela. Vdovec, respektive starý muž, byl líčen jako nevzhledný, nepříjemný, někdy i páchnoucí. Také nehezká *stará bába* podle těchto textů raději vyhledávala teplo za kamny, než aby doprovodila mladého manžela do hospody.³⁸⁴

Svatba s ovdovělým mužem bývala v lidové písni interpretována spíše jako východisko z nouze nebo podvolení se vůli rodičů. Výjimečný je v tomto kontextu po-

³⁸⁰ K problematice *odprosů* a rodičovského *žehnutí* souhrnně Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Namlouvání a svatba v české lidové kultuře*, Praha 2012, s. 287-291.

³⁸¹ Srov. například K. J. ERBEN, *Prostonárodní české písně*, s. 262-265.

³⁸² MVP, Archiv, Sběrka drobných literárních děl, příř. č. 12732/1901-1977, nedatováno.

³⁸³ K. J. ERBEN, *Prostonárodní české písně*, s. 230-231, 283-284.

³⁸⁴ Tamtéž, s. 230, 288.

pěvek z Prácheňska, kde se dívka těší na sňatek s vdovcem, aby mohla dědit oblečení po své předchůdkyni.³⁸⁵ V případě vdov měly být stáří, ztráta půvabu a případné neduhy vyváženy dostatečným majetkem zděděným po prvním manželovi.³⁸⁶ Nespokojenost a netrpělivost se starým, možná nemohoucím partnerem mohla podle lidových písní ústít v neskrývanou agresi – mladá manželka se „mračit“ a odhání „starého fousáče“, mladík svádí uzavření nerovného sňatku na čerta a netají se touhou zbavit se své *baby*, a to třeba i za cenu fyzického násilí.

Texty lidových popěvek měly působit humorně a sloužit k pobavení, čemuž odpovídali černobíle vylíčení hrdinové a situace odpovídající ustáleným literárním topoi. Postarší vdovy a vdovci, kteří toužili po sňatku, i jejich soužití s podstatně mladšími protějšky byli zřejmě vděčným námětem vtipů. Sarkasmus písňových textů však mohl působit i jako varování před nevhodným sňatkem a pozdní lítostí. Sociální realita měla ale k literárním kliše velmi daleko. Jak bude dále ukázáno, svatby ovdovělých žen a především mužů byly velmi rozšířené. Pro řadu svobodných mladých lidí, kteří neměli šanci zdědit otcovskou usedlost či získat odpovídající věno, takové manželství často představovalo jedinou cestou, jak dosáhnout postavení hospodáře či hospodyně. Také informace získané z etnografických sběrů napovídají, že sňatky s vdovci a vdovami byly poměrně vyhledávané. František Bartoš například na jihovýchodní Moravě zaznamenal pověru, podle které si měla dívka, jež hodlala „za vděk vzítí vdovcem“, sednout na máselnici nebo na dřevěný hmoždír na mák ve chvíli, kdy první manželce jejího vyvoleného zvonil umíráček.³⁸⁷

Je ale nepochybné, že pokud byl uzavřen skutečně nerovný svazek, vzbuzoval posměch vrstevníků mladšího z partnerů a poukazovalo se na zřejmé důvody, které vedly k jeho uskutečnění.³⁸⁸ Do kontrastu byly stavěny krása, mládí, případně upřímná láska chudého hochy či děvčete a manželství pro peníze, které však samy o sobě nepřinesou očekávané štěstí. Atraktivita na sňatkovém trhu, kterou majetek dokázal zajistit ovdovělým, postarším či jinak znevýhodněným jedincům, byla předmětem závisti a mnohdy i pravým důvodem řady uštěpačných veršů o manželstvích z rozumu.

³⁸⁵ „*Já nechci mládence, já chci vdovce: budu dědit šaty po nebožce; všechny šaty, čepce taky, nebude jich třeba kupovati.*“ Tamtéž, s. 231.

³⁸⁶ Rozšířený popěvek začínající slovy „*Vzal jsem si babičku staříčkou, myslil jsem, že něco má,*“ je uveden například tamtéž, s. 284. Podstatně vulgárnější varianty této písně srov. J. TRAXLER (ed.), *Písně krátké*, s. 99-103.

³⁸⁷ F. BARTOŠ, *Lid a národ II*, s. 158.

³⁸⁸ M. MITTERAUER, *Sozialgeschichte der Jugend*, s. 164-192.

III. Neúplné rodiny na panství Nový Rychnov

III.1. Prameny

Prameny, na jejichž základě lze studovat dějiny panství Nový Rychnov, se nacházejí v pěti archivech. Písemnosti farních úřadů Nový Rychnov, Rynárec a Božejov a jim nadřízeného pelhřimovského vikariátu jsou uloženy v pelhřimovském státním okresním archivu.³⁸⁹ V Třeboni jsou shromážděny matriky těchto farností.³⁹⁰ Fondy farních úřadů Dolní Cerekev a Dušejov, situovaných ve východní části panství, jsou uloženy v jihlavském okresním archivu,³⁹¹ jejich matriky uchovává Moravský zemský archiv Brno.³⁹² Velkostatkové písemnosti panství Nový Rychnov jsou součástí fondu Archiv pražského arcibiskupství v Národním archivu v Praze.³⁹³

III.1.1. Matriky

Zásadním pramenem pro sledování populačního vývoje obyvatelstva jsou matriky, které se v českých zemích začaly objevovat v 16. století.³⁹⁴ Zatímco ve starších obdobích byla kvalita a pečlivost matričních záznamů do značné míry závislá na osobnosti jejich tvůrce, od konce 18. století již zápisy podléhaly přísné státní kontrole.³⁹⁵ Díky josefínským reformám se z nich staly prameny, které je možné podrobit všestranné historickodemografické analýze.³⁹⁶ Nespornou výhodou oproti staršímu období je možnost ověřování a doplňování získaných informací z dalších zdrojů.

Jednotné vedení matrik v celé monarchii zavedl dvorský dekret ze dne 6. 10. 1770, který předepisoval latinský zápis do určených rubrik. Systém popisných čísel zavedený

³⁸⁹ MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*; tamtéž, *FÚ Rynárec*; tamtéž, *FÚ Božejov*; tamtéž, *VÚ Pelhřimov*.

³⁹⁰ SOA Třeboň, *Sbírka matrik Jihočeského kraje, FÚ Nový Rychnov*; tamtéž, *FÚ Rynárec*; tamtéž, *FÚ Božejov*.

³⁹¹ MZA Brno – SOKA Jihlava, *FÚ Dolní Cerekev*; tamtéž, *FÚ Dušejov*.

³⁹² MZA Brno, *Matriky, FÚ Dolní Cerekev*; tamtéž, *FÚ Dušejov*.

³⁹³ NA Praha, *APA, Vs Nový Rychnov*. Písemnosti novorychnovského velkostatku stručně zmiňuje Eliška Čáňová, která se podílela na archivním zpracování fondu. Eliška ČÁŇOVÁ, *Prameny pro historickou statistiku v archivu pražského arcibiskupství*, HD 4, 1970, s. 19-32.

³⁹⁴ Základní informace o matrikách podává Eduard MAUR, *O počátcích a vývoji církevních matrik se zvláštním zřetelem k českým poměrům*, HD 3, 1969, s. 4-19; TÝŽ, *Církevní matriky jako historický pramen (se zvláštním přihlédnutím k historické demografii)*, SAP 20, 1970, s. 425-457; TÝŽ, *Vývoj matričního zápisu v Čechách*, HD 6, 1972, s. 40-58; TÝŽ, *Základy*, s. 52-57. Problematiku badatelského využití matrik hodnotí Miroslava MELKESOVÁ, *Církevní matriky českých zemí v pozornosti badatelů*, HD 32, 2008, s. 5-56.

³⁹⁵ Platné předpisy o vedení matrik a dalších písemností pro potřebu správců farních úřadů shrnul Jan PAULY, *Právní rádce pro duchovní správu v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Systematický soubor církevních a státních zákonů, nařízení, rozhodnutí, norem a příslušných formulářů s praktickým návodem pro duchovní správu*, Praha 1902.

³⁹⁶ E. MAUR, *Základy*, s. 57.

roku 1771 zpřesnil identifikaci osob. Následoval zákaz uvádět do úředních písemností jména *po chalupě*, který však nebyl plně respektován. Dne 1. 5. 1781 se matriky staly veřejnými listinami, 20. 2. 1784 byl předepsán nový, důkladnější formulář.³⁹⁷ Zároveň měly být matriky, za jejichž řádné vedení byli zodpovědní správci far, kontrolovány biskupy a krajskými úředníky. Latina byla nahrazena češtinou nebo němčinou, přičemž jazyk matriky závisel na zapisujícím knězi. Od téhož roku měla být pro každé místo vedena zvláštní matrika nebo matriční oddíl.

V následujících letech vyšla nařízení, která se snažila zpřesnit matriční zápis a zabránit zneužití nebo ztrátě matriky.³⁹⁸ Roku 1825 byl oficiálně nařízen zápis jména porodní báby, ačkoli se tento údaj v matrikách často objevoval již dříve. Formulář zavedený roku 1840 v podstatě shrnoval předešlá nařízení o vedení matrik, ještě větší podrobnost byla předepsána v roce 1850. K definitivnímu sjednocení matričního zápisu na území celých Čech však došlo až na konferenci zástupců pražské, litoměřické a královéhradecké diecéze roku 1890.

Nejstarší dochované matriky pro farnost Nový Rychnov zachycují období od ledna 1785 do konce října roku 1815.³⁹⁹ Jedná se o 13 samostatných svazků, kdy každé sídlo mělo vyhrazenou svou vlastní matriční knihu. Matriky evidovaly ve třech samostatných oddílech křty, sňatky a úmrtí, česky psané zápisy byly od počátku vedeny v rubrikách.⁴⁰⁰ Na tyto knihy chronologicky navazují jednotlivé svazky matrik zahrnující celou farnost Nový

³⁹⁷ Kniha oddavek měla podle nařízení z roku 1784 obsahovat tyto rubriky: datum svatby, číslo domu, křestní jméno a příjmení ženicha, jeho vyznání a stáří, rodinný stav. Tytéž údaje charakterizovaly nevěstu, zapsána měla být také jména, příjmení a stav svědků. Křestní matriky musely uvádět datum narození, domovní číslo, jméno dítěte, náboženství, pohlaví, legitimitu, dále jména a příjmení rodičů a kmotrů. Úmrtní matriky uváděly datum úmrtí, číslo domu, jméno, náboženství a stáří zemřelého a příčiny smrti. Ke všem typům zápisu měli kmotři či svědkové připojit svůj podpis nebo alespoň tři křížky.

³⁹⁸ Nejdůležitější byla povinnost vést matriční duplikáty, které byly zasílány konzistoři. Záhy po zavedení formuláře z roku 1784 se objevilo průběžné číslování zápisů, v roce 1792 bylo nařízeno foliování matrik.

³⁹⁹ SOA Třeboň, *Sbírka matrik Jihočeského kraje, FÚ Nový Rychnov*, kniha č. 1 (Nový Rychnov), kniha č. 3 (Dolní Hutě v letech 1785-1815; vložena složka pro okolní samoty Kopaniny, Šance, Zadní Pole a Zelenohorské Chalupy, obsahující i několik zápisů týkajících se obcí Těšenov a Rohozná z let 1796-1815), kniha č. 4 (Hojkov), kniha č. 5 (Chaloupky), kniha č. 7 (Lešov), kniha č. 8 (Milčov), kniha č. 9 (Řeženčice), kniha č. 11 (Těšenov), kniha č. 12 (Trsov). Starší matriky bohužel podlehly požáru.

⁴⁰⁰ Rubriky oddílů pokřtěných jsou tyto: datum (z počátku je zapisováno jen datum křtu, kolem roku 1800 už bývá ve zlomku uveden den narození a pokřtění), číslo domu, jméno křtícího a jméno křtěnce, jeho vyznání, pohlaví, jména rodičů. Otec dítěte bývá blíže charakterizován svým povoláním, matka jménem svého otce a od roku 1804 většinou i jménem matky; následují jména a stav kmotrů. Od roku 1794 bývá uváděno jméno báby, která narození dítěte ohlásila. Zápisy v matrice oddaných odpovídají dobovým předpisům. Obsahují datum sňatku, číslo domu, jméno ženicha, jeho víru, věk a stav. Tytéž údaje jsou zaznamenány u jména nevěsty, zapsána jsou jména a stav svědků. Oddíl zemřelých uvádí datum úmrtí, číslo domu, jméno pohřbívajícího a zemřelého, jeho víru, pohlaví, věk, dále příčinu smrti. Zaznamenané diagnózy jsou většinou velmi zjednodušené a nepříliš konkrétní. Kolonka uvádějící jméno úředního ohledatele mrtvoly zůstává zpravidla nevyplněna.

Rychnov.⁴⁰¹ Evidence oddaných a zemřelých v novorychnovské farnosti byla napříště vedena v jen jedné knize, která obsahuje údaje o sňatcích z let 1816-1859 a zápisy o úmrtích pro období 1816-1872.⁴⁰² Záznamy ve všech zmiňovaných knihách odpovídaly dobovým požadavkům, v souladu s měnicími se předpisy se postupem let zpřesňovaly a zahrnovaly stále více údajů. Všechny matriční knihy novorychnovské farnosti jsou opatřeny jmennými rejstříky, které usnadňují orientaci v zápisech.⁴⁰³

Zatímco matriky jsou již dlouhou dobu hojně využívaným zdrojem historickodemografického bádání, písemnosti uložené v archivech farních úřadů zůstávají neprávem opominuty.⁴⁰⁴ Důvodem je různorodost a mnohdy také neúplnost dokumentů, donedávna byla problémem i nízká zpracovanost tohoto typu fondů.⁴⁰⁵ Důležitým pramenem jsou knihy snubních protokolů. Jejich zápisy zachycují výsledky *zkoušek snoubenců*, které měly za cíl vyšetřit případné překážky vstupu do manželského stavu. Dva svědci měli potvrdit původ ženicha a nevěsty a zaručit se, že mezi nimi není blízké příbuzenství. V případě spřízněnosti ženicha a nevěsty zasílal farář konzistoři žádost o dispens spolu s rozepsaným schématem příbuzenství. Důležité bylo také zjištění, zda snoubenci nemají nějaké závazky z dřívější doby.

Vedle kanonických předpisů bylo třeba respektovat také úřední omezení. Patent o zrušení nevolnictví roku 1781 sice odebral vrchnostem právo kontrolovat sňatky

⁴⁰¹ SOA Třeboň, *Sbírka matrik Jihočeského kraje, FÚ Nový Rychnov*, kniha č. 13 (vedena v letech 1815-1848) a kniha č. 14 (vedena v letech 1848-1863).

⁴⁰² Tamtéž, kniha č. 18.

⁴⁰³ K dispozici nejsou pouze originály matrik. Lze využít i jejich opisy týkající se let 1835-1843, které se dochovaly v archivu pelhřimovského vikariátního úřadu pro všechny podřízené farnosti. Každý z šesti sešitů z farnosti Nový Rychnov se týká jednoho kontribučního roku, zápisy vždy začínají 1. listopadem a končí 31. října následujícího roku. Chybí opis pro kontribuční rok 1841-1842. MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *VÚ Pelhřimov*, inv. č. 399, kar. 50. Blíže Kolektiv autorů, *Česká diplomatika*, s. 272-274.

⁴⁰⁴ Z diplomatického hlediska se písemnostmi farních úřadů zabývala Lenka MARTÍNKOVÁ, *Archivy far a vikariátů na Pelhřimovsku. (Několik poznámek k jejich písemnostem na Pelhřimovsku od pobělohorské doby do počátku 20. století)*, AČ 55, 2005, s. 89-116. Srov. TÁŽ, *Die Diözese Budweis 1785-1813. Ein Beitrag zu Organisation, Verwaltung, Schriftgut und Geistlichkeit der Diözese in josephinischer Zeit*, Pelhřimov 2011. O pramenech farních úřadů vhodných pro historickodemografické bádání blíže: Marie VOJTÍŠKOVÁ, *Farní archivy a historickodemografické bádání*, HD 4, 1970, s. 33-49. Jedná se o informační studii týkající se písemností farních úřadů na území litoměřické diecéze. Autorka se bohužel nezabývá jejich kritikou a možnostmi využití.

⁴⁰⁵ J. NUHLÍČEK, *Matriční listinné doklady*. V novorychnovském farním archivu se torzovitě dochovaly i další matriční doklady, které však vzhledem ke své neúplnosti nebyly využity. Jedná se o výpisy z matrik ke správním a jiným účelům z let 1822-1847, týkající se především nekatolického obyvatelstva (MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 62, kar. 4), křestní listy z let 1778-1927 (tamtéž, inv. č. 64, kar. 4), povolení k sňatkům od vojenských správních úřadů z let 1822-1832 (tamtéž, inv. č. 65, kar. 4), povolení k sňatkům od patrimoniálních a politických úřadů z období 1810-1873 (tamtéž, inv. č. 66, kar. 5), dispenze, žádosti o zploletění za účelem sňatku (tamtéž, inv. č. 67, kar. 5) prohlášky snoubenců (tamtéž, inv. č. 68, kar. 6), hlášení o sňatcích z let 1821-1836 (tamtéž, inv. č. 69, kar. 6).

poddaných, současně však zavedl praxi ohlašovacích lístků, které vrchnostenské úřady vydávaly budoucím snoubencům.⁴⁰⁶ Všeobecný občanský zákoník roku 1811 uzákonil svobodu uzavírání manželství pro všechny bez rozdílu stavu, povolení k ženění však nadále museli mít vojáci a státní zaměstnanci. Zvláštní nařízení bylo možné uplatnit v případě vdov, které se neměly vdávat dříve než půl roku po úmrtí prvního manžela. Důvodem byla snaha předejít nejasnostem ohledně otcovství a pozdějších dědických nároků případného pohrobka.⁴⁰⁷

Pro farnost Nový Rychnov se knihy zkoušek snoubenců *Examina sponsorum* dochovaly v souvislé řadě od roku 1783 do roku 1867.⁴⁰⁸ Nejstarší záznamy jsou latinské a větnou formou uvádějí jména snoubenců, jejich původ, jména svědků a formulí potvrzující, že nic nebrání vstupu do manželství. Roku 1794 nastupuje zápis do česky vedených rubrik, které uvádějí datum zkoušek, jména snoubenců, místo bydliště, stupeň příbuzenství, jména a podpisy svědků. V případě příbuzenství ženicha a nevěsty je nakreslen rodokmen. Postupně se zpřesňuje identifikace snoubenců zapsáním jmen rodičů, od roku 1803 je uváděn jejich věk. V roce 1813 se opět přechází na větný zápis, stále jsou zapisovány tytéž údaje, chybí jen data prohlášek.⁴⁰⁹ V navazujícím svazku začínajícím rokem 1846, se opět objevují rubriky.⁴¹⁰

Ve srovnání s matričními zápisy jsou knihy zkoušek snoubenců o něco podrobnější co do kvantity zápisů. V matrice někdy chybí svatby farníků, kteří uzavřeli sňatek v jiné farnosti. Knihy snubních protokolů naproti tomu uvádějí svatby osob pocházejících z farnosti i přes to, že svatební obřad nakonec proběhl jinde. Konkrétní data snoubenců se v matrikách i v knihách *examina sponsorum* shodují. Datum zapsání zkoušky snoubenců přibližně o měsíc předchází dnu svatby, což odpovídá lhůtě určené povinností

⁴⁰⁶ Vrchnostenské úřady, které měly lístky vydávat, je někdy nezákonně odpíraly chudším párům. Roku 1850 bylo posuzování uzavíraných manželství přeneseno na obecní samosprávy, což vedlo k ještě větším problémům. Proto byly politické konsensy nakonec svěřeny okresním úřadům. Jiří KLABOUCH, *Manželství a rodina v minulosti*, Praha 1962.

⁴⁰⁷ Josef NUHLÍČEK, *Matriční listinné doklady a jejich hodnota*, AČ 19, 1969, s. 91-97.

⁴⁰⁸ Zápisy z první poloviny 19. století se nacházejí v prvních dvou svazcích *Examina sponsorum et testium parochiae Neo Richnoviensis*. MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 39 a 40, knihy č. 39 a 40.

⁴⁰⁹ Rokem 1848 začíná souvislá řada dochovaných *knih prohlášek snoubenců*. Tamtéž, inv. č. 35-38, knihy č. 35-38.

⁴¹⁰ Zápisy obsahovaly datum prohlášení, jména snoubenců a jejich rodičů (většinou s poznamenáním jejich bydliště), věk, vyznání, příbytek snoubenců (zde se rozlišovalo, zda v současném bydlišti pobývají více než šest týdnů). Následovala kolonka nazvaná *přihlášení se k ženění*, kde bylo uváděno, u jakého úřadu, kdy a pod jakým číslem byla evidována žádost o povolení sňatku. Dále se vypisovala případná překážka manželství a způsob jejího odstranění, jména svědků, jejich podpisy a vyjádření k nastávajícímu sňatku. Poznamenáno bylo místo prohlášení snoubenců, od roku 1852 také data ohlášek. Pro případné další přípisy byla vyhrazena zvláštní rubrika.

trojích ohlášek.⁴¹¹ Velkou nevýhodou knih *examina sponsorum* je jejich menší přehlednost způsobená přežíváním větného zápisu. Knihy navíc nejsou vybaveny rejstříky, které usnadňují orientaci v matrikách. V předloženém výzkumu byly proto primárně využity matriky, do výše uváděných knih bylo nahlíženo pouze v ojediněle, především v případě nejasností v matričních záznamech.

III.1.2. Soupisy obyvatelstva

Základním pramenem pro studium struktury novorychnovských domácností v druhé čtvrtině 19. století se staly velikonoční zповědní seznamy. Nejstarší písemnosti tohoto typu pocházejí z doby před třicetiletou válkou. Jejich počet vzrostl s postupnou rekatolizací po roce 1627, ve větší míře jsou dochovány od druhé poloviny 18. století. Bývaly připravovány každý rok v období Velikonoc pro zaznamenání povinné zповědi. Obvykle vynechávaly děti v předzповědním věku a později také jinověrce.⁴¹² Historická demografie se zповědními seznamy z 19. století takřka nezabývala. První, velmi krátký článek publikoval Emanuel Janoušek, jenž se však příliš nevěnoval popisu a kritice pramene a zpracoval jej pouze čistě statisticky.⁴¹³ Shodný způsob využití zповědních seznamů a matričních údajů v nich obsažených předpokládají studie Elišky Čáňové a Lucie Steinbachové.⁴¹⁴ Obě autorky se soustředily především na posouzení hodnověrnosti seznamů vzniklých před zahájením josefínských reforem. Jejich

⁴¹¹ Povinnost trojích ohlášek byla zavedena roku 1215. Jména snoubenců měla být veřejně vyhlášena o třech po sobě jdoucích církevních svátcích v kostele farnosti, odkud pocházeli. Ohlášky měly zabránit již zadaným osobám vstoupit do manželství, proti připravovanému sňatku se mohl vyjádřit kdokoli. Snoubenci mnohdy žádali o prominutí dvou ohlášek, což jim směl povolit i vikář. Pro farnost Nový Rychnov se souvislá řada samostatných knih prohlášek snoubenců dochovala po léta 1848-1927, vzhledem k chronologickému vymezení výzkumu připadá v úvahu první ze čtyř svazků těchto knih. Uvádí jména snoubenců zpřesněná jménem otce (posléze obou rodičů), náboženství, stav a původ budoucích manželů a data ohlášek. Později přibyl údaj o zletilosti ženicha a nevěsty, v šedesátých letech 19. století i jejich věk. Vzhledem k tomu, že knihy prohlášek zkoumané období téměř nepostihují a nejsou příliš podrobné, nebyly při výzkumu využity. MZA Brno – SOkA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 35, kniha č. 35.

⁴¹² Eduard MAUR, *Církevní soupisy obyvatel v katolické a protestantské Evropě*, HD 4, 1970, s. 4-18; Eliška ČÁŇOVÁ, *K problematice studia zповědních seznamů arcibiskupství pražského jako pramene pro historickou statistiku*, HD 5, 1971, s. 47-60; TÁŽ, *Nejstarší zповědní seznamy arcidiecéze pražské jako pramen pro demografickou statistiku*, HD 6, 1972, s. 59-91. Nejstarší zповědní seznamy arcidiecéze pražské byly edičně zpřístupněny, srov. Josef Vítězslav ŠIMÁK (ed.), *Zповědní seznamy arcidiecéze pražské z r. 1671-1752*, I-XV, Praha 1919-1938; Eliška ČÁŇOVÁ (ed.), *Nejstarší zповědní seznamy 1570-1666*, Praha 1973.

⁴¹³ Emanuel JANOUŠEK, *Několik demografických dat z české vesnice na počátku 19. století*, HD 2, 1968, s. 67-71.

⁴¹⁴ Eliška ČÁŇOVÁ, *Využití matričních údajů zповědních seznamů v demografické statistice*, AČ 3, 1978, s. 162-168; Lucie STEINBACHOVÁ, *Ke kritice spolehlivosti zповědních seznamů pražské arcidiecéze*, HD 23, 1999, s. 137-150.

příspěvky ukazují možnosti a limity práce se soupisy věřících a upozorňují na některé problémy spojené s kritikou tohoto pramene.

Pro Nový Rychnov je dochována takřka souvislá řada velikonočních zpovědních seznamů z let 1833-1855, chybí pouze sešity pro roky 1837 a 1851.⁴¹⁵ Jsou vedeny podle jednotlivých vsí a domů, kromě rodiny hospodáře zaznamenávají také čeled' a podruhy. Nejvíce pozornosti bylo věnováno majitelům domů, u kterých je uvedeno také povolání či sociální statut. U ostatních osob náležejících k domácnosti je v seznamu vždy zapsáno jméno, vztah k majiteli usedlosti a věk. U mužů bývá poznamenáno i datum narození, což souviselo s očekávaným postavením hlavy rodiny a také s evidencí mladíků podléhajících vojenským odvodům.

V seznamech jsou uváděny i nejmenší děti, od roku 1841 je u většiny novorozenců doplněno datum narození, které se předtím objevovalo jen u chlapců a osiřelých dětí. Údaje o biřmování a vykonané zpovědi a přijímání jsou v seznamech zachyceny pomocí zvláštní rubriky. Mimo hlavní seznam jsou umístěny oddíly židů a *helvétů*. V křesťanské části bývá v jejich případě uvedeno jen číslo popisné domu a jméno hospodáře s dovětkem, že jde o jinověrce a že záznam o jeho rodině je třeba hledat na konci sešitu. Každý seznam je opatřen sumářem uvádějícím celkový počet obyvatel, věřících, kteří vykonali zpověď, a počet zpovědi neschopných. Vyčíslen je také podíl dětí od jednoho roku do šesti let a od šesti do dvanácti let, vždy zvlášť chlapců a dívek. Dále je uveden počet nekatolíků a židů a celkový stav obyvatelstva farnosti.

Zpovědní seznamy na sebe navazují. Jejich tvůrce si při přípravě nového svazku bral k ruce starší exemplář, do kterého vypsál změny, jež se během uplynulého roku odehrály v jednotlivých domácnostech.⁴¹⁶ Celý seznam pak přepsal do nového sešitu, kam posléze doplnil aktuální údaje o zpovědi. Proto jsou někdy uváděny informace, které se týkají až následujícího roku. Přestěhování či úmrtí osoby je naznačeno škrtnutím jména, pro upřesnění bývá přidána slovní poznámka nebo v případě zemřelých křížek.

Seznamy nesloužily jen ke kontrole náboženského života obyvatel farnosti. Byly používány také jako příruční kancelářská kniha umožňující faráři snadnou orientaci při dohledávání potřebných údajů. Správce zdejší fary byl zároveň zástupcem státu a vrchnosti, byl nucen zabývat se agendou vojenských úřadů, měl na starosti chudinskou péči,

⁴¹⁵ *Consignatio confessionis et comunione Paschalis Parochiae Neo Richnowiensis*. MZA Brno – SOkA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 14-34, kniha č. 14-34.

⁴¹⁶ Autorem starších seznamů byl P. Jan Fähnrich, od roku 1854 v jeho práci pokračoval P. Jan Kalina.

působil jako jeden z dohlížitelů zdejší sirotčí kasy a pravidelně předkládal informace o stavu obyvatelstva. To vše bylo důvodem k zapisování údajů nesouvisejících se zpovědí, například dat narození u malých dětí.

Zpovědní seznamy lze považovat za spolehlivý pramen, zejména v údajích týkajících se dospělých usedlých obyvatel, které kněží osobně znali. Nepřesnosti ve jménech se objevují pouze zřídka, nejčastěji u žen, které se přivdaly z větší vzdálenosti. Tyto nedostatky bývají v některém z následujících seznamů zpravidla opraveny. Někdy se vyskytují chyby v udávaném stáří, když pisatel během přípravy nového zpovědního seznamu opomněl navýšit věk dané osoby, objevuje se i zaokrouhlování. Největší problémy nastávají v případech čeledi, u které bývá jen zřídka uvedeno příjmení a často se jí týkají zmíněné věkové nepřesnosti. Pokud čeledín nebo děvečka odešli ze stavení, byl jejich odchod vyznačen pouze škrtem či vynecháním jména v seznamu. V případě, že odcházel podruh, zpravidla u jeho jména nechybí číslo popisné domu, do kterého se přestěhoval.

Studie, které se zabývaly kritikou zpovědních seznamů, vzniklých ve starším období, podtrhly některé problémy, jež tento typ pramene přináší.⁴¹⁷ Lucie Steinbachová označila za hlavní nedostatky proměny rozsahu farního obvodu, zpovídání se mimo příslušnou farnost, vynechávání malých dětí a špatné součty. Matriční údaje ve zpovědních seznamech doporučila ověřit novou excerpcí z matriky. Zmíněné problémy se v případě novorychnovských soupisů takřka nevyskytují. Farnost měla stabilní hranice, takže nedocházelo k formálnímu přeřazování farníků do jiných správních obvodů. Seznamy byly připravovány jako formulář, nehrozí tedy nebezpečí, že by někteří farníci nebyli zapsáni jen proto, že vykonali zpověď někde jinde. Nepřesnosti týkající se stáří lze eliminovat konfrontací s matričními záznamy. Co se týče závěrečných sumářů, počty obyvatel byly vypočítávány pomocí dílčích součtů na každé stránce seznamu.⁴¹⁸ Novorychnovské zpovědní seznamy obsahují mnohem širší a přesnější spektrum údajů než stejný typ pramene ze staršího období. Umožňují detailní rekonstrukci podoby domácností a zároveň pomáhají přiblížit lokální prostorovou i sociální mobilitu obyvatelstva.

⁴¹⁷ L. STEINBACHOVÁ, *Ke kritice spolehlivosti*.

⁴¹⁸ Pro ověření správnosti souhrnných údajů byly součty v několika sondách přepočítány. K aritmetickým chybám nedocházelo.

III.1.3. Gruntovní knihy

Další okruh pramenů vznikl v souvislosti s vrchnostenskou správou panství. Problematika patrimoniální správy a jejích písemností v první polovině 19. století je v české historiografii poněkud opomíjeným tématem. Pro úřední dokumenty vzniklé v posledních desetiletích fungování velkostatku se předpokládá kontinuita s dřívějším obdobím, rostoucí vliv byrokratizace a státních zásahů a také jakási vzrůstající nezajímavost.⁴¹⁹ Chybí diplomatický rozbor písemností, proběhlo jen málo výzkumů k moderní vrchnostenské správě, která měla nadále velký vliv na život venkovského obyvatelstva.⁴²⁰ Zásadním předělem bylo roku 1786 zavedení funkce justiciára, zkoušeného soudního úředníka, který vnesl přímo dovnitř patrimonialní prvky státní správy.⁴²¹

Zásadním pramenem pro výzkum dějin venkova jsou gruntovní knihy.⁴²² Pozornost jim byla věnována především v šedesátých letech 20. století, kdy se prováděly jejich soupisy.⁴²³ Na prvním místě je třeba zmínit rozsáhlou monografii Vladimíra

⁴¹⁹ Srov. Ivan HLAVÁČEK – Jaroslav KAŠPAR – Rostislav NOVÝ, *Vademecum pomocných věd historických*, Praha 2002,³ s. 250-254.

⁴²⁰ Základní informace o patrimoniální správě podává Jan JANÁK – Zdenka HLEDÍKOVÁ – Jan DOBEŠ, *Dějiny správy v českých zemích od počátku státu po současnost*, Praha 2005, s. 229-238. K jednotlivým typům pramenů srov. Josef PAUSER – Martin SCHEUTZ – Thomas WINKELBAUER (edd.), *Quellenkunde der habsburgermonarchie (16.-18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch*, Wien 2004. Většina dílčích analytických studií se týká správy a písemností větších panství v širším časovém rozsahu. Ústřední správou velkých dominií se zabývají: Karel TRÍSKA, *Vývoj černínské ústřední správy*, SAP 1968, s. 363-376; Antonín ROUBIC, *Správa statků olomouckého (arci)biskupství od 16. století*, SAP 31, 1981, s. 418-475. Především na úředníky, jejich hierarchii a pravomoci je zaměřena studie Marie ZAORALOVÉ, *Vývoj správy brtnického velkostatku a její písemnosti*, SAP 19, 1969, s. 258-304. Charakteristiku činnosti důležitých úředníků choťkovského panství spolu s rozбором především hospodářských písemností vedených na jeho statcích podává Jiří TYWONIAK, *Ústřední správa choťkovských velkostatků a její archiv*, SAP 23, 1973, s. 3-105. Reformami správy děčínské panství v první polovině 19. století se zabývá Helena SMÍŠKOVÁ, *Správa děčínské panství za Františka Thun-Hohensteina (1808-1844)*, SAP 22, 1972, s. 356-412. Bohužel poměrně stručná je studie Jiřího Zálóhy, která se týká schwarzenberských panství dvacátých let 19. století, Jiří ZÁLOHA, *Správa panství Český Krumlov a náplň činnosti jejích orgánů v 19. století*, Archivum Trebovense 1991, s. 71-99. Reformami Jana Křtitele z Verdenberga na náměšťském panství se zabývá Tomáš KNOZ, *Správa a hospodářská reforma na náměšťském panství po r. 1628*, ČMM 40, 1998, s. 137-154. Písemnostem lobkovického velkostatku Mělník se věnuje Petr KOPIČKA, *Správa velkostatku Mělník v 16.-20. století. Diplomatická studie z dějin patrimoniální a hospodářské správy*, Porta Bohemica 2, 2003, s. 24-78.

⁴²¹ K této problematice blíže V. ŠOLLE, *Civilní soudnictví*, s. 126-129.

⁴²² Tomuto typu písemností byla věnována pozornost již ve dvacátých letech 20. století, srov. Josef SALABA, *Příspěvky ke kritice urbářů, pozemkových knih a jiných knih, katastrů, map, starých účtů atd.*, Selský archiv 14, 1921, s. 1-31; Selský archiv 15, 1922, s. 1-16; Selský archiv 16, 1923, s. 1-44; František VACEK, *Urbáře a pozemkové knihy*, ČDD 13, 1926, s. 8-31.

⁴²³ Gabriela ČECHOVÁ a kol., *Soupis starých pozemkových knih*, AČ 10, 1961, s. 6-16; Josef HANZAL, *Současný stav a výsledky studia českých pozemkových knih*, SAP 14, 1964, s. 39-54; Ivan ŠTARHA, *K soupisu pozemkových knih v Jihomoravském kraji*, AČ 17, 1967, s. 200-205; Miroslav VOLF, *Výsledky soupisu gruntovních knih ve středočeském kraji*, SAP 16, 1966, s. 50-127; Helena GREGOROVÁ, *Pozemkové knihy pražské metropolitní kapituly v 16. a 17. století. Pramen ke sledování zatížení poddaných*, SAP 29, 1979, s. 277-318. Docházelo také k soupisům urbářů, především Jan ŘEZNIČEK, *Soupis českých a moravských urbářů*, AČ 22, 1972, s. 73-86; Adolf KALNÝ, *Soupis urbářů jihočeských archivů 1378-1773 I-II*, České Budějovice 1976; Květoslava HAUBERTOVÁ – Gustav HOFMANN – Ladislav LEŠICKÝ (edd.), *Soupis západočeských urbářů. 2. polovina 13. století – 1773*, Plzeň 1993. Ze starších prací je možné jmenovat Jiří JIRÁSEK, *Urbáře jako pramen pro poznání předbělohorské vesnice*, ČMM 79, 1960, s. 112-128.

Procházky⁴²⁴ a práce Josefa Hanzala a Miroslava Volfa, kteří pro studium gruntovních knih požadují diplomatickou metodu výzkumu a kladou velký důraz na studium právních aspektů a norem týkajících se gruntovních knih. Moderní období po tereziánských a josefínských reformách však takřka opomíjejí. Předpokládají vzrůstající uniformitu vrchnostenských písemností, které měly být nadále vedeny pod státním dohledem a v souladu s byrokratickými zásadami. Výjimku představuje pouze cenná studie Miroslava Trantírka, který zkoumal vliv státních zásahů do vedení gruntovních knih na Moravě a ve Slezsku.⁴²⁵ Důležité informace o normách pro vedení gruntovních poskytuje také starší práce Miloslava Volfa.⁴²⁶

Gruntovní a pozemkové knihy byly vedeny vrchnostmi a zaznamenávaly právní pořízení o poddanských nemovitostech.⁴²⁷ Vzorem pro jejich vedení se staly knihy městské a původně byly spjaty s činností výročních vesnických soudů.⁴²⁸ Vedle základních pozemkových knih, zaznamenávajících majetkoprávní změny na zakoupených poddanských usedlostech, se záhy vyvinuly další, speciální svazky.⁴²⁹ V minulosti se pro ně používaly používány různé názvy, především pozemkové knihy, registra gruntovní, gruntovnice či německy *Dreydingbücher*, *Taydingbücher*, *Gewährbücher*. Ustálena není ani moderní terminologie. Starší práce diskutovaly zejména o vhodnosti užívání pojmů gruntovní respektive pozemková kniha, ke shodě však nedošlo a oba pojmy se nadále využívají jako synonyma.⁴³⁰ Nejobvyklejší byly v raném novověku knihy trhové,

⁴²⁴ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*. Tato kniha je zatím jedinou monografií zabývající se komplexně gruntovními knihami.

⁴²⁵ Miroslav TRANTÍREK, *Vliv státu na vývoj městských a gruntovních knih na Moravě a ve Slezsku do roku 1849*, SAP 10, 1960, s. 105-181.

⁴²⁶ Miloslav VOLF, *Vývoj gruntovní knihy ve světle zákonů a hospodářských instrukcí*, Zprávy Archivu země české 13, 1939, s. 41-108.

⁴²⁷ Přehled bádání přináší Bronislav CHOCHOLÁČ, *O studiu pozemkových knih*, SPFFBU C – 40, 1993, s. 51-61; TÝŽ, *Pozemkové knihy – neprávem opomíjený historický pramen*, in: Petr Průcha – Karel Schelle (edd.), *Historie a současnost veřejné správy*. Sborník příspěvků z vědecké konference, Brno 1993, s. 8-11. Autor na základě výzkumu raně novověkých pozemkových knih dospěl k důležitým poznatkům ohledně finančního hospodaření venkovského obyvatelstva. TÝŽ, *Selské peníze. Sonda do finančního hospodaření poddaných na západní Moravě koncem 16. a v 17. století*, Brno 1999; TÝŽ, *Poddaní na venkově*, in: Tomáš Borovský – Bronislav Chocholáč – Pavel Pumpr (edd.), *Peníze nervem společnosti. K finančním poměrům na Moravě od poloviny 14. do počátku 17. století*, Brno 2007, s. 292-336.

⁴²⁸ Vznikem gruntovních knih se zabývá Vladimír PROCHÁZKA, *Nejstarší česká vesnická pozemková kniha*, ČSPS 68, 1960, s. 81-83.

⁴²⁹ Josef HANZAL navrhuje pro 16. století tento způsob dělení rustikálních pozemkových knih: purkrechtní (trhové) knihy, knihy kšaftů a inventářů, odúmrtní knihy, sirotčí knihy, knihy sporů a narovnání, viniční (horenské knihy). Podotýká ovšem, že takto přesně vyhraněných knih byla jen menšina, protože většinou se na panstvích vedla jen jedna kniha, do níž byly vkládány všechny typy zápisů. J. HANZAL, *Současný stav*, s. 55.

⁴³⁰ Důležitým příspěvkem k diskuzi byla polemika Stanislava Poláka a Oldřicha Turčina. Stanislav POLÁK, *Knihy pozemkové a knihy městské. Poznámka k diplomatické teorii*, AČ 16, 1966, s. 208-215.

knihy kšaftů, satebních smluv, listin, sirotčí registra.⁴³¹ Nárůst těchto speciálních typů knih vedl k rozrůznění názvosloví, které se ke gruntovním váže.

V souvislosti s problematikou 19. století je výhodnější využívání terminologie Miroslava Volfa a Miroslava Trantírka, kteří jako zastřešující pojem pro všechny knihy evidující majetkovou držbu poddaných preferují termín gruntovní kniha. Pod označením pozemkové knihy rozumí základní knihy zaznamenávající postupnou držbu na jednotlivých usedlostech. Uvedeným názvem byly tyto svazky označovány také u okresních soudů, kde byly vedeny po zrušení patrimonií. Termín pozemková kniha je proto i v předkládané práci používán pro základní typ knihy, zaznamenávající posloupnost na jednotlivých gruntech. Pojem gruntovní kniha nebo gruntovnice je chápán jako souhrnné označení pro všechny typy knih evidujících majetkovou držbu venkovských obyvatel.

Nejstarší pozemkové knihy, zaznamenávající majetkové převody na území novorychnovského panství, jsou uloženy ve fondu Archiv pražského arcibiskupství. První z nich byla založena v polovině dvacátých let 17. století, krátce po restituci panství arcibiskupem Harrachem. Poslední zápisy, které do ní byly zaznamenány, jsou datovány do roku 1671.⁴³² Kniha je vedena klasickým způsobem podle reálných folií, obsahuje oddíly týkající se městečka Nový Rychnov a vsí Řeženčice, Lešov, Hojkov, Milíčov. Kniha se chronologicky i místně překrývá s navazujícím svazkem z let 1658-1716, který poskytuje přehled o poddanských nemovitostech v Novém Rychnově, Milíčově, Těšenově, Řeženčicích a Lešově.⁴³³

Zápisy v obou knihách jsou oproti novějším svazkům nepřehledné, poznamenané častými změnami majitelů i opouštěním usedlostí. Neumožňují přesnou místní identifikaci gruntů a v mnoha případech vyvolávají nejasnosti ohledně jejich obyvatel, zvláště pokud došlo ke stěhování rodiny. Není z nich možné vyčíst, zda jim předcházely nějaké starší svazky nebo zda na ně přímo navazovaly jiné, nedochované gruntovnice. Po zanešení posledního záznamu do druhé jmenované knihy v roce 1716 následuje osmdesátiletá prodleva, kdy se pro novorychnovské panství nedochoval ani jeden originální záznam o převodu poddanské usedlosti.

Svá stanoviska upřesnil v odpovědi Oldřichu Turčínovi: TÝŽ, *Několik poznámek k „několika poznámkám“*, AČ 17, 1967, s. 218-219. Polemicky reagoval Oldřich TURČÍN, *Několik poznámek k článku „Knihy pozemkové a knihy městské“*, AČ 17, 1967, s. 98-101.

⁴³¹ M. VOLF, *Výsledky*, s. 97-127.

⁴³² NA Praha, APA I, inv. č. 2610.

⁴³³ Tamtéž, inv. č. 2611.

Na přelomu 18. a 19. století se naproti tomu ve velkostatkovém archivu objevuje hned několik řad gruntovních knih.⁴³⁴ Nejtypičtější jsou základní pozemkové knihy, které v originále nesou název *Grundbuch von...*. První záznamy, které uvádějí, se týkají událostí datovaných do třicátých nebo čtyřicátých let 18. století. Podle poznámek v záhlaví těchto zápisů byly přeneseny ze „*starých knih*“ v osmdesátých letech 18. století, konkrétně bývá zmiňován rok 1784.⁴³⁵ Není jasné, zda tyto formulace měly připomínat výše zmíněné nejstarší pozemkové knihy, nebo zda se odvolávají na konkrétní zápisy v jiných, nedochovaných písemnostech.⁴³⁶

Celkem se jedná o jedenáct obdobně vedených svazků pozemkových knih. Každá obsahuje údaje týkající se dvou nebo tří obcí, kterým byly vyhrazeny samostatné oddíly.⁴³⁷ V rámci jedné vesnice či městečka jsou jednotlivým usedlostem věnována reálná folia. Po základním zápisu prvního uváděného majitele chronologicky následují další přípisy týkající se gruntu. Pozemkové knihy jsou tedy vedeny velmi tradičním způsobem, doloženým v podstatě už pro nejstarší prameny tohoto typu. Důležitá změna nastala v případě dodatečných přípisů. Nebyly zaznamenávány v plném znění, ale prostřednictvím odkazů na další úřední knihy. Z jejich obsahu je zřejmé, že základem zápisu do gruntovních knih byl v 19. století spis.⁴³⁸ Záznam v pozemkové knize zůstával tradičním, centrálním zdrojem údajů o usedlosti, zároveň se z něj rozbíhaly spojující linie k dalším typům písemností. Díky systému odkazů pozemkové knihy nadále evido-

⁴³⁴ Podrobně Markéta SKOŘEPOVÁ, *Gruntovní knihy první poloviny 19. století na příkladu panství Nový Rychnov*, AČ 60, 2010, s. 344-360; TÁŽ, *Gruntovní knihy 19. století a možnosti jejich využití (na příkladu panství Nový Rychnov)*, Vlastivědný sborník Vysočiny, Oddíl věd společenských 17, 2010, s. 48-72.

⁴³⁵ Obvyklá formulace zní: „*Přenesený zápis ze staré knihy roku 1784*“, následuje přepsaný text starého zápisu. Například NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1441, sign. 181 Pelhřimov, fol. 260r; tamtéž, fol. 284 r; tamtéž 290r. Do nových pozemkových knih nebyly přeneseny starší zápisy všech usedlostí.

⁴³⁶ M. VOLF, *Vývoj gruntovních knih*, s. 61-64.

⁴³⁷ Využity byly tyto knihy: pozemková kniha pro Horní a Dolní Hutě pro léta 1765-1881 (NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1436, sign. 185 Pelhřimov), pozemková kniha Lešova, Rynárce a Dlouhé Vsi z let 1735-1884 (tamtéž, inv. č. 1437, sign. 174 Pelhřimov), pozemková kniha Milíčova a Hojkova pro léta 1730-1876 (tamtéž, inv. č. 1439, sign. 180 Pelhřimov) a pro období 1845-1883 (tamtéž, inv. č. 1440, sign. 183 Pelhřimov), pozemková kniha Nového Rychnova a Chaloupek z let 1722-1883 (tamtéž, inv. č. 1441, sign. 181 Pelhřimov), pozemková kniha Řeženčic, Těšenova a Trsova pro léta 1745-1877 (tamtéž, inv. č. 1442, sign. 175 Pelhřimov) a pozemková kniha Těšenova a Řeženčic z let 1845-1883 (tamtéž, inv. č. 1443, sign. 184 Pelhřimov). Součástí všech pozemkových knih jsou indexy.

⁴³⁸ Archiv Velkostatku Nový Rychnov obsahuje samostatnou složku týkající se záležitostí pozemkových knih z let 1799-1850. Spisy byly v době svého vzniku uspořádány podle let a opatřeny elenchy, které obsahují rejstřík vložených spisů. Škrty v těchto rejstřících naznačují, že ke skartacím docházelo poměrně záhy. Jednalo se o podklady k vkladům do gruntovních knih, bohužel se však v úplnosti dochovaly jen pro léta 1817, 1847-1850. Pro rok 1799 se dochoval pouze elench, pro rok 1829 jen jediný spis. Ze srovnání vyplývá, že spisy byly do knih přepisovány přesně a často v plném znění. NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1515, kar. 346-347.

valy všechny změny na jednotlivých usedlostech, současně však mohly vyhovovat nárokům na moderní byrokratické úřadování.⁴³⁹

Vzhledem ke zkoumanému tématu jsou vedle základních pozemkových knih důležité knihy smluv, označované nejčastěji jako *Sentenzenbücher* nebo *Transactionsbücher*, které byly vedeny v letech 1799-1851.⁴⁴⁰ Předmětem jejich záznamů byly svatební smlouvy, záznamy o koupích a předávání usedlostí, vyjednání pozůstalostí, dluhy. Ujednání týkající se obyvatel celého panství do nich byla zapisována *in extenso* v chronologickém pořádku. Jednotlivé záznamy byly v záhlaví označeny jednacím číslem a výraznějším nadpisem, označujícím předmět zápisu, například *kšaft*, *svatební smlouva*, *Urteil*.

Charakter těchto knih nebyl úplně jasně vymezen. Na rozdíl od ostatních gruntovních novorychnovského panství nenesou jednoznačný, stručný název. Jejich pojmenování, zapsané na přední straně desek, je vlastně výčtem záležitostí, které do nich měly být zapisovány.⁴⁴¹ Svým charakterem knihy odpovídají spíše knihám listin, zvaných *libri instrumentorum*, *Urkundenbücher*. Podle definice Miroslava Volfa byly tyto knihy výrazem potřeby „opustit způsob vkládání celých smluv do základních knih, jak se stalo v 18. století zvykem, a vrátit se ke staršímu způsobu vtělování regestem, při čemž by gruntovní smlouva byla zapsána v celém znění v knize pomocné.“⁴⁴² V případě, že byl učiněn zápis do knihy smluv, nebyl už v pozemkové knize v plném znění opakován, došlo pouze k zaznamenání stručného regestu a odkazu na příslušný svazek a folio.

Pozůstalostní agenda byla vedena do určité míry samostatně. Využit lze především poměrně velké množství spisů z let 1779-1850.⁴⁴³ Počet dochovaných složek se pro jednotlivé roky různí, je ale zřejmé, že s postupujícím 19. stoletím bylo písemné zpracování pozůstalosti čím dál obvyklejší. V rámci povinně prováděného pozůstalostního

⁴³⁹ Zvláště byly vedeny knihy zaznamenávající držbu dominikálního majetku. Zahrnují vždy celé panství, ale mají podobu a všechny náležitosti rustikálních pozemkových knih s tím rozdílem, že zaznamenávají transakce ohledně majetku patřícího vrchnosti. NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1444, sign. 186 Pelhřimov; tamtéž, inv. č. 1464, sign. 190 Pelhřimov.

⁴⁴⁰ Nejstarší svazek zahrnuje období let 1800-1831; NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov. Následující kniha pokrývá období let 1832-1838; tamtéž, inv. č. 1457, sign. 192 Pelhřimov. Poslední svazek byl veden v letech 1838-1851; tamtéž, inv. č. 1458, sign. 193 Pelhřimov.

⁴⁴¹ Nejširěji je toto vymezení definováno u nejstaršího z po sobě následujících tří svazků knih smluv, který nese pojmenování *Testamenten, Erbtheilungs, Transactions, Sentenzen und Ehepakten Buch ab anno 1799*. Takto dlouhý název samozřejmě nebyl běžně používán. V odkazech směřujících k této knize se většinou mluví o *Sentenzenbuch* nebo *Transaktionbuch* resp. *knize transakční*, méně častá jsou označení kniha svatebních smluv resp. *Ehepaktenbuch*, případně *instrumentní kniha*, ojedinele i *knihy rozsudků*. Použitý název se odvíjel od charakteru pořízení, ke kterému se vztahoval, ale označení *Transaktionsbuch* a *Sentenzenbuch* se užívala jako univerzální.

⁴⁴² M. VOLF, *Výsledky*, s. 101-102.

⁴⁴³ NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1513, kar. 335-344.

řízení se v ideálním případě dochoval úvodní formulář (často v podobě elenchu spisu), kšaft či jeho parafráze, inventář majetku zemřelého a výkaz ohledně rozdělení majetku, případně zápisy dalšího projednávání dědických záležitostí. Jednotlivé součásti spisů mají někdy spíše konceptní charakter, objevují se drobné opravy, marginální poznámky a dodatky.

Spisy vzniklé při pozůstalostním řízení byly obvykle vloženy do úředních knih, a to buď v plném rozsahu, nebo z nich byly vybrány nejdůležitější pasáže.⁴⁴⁴ Pro knihovní vklady pozůstalostí byly používány především knihy nazývané *Verlassenschaft-abhandlungsbuch*, vedené postupně ve čtyřech svazcích v letech 1799-1846,⁴⁴⁵ byly ale využívány také knihy smluv. Oproti spisům je velkou výhodou knih pozůstalostních řízení úprava a přehlednost čistopisu a především indexy. Věcné výtahy pozůstalostí byly vpisovány do pozemkových knih v rámci předání usedlosti novému majiteli.

Základem pro pozůstalostní řízení bývala obvykle závěť nebožtíka. *Kšafty* nebo také *poslední poručení* či *pořízení* bývaly činěny ústně, za přítomnosti rodiny a důvěryhodných svědků z řad sousedů.⁴⁴⁶ Poslední vůle byla rodinnými příslušníky zemřelého zpravidla pokládána za nezpochybnitelnou.⁴⁴⁷ K formulování kšaftů docházelo takřka výhradně v okamžiku blížící se smrti, nebyly sepisovány s předstihem. Chybí osobní vyznání víry, typická pro vyšší vrstvy společnosti.⁴⁴⁸ V případě venkovského obyvatelstva bylo úkolem kšaftu vypořádat pozůstalost, vypočítat majetek a dluhy, upravit poměry mezi dědici, určit budoucího hospodáře na usedlosti a zamezit případným sporům uvnitř rodiny.⁴⁴⁹

⁴⁴⁴ Srovnání nabízí článek Alice Velkové, ve kterém autorka analyzovala vývoj počtu sepisovaných testamentů na Štáhlavsku v první polovině 19. století. Konstatovala klesající počet posledních vůlí zapsaných v knihách listin. Aktový materiál, který na Novorychnovsku tvoří základ pozůstalostních řízení, však vůbec nezmiňuje. Alice VELKOVÁ, „*Kdyby mi pánbůh z tohoto světa povolati ráčil.*“ *Význam právních pořízení ve venkovské rodině v první polovině 19. století*, in: Milan Řepa (ed.), *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*, Praha 2008, s. 504-531.

⁴⁴⁵ NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1459, sign. 201 Pelhřimov (pro období 1799-1824); tamtéž, inv. č. 1460, sign. 202 Pelhřimov (pro období 1825-1832); tamtéž, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov (pro období 1832-1840); tamtéž, inv. č. 1462, sign. 204 Pelhřimov (pro období 1840-1846). Knihy jsou vedeny chronologicky, aniž by byly jakkoli jinak členěny. Posledních tři svazky mají indexy obsahující jméno zemřelého, obec, ze které pocházel, a folio zápisu.

⁴⁴⁶ Poslední pořízení mohlo být podle občanského zákoníku z roku 1811 učiněno ústní i písemnou formou, na soudě i mimo něj. Závěť napsaná vlastní rukou zůstavitele nemusela být jakkoli jinak potvrzována. V případě, že byl kšaft učiněn pouze ústně, byla pro jeho právní platnost nutná přítomnost tří způsobilých svědků, mezi kterými nesměl figurovat žádný z dědiců. ABGB, § 585-596.

⁴⁴⁷ A. NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt*, s. 184-201.

⁴⁴⁸ Pavel KRÁL, *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*, České Budějovice 2004, s. 80-100.

⁴⁴⁹ Kšaftovní praxe je velmi dobře probádána především v souvislosti městským prostředím raného novověku. Z velkého množství literatury k tomuto tématu lze jmenovat například Jirí PEŠEK, *Pražské knihy kšaftů a inventářů pozůstalostí – příspěvek k jejich struktuře a vývoji v době předbělohorské*, *Pražský sborník historický* 15, 1982, s. 63-92; Jana RATAJOVÁ, *Pražské testaments (1600-1620) jako*

Vzhledem k převažující negramotnosti i obvyklým okolnostem vzniku poslední vůle, kterou testátor činil *na smrtelné posteli ležící*, se ve zkoumaném prostředí takřka nevyskytují vlastnoručně psaná *pořízení*. Kšaft buď zapsal někdo z přítomných a umírající jej podepsal či označil třemi křížky, nebo byl během pozůstalostního řízení reprodukován ústně. Pro platnost nadiktované či pouze sdělené závěti byla nejdůležitější psychická způsobilost a dobrá paměť kšaftujícího. Důkazem jsou stereotypně opakované formulace uvádějící, že umírající *při dobrém rozumu poručenství udělal*. Závažné bylo také stvrzení kšaftu nejméně dvěma svědky, teprve *po předcházejícím stvrzení svědkův, že kšaftující při zdravém rozumu a dobrý paměti byl*, mohlo dojít k veřejnému vyhlášení kšaftu a jeho přijetí *ku právu*. Pokud se proti poslední vůli nevyskytly žádné námitky, byla potvrzena vrchnostenským úřadem a nabyla platnosti. V případě nejasností či absence závěti docházelo k právnímu odhadu majetku a k rozvržení pozůstalosti podle platných právních norem.

Poslední poručení i celá pozůstalostní řízení byla prováděna velice pečlivě. Testátor se zpravidla snažil o co nejspravedlivější a nejpresnější zhodnocení své majetkové situace a správné provedení pozůstalostního řízení bylo v zájmu všech příbuzných zemřelého. Pozůstalostní inventáře badatelé již dlouho využívají pro výzkumy venkovského i městského prostředí,⁴⁵⁰ neboť poskytují cenný zdroj informací pro studium hmotné kultury i každodenního života lidí v minulosti. V případě venkovanů bývá jejich obsah poněkud stereotypní, protože zaznamenávají především to, co bylo drahé a důležité pro provoz usedlosti. Zpravidla vypočítávají dobytek a hospodářské nářadí, méně často řemeslnické pracovní nástroje, nábytek, součásti oblečení a vybavení domácnosti.⁴⁵¹

pramen k dějinám rodinných struktur, Právněhistorické studie 30, 1998, s. 90-113; Michaela HRUBÁ, *Možnosti studia inventářů pozůstalostí a testamentů v královských městech severozápadních Čech*, in: táž (ed.), *Města severozápadních Čech v raném novověku*, Ústí n. Labem 2000, s. 7-33; TÁŽ, *„Nedávej statku žádnému, dokud duše v těle:“ pozůstalostní praxe a agenda královských měst severozápadních Čech v předbělohorské době*, Ústí n. Labem 2002; K. JÍŠOVÁ – E. DOLEŽALOVÁ (edd.), *Pozdně středověké testamenty*.

⁴⁵⁰ Například František HRUBÝ, *Selské a panské inventáře v době předbělohorské*, ČČH 33, 1927, s. 21-58, 263-306; Josef HANZAL, *Předbělohorské poddanské inventáře*, ČL 50, 1963, s. 169-174; Josef JANČAR, *Zemědělská usedlost na Slovácku v 18. století*, ČL 51, 1964, s. 76-85; Hana HYNKOVÁ, *Pozůstalostní inventáře z Orlických hor s ukázkami z Rychnova nad Kněžnou*, ČL 54, 1967, s. 16-30; Jaroslav KRAMAŘÍK, *Dvě ukázky podrobných popisů venkovských staveb z první poloviny minulého století*, ČL 56, 1969, s. 239-241; Jiří PEŠEK, *Pozůstalostní inventáře jako pramen poznání kultury každodenního života*, in: Václav Bůžek (ed.), *Kultura každodenního života českých a moravských měst v předbělohorské době*, České Budějovice 1991 (= Opera historica 1), s. 30-42; Jana STEJSKALOVÁ, *Kšaft jako pramen pro studium kulturní úrovně měšťanské domácnosti*, in: Václav Bůžek (ed.), *Kultura každodenního života českých a moravských měst v předbělohorské době*, České Budějovice 1991 (= Opera historica 1), s. 74-80.

⁴⁵¹ Důležitost pozůstalostních inventářů pro studium hmotné kultury venkova ukazují i práce Josefa Grulichy a Pavla Matlase, kteří poukazují nejen na odlišný obsah, ale i na rozdílnou strukturu

Velmi důležité byly svatební smlouvy a s nimi související dohody o postoupení usedlostí.⁴⁵² Svatební smlouvy – *kontrakty* – byly zpravidla uzavírány v krátkém období mezi zasnoubením a uzavřením manželství. Svatební smlouvy nebyly povinné, častěji měly zájem na jejich uzavření bohatší páry. Vyloučeny ale nebyly ani mezi snoubenci z domkářských rodin. Nevyskytovaly se ovšem v případech, kdy ani jeden z novomanželů neměl naději na získání *místa*, tedy usedlosti. Novorychnovské svatební smlouvy jsou po formální i obsahové stránce velmi jednoduché. V úvodu nejprve uvádějí strany, jež se uzavření smlouvy účastnily, tedy oba snoubence, jejich rodiče či poručníky, případně též svědky. Další odstavce jsou věnovány majetku, který snoubenci do manželství přinášeli, způsobu jeho pojištění a termíny splácení.

Jeden z novomanželů, častěji ženich, vkládal do manželství usedlost, či podíl na jejím vlastnictví. Druhý člen páru přinášel kromě svých osobních věcí, zvaných *Einrichtung* nebo *výbava*, dobytek, zemědělské nářadí, hotové peníze, někdy i dočasný pronájem polností. Součástí tohoto *zánosu* bývaly zpravidla použity na vyplacení podílů a dluhů váznoucích na usedlosti, jejichž splacení bylo povinností nového hospodáře stejně jako zajištění výměnku pro rodiče, případně další členy rodiny. Velká pozornost byla věnována dědickým nárokům mezi manžely uzavírajícími svatební smlouvu. Tato ustanovení měla dvě alternativy: první pro případ bezdětného svazku a druhou, která předjímal situaci, kdy v okamžiku smrti jednoho z partnerů budou naživu děti narozené

inventářů z městského a venkovského prostředí. Josef GRULICH – Pavel MATLAS, *Hmotná kultura a projevy mentality venkovské společnosti (Jižní Čechy 17.- 18. století)*, ČL 96, 2009, s. 1-34; TÍŽ, *The Mentality of the Rural Population in the Light of Material Culture (South Bohemia, Seventeenth and Eighteenth Centuries)*, *Historica* 14, 2010, s. 125-178.

⁴⁵² Svatebními smlouvami staršího období se v souvislosti s městským prostředím zabývají Pavla NÁCOVSKÁ, *Svatební smlouvy jako pramen sociálně dějinného a historicko-demografického poznání. Kutná Hora 1550-1600*, HD 21, 1997, s. 37-72; Michaela HRUBÁ, *Sňatek a zabezpečení nevěsty ve světle pramenů předbělohorských měst*, in: Martina Halířová (ed.), *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí. Sborník z konference konané 13.-14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*, Pardubice 2007, s. 19-26. Obdobím raného novověku v souvislosti s prostředím malého města se zabývá Tereza SIGLOVÁ, *Svatební smlouvy a manželství na příkladu městečka Dašic v letech 1563-1652*, in: Martina Halířová (ed.), *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí. Sborník z konference konané 13.-14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*, Pardubice 2007, s. 27-46. Důležitá je rovněž studie Alice Velkové v tomtéž sborníku, věnovaná venkovskému prostředí: Alice VELKOVÁ, *Svatební smlouvy ve venkovském prostředí v 1. polovině 19. století*, in: Martina Halířová (ed.), *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí. Sborník z konference konané 13.-14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*, Pardubice 2007, s. 75-86. Rozbor venkovských svatebních smluv, mechanismu jejich uzavírání i možností jejich využití podává: Jana MRÁZKOVÁ, *„Přislíbujou sobě věrnost, lásku a upřímnost až do smrti zachovati.“ Vliv rodiny a „přátel“ na volbu životního partnera – panství Třeboň na konci 18. a počátkem 19. století*, HD 29, 2005, s. 73-107. Z hlediska projevů lidové kultury se uzavíráním svatebních smluv zabývá A. NAVRÁTILOVÁ, *Namlouvání a svatba*, s. 220-236. Zmiňované práce ukázaly širokou využitelnost svatebních smluv a jejich nepopíratelný význam pro dějiny rodiny a každodennosti.

v manželství. Svatební smlouva se tak ve své podstatě stávala „předstupněm poslední vůle.“⁴⁵³

Podobná ustanovení obsahovala i dohoda o postoupení usedlosti. Na Novorychnovsku sice ve sledovaném období fungoval trh s nemovitostmi, do kterého vstupovaly vzájemně nepřibuzné osoby, většinou však byla hospodářství předávána z generace na generaci.⁴⁵⁴ V závěru života přenechávali dosavadní majitelé své grunty potomkům, přičemž z právního hlediska měl tento akt charakter koupě či dědického vypořádání.⁴⁵⁵ Nový hospodář přebíral statek od rodičů v stanovené ceně, ze které byl odečten jeho dědický díl.⁴⁵⁶ Určená suma nebyvala placena okamžitě a skládala se většinou z dluhů a podílů, které na usedlosti vázly. Některé částky byly na statku jen pojištěny a k jejich vydání mohlo dojít později, nebo vůbec.

Typické bylo odložení vyplácení sourozenců na dobu jejich sňatku či pojištění hotovosti pro případ nouze, vyžadované nejčastěji výměnkáři. Takové platby bývaly uvedeny slovy *pokud by toho potřeboval* nebo *na jakýkoli požádání*. Mohly být zohledněny i finanční poměry nového majitele, který měl splácet, *jak bude moct*. Velmi pečlivě byly stanoveny podmínky výměnkářů. Hospodář jim měl obvykle zajistit byt, stravu, často také naturální příspěvky. Někteří mívali pojištěn určitý peněžité podíl nebo směli k vlastní potřebě využívat část domácího zvířectva. Obvyklé bylo *přisívání* některých plodin, zpravidla lnu, a chování kusu dobytka *na píci hospodářově*.

Záležitosti ohledně předání usedlosti novému hospodáři a otázka jeho sňatku bývaly na Novorychnovsku zpravidla projednávány v jeden okamžik a vtěleny do jediné

⁴⁵³ J. MRÁZKOVÁ, *Přislibujou*, s. 73-76.

⁴⁵⁴ Dědictví v rodě, podporované i vrchností, bylo zárukou určité stability a prosperity, zatímco rychlé střídání hospodářů znamenalo nestabilitu a finanční potíže gruntu. Touto problematikou se rozsáhle zabýval Josef Grulich, který zřetelně prokázal stoupající podíl transferů mezi příbuznými v pobělohorském období. Josef GRULICH, *Besitztransfer und regionale Mobilität der untertänigen Bevölkerung Südböhmen 16.-18. Jahrhundert*, in: Markus Cerman – Robert Luft (edd.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“*. Sozialgeschichtliche Studien in Frühen Neuzeit, München 2005, s. 127-151; TÝŽ, *Populační vývoj*, s. 302-308. Alice Velková prokázala, že s postupujícím 19. stoletím se trh s nemovitostmi rozšířil a prodeje gruntů nepřibuzným osobám získaly na četnosti. Svou poslední usedlost však hospodáři zpravidla postoupili některému ze svých dětí, takže převody uvnitř rodiny nadále hrály velmi významnou roli. Zřetelná je přitom sílící tendence k preferování potřeb užší rodiny hospodáře nad zájmy širšího rodu. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 124-134. Srov. J. PETRÁŇ, *Příběh Ouběnic*, s. 130-131; Dana ŠTEFANOVÁ, *K aspektům role příbuzenských vztahů a majetkových transakcí. Situace na frýdlantském panství v letech 1558-1750*, HD 22, 1998, s. 107-144, zde s. 138-141.

⁴⁵⁵ J. HORSKÝ – M. SELIGOVÁ, *Rodina*, s. 50-59.

⁴⁵⁶ Tento systém se odvozoval od *rodinného majetkového společenství*, podle kterého měly všechny děti nárok na stejný díl z rodinného majetku. Podrobně V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 365-473.

smlouvy s tím, že některá ustanovení mohla nabýt platnosti až v později.⁴⁵⁷ V typickém případě byla při svatbě dědice usedlosti sepsána smlouva, ve které bylo slíbeno předání gruntu, zaznamenány povinnosti, jež dědic převezme, a zároveň došlo k pojištění věna jeho nevěsty. Dále byly vyčísleny dluhy, podíly, závazky vůči vrchnosti, stanovily se podmínky výměnku. Někdy si starý hospodář vymíňoval, že bude ještě nějakou dobu hospodařit. Tato lhůta nebyla zpravidla přesně vymezena a její trvání záleželo pouze na jeho vůli.

V průběhu zkoumaného období na Novorychnovsku samozřejmě docházelo i k prodejm usedlostí nepřibuzným kupcům. I v takovém případě mohl být stanoven výměnek pro prodávajícího, případně na kupujícího přešla břemena a závazky váznoucí na nemovitosti. Jednoznačně však převažovaly transfery majetku uvnitř rodiny. Pokud se hospodáři rozhodli k výměně nebo koupi usedlosti, ke konci produktivní fáze života bez výjimky směřovali k předání rodinného hospodářství vlastnímu dítěti, které jim mělo případně zajistit výměnek. Pokud došlo k úmrtí jednoho z rodičů dříve, než nástupce dospěl, stávalo se udržení usedlosti v rámci nejužší rodiny nezbytným předpokladem zabezpečení pozůstalých sirotků.

Podle Josefa Hanzala měly zápisy v gruntovních knihách deklaratorní charakter podobný dosvědčovacím listinám. Především v mladší době byly vedeny „na zásadách veřejnosti, platnosti a správnosti.“⁴⁵⁸ Do knih byly vkládány záznamy ověřené a správné, zpočátku informovaly převážně o pořízeních, která již proběhla. Problémem kritiky tohoto pramene je manipulace s cenami usedlostí, která se někdy objevuje i v posledních vůlích.⁴⁵⁹ Hodnocení gruntu i výše podílů se vždy odvíjely od momentální rodinné a ekonomické situace usedlosti, roli tu hrála i tradice.⁴⁶⁰ Pokud chtěl hospodář například zvýhodnit svého nástupce, udal cenu usedlosti, ze které se měly vypočítávat podíly, o něco nižší, než ve skutečnosti byla.

⁴⁵⁷ Fakt, že docházelo ke vzniku a zaknihování pouze jediné smlouvy shrnující všechna potřebná ustanovení, mohl být dán poměrně vysokými poplatky (taxami), které byly při této příležitosti vybírány, k nimž později přibýly i kolky. M. VOLF, *Vývoj gruntovní knihy*, s. 90-95.

⁴⁵⁸ J. HANZAL, *Současný stav*, s. 41.

⁴⁵⁹ K určování cen poddanských nemovitostí Josef HANZAL, *Poznámky ke studiu ceny poddanské nemovitosti v 16.-17. století*, in: Eduard MAUR (ed.), *Příspěvky k dějinám cen nemovitostí v 16.-18. století*, Praha 1963, s. 39-48; Eduard MAUR, *K způsobu tvoření a splácení cen poddanských nemovitostí v 17. a počátkem 18. století*, in: týž (ed.), *Příspěvky k dějinám cen nemovitostí v 16.-18. století*, Praha 1963, s. 71-84.

⁴⁶⁰ Problematikou takzvaných *sociálních cen* při převodech nemovitostí se rozsáhle zabývá D. ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume*, s. 88-94. J. PETRÁŇ, *Příběh Ouběnic*, s. 134.

Tendence k úpravám nominální hodnoty gruntů patrně vzrůstaly tváří v tvář nejistotě napoleonských válek a s nimi související inflací. Několik příkladů z novorychnovského panství svědčí o tom, že cena usedlosti mohla být hospodářem snížena až na polovinu skutečné hodnoty. V takovém případě ve jménu ostatních dědiců zasahovala vrchnost a nařizovala právní odhad. Úředníci se angažovali také tehdy, když bylo dědictví odkázáno nerovnoměrně a hrozilo ošizení některého z dědiců. Díky těmto zásahům je možné podrobněji zkoumat vybavení a stav usedlostí i to, jaký byl vztah hospodáře a ostatních členů rodiny k rodinnému majetku.

Dalšími řadami gruntovnic, dochovaných na novorychnovském panství, jsou knihy obligací⁴⁶¹ a knihy kvitancí⁴⁶² vedené v letech 1799-1850/1851. Úkolem obou typů knih byla evidence dluhů, ať již mezi soukromými osobami, nebo mezi jednotlivci a některou z institucí, jako byla například záduší, kontribuční pokladna nebo sirotčí kasa. Zápisy obligací se od kvitancí liší formálnější stylizací a také větší přehledností a úpravou. Byly koncipovány jako smlouvy, v jejichž rámci byl podrobně popsán průběh peněžní transakce včetně uvedení záruky, jež měla věřiteli zajistit návrat zapůjčeného obnosu. Naproti tomu kvitance byly podstatně stručnější, sdělení stvrzující zaplacení dlužné částky bývalo shrnuto do jediné věty. V předkládané práci byly využity především knihy obligací, neboť důležitou složku jejich zápisů představovaly záznamy pohledávek sirotčí kasy. Například roku 1799 se jí s jedinou výjimkou týkaly všechny zaznamenané dluhy.

Sirotčí pokladny, tedy instituce spravující jmění nezletilých dětí, hrály v poddanské ekonomice zásadní úlohu. Česká historiografie se jimi dosud zabývala pouze v souvislosti s obdobím raného novověku. Sirotčí kasy ale pod vrchnostenskou správou fungovaly až do roku 1850, kdy úkoly spojené s péčí o nezaopatřené děti plně převzal stát. Zpočátku se jednalo o skutečné truhlice, do nichž byly ukládány cedulkami opatřené balíčky peněz patřící osiřelým potomkům zemřelých. Uložená hotovost byla využívána jako zdroj finančního úvěru a získané úroky ji měly zhodnotit. Na venkově byli za správu sirotčích kas zodpovědní rychtáři, bez jejichž přítomnosti nesměla být truhlice otevřena. V praxi se o správu pokladny i vedení příslušných dokumentů starali

⁴⁶¹ NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1449, sign. 198 Pelhřimov (pro léta 1799-1820); tamtéž, inv. č. 1450, sign. 199 Pelhřimov (pro léta 1820-1838); tamtéž, inv. č. 1451, sign. 200 Pelhřimov (pro léta 1838-1850).

⁴⁶² Tamtéž, inv. č. 1445, sign. 194 Pelhřimov (pro období let 1799-1827); tamtéž, inv. č. 1446, sign. 195 Pelhřimov (pro léta 1827-1834); tamtéž, inv. č. 1447, sign. 196 Pelhřimov (pro léta 1834-1840); tamtéž, inv. č. 1448, sign. 197 Pelhřimov (pro léta 1840-1851).

vrchnostenští úředníci, obvykle důchodní písaři. Agenda sirotčích pokladen po třicetileté válce stále zůstává neprobádána.⁴⁶³

Pro novorychnovské panství existují písemnosti sirotčí kasy z let 1801-1850. Přestože se jedná o torzovitě dochovaný aktový materiál, je zřejmé, že důležitost sirotčích pokladen nebyla zanedbatelná ani v první polovině 19. století. Zajímavý pramen představuje sirotčí účet z roku 1807 obsahující výkaz příjmů a vydání sirotčí kasy, ve kterém byly připomenuty i získané úroky.⁴⁶⁴ Mnoho práce vrchnostenským úředníkům přibýlo v roce 1811 v souvislosti s finanční reformou, která se citelně dotkla i peněz uložených v sirotčí pokladně a poskytovaných úvěrů. Výsledkem byly dva elaboráty týkající se likvidace sirotčího účtu, které podávají obraz o pohybu finančních prostředků v sirotčí pokladně.⁴⁶⁵

O rodinných poměrech a životních podmínkách jednotlivých sirotků více vypovídají spisy, které byly vedeny v souvislosti s vrchnoporučenským dozorem nad sirotky. Zachovaly se jen mezerovitě, neboť průběžně docházelo ke skartacím již nepotřebných dokumentů. První akta jsou datována rokem 1801, objem dochovaných písemností narůstá ve třicátých a pak ve čtyřicátých letech 19. století.⁴⁶⁶ Většinou se jedná o žádosti dospělých sirotků o vyplacení dědictví po rodičích nebo o povolení sňatku v případě nezletilých osiřelých ženichů a nevěst.

III.2. Metodika výzkumu

Předkládaný výzkum byl proveden na základě jmenných počítačových databází vytvořených v programu Microsoft Access. Databanky umožnily zkoumání problematiky osiřelých rodin jak kvantitativně, na základě statistických výpočtů, tak i v kvalitativní rovině. Jejich základem se stala excerptce matrik, jež poskytly výchozí životopisná data zkoumaných osob. Následovalo dohledávání v různých typech gruntovních knih a spisů, zповědních seznamech a dalších pramenech, jejichž údaje byly přiřazovány k příslušným jménům zaneseným v databance.⁴⁶⁷

⁴⁶³ Bronislav Chocholáč soudí, že vzhledem k nejistotě válečných let význam těchto institucí poklesl. Bronislav CHOCHOLÁČ, *Poddanský úvěr na Moravě v 16. a 17. století*, ČČH 99, 2001, s. 59-84; TÝŽ, *Sirotčí truhlice*.

⁴⁶⁴ NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 2139.

⁴⁶⁵ Tamtéž, inv. č. 2140 a inv. č. 2141.

⁴⁶⁶ Tamtéž, inv. č. 1514, kar. 345-346.

⁴⁶⁷ Kromě toho byly za účelem získání srovnávacích údajů provedeny sondy, díky kterým byl zmapován demografický vývoj zkoumaného mikroregionu. Záhlaví tabulek a grafů, do kterých byly získané údaje zpracovány, obsahují dataci upřesňující jejich časové zařazení. Některé jevy přesáhly sledované období let 1785-1855 (například data narození nebo sňatků sirotků), jiné naopak mohly být sledovány

Teoretickým východiskem pro excerpci matrik se stala osvědčená metoda rekonstrukce rodin, postupně zdokonalovaná od šedesátých let 20. století. Ta ve své klasické podobě jako výchozí bod výzkumu předpokládá analýzu matrik oddaných. Od identifikování snoubeneckého páru směřuje k hledání dětí narozených v manželství a sleduje rodinu od okamžiku jejího vzniku.⁴⁶⁸ Úskalím tohoto postupu jsou značné ztráty, způsobené tím, že řada párů uzavřela sňatek jinde, než kde se usadila a prožila většinu života. Sňatkové migrace ve sledovaném období neměly velký geografický rozsah,⁴⁶⁹ překročením administrativní hranice sledované oblasti však dané osoby mizí z místních pramenů a tím i z historikovy evidence. Řada rodin žijících v bádáném prostoru naopak může zůstat stranou pozornosti jen proto, že jejich zakladatelé uzavřeli sňatek jinde.

Vzhledem k tématu předkládané práce byl zvolen opačný postup, tedy podchycení jednotlivých rodin v okamžiku, kdy došlo k jejich rozpadu. Základem pro vytvoření položky v databance byla kombinace údajů z matrik zemřelých, ve kterých byl v ideálním případě nalezen záznam o smrti obou členů manželského páru. Porovnání těchto dvou záznamů ukázalo, zda bylo manželství ukončeno ovdověním muže, nebo ženy, a poskytlo řadu dalších údajů: přibližný úmrtní věk obou partnerů, místo, kde dožili, i jejich socioprofesionální zařazení.

Výhody tohoto přístupu, jenž umožňuje získání co nejširšího vzorku neúplných rodin, potvrdil ve svých studiích o vdovách a sirotcích francouzský historik Alain Bideau a jeho kolegové.⁴⁷⁰ I přesto musí badatel počítat s tím, že k určitému počtu jednotlivců nedokáže dohledat všechny potřebné údaje a bude nutné je z výzkumu vyřadit.⁴⁷¹ Tomuto problému se například Alice Velková vyhnula tím, že svůj výzkum ovdovělých žen založila na excerpci pozemkových knih. Získala tak dostatek informací ke všem zkoumaným vdovám, ale jak sama podotýká, předmětem její studie se staly

jen v průběhu kratšího časového úseku. Pokud bylo účelem výzkumu sledování postupného vývoje určité skutečnosti, bylo využíváno rozdělení do sedmi desetiletí (1786-1855).

⁴⁶⁸ E. MAUR, *Základy*. Postupy metody rekonstrukce rodin přibližuje TÝŽ, *Na okraj*; TÝŽ, *Metoda*; E. ČÁŇOVÁ, *Rekonstrukce rodin*.

⁴⁶⁹ Svatební obřad se běžně odehrával ve farnosti nevěsty, která pak následovala ženicha do jeho bydliště. Většina sňatkových migrací venkovského obyvatelstva se odehrávala v okruhu do pěti kilometrů. Blíže Josef GRULICH, *Migrace městského a vesnického obyvatelstva. Farnost České Budějovice 1750-1824*, České Budějovice 2013, zejména s. 267-287.

⁴⁷⁰ Alain BIDEAU, *A Demographic and Social Analysis of Widowhood and Remarriage: The Example of the Castelany of Thoissey-en-Dombes, 1670-1840*, JFH 5, 1980, s. 32-33; A. BIDEAU – G. BRUNET – F. FORONI, *Orphans*.

⁴⁷¹ S podobným problémem se potýkala také Isabelle Sagot, a to i přesto, že se zabývala vdovami z vyšších vrstev společnosti. I. SAGOT, *Être veuve*, s. 93-95.

pouze ženy svým způsobem výjimečné, tedy majitelky usedlostí.⁴⁷² Cílem předkládané práce však byla analýza ovdovění a osiření ve všech vrstvách venkovské společnosti včetně případných posunů na sociálním žebříčku, které bývají s předčasným rozpadem rodiny spojovány. Proto byl i přes svá úskalí zvolen výše popsáný postup.

Zkompletováním údajů z matrik zemřelých vznikly dvě samostatné databáze. První zahrnuje jména žen, žijících ve sledované oblasti, které v letech 1785-1855 alespoň jednou ovdověly. Obdobná databáze byla vytvořena i pro vdovce. Muži a ženy jsou v dané databázi zaznamenáni vždy pouze jednou, ačkoli někteří ovdověli opakovaně. Jedince, který uzavřel více manželství, z nichž první skončilo ovdověním a poslední jeho vlastní smrtí, lze v databázích dohledat nejprve jako vdovce či vdovu s ohledem na první svazek a poté jako zemřelého partnera svého posledního, ovdovělého protějšku.

Biogramy jednotlivých osob byly dále doplňovány, především o datum a okolnosti sňatku, informace o sociálním zařazení, místu bydliště a dětech narozených v manželství. Byly zaznamenávány údaje o právních vztazích členů rodiny a jejich majetkovém zázemí, získané excerpcí pozemkových knih, pozůstalostních řízení a svatebních smluv. Zařazeny byly poznámky o uspořádání domácností ovdovělých osob, které odrážejí dochované zповědní seznamy.⁴⁷³ Do databází byly následně vloženy pomocné kolonky sloužící k filtrování a vyhodnocování získaných poznatků, například dopočítané údaje ohledně věku při ovdovění, délky manželství a vdovství, počtu dětí.

Databáze vdov ve své finální podobě zahrnuje jména 632 žen, v případě vdovců se jednalo o databanku 462 osob. Jedná se o skupinu vdovců a vdov, u nichž bylo možné prokazatelně doložit, že v letech 1785-1855 žili na území zkoumané oblasti. Někteří jedinci byli v průběhu přípravy databanky z výzkumu vyřazeni kvůli nedostatku potřebných informací. Ten mohl být způsoben migrací za hranice bádaného regionu a tedy únikem z evidence, nebo mezerou či nejasností v pramenné základně.

V databázích vdov a vdovců byly následně označeny osiřelé rodiny, tedy takové, kde po sobě umírající rodič zanechal alespoň jednoho nedospělého žijícího potomka.

⁴⁷² A. VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé?*, s. 325.

⁴⁷³ Databanka vdov obsahovala kolonky: příjmení za svobodna, příjmení manžela/manželů, jméno vdovy, data narození a úmrtí, původ, jméno a povolání otce, jméno manžela, data ohledně jeho narození, úmrtí, stavu, původu, sociálním postavení, datum a místo sňatku, věkový rozdíl partnerů, dále bydliště v době ovdovění, délka manželství, věk při ovdovění, délka vdovství. Stejně údaje byly zaznamenány i pro případného druhého a třetího manžela. Následovaly údaje o jednotlivých dětech (jméno, narození, úmrtí). Další kolonky obsahovaly údaje o ustanoveních svatebních smluv, zápisech v gruntovních knihách a pozůstalostních řízeních. Do zvláštního sloupce byly uváděny citace excerptovaných pramenů. Důraz byl položen na čas, způsob a okolnosti naložení s usedlostí po smrti manžela, respektive její převod na nového hospodáře. Databáze vdovců zahrnovala obdobné údaje i výpočty, samozřejmě s patričním genderovým a jazykovým posunem.

Za přelomový bod mezi dětstvím a dospělostí bylo v rámci předkládané práce zvoleno dosažení dvaceti let věku. Takto identifikované sirotčí rodiny se staly předmětem dalšího zkoumání. Vznikla třetí databanka, založená na jménech osiřelých dětí, která zahrnuje 1207 osob pocházejících z 485 rodin.⁴⁷⁴ Osiřelé děti narozené v jednom manželství byly vnímány jako sourozenecké skupiny, kterým byla přiřazena čísla od 1 do 485.⁴⁷⁵ Pořadí dítěte mezi sourozenci bylo kódováno písmeny A až I, kdy A znamenalo nejstarší, naproti tomu poslední použité písmeno značilo nejmladší osiřelé dítě.⁴⁷⁶ Díky tomu mohly být při různém nastavení filtrů vyhodnocovány poznatky o jednotlivých sirotcích, nebo o celých rodinách.

Klíčovými údaji byla data narození a úmrtí dítěte a jména a životní data obou rodičů, na jejichž základě byl spočítán dokončený věk v okamžiku osiření; pro snazší filtrování byly do databáze zařazeny kolonky označující, zda se jednalo o sirotka po otci, po matce, či obojí. Další sloupce databanky zachycují počet a jména sourozenců osiřelých dětí, a to jak nezletilých, kteří byli rovněž zaneseni do databáze, tak i těch, kterým v okamžiku smrti rodiče bylo více než 20 let. Stranou pozornosti nezůstali ani nevlastní rodiče a sourozenci, dohledávána byla jména kmotrů a poručníků.

Velký důraz byl položen na podchycení majetkových poměrů v osiřelých rodinách. Do databanky byly vloženy údaje o pozůstalostních řízeních rodičů a převodech usedlostí, získané excerpcí gruntovních knih a protokolů sirotčí pokladny. Zvláštní kolonka byla věnována hodnotě dědických podílů osiřelých dětí. Další část databáze se zaměřila na osudy sirotků: zaznamenány byly údaje o sňatku, povolání či převzetí usedlosti.⁴⁷⁷

⁴⁷⁴ Databáze vytvořená pro výzkum problematiky osiření v povodí řeky Valserine obsahovala 557 sourozeneckých skupin s celkem 1384 dětmi osiřelými před třináctými narozeninami. A. BIDEAU – G. BRUNET – F. FORONI, *Orphans*.

⁴⁷⁵ Jako *rodina* byla v daných souvislostech vnímána jednotka sestávající z manželského páru a jeho vlastních potomků. Sourozeneckou skupinu vytvářeli pouze vlastní sourozenci, tedy děti, které měly stejnou matku i otce. V případech, kdy jeden nebo oba rodiče měli potomky z dalších manželství, byla tato skutečnost poznamenána v příslušných kolonkách databáze.

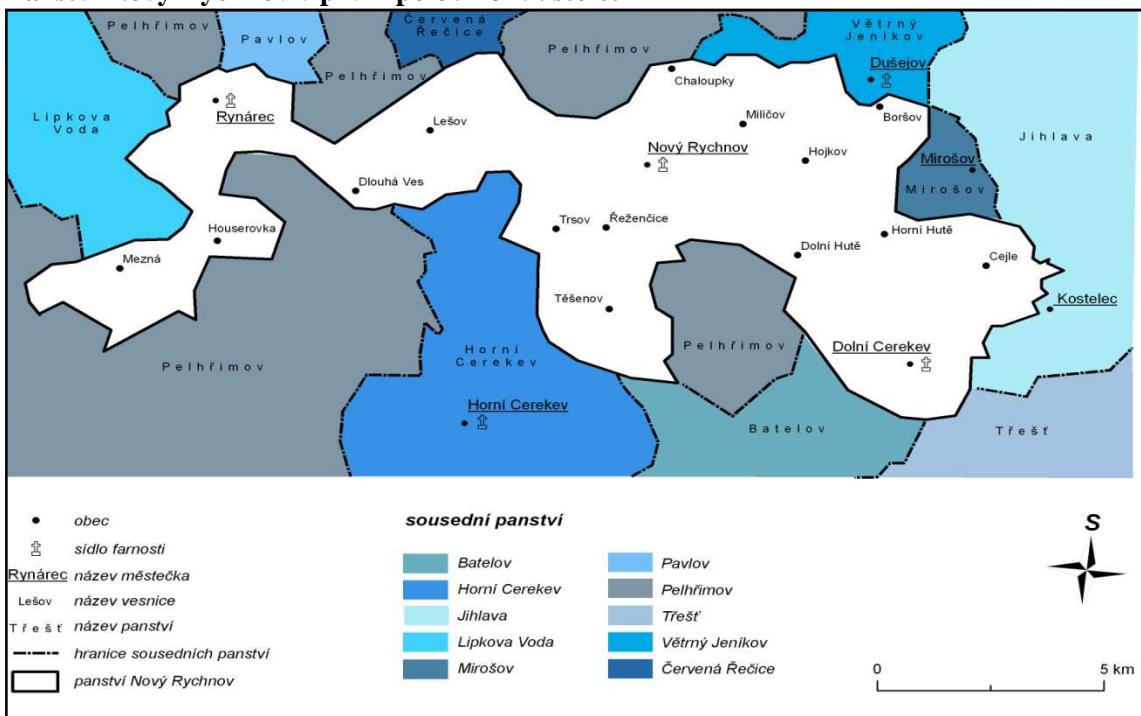
⁴⁷⁶ V případě sirotka označeného písmenem A se nutně nemuselo jednat o prvorozeného potomka manželského páru. Mohl být pouze nejstarším ze skupinky mladších dětí, jimž v okamžiku smrti rodiče ještě nebylo 20 let a měli i starší, dospělé sourozence, kteří již nebyli zařazeni do výzkumu.

⁴⁷⁷ Dílčí položky databanky jsou výsledkem analýzy mnoha pramenů a kombinací údajů v nich obsažených. U jednotlivých příběhů je proto odkazováno pouze na dokument, který je pro jejich rekonstrukci klíčový, nikoli na všechny prameny, ve kterých se dotyčné osoby objevují. Transkripce pramenů vycházela z pravidel Ivan ŠTOVÍČEK, *Zásady vydávání historických pramenů z období od počátku 16. století do současnosti. Příprava vědeckých edic dokumentů ze 16.-20. století pro potřeby historiografie*, Praha 2002.

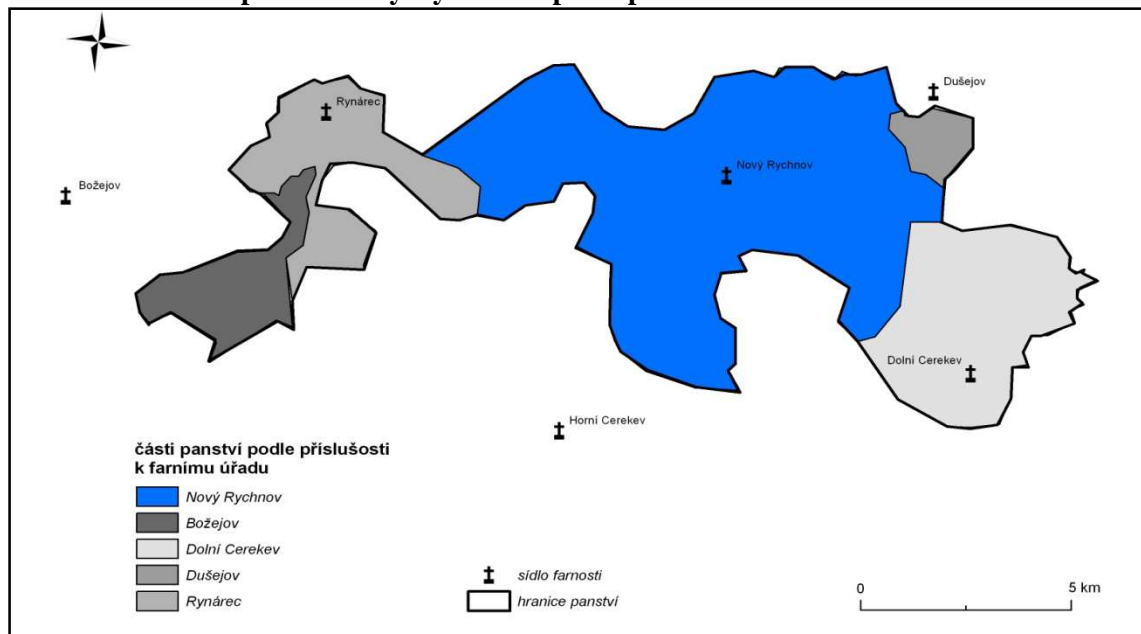
Vzhledem k charakteru pramenné základny nebylo možné u všech zkoumaných osob vyplnit všechny připravené kolonky. Nejméně poznatků se týká jedinců, kteří ovdověli nebo osiřeli na počátku zkoumaného období, neboť prameny z této doby jsou poměrně stručné a někdy úplně chybí. Nejbohatší pramenná základna se nabízí pro rodiny osiřelé ve dvacátých až čtyřicátých letech 19. století, kdy lze maximálně využít všechny typy pramenů, tedy matriční záznamy, gruntovní knihy i zpovědní seznamy. Možnosti výzkumu klesají ke konci vytýčeného období, kdy se snižuje výpovědní hodnota gruntovních knih a rokem 1855 končí řada zpovědních seznamů. Omezení daná pramennou základnou se projevují určitou nevyvážeností databází a tedy i předkládaného výzkumu. Zatímco v případě některých jednotlivců a rodin lze bez problémů sledovat celý průběh životního cyklu včetně nejrůznějších detailů, u jiných je možné pouze konstatovat základní životopisná data.

Vytvoření databáze *obyčejných* obyvatel venkova, jejichž osudy je možné rekonstruovat jedině pečlivým kompletováním dílčích údajů roztroušených ve velkém množství pramenů, je časově velmi náročné. Přináší však výsledky, jež jsou vzhledem k charakteru pramenné základny nezastupitelné jiným typem výzkumu. Databanka, která v sobě slučuje metodické přístupy historickodemografických a prosopografických analýz, umožňuje dvojí využití vyexcerpovaných údajů. Vertikální sloupce při použití různých funkcí počítačového programu nabízejí statistické vyhodnocení získaných dat. Při horizontálním čtení řádek databáze je možné naopak sledovat příběhy jednotlivých osob. Vytváří se tak základ pro mikrohistorický výzkum, který nezůstává u statistiky a dává slovo konkrétním jedincům, jejichž jednání ale dokáže ukázat v patřičném sociálním kontextu.

Mapa č. III.1.
Panství Nový Rychnov v první polovině 19. století

Mapa č. III.2.
Farnosti na území panství Nový Rychnov v první polovině 19. století

III.3. Panství Nový Rychnov

III.3.1. Dějiny panství

Zkoumané území bývalého arcibiskupského panství Nový Rychnov se rozkládá na Českomoravské vrchovině přibližně mezi Pelhřimovem a Jihlavou. Zejména východní část novorychnovského panství měla blíže k Jihlavsku, jež bývá spojováno s německým obyvatelstvem. Západní a centrální část v okolí městečka Nový Rychnov, která se stala předmětem výzkumu, se orientovala na Pelhřimov, a to jak geograficky, tak hospodářsky, jazykově i národopisně.⁴⁷⁸

Starší dějiny městečka a farnosti Nový Rychnov torzovitě zaznamenává pamětní kniha, založená v polovině devadesátých let 18. století, jež retrospektivně zachycuje i řadu starších událostí. Obsahuje mimo jiné stručné záznamy kronikářského charakteru týkající se dvacátých a třicátých let 19. století.⁴⁷⁹ Důležitým pramenem shrnujícím hospodářskou situaci a populační vývoj zkoumaného panství jsou staré topografie⁴⁸⁰ a především stabilní katastr, který byl na Novorychnovsku vyměřován roku 1829 a revidován v roce 1846.⁴⁸¹

Moderního historiografického zpracování se dějiny Nového Rychnova a jeho okolí zatím nedočkaly. Jedinou ucelenější prací pojednávající o této oblasti je spisek *Farní osada Novo-rychnovská v Tábořsku*, který roku 1895 sepsal kadovský kněz a pozdější

⁴⁷⁸ Etnografové řadí zkoumaný region k Českému Horácku, které se rozprostírá od moravské hranice směrem na západ až ke Golčovu Jeníkovu a Čáslavi. V jeho rámci bývají rozlišovány další menší národopisné oblasti, především Zálesí a Voplešácko v okolí Humpolce. Na západě se České Horácko dotýká Kozácka, na jihozápadě sem zasahuje vliv jihočeských Blat. J. KOPÁČ, *Horácko a Zálesí*, s. 50; Kolektiv autorů, *Pelhřimovsko ve druhém tisíciletí*, Pelhřimov 2000, s. 55.

⁴⁷⁹ MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 1, kniha č. 1. *Memorabilis Ecclesiae et Parochiae Neo Richnow ab A[nn]o 1602*, dále uváděno jako pamětní kniha kostela a fary novorychnovské. Jan Pavel Hille hovoří o pamětních knihách, ze kterých čerpal, dochoval se však jen tento svazek. Obsahuje řadu zajímavých a důležitých informací, týkajících se například vybavení a zázemí kostela, údaje o obyvatelstvu ale neposkytuje. Jsou zde uvedeny opisy listin ze 17. století, inventáře kostelního vybavení z let 1713 a 1815, poznámky o patronátu kostela, údaje o zdejších duchovních správcích, kaplanech, učitelích, velká pozornost je věnována majetku záduší, deputátům a desátkům. Cenný je latinský popis zvonů umístěných v novorychnovském kostele. Při velkém požáru roku 1828 chrám vyhořel a tyto zvony byly zničeny. Pamětní kniha je vybavena velmi stručným abecedním rejstříkem.

⁴⁸⁰ Jaroslaus SCHALLER, *Topographie des Königreichs Böhmen. Vierzehnter Theil, Taborer Kreis*, s. 81-84; Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen. Taborer Kreis*, Praha 1842, s. 155-160. Stručný popis farnosti přináší také Johann TRAJER, *Historisch-statistische Beschreibung der Diocese Budweis*, České Budějovice 1862, s. 698-700.

⁴⁸¹ NA Praha, *Stabilní katastr-duplikát*, inv. č. 8661, kar. 3861. Základem stabilního katastru se stalo přesné trigonometrické vyměření jednotlivých pozemků. Pečlivě byly shromážděny údaje o bonitě a využívání půdy, komise vyšetřovaly stav dobytka a úroveň řemesel a průmyslu. Pro zjištění velikosti pozemkového vlastnictví jednotlivých hospodářství jsou zásadní abecední seznamy majitelů půdy. Kolektiv autorů, *Česká diplomatika do r. 1848*, Praha 1971, s. 263-266. Mimořádný význam mají mapové přílohy, především indikační skizzy, srov. NA Praha, *Indikační skizzy VI*, inv. č. 8405, sign. Táb 31, Nový Rychnov. Digitalizovaná verze tzv. císařských otisků je k dispozici na webu <http://archivnimapy.cuzk.cz/cio/data/main/cio-main-02-index.html> [20. 4. 2014].

blatenský děkan Jan Pavel Hille, synovec zdejšího faráře Františka Kaliny.⁴⁸² Autor využil své znalosti místních reálií a písemné prameny farního archivu. Jeho text se stal předlohou pro další, novodobá zpracování dějin zkoumané lokality.⁴⁸³ Do popředí zájmu regionálních badatelů se Novorychnovsko dostalo ve dvacátých letech 20. století, kdy vzniklo několik kratších článků, týkajících se významných momentů v historii oblasti.⁴⁸⁴ Novější výzkumy zahrnující okolí Nového Rychnova byly orientovány spíše etnograficky a vlastivědně.⁴⁸⁵

Panství, ležící v někdejší táborském kraji, podléhalo ředitelství arcibiskupských statků v Červené Řečici. Pražským arcibiskupům Nový Rychnov patřil již za Arnošta z Pardubic, Konrád z Vechty jej ale zastavil. Od husitské doby se panství nacházelo v rukou světských vrchností, především Leskovců z Leskovce a Říčanských.⁴⁸⁶ Poté, co byl Jan Říčanský z Řičan za účast ve stavovském povstání potrestán konfiskací dvou třetin svého zboží, Novorychnovsko a Červenořečicko roku 1623 znovu připadlo církvi.

Panství Nový Rychnov, odhadnuté tehdy na 91 927 kop grošů míšeňských, zahrnovalo zámek, městečka Nový Rychnov a Dolní Cerekev, vsi Cejle, Dlouhou Ves, Dolní a Horní Hutě, Hojkov, Lešov, Milíčov, Rynárec, Řeženčice a Těšenov. V průběhu třicetileté války byla celá oblast značně poškozena. Ve dvacátých letech 17. století ji postihly opakované průtahy a kvartýrování vojenských oddílů, v roce 1640 zažila vpád Švédů.⁴⁸⁷ Počátkem téhož roku žádal kardinál Harrach císaře, aby novorychnovské a červenořečické panství zprostil průchodu vojsk, což Ferdinand III. schválil, avšak jeho nařízení se nepodařilo prosadit.⁴⁸⁸ V roce 1645 byla obě panství opět vypleněna

⁴⁸² Jan Pavel HILLE, *Farní osada Novo-rychnovská v Táborsku. Náčrtek historicko-místopisný*, Praha 1895. Stručný popis farnosti přináší také J. TRAJER, *Historisch-statistische Beschreibung*, s. 698.

⁴⁸³ V této souvislosti lze zmínit Jaroslava PAULUSOVÁ, *Milíčov, Nový Rychnov a okolí ve vzpomínkách svých rodáků. Vzpomínky Josefa Tomana a dalších rodáků*, Pelhřimov 1996. Vzpomínky pamětníků se váží především k událostem dvacátého století, informace o starších dějinách obou obcí jsou převzaty ze zmiňované práce J. P. HILLE, *Farní osada novorychnovská*.

⁴⁸⁴ Ferdinand TADRA, *Řádění Švédů na Pelhřimovsku po bitvě u Jankova roku 1645*, VSČJV 3, 1922-1923, s. 130-134; Jan FRIED, *Bavoři a Francouzi v Jihlavě a v Dolní Cerekvi a francouzské vojsko v Pelhřimově r. 1805*, VSČJV 8, 1928-1929, s. 44; Rudolf VYDRA, *Novorychnovsko v době vyvazování z roboty*, VSČJV 7, 1927-1928, s. 42-43.

⁴⁸⁵ Srov. Dagmar RYCHNOVÁ, *Prameny pro studium lidové písně na Pelhřimovsku*, ČL 42, 1955, s. 16-18; Libuše CINCIBUSOVÁ, *Postavení a úloha ženy ve výročních obyčejích na Pelhřimovsku. Diplomová práce Filozofické fakulty Univerzity Karlovy*, Praha 1984.

⁴⁸⁶ V době, kdy byl Nový Rychnov držen příslušníky světské šlechty došlo také k rozšíření panství, když Kryštof z Leskovce roku 1584 přikoupil rynárecký dvůr. Koncem osmdesátých let 16. století panství kromě tvrze a městečka Nový Rychnov zahrnovalo vsi Boršov, Cejle, Dehtáře, Hojkov, Chvalov, Kocourový Lhotky, Milíčov, Olešnou, Onšovice, Řemenov a Řeženčice. Roku 1592 byla přikoupena Dolní Cerekev, Jan z Řičan roku 1614 získal ves Těšenov.

⁴⁸⁷ Josef DOBIÁŠ, *Dějiny královského města Pelhřimova a jeho okolí V.1*, Praha 1970, s. 75-130.

⁴⁸⁸ J. P. HILLE, *Farní osada*, s. 1-23.

švédskými vojsky.⁴⁸⁹ Teprve roku 1642 se v Novém Rychnově podařilo znovu zavést katolickou duchovní správu, které byla zprvu podřízena i Dolní Cerekev.

Období po třicetileté válce bylo ve znamení obnovy poničených panství, která nezůstala ušetřena sociálního neklidu. Přímo na Novorychnovsku propukly nepokoje až v roce 1784, několikrát ale zasáhly sousední Červenou Řečici.⁴⁹⁰ Během napoleonských válek nebyla zkoumaná oblast přímo postižena průchody vojsk, armády ale prošly v blízkém okolí.⁴⁹¹ V roce 1848 došlo na odpírání robot a desátků, 18. června byl zvolen poslanec do národního sněmu, v městečku vznikla městská garda. Prvním zdejším starostou se roku 1850 stal Josef Pípal,⁴⁹² další významnou politickou osobností byl pozdější poslanec Josef Pech.⁴⁹³

Novorychnovský zámek byl střediskem správy panství, které v 19. století tvořilo šestnáct menších vsí a samot.⁴⁹⁴ Po zrušení patrimoniálních úřadů přešla agenda novorychnovského vrchnostenského úřadu k pelhřimovskému okresnímu hejtmanství. Městečko mělo vlastní školu a faru při kostele Nanebevzetí Panny Marie.⁴⁹⁵ Místní farní obvod zahrnoval nejbližší sousedství Nového Rychnova.⁴⁹⁶ Jednalo se o jazykově českou oblast,⁴⁹⁷ jednoznačně převažovalo katolické náboženství. Na celém panství se

⁴⁸⁹ Ferdinand Tadra přináší přepis dvou dopisů arcibiskupského úředníka, který své vrchnosti detailně vylíčil útrapy, jimž byl vystaven. F. TADRA, *Řádění Švédů*, s. 130-134.

⁴⁹⁰ Kolektiv autorů, *Pelhřimovsko*, s. 36.

⁴⁹¹ Koncem roku 1805 dorazila bavorská a francouzská vojska do Pelhřimova i do Dolní Cerekve, která byla součástí novorychnovského panství. Podle dolnocerekevické farní kroniky však nedošlo k žádným násilnostem. J. FRIED, *Bavoři a Francouzi*, s. 44.

⁴⁹² Příslušníci této rodiny zastávali funkci novorychnovských rychtářů od konce 18. století. Důležitou místní osobností byl zejména Jan Pípal (1768-1842) hospodařící v Novém Rychnově čp. 77.

⁴⁹³ R. VYDRA, *Novorychnovsko*, s. 42-43.

⁴⁹⁴ V 19. století byla součástí Novorychnovského panství tato sídla: Boršov (Borschau), Cejle (Zeil), Dlouhá Ves (Langendorf), Dolní Cerekev (Unter-Cerekwe, Teutsch-Cerekev), Dolní Hutě (Unter-Glasshütten, Altenhütten), Hojkov (Hoykau), Horní Hutě (Ober-Glasshütten), Houserovka, Chaloupky, Lešov (Leschau), Mezná, Milíčov (Militschau), Nový Rychnov (Neu Reichenau), Rynárec (Rynaretz), Řeženčice, Těšenov (Tieschenau), Trsov. J. G. SOMMER, *Das Königreich Böhmen*, s. 155-160.

⁴⁹⁵ Ve sledovaném období farní úřad v Novém Rychnově spravovali Jan Antonín Žák (1760-1794), osobní děkan Josef Jiří Onitsch (1794-1806), Daniel Vincenc Morávek (1806-1814) a osobní děkan František Borgius Mergl (1815-1851). Povinnosti děkana Mergla v roce 1832 převzal z titulu administrátora kaplan Jan Fähnrich, který v letech 1851-1853 stál v čele farnosti jako farář. Po jeho smrti jej nahradil Jan Kalina (1854-1870). Kromě farářů se na vedení písemností evidenční povahy podíleli i kaplani, jejichž jména se objevují hlavně v matrikách. Seznam kaplanů, sloužících v Novém Rychnově v letech 1718-1877, uvádí pamětní kniha kostela a fary novorychnovské, MZA Brno – SOkA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 1, kniha č. 1.

⁴⁹⁶ Sumáře zповědních seznamů definují farní obvod takto: městečko Nový Rychnov, vesnice Čejkov, Skelné Hutě u Čejkova, Dolní Hutě, Hojkov, Chaloupky, Chrástov, Lešov, Milíčov, Řeženčice, Sázava, Těšenov, Trsov a samoty Kopaniny, Nové Chalupy a Šance. Jedná se o nejpodrobnější vymezení, Sommerova topografie se při popisu farního obvodu spokojuje s vypsáním větších vsí. Pozdější Trajerův popis českobudějovické diecéze uvádí samoty Hammer (míněn novorychnovský železný hamr čp. 100 a 101), Kopaniny, Lištít a Šance. Vzhledem k využívaným pramenům bylo v předkládané práci převzato vymezení zповědních seznamů. V matrikách a dalších písemnostech se objevují pomístní názvy drobných sídelních jednotek, především Mešnice, Plácek, v Losích. Tyto nepřímé vzdálené samoty patřily k Novému Rychnovu a měly odpovídající popisná čísla.

⁴⁹⁷ Převahu českého obyvatelstva uvádějí topografie i Trajerův popis. Německé názvy lokalit se objevují pouze v německy psaných písemnostech velkostatku a státních úřadů, v topografiích a katastrech.

podle Sommerovy topografie nacházelo šestnáct protestantských rodin helvétské konfese. Židovskou menšinu představovala v podstatě pouze rodina správce novorychnovské vinopalny, další židovské rodiny se usadily ve východní části panství, především v Dolní Cerekvi.⁴⁹⁸

Novorychnovské panství se s výměrou 72 km² řadilo k menším patrimoniím. Přibližně tři čtvrtiny půdy byly rozděleny mezi poddané, jen asi 18 km² náleželo k dominikálu.⁴⁹⁹ Nacházelo se zde pět panských dvorů, v Novém Rychnově, Brajnerově u Těšenova, Cejli, Rájově a Rynárci. Součástí novorychnovského dvora byl ovčín, zisky vrchnosti přinášelo několik rybníků a především rozsáhlé lesy.⁵⁰⁰ Z hospodářského hlediska bylo důležité budování silnic, které ve čtyřicátých letech 19. století spojily Nový Rychnov s Pelhřimovem a Jihlavou.

Při přípravě tereziánského katastru byla půda novorychnovského panství hodnocena jako velmi neúrodná, přinášející maximálně trojnásobek výsevu.⁵⁰¹ Celá třetina usedlostí navíc disponovala jen zanedbatelnou plochou orné půdy.⁵⁰² Také podle údajů, které byly zjištěny roku 1829 při vyměřování stabilního katastru, se jednalo o chudý kraj s méně příznivým, drsnějším klimatem, s dlouhotrvajícími zimami a nízkými teplotami.⁵⁰³ Pěstovalo se zde hlavně žito, oves a brambory, jako velmi kvalitní byla zhodnocena produkce jetele a dřeva. Zdejší zemědělství mělo stále tradiční charakter. Používaly se obvyklé nástroje, kterými bylo možno půdu dobře mechanicky obdělávat, avšak hnojení bylo nedostatečné. Na obytná stavení v 19. století bezprostředně

Čeština je takřka výhradním jazykem matričních dokumentů, zpovědních seznamů a písemností, které vznikly z iniciativy poddaných, jako jsou svatební smlouvy, testamenty, suppliky.

⁴⁹⁸ V celé farnosti bylo roku 1833 evidováno 42 helvétů a 12 židů. V polovině 19. století se počet nekatolíků zvýšil, v městečku Nový Rychnov stoupl z 37 na 70, a to především díky generační výměně.

⁴⁹⁹ Rozloha panství byla určena na 12 531 jiter 77 sáhů čtverečních (72,1 km²). Vrchnost měla přímo k dispozici 3120 jiter 80 sáhů čtverečních (18 km²), z toho více než 1 096 jiter (6,3 km²) polí a 1295 jiter (7,5 km²) lesů. Rustikál tvořilo 9 410 jiter 1597 sáhů čtverečních (54,2 km²), z čehož přes 5 249 jiter (30,2 km²) zabírala pole a více než 1 471 jiter (8,5 km²) lesy. J. G. SOMMER, *Das Königreich Böhmen*, s. 155-157. Jednotky odpovídají vídeňské soustavě měř a vah, která byla v této pro české země závazná. Jitro obsahuje 1600 sáhů čtverečních, 1 čtvereční sáh odpovídá 3,597 m². Gustav HOFFMAN, *Metrologická příručka pro Čechy, Moravu a Slezsko do zavedení metrické soustavy*, Plzeň 1984.

⁵⁰⁰ Vrchnost využívala pracovní síly poddaných v rámci roboty. Soupis robotních povinností z roku 1850 uvádí, že celkově museli obyvatelé panství odpracovat 17 940 dnů roboty s potahem a 9 464 dnů pěší. Potažní robotu stanovenou na tři dny v týdnu však museli vykonávat jen vlastníci velkých hospodářství, u většiny usedlostí byla vzhledem k malé rozloze jejich pozemků vyžadována pouze robotu ruční. NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1788, kar. 464.

⁵⁰¹ Pole vsí náležejících k panství Nový Rychnov byly zařazeny do 7. nebo 8. bonitní třídy, kde bylo možné očekávat úrodu představující trojnásobek, respektive dva a půl násobek výsevu. Aleš CHALUPA – Marie LIŠKOVÁ – Josef NUHLÍČEK – František RAJTORAL (edd.), *Tereziánský katastr český II. Rustikál (kraje K-Ž)*, Praha 1964, s. 355-356.

⁵⁰² Podle tereziánského katastru z 309 hospodářství na celém panství (včetně Rynárecka a Dolnocerekvicka) 107 mělo k dispozici půdu o výměře do 1 strychu, 22 do 5 strychů, 36 rodin hospodařilo na 5-15 strychích půdy, 99 mělo 15-30 strychů a pouze 45 hospodářů vlastnilo více než 30 strychů. Tamtéž.

⁵⁰³ NA Praha, *Stabilní katastr-duplikát*, inv. č. 8661, kar. 3861.

navazovaly zahrady a sady. Nejčastěji se choval hovězí a skopový dobytek, vyháněný na společné, nepřilíš kultivované pastviny.⁵⁰⁴

Podle konskripční revize z roku 1849 celkem 192 z 283 domácností (*Wohnparthein*), zapsaných v městečku Nový Rychnov, živilo zemědělství, 70 kombinovalo hospodaření s jinou živností, pouze jednadvacet rodin nedisponovalo žádným pozemkem. Jen sedm hospodářů mohlo být označeno termínem láník, dalších osm vlastnilo půdu o rozloze menší než jeden lán a šestnáct obdrželo označení chalupník. Podle názoru katastrálních úředníků mohlo mít zdejší zemědělství vyšší úroveň, jenže místním rolníkům chyběly potřebné finanční prostředky a vědomosti. Pokud své výrobky prodávali, činili tak přímo doma, protože nejbližší dostupný trh byl až v Jihlavě, vzdálené tři hodiny cesty.⁵⁰⁵

Nový Rychnov měl od roku 1756 právo čtyř jarmarků, kromě toho zde probíhal týdenní trh s plátnem a předivem. Místní řemeslníci vyráběli především pro lokální trh a také pro potřeby vrchností a jejich podniků. Převažovaly potravinářské a oděvní profese a řemesla zaměřená na zabezpečení dalších základních potřeb.⁵⁰⁶ Velmi rozšířená byla domácká textilní výroba, které napomáhala i existence vrchnostenských ovčínů a pěstování lnu.⁵⁰⁷ Sommerova topografie podtrhuje význam tkalcovství a udává, že toto řemeslo provozovala většina místních obyvatel.⁵⁰⁸

Textilní výroba ve venkovských domácnostech bývá považována za zásadní prvek protoindustrializace, která se jako historiografický koncept poprvé objevila v pracích Franklina Mendelse.⁵⁰⁹ Na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 20. století ji göttingenští badatelé definovali jako *industrializaci před industrializací* a rozvinuli teorii o jejích demografických aspektech. Podtrhovali především mimořádný vliv, který měla domácká výroba na populační vývoj venkovských regionů zejména v 18. století.⁵¹⁰

⁵⁰⁴ Podle konskripční revize z roku 1846 k největším hospodářstvím v průměru patřilo 6 volů, 5 krav, 5 jalovic, 9 ovcí a 1 prase.

⁵⁰⁵ NA Praha, *Stabilní katastr-duplikát*, inv. č. 8661, kar. 3861.

⁵⁰⁶ V průběhu 18. století byla v Novém Rychnově sklářská huť, v první polovině 19. století však již nepracovala. Do roku 1858 fungovala jiná huť v nedalekém Čejkově, ovšem pracovní kontakty s obyvateli sledovaných lokalit nebyly doloženy. Jiří ADLER, *Zaniklé sklárny na Pelhřimovsku*, JSH 50, 1981, s. 166-172.

⁵⁰⁷ Srov. Zdeněk MARTÍNEK, *Řemeslná, domácká a manufakturní výroba a obchod v Čechách v letech 1752-1756. Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska 3.*, Praha 2000, s. 139-165, mapy č. 18, 19, 20.

⁵⁰⁸ V městečku Nový Rychnov jsou na sklonku 18. století doloženy cechy řeznický, pekařský a mlynářský, ševcovský, společný krejčovský, tkalcovský, zednický a tesařský. Podle tereziánského katastru na panství pracovalo celkem 50 mistrů, z toho 38 v Novém Rychnově, Dolní Cerekvi a Rynárci, zbývající 12 v jednotlivých vsích. Ve čtyřicátých letech 19. století bylo na panství evidováno 88 řemeslnických mistrů, 16 tovaryšů a 16 učňů, sídlících převážně v Novém Rychnově a Dolní Cerekvi. J. G. SOMMER, *Das Königreich Böhmen*, s. 157.

⁵⁰⁹ Franklin F. MENDELS, *Proto-Industrialization: the First Phase of the Industrialization Process*, *Journal of Economic History* 32, 1972, s. 241-261.

⁵¹⁰ Peter KRIEDTE – Hans MEDICK – Jürgen SCHLUMBOHM, *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*, Göttingen 1978. Základní teze konceptu protoindustrializace připomínají TÍŽ, *Sozialgeschichte in der*

Kritici konceptu protoindustrializace poukázali na fakt, že pro držitele drobných usedlostí a bezzemky byla výdělečná činnost nezbytná už na počátku raného novověku a přetrvala až do konce 19. století. Zejména v méně úrodných oblastech se různé formy domácké výroby rozvíjely velmi záhy a jen někdy vyústily ve skutečnou industrializaci. Eckart Schremmer proto termín protoindustrializace zcela odmítl, kritizoval také jeho příliš zobecňující používání bez přihlídnutí k lokálním specifickým různým regionů.⁵¹¹

Do českého prostředí koncept protoindustrializace přenesl Milan Myška.⁵¹² Některé aspekty protoindustriální výroby lze podle něj doložit už v první polovině 16. století, zatímco hlavní a nejdůležitější fáze tohoto procesu začala po třicetileté válce, vrcholila po prosazení reforem Marie Terezie a Josefa II. a trvala do dvacátých či třicátých let 19. století. V dalších desetiletích protoindustriální výroba pokračovala souběžně s moderním průmyslovým podnikáním a v některých regionech měla nezastupitelnou úlohu ještě na konci 19. století.⁵¹³ Možnost nalezení obživy či alespoň přivýdělku mimo zemědělství usnadňovala existenci příslušníků společenských vrstev, které nedisponovaly dostatečným hospodářským zázemím. Konjunktura domácké výroby umožňovala dřívější založení rodiny i nemajetným párům, jejichž potomci přispívali k nárůstu počtu obyvatelstva.

Zkoumané období konce 18. a první poloviny 19. století odpovídá nejvýraznější fázi protoindustrializace v českých zemích. Průmyslové závody vznikly v okolí Novorychovska až v moderní době, avšak vzhledem k nízké bonitě půdy zdejší obyvatelé prokazatelně vyhledávali jiné zdroje výdělku již v 18. století. V období, které je vlastním

Erweiterung: Proto-Industrialisierung in der Verengung? Demographie, Sozialstruktur, moderne Hausindustrie: eine Zwischenbilanz der Proto-Industrialisierungs-Forschung, GG 18, 1992, s. 70-87, 231-255; TÝŽ, *Eine Forschungslandschaft in Bewegung. Die Proto-Industrialisierung am Ende des 20. Jahrhunderts*, Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1998, č. 2, s. 9-19. Dílčí příspěvky o průběhu procesu protoindustrializace v jednotlivých evropských zemích přináší sborník Markus CERMAN – Sheilagh C. OGILVIE (edd.), *Proto-Industrialisierung in Europa. Industrielle Produktion vor dem Fabrikszeitalter*, Wien 1994. Úvodní studie editorů tohoto sborníku rovněž přináší přehled teorií, které vznikly v rámci diskuzí o protoindustrializaci. Markus CERMAN – Sheilagh C. OGILVIE, *Einleitung: Theorien der Proto-Industrialisierung*, in: M. Cerman – S. C. Ogilvie (edd.), *Proto-Industrialisierung*, s. 19-21. Srov. také Jürgen SCHLUMBOHM, „Proto-Industrialisierung“ als forschungs-strategisches Konzept und als Epochenbegriff – eine Zwischenbilanz, in: Markus Cerman – Sheilagh C. Ogilvie (edd.), *Proto-Industrialisierung in Europa. Industrielle Produktion vor dem Fabrikszeitalter*, Wien 1994, s. 23-33.

⁵¹¹ Eckart SCHREMMER, *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Anmerkungen zu einem Konzept der Proto-Industrialisierung*, in: Hans-Ulrich Wehler (ed.), *Professionalisierung in historischer Perspektive*, Göttingen 1980, s. 419-448; TÝŽ, *Proto-Industrialisation: a Step Towards Industrialisation?*, *The Journal of European Economic History* 10, 1981, s. 653-670.

⁵¹² V českém prostředí vývoj historiografického konceptu protoindustrializace a její dopad na populační zvyklosti venkova shrnuje Milan MYŠKA, *Protoindustrializace. Čtvrtstoletá bilance jednoho paradigmatu*, ČČH 92, 1994, s. 759-774; TÝŽ, *Problémy a metody hospodářských dějin. Metodické problémy studia sekundárního sektoru*, Ostrava 2010, s. 104-126.

⁵¹³ Milan MYŠKA, *Proto-Industrialisierung in Böhmen, Mähren und Schlesien*, in: Markus Cerman – Sheilagh C. Ogilvie (edd.), *Proto-Industrialisierung in Europa. Industrielle Produktion vor dem Fabrikszeitalter*, Wien 1994, s. 177-191, zde s. 178-181.

předmětem výzkumu, mělo pro výživu zdejšího obyvatelstva nezastupitelnou úlohu zemědělství, zároveň ale stále více sílil vliv nezemědělské produkce a domácí výroby jako důležité složky místní ekonomiky.

Kombinování obou zdrojů obživy potvrzuje i kolísání profesního zařazení jednotlivých osob v pramenech. Tíživí lidé bývají v jednom časovém období označováni jako představitelé dvou povolání, zemědělského a řemeslného. Vedle domácností, které mohlo uživit pouze zemědělství nebo prosperující řemeslo, zde existovala výrazná vrstva obyvatelstva více či méně závislého na námezdní práci. Tyto rodiny měly k dispozici půdu, zároveň se věnovaly domácí výrobě, nejčastěji předení nebo tkaní. Na možnost nalezení obživy mimo zemědělství poukazuje i velké množství podruhů.⁵¹⁴

Panství Nový Rychnov bylo ještě v první polovině 19. století pevně spjato s venkovským způsobem života. Stále zde přežívaly tradiční společenské normy a uspořádání společnosti. Zároveň sem pronikaly prvky modernizace spjaté především se změnou způsobu obživy obyvatelstva a pozvolným nástupem nového demografického režimu. To se odrazilo v rostoucím počtu obyvatel i ve změně rodinných struktur. Od druhé čtvrtiny 19. století docházelo k rozšiřování vrstvy bezzemků a domkářů, kteří se postupně stali velmi početnou složkou obyvatelstva. Podobný vývoj probíhal i v dalších oblastech českých zemí.⁵¹⁵ Novorychnovsko je tedy možné vnímat jako lokalitu typickou pro méně úrodné oblasti Čech, která se na počátku moderní doby postupně stále více orientovala na nezemědělskou výrobu, ale zároveň si udržela tradiční venkovské uspořádání.⁵¹⁶

⁵¹⁴ Domáckou výrobou na Pelhřimovsku se zabývala Helena Nováková. Podtrhla důležitost zpracování lnu pro oblast Novorychnovska, zároveň poukázala na pokles výroby lněné příze a látek pro trh kolem poloviny 19. století. Nový Rychnov byl znám větším počtem krejčích, kteří se spolu se svými rodinami podíleli na armádních zakázkách. Později se v oblasti rozšířilo necování a ke konci 19. století i domácí výroba perleťových knoflíků. Helena NOVÁKOVÁ, *Tradiční řemesla a další možnosti přivýdělnku na vesnicích na Pelhřimovsku (19. až polovina 20. století)*, VSP 18, 2007, s. 89-94. Životní podmínky venkovanů a způsob selského hospodaření zejména ve druhé polovině 19. století v moravské části Vysočiny přibližuje Pavel NOVÁK, *Rolník – Vysočina. Příklad Viléma Richlého a rodin z Mirošova a Dušejova*, in: Jiří Hanuš – Lukáš Fasora – Jiří Malíř (edd.), *Člověk na Moravě v 19. století*, Brno 2004, s. 182-201.

⁵¹⁵ Problematiku sociálního vývoje venkova a proměny rodinných a sociálních struktur shrnují Markus CERMAN – Eduard MAUR, *Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650-1750*, ČČH 98, 2000, s. 737-776; Alice VELKOVÁ, *Proměny venkovské společnosti v letech 1700-1850*, ČČH 105, 2007, s. 809-857.

⁵¹⁶ Konkrétní příklad vlivu protoindustriální výroby na strukturu obyvatelstva v mikrohistorické perspektivě předkládá Hermann ZEITLHOFER, *Flax and the Local Economy. Labour Relations and Agrosystem in South Bohemia (Seventeenth-Nineteenth Centuries)*, in: Eric Landsteiner – Ernst Langthaler (edd.), *Agrosystems and Labour Relations in European Rural Societies*, Turnhout 2010, s. 57-74.

III.3.2. Demografická a sociální struktura panství Nový Rychnov

Základní souhrnné informace o obyvatelstvu panství Nový Rychnov poskytují katastry a dobové topografie.⁵¹⁷ Práce Jaroslava Schallera z let 1785-1790 zaznamenává pouze domy v jednotlivých sídlech, nikoli počet jejich obyvatel. Větší pozornost populaci zkoumaných lokalit věnuje Sommerova topografie ze čtyřicátých let 19. století. Podklady pro tuto statistickou příručku však pocházely z různých zdrojů a proto její údaje nelze spolehlivě chronologicky zařadit.⁵¹⁸

Ve sledovaném období se na Novorychnovsku výrazně zvýšilo množství obyvatelstva. Za necelé půlstoletí, od vydání Schallerovy topografie do roku 1833, vzrostl počet domů z původních 291 na 339, tedy o 16,5 %. Nejvíce stavení přibýlo v Novém Rychnově a Těšenově, kde nárůst překročil 26 %. Od začátku třicátých let až do poloviny devatenáctého století se už počet čísel popisných takřka nezměnil, nadále se však zvyšoval počet obyvatel. Z 2454 udávaných Sommerovou topografií stoupl do roku 1855 na 3045 osob, tedy o 24,1 %.⁵¹⁹ Počet obyvatel se zvýšil ve všech větších sídlech, k stagnaci či naopak úbytku došlo v malých vsích. Tento pokles odrážel především natalitní vlny v některých vesnicích, ale docházelo i k migraci do městečka Nový Rychnov, které poskytovalo více příležitostí k nalezení námezdní práce.

Centrum sledované oblasti vykazovalo poněkud odlišnou strukturu obyvatelstva než okolní vsi. Podle údajů tereziánského katastru 23 z celkem 49 zdejších usedlostí (46,9 %) zahrnovalo méně než 1 strych půdy, pouze 16 hospodářů (32,7 %) drželo více než 15 strychů a mohlo se označovat za sedláky. Skutečně velkou výměru pozemků přesahující 30 strychů drželo v Novém Rychnově jen deset hospodářů (20,4%).⁵²⁰ O století později se mezi sedláky řadilo 23 (16,5 %) ze 139 novorychnovských hospodářů, 21 (15,1 %) bylo řazeno mezi chalupníky, 51 (36,7 %) za domkáře, 44 (31,7 %) domácností živilo řemeslo nebo služba. Zemědělství tedy bylo hlavním prostředkem obživy asi jedné třetiny

⁵¹⁷ A. CHALUPA – M. LIŠKOVÁ – J. NUHLÍČEK – F. RAJTORAL (edd.), *Tereziánský katastr*, s. 355-357; J. SCHALLER, *Topographie*, s. 81-84; J. G. SOMMER, *Das Königreich Böhmen*, s. 155-160.

⁵¹⁸ E. MAUR, *Základy*, s. 68-69.

⁵¹⁹ Rychlý růst počtu obyvatelstva ve sledované oblasti odpovídá celkovému vývoji v českých zemích. Ludmila Kárníková uvádí pro rok 1754 v českých zemích 3,0 milionů obyvatel, pro rok 1800 již 4,7 milionu obyvatel, o půl století později mělo žít v českých zemích 6,6 milionu obyvatel. Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914*, Praha 1965, s. 327-329. Nověji se počet obyvatel českých zemí odhaduje na 3,8 milionu kolem roku 1750, 4,9 milionu o padesát let později a 6,79 milionů v roce 1850. Roční přírůstek byl vypočítán na 5,12, respektive 6,50 %. L. Fialová a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 389.

⁵²⁰ Výměru 15 strychů jako rozhraní mezi jednotlivými sociálními skupinami udává i Lenka MATUŠÍKOVÁ, *Hospodářské a sociální poměry na panství Poděbrady po třicetileté válce*, Středočeský sborník historický 22-23, 1996-1997, s. 51-69, zde s. 58.

rodin majitelů usedlostí, zatímco většina obyvatelstva spoléhala na jiné zdroje výdělku, především řemeslnou nebo protoindustriální práci.

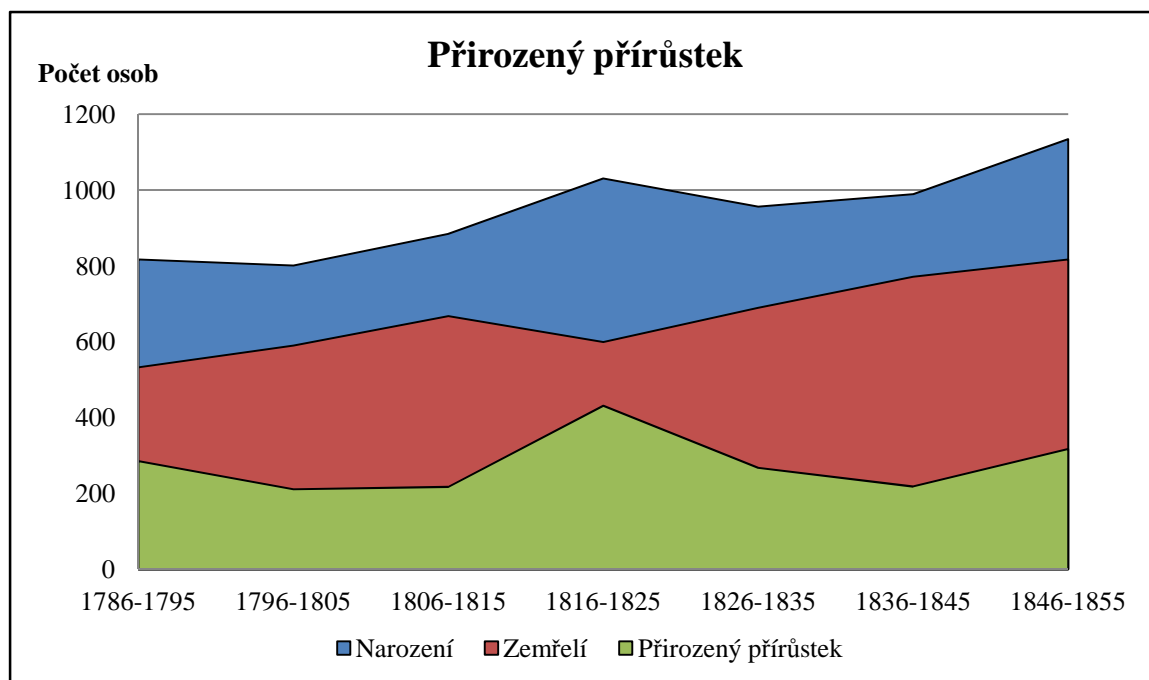
Tabulka č. III.1.

**Vývoj počtu domů a počtu obyvatelstva
Novorychnovsko, 1748-1855**

SÍDLO	Terezián. katastr	Schaller. topografie	Sommerova topografie		Zpovědní seznam 1833		Zpovědní seznam 1855	
	Počet domů	Počet domů	Počet domů	Počet obyv.	Počet domů	Počet obyv.	Počet domů	Počet obyv.
D. Hutě	-	11	11	80	11	82	11	76
Hojkov	25	36	38	259	36	284	39	341
Chaloupky	-	12	12	79	12	86	12	102
Lešov	14	20	23	158	27	192	27	168
Milíčov	27	41	43	279	43	295	43	377
N.Rychnov	49	113	143	1047	143	1191	143	1344
Řeženčice	15	21	23	191	23	203	23	192
Těšenov	17	29	37	276	37	290	38	356
Trsov	-	8	9	85	9	78	9	89
CELKEM	147	291	339	2454	341	2701	345	3045

Graf č. III.1.

**Přirozený přírůstek
Novorychnovsko, 1748-1855**

Ve vsích obklopujících městečko byla situace podstatně odlišná. V polovině 18. století polovina usedlostí (49 z 98) disponovala více než 15 strychy půdy, ačkoli pouze deset gruntů mělo výměru přes 30 strychů (10,2 %). Naopak jen k třetině (32, tedy 32,7 %) usedlostí patřilo méně než jeden strych půdy. Na konci sledovaného období se tři desetiny vesnických hospodářů řadily mezi sedláky (62 z 207, tedy 30,0 %), v případě 86 usedlostí

(41,5 %) se jednalo o chalupy. Oproti městečku Nový Rychnov byli na vsích podstatně méně zastoupeni domkáři (45 usedlostí, tedy 21,7 %) a především řemeslníci, kteří obývali pouze 14 domů (6,8 %). Menší sídla tedy měla na rozdíl od centra panství ještě kolem poloviny 19. století výrazněji zemědělský charakter, a to přes nízkou kvalitu půdy a výnosnost pozemků. Svým obyvatelům vesnice poskytovaly jen málo jiných zdrojů obživy, což se odráželo v pomalém růstu či stagnaci počtu obyvatelstva především malých vsí.

Tabulka č. III.2.

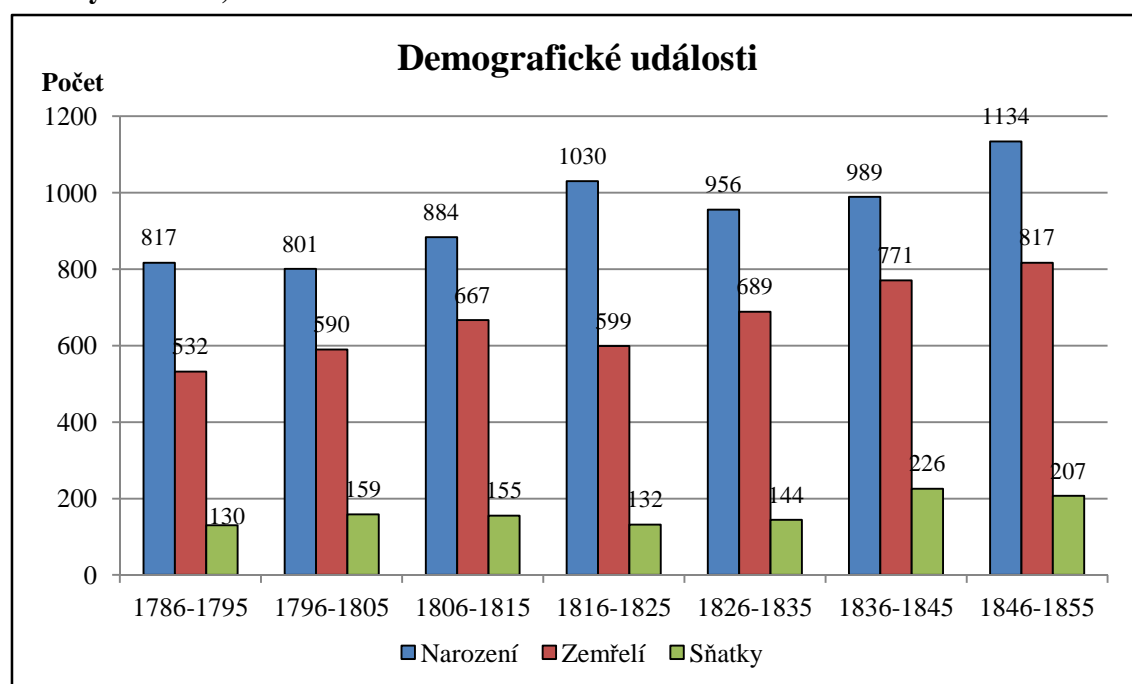
**Demografické události
Novorychnovsko, 1786-1855**

OBDOBÍ	Uzavřené sňatky	Narození			Zemřelí	Přirozený přírůstek
		manželsky*	nemanželsky	dohromady		
1786-1795	130	770	47	817	532	285
1796-1805	159	770	31	801	590	211
1806-1815	155	800	84	884	667	217
1816-1825	132	923	107	1030	599	431
1826-1835	144	879	77	956	689	267
1836-1845	226	900	89	989	771	218
1846-1855	207	1060	74	1134	817	317
Celkem	1153	6102	509	6611	4665	1946

*Jako manželské resp. legitimní byly zařazeny i děti, u kterých bylo přímo v matrice uvedeno jméno otce a připsána poznámka o legitimizaci. Tato situace se týkala 68 dětí.

Graf č. III.2.

**Demografické události
Novorychnovsko, 1786-1855**

Poslední desetiletí 18. století bývá spojováno s mortalitní krizí, způsobenou především epidemiemi neštovic v letech 1794-1795 a 1799-1800.⁵²¹ Novorychnovsku se však nákaza víceméně vyhnula, k žádnému prudkému vzestupu úmrtnosti nedošlo, počet zemřelých naopak v polovině devadesátých let mírně poklesl.⁵²² V průběhu první poloviny 19. století byl ve sledované oblasti zaznamenán významný přirozený přírůstek,⁵²³ který dosáhl vrcholu v období po ukončení napoleonských válek. Počty narozených a zemřelých sice kolísaly, ale narození vždy převyšovali zemřelé. Počet narozených s patřičným odstupem ovlivňoval množství uzavíraných sňatků.⁵²⁴ Zřetelná je také natalitní vlna způsobená silnými ročníky narozených po roce 1815, která se projevila vzestupem sňatečnosti od druhé poloviny třicátých let a poté dalším nárůstem porodnosti.

Sonda do vývoje obyvatelstva městečka Nový Rychnov ukázala, že populační nárůst v první polovině 19. století souvisel se zvýšenou sňatečností.⁵²⁵ Počet sňatků postupně vzrůstal od skončení napoleonských válek, nejvíce manželství bylo uzavřeno v průběhu třicátých a čtyřicátých let 19. století. Zatímco kolem roku 1835 zde bylo uzavíráno 7,4 sňatků na 1000 obyvatel, o deset let později to bylo již 10,7. Po celé sledované období platilo, že ženy se nejčastěji vdávaly ve věku 20-24 let. Postupně se ovšem zvyšoval počet nevěst ve vyšších věkových kategoriích, naopak výrazně ubylo dívek, které uzavřely manželství před dvacátým rokem života.⁵²⁶ Podobně se vyvíjel sňatkový věk ženichů,

⁵²¹ V letech 1796-1802 měly neštovice na svědomí desetinu všech úmrtí v českých zemích. L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj*, s. 71. Epidemie z let 1799-1800 prokazatelně postihla celé jižní Čechy, včetně farností v blízkosti Nového Rychnova, například Červené Řečice. J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 145-148.

⁵²² V krizových letech 1793-1796 ve sledované oblasti umíralo 47 až 51 osob ročně, zatímco narozených bylo 72 až 86 ročně. Velmi nízký počet zemřelých byl zaznamenán i v roce 1800, konkrétně se jednalo o 49 osob. Roku 1801, kdy již byla mortalitní krize v jižních Čechách na ústupu, na Novorychnovsku počet zemřelých stoupl, nepřevýšil však počet narozených: narodilo se 84, zemřelo 83 osob.

⁵²³ Situace na Novorychnovsku v tomto ohledu kopírovala trend doložitelný pro celé české země. Zatímco v roce 1814 byl přirozený přírůstek pouhých 0,8, o rok později vzrostl na 13,1. V roce 1817 se sice mírně snížil, po celé následující desetiletí však neklesl pod hodnotu 10. L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj*, s. 332-333.

⁵²⁴ Na počátku 19. století se v českých zemích v dlouhodobých průměrech rodilo 41-43 dětí na tisíc obyvatel, v letech 1830-1880 to bylo v průměru 38-39 dětí. Výraznější, dlouhodobé snížení porodnosti bylo zaznamenáno až od posledního desetiletí 19. století. Krátkodobější poklesy natality byly způsobeny válečnými událostmi a potravinovými a ekonomickými krizemi, například v letech 1805-1806 porodnost klesla pod 35 ‰. L. FIALOVÁ, *Změny*, s. 143-189. Podobné údaje uvádí L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj*, s. 332-333. Srov. též Vladimír SRB, *1000 let obyvatelstva českých zemí*, Praha 2004, s. 173.

⁵²⁵ Průměr pro české země kolísal v letech 1785-1855 mezi 7,9-8,6 sňatky na 1000 obyvatel; L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 392-393.

⁵²⁶ Sonda prokázala, že zatímco v prvních desetiletích 19. století se do svých dvacátých narozenin stihla provdat čtvrtina dívek, v následujících letech se počet takto mladých nevěst pohyboval okolo 14 %. Naopak po 35. roce života se na počátku 19. století poprvé vdávalo méně než 1 % žen, kolem roku 1850 se v této věkové kategorii nacházelo přibližně 14 % nevěst. V nejobvyklejším věkovém rozmezí

s tím rozdílem, že muži zpravidla posunuli vstup do manželství až za čtyřiaadvacáté narozeniny.⁵²⁷ Zvýšení sňatkového věku v průběhu druhé čtvrtiny 19. století je v českých zemích všeobecně doložitelné,⁵²⁸ ačkoli na Novorychnovsku byli snoubenci v průměru mladší než například v jižních nebo západních Čechách.⁵²⁹

Tabulka č. III.3.

**Věk při prvním sňatku
Novorychnovsko, 1786-1855**

OBDOBÍ	Věk při prvním sňatku			
	muži		ženy	
	průměr	medián	průměr	medián
1786-1795	27,3	25,8	23,1	22,9
1796-1805	28,0	27,3	23,4	23,1
1806-1815	25,4	24,5	24,1	23,7
1816-1825	24,9	24,7	22,8	21,6
1826-1835	26,9	26,5	24,9	24,9
1836-1845	27,6	25,6	24,1	23,6
1846-1855	29,3	28,7	25,1	23,6
Celkem	27,2	26,0	24,0	23,4

20-24 let se po celé sledované období vdávala čtvrtina až polovina žen. Markéta SKOŘEPOVÁ, *Struktura venkovských domácností v Novém Rychnově v první polovině 19. století*, HD 32, 2008, s. 57-108.

⁵²⁷ Velmi nízký byl na Novorychnovsku počet ženichů mladších 20 let, který od dvacátých let 19. století nepřesáhl 10 %. Naopak stále větší počet mužů se ženil po 35. roce života, kolem roku 1850 již byla takových ženichů pětina.

⁵²⁸ V letech 1830-1850 se sňatkový věk obecně zvýšil o 3-4 roky. Maxima dosáhl průměrný sňatkový věk v padesátých a šedesátých letech 19. století, kdy činil téměř 30 let u mužů a 25-26 let u žen. Pokles sňatečnosti v tomto období by mohl být způsoben také mírným zvyšováním průměrné délky života. Ludmila FIALOVÁ, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce*, HD 9, 1985, s. 91; TÁŽ, *Vývoj*, s. 208-213; TÁŽ, *Sňatečnost obyvatelstva v českých zemích v 19. století*, SSD 7, 1997, s. 45-58, zde s. 50-52; L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 158-163.

⁵²⁹ Ve vesnicích českobudějovické farnosti byl průměrný věk žen při prvním sňatku na konci 18. století 25,0 let, v první čtvrtině 19. století stoupl na 25,6 let. Sňatkový věk mužů se na Českobudějovicku zvýšil z 27,6 na 28,0 let. J. GRULICH, *Migrace*, s. 262-266. V severočeských Zubrnících se sňatkový věk mužů od dvacátých do padesátých let 19. století takřka nezměnil a mírně přesahoval 32 let; naproti tomu ženy se v třicátých letech vdávaly v 32,2 letech, což bylo o tři až čtyři roky později než v předchozím i následujícím desetiletím. Petr JANČÁREK, *Sňatky v Zubrnících v 19. století. Zpráva o archivním průzkumu*, HD 18, 1994, s. 167-178, zde s. 172. Ve východočeských Zdechovicích se na konci 18. a v první čtvrtině 19. století průměrný sňatkový věk svobodných nevěst pohyboval mezi 21,9 a 23,2 lety, u ženichů to bylo mezi 25,3-26,4 lety. K nepřilíš výraznému nárůstu došlo až ve čtyřicátých a padesátých letech 19. století, kdy průměrný sňatkový věk svobodných překročil u mužů 27 let a u žen 25 let. Šárka JIRÁSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Zdechovice v 18. století*, HD 33, 2009, s. 109-144, zde s. 114; TÁŽ, *Vývoj obyvatelstva farnosti Zdechovice v letech 1790-1899*, HD 36, 2012, s. 65-113, zde s. 77. Zvýšení průměrného sňatkového věku v druhé čtvrtině 19. století bylo doloženo i pro farnost Stařeč na Českomoravské vrchovině, kde muži uzavírali manželství ve věku 29,7 a ženy staré přibližně 26,5 let. Vendula KRAUSOVÁ, *Obyvatelstvo farnosti Stařeč v 19. století*, HD 35, 2011, s. 45-82, zde s. 57-60. Na Štáhlavsku průměrný sňatkový věk žen v poslední čtvrtině 18. století představoval 25,2 let, v období 1801-1825 se snížil na 23,5 let, v následujícím čtvrtstoletí stoupl na 25,2 let. Muži se ve stejných časových úsecích ženili nejdříve v 27,6 letech, poté v 25,9 a ve druhé čtvrtině 19. století v 27,1 letech. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 375-381.

Stáří žen při prvním sňatku bylo v průběhu sledovaného období poměrně stabilní. Ačkoli v průměru byly nevěsty kolem roku 1850 o dva roky starší než na konci 18. století, medián sňatkového věku tak výraznou změnu nevykazuje a dokládá, že většina dívek mohla svou první svatbu očekávat po dosažení třiaadvacátých narozenin. U mužů se sňatkový věk proměňoval častěji a citlivěji reagoval na společenské změny. Klíčový byl patrně význam vojenských odvodů, které se neměly týkat ženatých mužů, a ztráty, jež postihly mužskou populaci v průběhu napoleonských válek.⁵³⁰

K snížení průměrného věku snoubenců došlo v mírovém období po vídeňském kongresu. Naproti tomu výrazné zvýšení sňatkového věku ve druhé čtvrtině 19. století lze vysvětlit hospodářskými a sociálními změnami, které sice umožnily vstup do manželství i chudším vrstvám obyvatelstva, zároveň však posunuly uzavírání sňatků ke třicátým narozeninám snoubenců. Na počátku 19. století na Novorychnovsku výrazně vzrostly počty nemanželských dětí, které v průběhu sledovaného období představovaly 7,7 % všech narozených.⁵³¹ Vzhledem k sňatkům svobodných matek a legitimizacím dětí lze předpokládat, že řada z nich se narodila ve stabilních partnerských svazcích.⁵³²

⁵³⁰ Vliv odvodů na strukturu obyvatelstva zmiňuje L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 155.

⁵³¹ Srov. počty nemanželsky narozených dětí v tabulce č. III.2. Zatímco na přelomu 18. a 19. století se mimo manželství narodilo jen 3,9 % dětí, v letech 1806-1815 se jejich podíl vyšplhal na 9,5 % a v následujícím desetiletí se zvýšil na 10,4 %. V období 1826-1835 se sice mimo manželství narodilo jen 8,1 % dětí, v následujícím desetiletí jejich podíl opět vzrostl na 9,0 %. V poslední sledované dekádě 1846-1855 došlo k výraznějšímu poklesu, a to na pouhých 6,5 %. Tento údaj byl za celou první polovinu 19. století jediný, který se přiblížil podílu nemanželských dětí v letech 1786-1795, kdy se mimo manželství narodilo 5,8 % dětí.

⁵³² V předkládaném výzkumu byly jako legitimní vnímány i děti, u kterých došlo k legitimizaci. Pro srovnání lze uvést podíl nemanželských porodů v Budyni nad Ohří v průběhu 18. a v první polovině 19. století, který představoval 6,6 %. Ladislav DUŠEK, *Obyvatelstvo Budyně nad Ohří v letech 1701-1850*, Ústecký sborník historický 1985, s. 143-239, zde s. 176. Ve vsích českobudějovické farnosti se v druhé polovině 18. století mimo manželství rodilo 6,2 % dětí. J. GRULICH, *Migrace*, s. 161. Na šňáhlavském panství se na přelomu 18. a 19. století podíl nelegitimních porodů pohyboval v rozmezí 4-5,2 %, v následujících desetiletích se však zdvojnásobil. Plných 40 % prvorozených dětí narozených v manželství přicházelo na svět do devíti měsíců po svatbě rodičů. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 342; TÁŽ, *Nemanželské děti*, s. 210-201, 218-219. Z výzkumu rodových katastrů farnosti Rožmberk nad Vltavou vyplynulo, že v první polovině 19. století bylo v okamžiku svatby těhotných 19 % nevěst. Marika PAULOVÁ, *Plodnost vdáných žen ve farnosti Rožmberk nad Vltavou v 19. století*, HD 31, 2007, s. 49-90, zde s. 62-64. Naopak ve farnosti Zdechovice se mimo manželství na konci 18. století rodila jen necelá 2 % dětí. Jejich podíl však průběžně stoupal, aby ve čtyřicátých letech 19. století překročil 18 %. Š. JIRÁSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 121; TÁŽ, *Vývoj*, s. 88-90.

Nové rodiny, které v této době vznikaly, vzhledem k neměnnému počtu čísel popisných nemohly mít vlastní hospodářské zázemí.⁵³³ Zatímco podle Sommerovy topografie na jeden dům připadalo průměrně 7,2 obyvatel,⁵³⁴ v roce 1833 to bylo 7,9 a roku 1855 dokonce 8,8 osob. Domácnosti majitelů usedlostí se stále více členily, rozšiřovaly se kolaterálně i descendentně a ascendentně.⁵³⁵ Nově vzniklá rodinná jádra zjevně nebyla existenčně závislá na držení vlastního hospodářství. Jejich obživu zajišťovala či doplňovala námezdní práce, jejíž možnosti se rozšířily natolik, že mohla uživit více lidí než dříve.⁵³⁶ Přibývalo také osob žijících v podruží u cizích hospodářů. Jednalo o jednotlivce i celé rodiny; naopak v průběhu druhé čtvrtiny 19. století poklesl počet domácností zaměstnávajících čeled'. Majitelé větších gruntů, kteří nedokázali pokrýt potřebu pracovních sil pouze členy své vlastní rodiny, dávali častěji přednost práci námezdních nádeníků a podruhů, než by přijali do domácnosti pacholka nebo děvečku.

⁵³³ K výraznější emigraci ze sledovaného regionu do průmyslových center i do zahraničí docházelo až po polovině 19. století. Eva CIRONISOVÁ, *Vystěhovalectví z Pelhřimovska v letech 1850-1944*, JSH 50, 1981, s. 173-180.

⁵³⁴ V roce 1820 na Štáhlavsku připadalo 6-7 osob na dům. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 54-55.

⁵³⁵ Analýza rodinných struktur byla provedena na základě zpovědních seznamů za využití Laslettovy typologie rodin, kterou do českého prostředí přenesl Eduard Maur. Jejím základem je rozdělení domácností do šesti okruhů podle počtu členů a rodinných jader a podle způsobu jejich spřízněnosti. Jsou tedy vymezeny domácnosti jednotlivců, vícečlenné nerodinné domácnosti, jednoduché rodinné domácnosti, rozšířené rodinné domácnosti, složené rodinné domácnosti a domácnosti neurčité. Rozšířené a složené domácnosti lze dále dělit podle postavení vedlejších členů respektive rodinných jader vůči hlavě domácnosti na kolaterální (jedná se například o sourozence hospodářů), descendentní (v domácnosti žije dědic usedlosti, doplňující člen domácnosti je tedy generačně mladší) a ascendentní (součástí domácnosti jsou osoby o generaci starší než hospodář, jedná se tedy například o výměnkáře). E. MAUR, *Základy*, s. 98-99. K uplatnění typologie při výzkumu různých regionů srov. Peter LASLETT – Antoinette FAUVE-CHAMOUX, *La famille et le ménage: approches historique*, Annales 27, 1972, s. 847-872. Přínosem Laslettovy typologie rodin se zabývá M. ANDERSON, *Approaches*, s. 29-30. V českém prostředí tuto metodu využívají J. HORSKÝ – M. SELIGOVÁ, *Rodina*, s. 35-36. Přehled typologizace rodiny v české historiografii podávají Jan HORSKÝ – Eduard MAUR, *Die Familie, Familienstrukturen und Typologie der Familien in der böhmischen Historiographie*, HD 17, 1993, s. 7-35. K situaci v městečku Nový Rychnov podrobněji M. SKOŘEPOVÁ, *Struktura*.

⁵³⁶ Vliv domácí textilní výroby na sňatečnost a plodnost venkovského obyvatelstva potvrzují demografické výzkumy. Zatímco na přelomu 18. a 19. století tento způsob obživy dokázal uživit značné množství obyvatelstva, během druhé poloviny 19. století byl vytlačen průmyslovou výrobou. L. FIALOVÁ, *Vývoj sňatečnosti a plodnosti*, s. 211-212.

Tabulka č. III.4.

Sociální struktura domácností podle zповědního seznamu*
Novorychnovsko, 1833

LOKALITA	Sedláci				Chalupníci				Domkáři				Řemeslníci +zaměstnanci			
	Σ	P	Č	PČ	Σ	P	Č	PČ	Σ	P	Č	PČ	Σ	P	Č	PČ
D. Hutě	-	-	-	-	11	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Hojkov	12	2	5	4	11	4	-	-	11	1	-	-	2	-	-	-
Chaloupky	-	-	-	-	10	-	-	1	1	-	-	-	1	1	-	-
Lešov	6	1	2	2	14	2	2	1	3	-	-	-	4	-	-	-
Milíčov	14	-	8	4	9	1	-	-	17	2	2	-	2	-	-	-
Řeženčice	11	2	3	2	7	-	1	-	3	-	-	-	2	1	-	-
Těšenov	16	4	3	5	11	4	-	-	4	1	-	-	5	2	-	-
Trsov	-	-	-	-	7	2	-	-	2	2	-	-	-	-	-	-
Celkem vsi	59	9	21	17	80	13	3	2	41	6	2	0	16	4	0	0
N.Rychnov	23	5	7	5	21	7	-	-	51	13	-	-	44	12	6	1
Celkem	82	14	28	22	101	20	3	2	92	19	2	-	60	16	6	1

Tabulka č. III.5.

Sociální struktura domácností podle zповědního seznamu*
Novorychnovsko, 1853

LOKALITA	Sedláci				Chalupníci				Domkáři				Řemeslníci +zaměstnanci			
	Σ	P	Č	PČ	Σ	P	Č	PČ	Σ	P	Č	PČ	Σ	P	Č	PČ
D. Hutě	-	-	-	-	11	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Hojkov	13	3	5	-	16	4	1	-	13	-	-	-	1	1	-	-
Chaloupky	-	-	-	-	11	3	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Lešov	6	3	1	2	14	3	-	-	3	-	-	-	4	-	-	-
Milíčov	16	4	4	2	9	-	1	-	19	3	-	-	2	-	-	-
Řeženčice	11	3	2	1	7	1	-	-	3	-	-	-	2	2	-	-
Těšenov	16	9	1	-	11	1	-	-	4	2	-	-	5	-	1	-
Trsov	-	-	-	-	7	3	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-
Vsi celkem	62	22	13	5	86	17	3	0	45	5	0	0	14	3	1	0
N.Rychnov	23	14	3	1	21	3	1	-	51	24	-	-	44	13	4	1
Celkem	85	36	16	6	107	20	4	0	96	29	0	0	58	16	5	1

* Zahřnuty byly pouze usedlosti držené venkovany, nikoli zámek, provozy velkostatku a fara.

Σ = počet usedlostí celkem; P = v domácnosti byl zastoupen podruh; Č = v domácnosti pobývala čeled'; PČ = na usedlosti byli zaznamenáni podruzi i čeled'.

Při výzkumu neúplných rodin je třeba věnovat zvýšenou pozornost evidenci zemřelých, která představuje základní východisko pro identifikaci pozůstalých ovdovělých osob i osiřelých dětí.⁵³⁷ Úmrtnost v českých zemích pozvolna klesala od konce 18. století, kdy odezněly mortalitní krize spojené s epidemiemi či hladomory.⁵³⁸ Za hlavní důvod snížení úmrtnosti a zvýšení naděje na dožití bývá považováno zlepšení

⁵³⁷ K úmrtnosti obecně například L. DOKOUPIL – L. NESLÁDKOVÁ, *Charakteristické rysy*; P. HORSKÁ, *Rozdíl v úmrtnosti*.

⁵³⁸ Problematikou mortalitních krizí se zabývají L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj*, s. 70-75; Lumír DOKOUPIL – Ludmila FIALOVÁ – Eduard MAUR – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, Praha 1999, s. 61-75. K průběhu mortalitních krizí 18. století na jihu Čech nejnověji J. GRULICH, *Migrace*, s. 176-181.

hygieny a zásobování potravinami, teprve na konci 19. století se i v širších vrstvách obyvatelstva projeví pokroky v medicíně a zdravotní péči.⁵³⁹ Velmi dlouho trvalo, než se podařilo snížit míru kojenecké a dětské úmrtnosti, která brzdila nárůst počtu obyvatelstva, neboť jen přibližně polovina narozených dětí se dožila dospělosti.⁵⁴⁰ Vysoká mortalita ve venkovských rodinách redukovala počet potomků a způsobovala velké věkové rozdíly mezi přeživšími sourozenci.

Pelhřimovsko patřilo v celozemských průměrech k oblastem relativně málo postiženým kojeneckou úmrtností, přesto přibližně pětina dětí umírala před dovršením prvního roku života.⁵⁴¹ Počet zemřelých dětí a mladých lidí ve věku do 20 let na Novorychnovsku představoval průměrně asi třetinu počtu narozených. Z tabulky č. III.7. a grafu č. III.4. je patrné, že úmrtí kojenců po celé sledované období tvořila necelé tři desetiny počtu všech zemřelých. Podíl dětí a mládeže mladší dvaceti let na počtech zemřelých byl na počátku 19. století ještě výraznější, aby po roce 1825 zvolna klesl na přibližně jednu čtvrtinu všech úmrtí.⁵⁴² Nárůst počtu dospělých osob mezi umírajícími nepřímě svědčí o rostoucí naději na dožití v posledních desetiletích sledovaného období, kdy se podíl zesnulých nad dvacet let začal blížit polovině všech zemřelých.

⁵³⁹ Massimo Livi BACCI, *Populace v evropské historii*, Praha 2003, s. 178-179.

⁵⁴⁰ Dětskou úmrtností se obvykle rozumí mortalita osob ve věku 1-14 let, zvláštní výpočty se provádí pro děti tzv. nultého věku. E. MAUR, *Základy*, s. 137-140. V souladu s věkovou hranicí vymezující sirotky byl v předkládané práci tento mezník posunut až na dvacáté narozeniny.

⁵⁴¹ V 19. století se kojenecká úmrtnost (tj. úmrtnost dětí do 1 roku) v českých zemích v průměru pohybovala od 240 do 265 ‰. Nejvyšší byla v letech 1834 a 1843 (více než 290 ‰), nejnižší roku 1820 a 1844 (méně než 230 ‰). L. DOKOUPIL – L. NESLÁDKOVÁ, *Charakteristické rysy*, s. 193-206; A. ŠUBRTOVÁ, *Kojenecká úmrtnost*, s. 45-47. Srov. O. NOVÁKOVÁ, *Úmrtnost*; M. LENDEROVÁ – K. RÝDL, *Radostné dětství*, s. 266-302. Podle výpočtů Pavly Horské, vztahujících se k období konce 19. století, byla na Vysočině dětská úmrtnost relativně nízká. Pro Pelhřimov roku 1880 platí, že z tisíce živě narozených dětí do pěti let 402 zemřelo. P. HORSKÁ, *Historický vývoj*, s. 26.

⁵⁴² Srovnatelné údaje byly zjištěny pro farnost České Budějovice, kde v druhé polovině 18. století osoby mladší dvaceti let představovaly 57,7 % všech zemřelých. J. GRULICH, *Migrace*, s. 173-176. Podobně vypadala situace i v městských populacích Frýdku a Místku, kde podíl dětí na celkových počtech zemřelých v druhé polovině 18. století činil 59,5 % respektive 62,2 %, aby v první polovině 19. století klesl na shodných 56,1 %. Radek LIPOWSKI, *Dětská úmrtnost v populacích měst Frýdku a Místku v éře demografického přechodu od starého k novému reprodukčnímu režimu*, HD 31, 2007, s. 21-48, zde s. 22-30. Ve farnosti Libčany na přelomu 18 a 19. století osoby do dvaceti let tvořily přes 62,7 % zemřelých, v letech 1820-1849 jejich podíl klesl na 58,1 %. Alexandra ŠIKULOVÁ, *Vývoj úmrtnosti ve farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století (1785-1914)*, HD 35, 2011, s. 217-262, zde s. 232-234, 257-258.

Na základě zjištěných poznatků o vývoji obyvatelstva sledované oblasti lze vyslovit několik hypotéz ohledně vdovců, vdov a sirotků. Rostoucí počet obyvatelstva se odrážel ve zvýšení absolutních počtů ovdovělých mužů a žen a také osiřelých dětí. Stále ještě vysoká kojenecká a dětská úmrtnost do značné míry limitovala počty sirotků, neboť rodiče navzdory vlastní brzké smrti obvykle přežili některého ze svých potomků. V případě výraznějšího poklesu úmrtnosti osob mladších dvaceti let by byl při zachování stávající míry natality a dobových reprodukčních zvyklostí počet sirotků mnohonásobně vyšší.⁵⁴³

Fakt, že v druhé čtvrtině 19. století mírně vzrostl podíl zemřelých nad dvacet let, se mohl na počtu a věku osiřelých dětí odrazit dvojím způsobem. Stoupající naděje na dožití by mohla znamenat, že se více rodičů dočkalo dospělosti svých dětí. Tím pádem by počet sirotků poklesl, nebo by alespoň stoupl jejich průměrný věk v okamžiku osiření. Vzdávající střední délka života a snížení dětské úmrtnosti však mohly počty osiřelých zvýšit, neboť více dětí by mělo šanci přežít první, nejrizikovější roky života, a tedy přežít vlastní rodiče. Prodlužovat by se měla také délka manželství a tedy i věk právě ovdovělých osob, což by mohlo vést k nižšímu počtu nově uzavíraných sňatků vdov a vdovců. Vyslovené hypotézy je nutné potvrdit či zpřesnit konkrétním výzkumem neseným v kvantitativní rovině. Nelze ale ztrácet ze zřetele omezení daná charakterem statistického bádání a je třeba věnovat pozornost jednotlivým případům, které se mohly vysloveným generalizacím značně vymykat.

⁵⁴³ Omezování počtu potomků v rodinách bylo v českých zemích patrné od konce sedmdesátých let 19. století, ale až na počátku 20. století se úroveň manželské plodnosti snížila ve všech vrstvách obyvatelstva a na celém území. Plánované rodičovství s sebou neslo snížení věkových rozdílů mezi sourozenci, neboť většina dětí se narodila v prvních letech po uzavření manželství. L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 170-171.

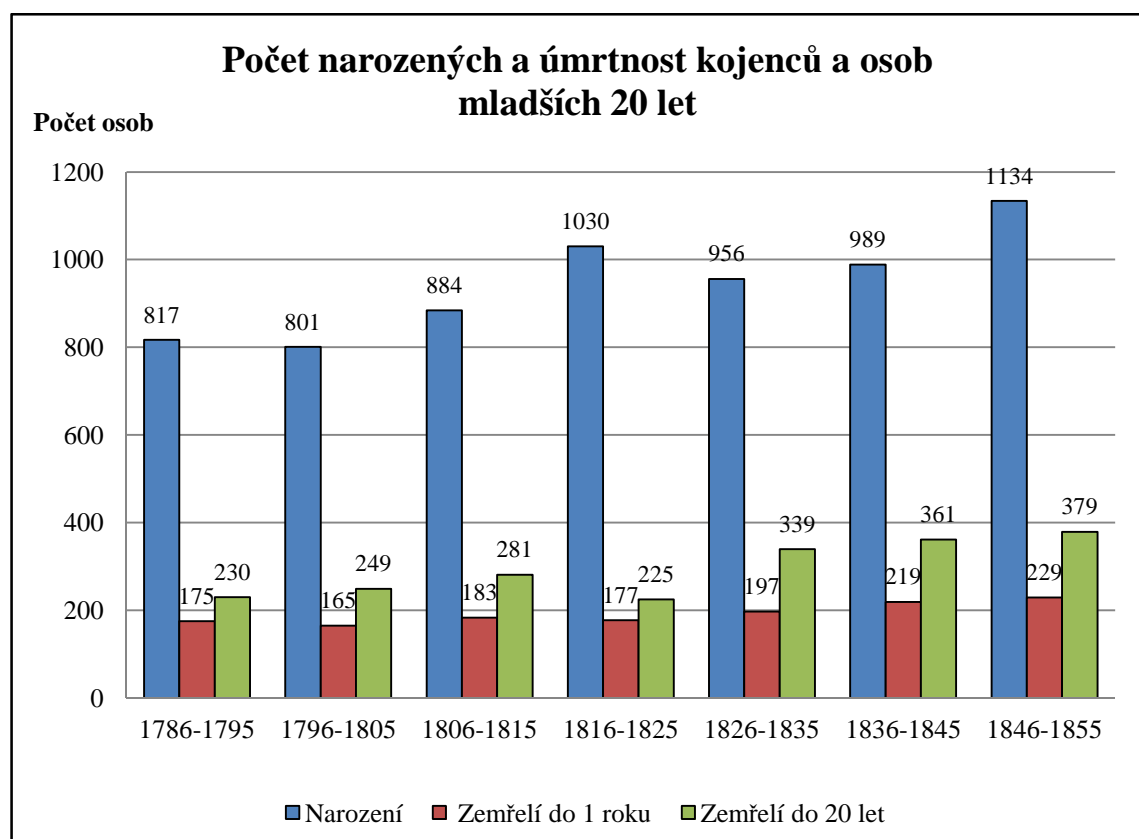
Tabulka č. III.6.

**Úmrtnost kojenců a osob mladších 20 let ve srovnání s počtem narozených
Novorychnovsko, 1786-1855**

OBDOBÍ	Narození	Zemřelí do 1 roku		Zemřelí od 1 do 20 let	
		počet	%	počet	%
1786-1795	817	175	21,4	230	28,2
1796-1805	801	165	20,6	249	31,1
1806-1815	884	183	20,7	281	31,8
1816-1825	1030	177	17,2	225	21,8
1826-1835	956	197	20,6	339	35,5
1836-1845	989	219	22,1	361	36,5
1846-1855	1134	229	20,2	379	33,4
Celkem	6611	1345	20,3	2064	31,2

Graf č. III.3.

**Srovnání počtu narozených, zemřelých do 1 roku a do 20 let věku
Novorychnovsko, 1786-1855**

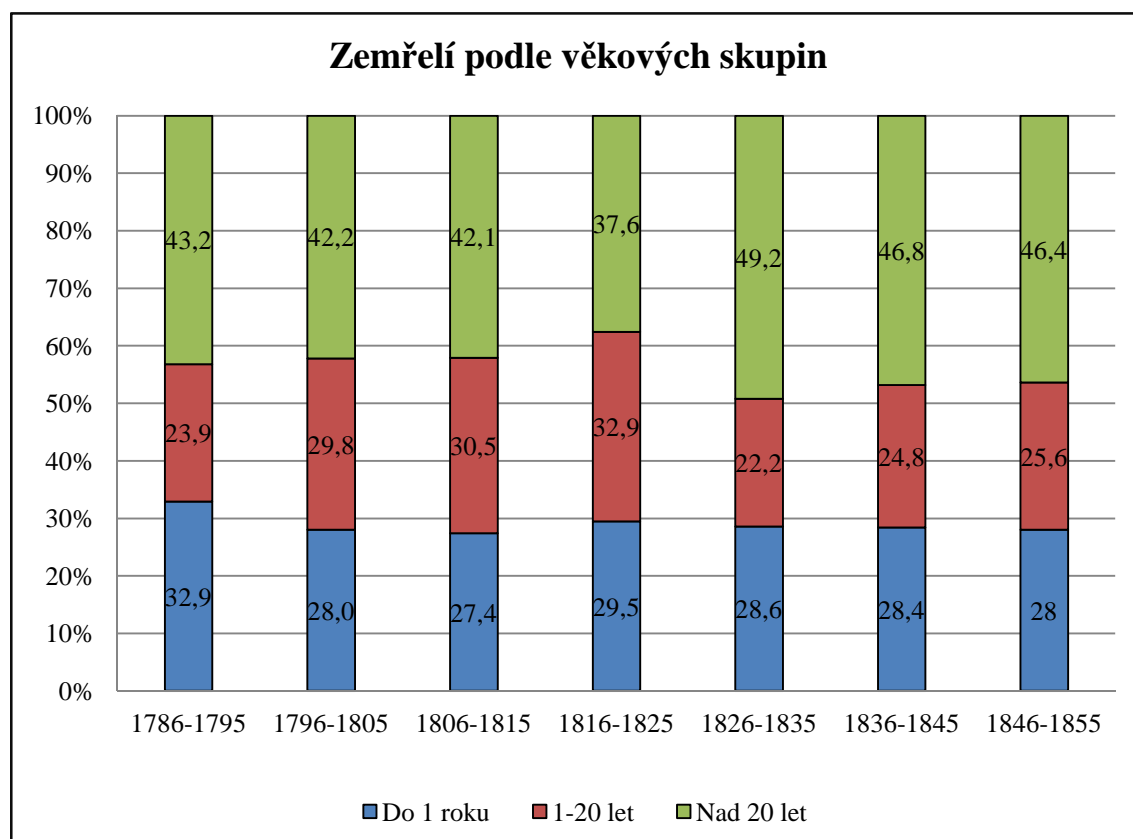
Tabulka č. III.7.

**Zemřelí podle věkových skupin
Novorychnovsko, 1786-1855**

OBDOBÍ	Zemřelí							
	do 1 roku		1-20 let		nad 20 let		všichni	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
1786-1795	175	32,9	127	23,9	230	43,2	532	100
1796-1805	165	28,0	176	29,8	249	42,2	590	100
1806-1815	183	27,4	203	30,5	281	42,1	667	100
1816-1825	177	29,5	197	32,9	225	37,6	599	100
1826-1835	197	28,6	153	22,2	339	49,2	689	100
1836-1845	219	28,4	191	24,8	361	46,8	771	100
1846-1855	229	28,0	209	25,6	379	46,4	817	100
Celkem	1345	28,8	1256	26,9	2064	44,3	4665	100

Graf č. III.4.

**Zemřelí podle věkových skupin
Novorychnovsko, 1786-1855**

IV. Neúplné rodiny v zrcadle historickodemografických výzkumů

Problematika neúplných rodin je jedním z ústředních témat demografických výzkumů. Ve vztahu k současnosti je bádána především z hlediska rozvodovosti,⁵⁴⁴ která však byla ještě na počátku předminulého století marginální záležitostí,⁵⁴⁵ neboť drtivá většina manželství se rozpadala v důsledku úmrtí jednoho z partnerů. V souvislosti se sledováním sňatečnosti a mortality je z historického hlediska studována i problematika vdovství a vdovectví. Takto koncipované výzkumy nahlízejí rozpad rodiny pouze z pohledu přeživšího manžela či manželky a jejich potomky ponechávají stranou.⁵⁴⁶

Zahraniční historiografie, zabývající se problematikou neúplných rodin, pracuje s řadou odlišných mezníků vymezujících dobu, po kterou byly děti závislé na rodičích, případně péči jiných osob. Badatelé, kteří věnují pozornost mládeži vyrůstající pod záštitou různých institucí, vnímají jako hraniční věk, kdy dítě definitivně opustilo brány ústavu, respektive jeho jméno zmizelo z příslušných písemností. Francouzští historici jako mezník užívají patnácté narozeniny, po kterých tamní právo umožňovalo sirotkům částečné osamostatnění.⁵⁴⁷

Pro účely demografických výzkumů je využívána i hranice pouhých deseti let, v jejímž rámci lze předpokládat, že všechny děti pobývaly u svých rodičů a není tedy třeba počítat se zkrácením způsobeným například odchodem do služby.⁵⁴⁸ K plnému osamostatnění od původní rodiny však za normálních okolností docházelo mnohem později. I když dítě ztratilo jednoho z rodičů v době, kdy se od něj očekávalo plné pracovní nasazení, mohla předčasná smrt otce nebo matky ovlivnit jeho start do života, například v souvislosti s převzetím usedlosti nebo vyplacením dědického podílu. Proto byl v rámci předkládané práce jako mezní stanoven dvacátý rok života dítěte.

⁵⁴⁴ Zdeněk PAVLÍK – Jitka RYCHTAŘÍKOVÁ – Alena ŠUBRTOVÁ, *Základy demografie*, Praha 1986, s. 268-286; Květa KALIBOVÁ – Zdeněk PAVLÍK – Alena VODÁKOVÁ, *Demografie (nejen) pro demografy*, Praha 2009³, s. 81-82 (heslo ovdovění), s. 132 (heslo vdovství).

⁵⁴⁵ Statistické sledování rozvodovosti bylo v Rakousku-Uhersku zahájeno v roce 1882, kdy jeden rozvod připadal na 210 000 obyvatel, v roce 1905 šlo o jeden rozvod na 104 000 obyvatel. Jiří PROKOPEC, *Manželství a rozvody v českých zemích v 19. století*, D 30, 1988, s. 310-313. Ještě na počátku dvacátých let 20. století se v důsledku rozvodu rozpadala pouze čtyři manželství ze sta. L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 395.

⁵⁴⁶ Výjimku představuje klasická demografická práce zkoumající problém osiření v USA na počátku 20. století; Alfred J. LOTKA, *Orphanhood in Relation to Demographic Factors. A Study in Population Analysis*, Metron 9, 1931, s. 37-77.

⁵⁴⁷ G. BRUNET, *So Many Orphans*; TÝŽ, *Le juge et l'orphelin*; O. FARON – J. RENARD, *The Varied Repercussions*.

⁵⁴⁸ P. LASLETT, *Family Life*; I. ROBIN-ROMERO, *Les orphelins de Paris*.

V zájmu sledování vývoje jednotlivých demografických ukazatelů bylo zkoumané období rozděleno do sedmi desetiletých cyklů začínajících rokem 1786. Zejména první studovaná desetiletí se v rámci srovnávacího výzkumu jeví jako problematická z důvodu faktické neexistence předcházejících matričních záznamů. Řadu údajů nebylo možné ověřit pomocí jiných zdrojů, nezbývalo tedy než pracovat například s uváděným úmrtním či sňatkovým věkem, který nemusí být zcela spolehlivý. Proto bylo v některých případech upuštěno od výpočtů průměrného věku či mediánu, které by nemohly vycházet z přesných údajů, a preferována byla práce s věkovými kategoriemi.

IV.1. Vdovy a vdovci ve venkovské populaci

Problematika ovdovění bývá z demografického hlediska zkoumána statistickými metodami spolu s úmrtností a sňatečností. Většinou je dávána do souvislosti s otázkou naděje na dožití, trvání manželství či struktury obyvatelstva podle rodinného stavu. Zejména historická demografie věnuje značnou pozornost otázce opětovných sňatků ovdovělých osob. Dosavadní výzkumy ukázaly, že ve starších populacích bývalo vdovství obvyklou záležitostí a ovdovělé ženy vždy početně převyšovaly muže nacházející se ve stejné životní situaci.⁵⁴⁹ Badatelé se shodují i na příčinách tohoto jevu, který způsoboval rozdílný sňatkový věk, kdy ženy vstupovaly do manželství obvykle mladší, a odlišný průměrný úmrtní věk, který přisuzoval ženám vyšší naději na dožití než mužům.⁵⁵⁰ Ovdovělí muži navíc snadněji uzavírali nová manželství. Teprve demografický vývoj 19. a 20. století odsunul význam vdovství do pozadí. Vyrůstající naděje na dožití způsobila, že počet mladých vdovců a vdov se snížil a ovdovění začalo být spojováno s obdobím stáří.⁵⁵¹

Tabulka č. IV.1. ukazuje počty vdov a vdovců v oblasti Novorychnovska na základě zповědního seznamu pro rok 1833. Ovdovělé ženy představovaly přibližně 3,5 % z celkového počtu obyvatel sledované oblasti. Bylo jich přibližně třikrát tolik než

⁵⁴⁹ I. BLOM, *The History of Widowhood*, s. 193; L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 164.

⁵⁵⁰ Konkrétní čísla lze s ohledem na nepřesnosti starších matrik uvést až v souvislosti s novějšími obdobími. Pro sedmdesátá léta 19. století bylo propočteno, že dvacetiletý muž měl naději dožít se 58,6 a žena 60,0 let. L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, Praha 1998, s. 190. Na tomto trendu mnoho nezměnila ani doložená nadúmrtnost žen v reprodukčním věku. P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR – M. STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří*, s. 390; P. HORSKÁ, *Rozdíl v úmrtnosti*; L. DOKOUPIL – L. NESLÁDKOVÁ, *Charakteristické rysy*; J. GRULICH, *Venkovská žena*, s. 227.

⁵⁵¹ I. BLOM, *The History of Widowhood*, s. 193.

ovdovělých mužů, kteří tvořili pouze 1,3 % obyvatel. Tato čísla se zdají být nízká,⁵⁵² ale vzhledem k tomu, že třetinu zaznamenaných tvořily děti mladší 12 let, lze říci, že vdovy představovaly přibližně desetinu dospělé ženské populace, zatímco vdovci asi 4 % dospělých mužů.⁵⁵³

Tabulka č. IV.1.

**Počet vdov a vdovců podle zpovědního seznamu
Novorychnovsko, 1833**

OBEC	Počet		
	obyvatel	vdov	vdovců
Dolní Hutě	82	7	1
Hojkov	284	12	2
Chaloupky	86	4	2
Lešov	192	5	1
Milíčov	295	12	4
Nový Rychnov	1191	30	14
Řeženčice	203	7	5
Těšenov	290	11	4
Trsov	78	4	2
CELKEM	2701	92	35

Celkově bylo na Novorychnovsku podchyceno 462 mužů a 632 žen, kteří v letech 1785-1855 alespoň jednou ovdověli, přičemž 33 vdovců a 29 vdov se během sledovaného období muselo se smrtí partnera vyrovnat dvakrát, jedna žena dokonce třikrát.⁵⁵⁴ Na tři manželství, která skončila úmrtím ženy, tedy připadala čtyři ukončená smrtí muže. V případě, že se jednalo o jejich první sňatek, strávili ovdovělí muži i ženy se zesnulým partnerem srovnatelně dlouhou dobu, přibližně 21 let.⁵⁵⁵ Ženy ale bývaly v okamžiku smrti svého protějšku o něco mladší. Průměrný věk při prvním ovdovění u mužů činil 51,5, zatímco u žen 49,3 roku. Hodnoty zjištěné pro jednotlivá desetiletí

⁵⁵² Olwen Hufton zdůrazňuje vysoký podíl vdov v populaci raně novověkých velkých měst na jihu Evropy, která osamělým ženám dávala příležitost k výdělku a zároveň jim umožňovala snížit životní náklady. Podle této autorky měly vdovy v jednotlivých evropských zemích průměrně tvořit asi 12 % hlav městských domácností. O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 343. Ve venkovském prostředí Dolních Rakous v první polovině 19. století vdovy tvořily 10,4 % populace, zatímco vdovci jen 5,2 %. Jim BROWN, *Becoming Widowed. Rural Widows in Lower Austria, 1788-1848*, HF 7, 2002, s. 117-124, zde s. 118-119. Výsledky z francouzského regionu Dombes však ukázaly poměrně vyrovnaný počet manželství ukončených smrtí muže a svazků, které skončily úmrtím ženy, srov. A. BIDEAU, *A Demographic and Social Analysis*, s. 32

⁵⁵³ Zpovědní seznamy zaznamenávají v závěrečných sumářích počty dětí mladších 12 let, které následně zahrnují do celkového počtu obyvatel.

⁵⁵⁴ V případě druhých manželství vdovců skončilo smrtí ženy celkem 51 svazků, ovšem 18 z nich až po roce 1855. Stejná situace nastala i u sedmi dvojnásobných vdov.

⁵⁵⁵ Průměrná délka prvního manželství u ovdovělých mužů činila 20,9 let (medián 20,7), u poprvé ovdovělých žen byla zjištěna průměrná délka manželství 21,0 let (medián 21,3).

sice kolísaly, avšak během zkoumaného období nedošlo k žádnému zásadnímu zvýšení průměrného věku právě ovdovělých osob. Stáří vdov se dokonce během druhé čtvrtiny 19. století mírně snížilo.

Tabulka č. IV.2.

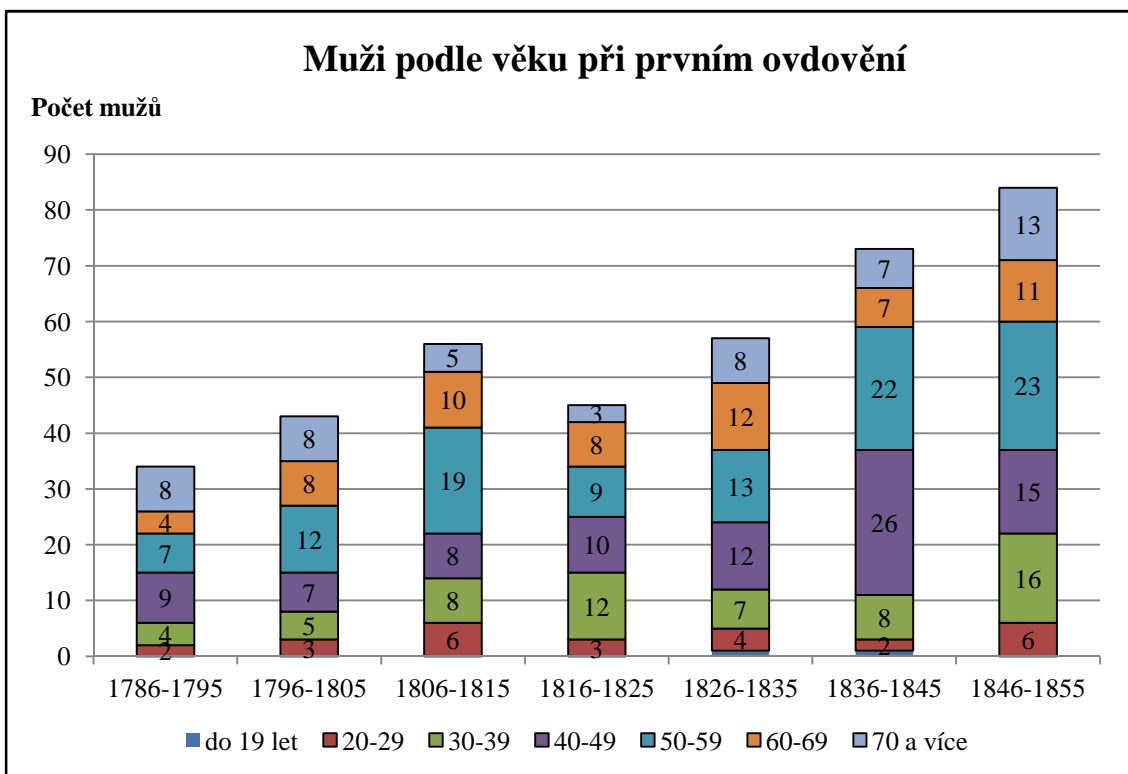
**Průměrný věk a medián při prvním ovdovění
Novorychnovsko, 1786-1855**

ROK OVDOVĚNÍ	Vdovci		Vdovy	
	průměr	medián	průměr	medián
1786-1795	54,2	52,5	48,8	46,8
1796-1805	54,1	53,5	51,2	53,5
1806-1815	51,2	52,0	50,3	51,5
1816-1825	48,0	47,0	51,4	53,0
1826-1835	51,9	52,0	49,5	51,7
1836-1845	51,5	49,8	48,9	48,5
1846-1855	51,2	51,7	47,5	47,0

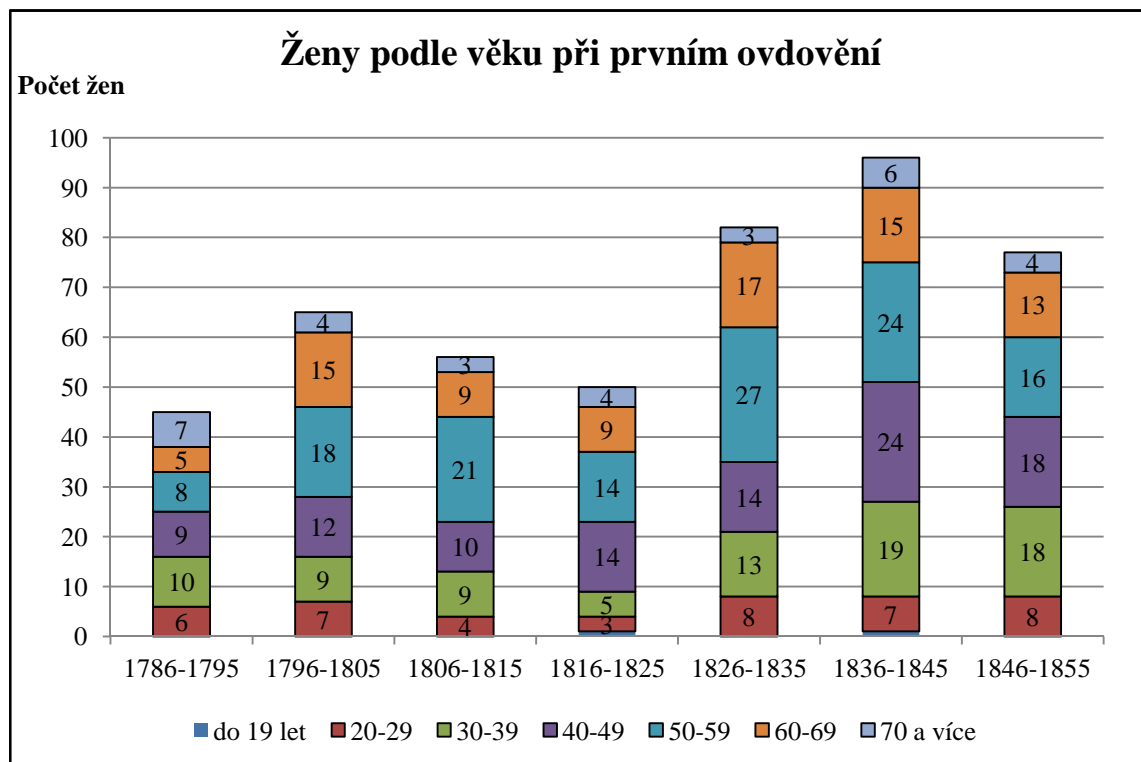
Tabulky č. IV.3. a IV.4. a grafy č. IV.3. a IV.4. zachycují podle jednotlivých věkových kategorií vdovce a vdovy, u kterých se podařilo zjistit věk při ovdovění. Čtvrtina osob se po boku svého protějšku dožila více než šedesáti let, ale takřka polovina ovdověla před dosažením padesátky. Rozdíl mezi vdovami a vdovci není příliš výrazný. Zejména ve dvou nejhojněji zastoupených věkových kategoriích, značících ovdovění mezi čtyřicátým a devětapadesátým rokem života, se podíl ovdovělých mužů a žen téměř nelišil. Nejcitelnější je rozdíl ve skupině osob ovdovělých po sedmdesátce, ve které byli vdovci zastoupeni 13,3 %, zatímco vdovy jen 6,6 %. Vysvětlení nabízí obvyklé věkové rozdíly mezi partnery a vyšší naděje na dožití v případě žen. Na prahu sedmdesátky buď už byly vdovami, nebo zemřely jako první až v době, kdy jejich pozůstalí partneři také dosáhli sedmdesáti let věku.⁵⁵⁶

⁵⁵⁶ Podobě i výzkum provedený pro regiony na východě Belgie prokázal, že muži byli v 75 letech z poloviny vdovci, zatímco u žen podobná situace nastávala o jedno desetiletí dříve. G. ALTER – C. CAPRON – M. NEVEN – M. ORIS, *When Dad Died*, s. 391-392.

Graf č. IV.1.
Muži podle věku při prvním ovdovění
 Novorychnovsko, 1786-1855

Graf č. IV.2.
Ženy podle věku při prvním ovdovění
 Novorychnovsko, 1786-1855

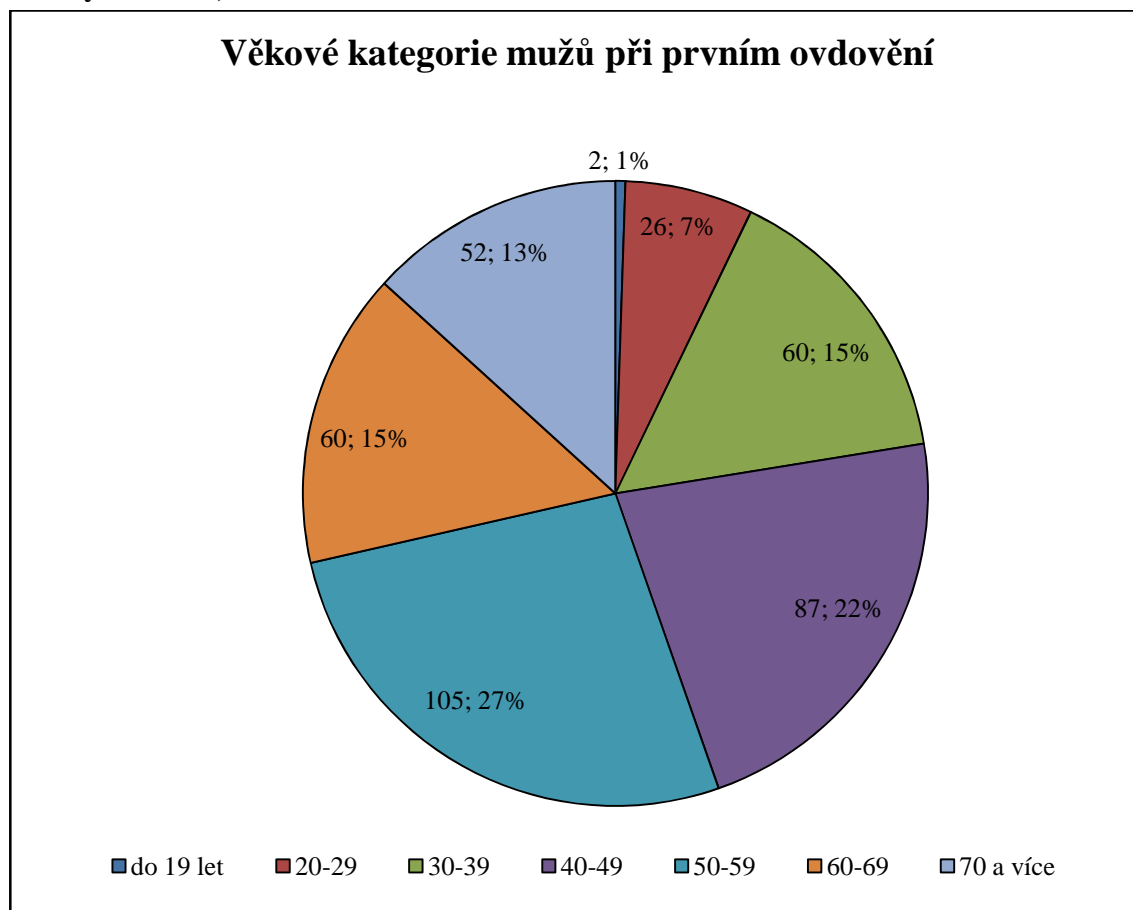
Tabulka č. IV.3.

**Věk při prvním ovdovění mužů
Novorychnovsko, 1786-1855**

ROK OVDOVĚNÍ	Ovdověli ve věku														Celkem	
	do 19 let		20-29		30-39		40-49		50-59		60-69		70 a více		poč.	%
	poč.	%	poč.	%	poč.	%	poč.	%	poč.	%	poč.	%	poč.	%		
1786-1795	-	-	2	5,9	4	11,8	9	26,5	7	20,5	4	11,8	8	23,5	34	100
1796-1805	-	-	3	7,0	5	11,6	7	16,3	12	27,9	8	18,6	8	18,6	43	100
1806-1815	-	-	6	10,7	8	14,3	8	14,3	19	33,9	10	17,9	5	8,9	56	100
1816-1825	-	-	3	6,7	12	26,6	10	22,2	9	20,0	8	17,8	3	6,7	45	100
1826-1835	1	1,7	4	7,0	7	12,3	12	21,1	13	22,8	12	21,1	8	14,0	57	100
1836-1845	1	1,3	2	2,7	8	10,9	26	35,6	22	30,1	7	9,7	7	9,7	73	100
1846-1855	-	-	6	7,1	16	19,0	15	17,9	23	27,4	11	13,1	13	15,5	84	100
Celkem	2	0,5	26	6,6	60	15,3	87	22,2	105	26,8	60	15,3	52	13,3	392	100

Graf č. IV.3.

**Průměrný věk při prvním ovdovění mužů
Novorychnovsko, 1786-1855**

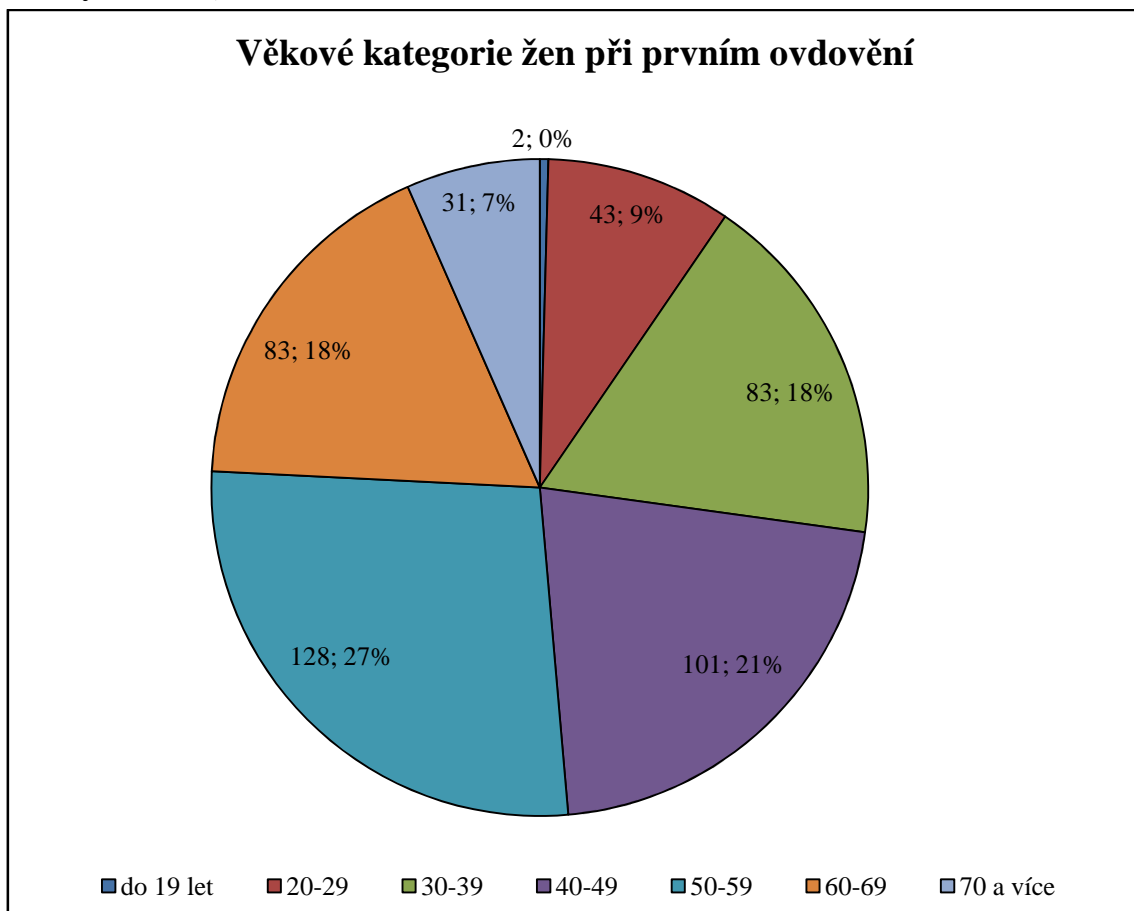
Tabulka č. IV.4.

**Věk při prvním ovdovění žen
Novorychnovsko, 1786-1855**

ROK OVDOVĚNÍ	Ovdověly ve věku															
	do 19 let		20-29		30-39		40-49		50-59		60-69		70 a více		Celkem	
	poč.	%	poč.	%	poč.	%	poč.	%	poč.	%	poč.	%	poč.	%	poč.	%
1786-1795	-	-	6	13,3	10	22,2	9	20	8	17,8	5	11,1	7	15,6	45	100
1796-1805	-	-	7	10,8	9	13,8	12	18,4	18	27,7	15	23,1	4	6,2	65	100
1806-1815	-	-	4	7,1	9	16,1	10	17,9	21	37,5	9	16,1	3	5,3	56	100
1816-1825	1	2	3	6,0	5	10,0	14	28,0	14	28,0	9	18,0	4	8,0	50	100
1826-1835	-	-	8	9,8	13	15,8	14	17,1	27	32,9	17	20,7	3	3,7	82	100
1836-1845	1	1	7	7,3	19	19,8	24	25,0	24	25,0	15	15,6	6	6,3	96	100
1846-1855	-	-	8	10,3	18	23,4	18	23,4	16	20,8	13	16,9	4	5,2	77	100
Celkem	2	0,4	43	9,1	83	17,6	101	21,6	128	27,1	83	17,6	31	6,6	471	100

Graf č. IV.4.

**Průměrný věk při prvním ovdovění žen
Novorychnovsko, 1786-1855**

Věk při druhém ovdovění byl u mužů i žen samozřejmě vyšší než v době, kdy ztratili protějšek poprvé, ale rozdíl mezi dvojnásobnými vdovci a vdovami nebyl příliš velký. Muži znovu ovdověli v průměru v 59,1 letech, zatímco ženy v 56,0 letech.⁵⁵⁷ Výrazněji se ovšem lišila doba strávená v novém partnerském svazku. V případě opětovného ovdovění muže se délka druhého manželství příliš nelišila od doby trvání prvního vztahu a představovala asi dvacet let. Naproti tomu ženy měly šanci strávit ve druhém manželství o šest nebo sedm let více než v prvním svazku.⁵⁵⁸

Tabulka č. IV.5.

**Věk při druhém ovdovění mužů
Novorychnovsko, 1786-1855**

ROK OVDOVĚNÍ	Počet celkem	OVDOVĚLI VE VĚKU					
		20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70 a více
1786-1795	1	-	-	1	-	-	-
1796-1805	0	-	-	-	-	-	-
1806-1815	4	-	-	-	1	2	1
1816-1825	4	-	1	-	1	1	1
1826-1835	6	-	2	-	3	1	-
1836-1845	6	1	-	1	2	2	-
1846-1855	9	-	-	-	5	2	2
Celkem	30	1	3	2	12	8	4

Tabulka č. IV.6.

**Věk při druhém ovdovění žen
Novorychnovsko, 1786-1855**

ROK OVDOVĚNÍ	Počet celkem	OVDOVĚLY VE VĚKU					
		20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70 a více
1786-1795	2	1	-	-	1	-	-
1796-1805	3	-	-	2	1	-	-
1806-1815	5	-	-	2	3	-	-
1816-1825	1	-	-	1	-	-	-
1826-1835	2	-	-	1	-	-	1
1836-1845	5	-	1	1	1	1	1
1846-1855	4	-	-	1	2	1	-
Celkem	22	1	1	8	8	2	2

⁵⁵⁷ Věk při druhém ovdovění byl zjištěn v případě 30 mužů z 33, kteří podruhé ovdověli do roku 1855, a pro 22 vdov.

⁵⁵⁸ V případě druhých manželství vdovců, které opět ukončila smrt ženy, činila průměrná délka manželství 19,5 roku a medián 20,8 roku (v prvních svazcích tyto hodnoty představovaly 20,9 a 20,7 let). Ženy podruhé ovdověly v průměru po 27,3 letech manželství, medián činil 28,5 let (v případě prvních manželství to bylo 21,0 a 21,3 let).

Z demografického i sociálního hlediska měla větší význam ovdovění mladších osob. Předčasný rozpad párů v reprodukčním věku se odrážel v populačním vývoji, neboť přerušoval řadu početí, ke kterým mohlo během manželství dojít.⁵⁵⁹ Zároveň v takových případech docházelo k zásadní transformaci rodinných struktur v důsledku nových sňatků nebo rozdělování společného majetku. Pokud nebylo období vdovství zakončeno opětovným sňatkem, trvalo v případě mužů přibližně osm až devět let, zatímco u žen o tři nebo čtyři roky déle.⁵⁶⁰ Za těmito údaji se ovšem skrývají velké rozdíly mezi osudy jednotlivců. Zatímco řada ovdovělých nepřežila svůj protějšek ani o rok, vdovství některých lidí trvalo i desítky let.⁵⁶¹ V případě nízkého věku zemřelého otce či matky bylo přežití ovdovělého rodiče klíčové pro děti, které byly dosud příliš malé. Dlouhá léta osamocenému životu stárnoucího vdovce či vdovy naopak mohla znamenat závislost na dalších členech rodiny.

Je mimořádně zajímavé sledovat úmrtní věk vdovců a vdov v porovnání s jejich protějšky, kteří je předešli.⁵⁶² Ovdovělí muži pohřbívali manželky, kterým bylo průměrně 49 let, a sami umírali přibližně v 68 letech. Úmrtní věk vdov byl zhruba stejný jako v případě vdovců, avšak jejich manželé odcházeli průměrně v 57 letech. Rozdíl mezi stářím umírajících vdaných žen a vdov byl výrazně vyšší než u ženatých mužů a vdovců.⁵⁶³ Lze tak doložit jev, který historická demografie popsala jako nadúmrtnost žen v produktivním věku, jež je patrný z věkové struktury starších populací.⁵⁶⁴

Za hlavní příčinu vysoké ženské mortality bývala považována zdravotní rizika spjatá s těhotenstvími a porody. Novější výzkumy prokázaly, že přímý efekt mateřské

⁵⁵⁹ Diskuzi o významu ovdovění a druhých sňatků v populačním vývoji přibližují P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR – M. STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří*, s. 310-315.

⁵⁶⁰ Průměrná délka vdovství mužů činila 8,7 let (medián 7,5), v jednotlivých desetiletích kolísala mezi 8,2-9,7 lety (medián 7,4-9,5). Ženy byly průměrně vdovami 12,7 let (medián 10,0), průměrné hodnoty pro jednotlivá desetiletí kolísaly mezi 11,9-13,3 lety (medián 7,9-12,0). Případné druhé vdovství mužů trvalo průměrně 11,1 let (medián 9,8), u žen to bylo 13,0 let (medián 10,8). V kolísajících hodnotách vypočítaných pro jednotlivá desetiletí přitom nebyl vysledován zřetelný vývojový posun.

⁵⁶¹ Nejdelší zaznamenané vdovství muže trvalo 31 let, jedna žena přežila svého manžela o 47 let.

⁵⁶² U osob zemřelých v prvních sledovaných desetiletích nezbyvá než pracovat s věkem zapsaným v matrikách zemřelých, který nelze konfrontovat s jinými zdroji. Z tohoto důvodu je třeba na uváděné údaje o úmrtním věku pohlížet s opatrností.

⁵⁶³ Vyšší úmrtnost žen byla zjištěna i ve farnosti Libčany, kde v letech 1785-1849 zemřelo 296 žen ve věku 20-44 let, ale jen 228 stejně starých mužů. A. ŠIKULOVÁ, *Vývoj úmrtnosti*, s. 233.

⁵⁶⁴ Srov. J. GRULICH, *Venkovská žena*, s. 227.

úmrtnosti nebyl tak výrazný, jak se dříve soudilo. Ženy středních let umíraly častěji než stejně staří muži vlivem celkových životních podmínek. Podepisovala se na nich těžká práce a nedostatečná výživa, jejichž důsledky se prohlubovaly s opakovaným mateřstvím. Podtrhnout je třeba i kulturně podmíněné genderové rozdíly, například povinnost žen pečovat o nemocné, což s sebou neslo nebezpečí nákazy, nebo zvyk zajišťovat nejlepší stravu i pohodlí hlavě rodiny, tedy muži.⁵⁶⁵

Všechny zmiňované faktory týkající se manželství, vdovectví a vdovství měly vliv na to, zda mezi pozůstalými příbuznými umírajícího muže či ženy budou i nezletilé děti. Pravděpodobnost přítomnosti nezaopatřeného potomka byla samozřejmě tím vyšší, čím nižší byl úmrtní věk jeho rodiče. Zatímco plodnost žen jednoznačně určovaly biologické faktory, v případě mužů byla situace komplikovanější. Pokud uzavřeli sňatek s výrazně mladší partnerkou, mohli mít v pokročilém věku několik dětí, jejichž dospělosti se nemuseli dožít.

IV.2. Osíření

Francouzský historik Guy Brunet, přední odborník na problematiku osíření, konstatoval, že pro dítě žijící v Evropě minulých staletí nebylo nic obvyklejšího než ztráta rodičů.⁵⁶⁶ Výzkumy založené na rekonstrukci rodin napříč Evropou prokázaly, že v raném novověku až polovina lidí stojících na prahu dospělosti postrádala alespoň jednoho z rodičů.⁵⁶⁷ Situace se začala měnit až v průběhu 19. století, především jeho druhé poloviny.

⁵⁶⁵ Problematikou nadúmrtnosti žen v období puberty a v produktivním věku v Evropě od 17. do počátku 20. století se zabýval Dominique Tabutin. Dospěl k závěru, že zvýšená mortalita byla dána celkově horšími podmínkami života žen, které se stávaly náchylnějšími k různým nemocem. Dominique TABUTIN, *La surmortalité féminine en Europe avant 1940*, Population 33, 1978, s. 12-148. Srov. P. HORSKÁ, *Rozdíl v úmrtnosti*; P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR – M. STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří*, s. 390-392; N. PELLEGRIN – C. H. WINN, *Veuf, veuves et veuvage*, s. 8. Na příkladu Novorychnovska se nepodařilo doložit, že by nadúmrtnost žen způsobila výraznou převahu mužů mezi ovdovělými osobami mladšími 40 let, jíž by bylo možné zdůvodnit vyšší sňatečnost vdovců. Srov. Jean Pierre BARDET – Scarlett BEAUVALET, *L'historien à l'épreuve de ses sources: le remariage à Paris au XVIIIe siècle*, in: Christophe Duhamelle – Jürgen Schlumbohm (edd.), *Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Musters und Strategien*, Göttingen 2003, s. 341-362, zde s. 343-344.

⁵⁶⁶ G. BRUNET, *Le juge et l'orphelin*, s. 225.

⁵⁶⁷ Peter Laslett v této souvislosti cituje zprávu Williama Sampsona z let 1676-1688, podle které měla být třetina anglických dětí sirotky. Sám na základě výzkumů populace Manchesteru uvádí, že vzhledem k vysoké úmrtnosti zde osířela celá polovina dětí; P. LASLETT, *Parental deprivation*, s. 160-165. Pro Paříž 17. a 18. století se udává podíl osířelých mezi dětmi do deseti let přibližně 10 %; I. ROBIN-ROMERO, *Les établissements*, s. 446. Ve francouzském regionu Dombes, který se nachází severovýchodně od Lyonu, v první polovině 19. století 55 % snoubenců nemělo v okamžiku svatby

Teprve po roce 1900 osiření jakožto fenomén postihující široké vrstvy obyvatelstva postupně vymizelo a stalo se víceméně ojedinělou záležitostí.

Jedním z důvodů této skutečnosti byla nižší naděje na dožití a vysoká míra úmrtnosti osob v produktivním věku ve starších populacích. Dostupné údaje pro české země uvádějí pro polovinu 18. století naději na dožití pro patnáctileté osoby 54-58 let.⁵⁶⁸ K výrazným výkyvům úmrtnosti samozřejmě docházelo v období epidemií či mortalitních krizí, které postihovaly všechny věkové kategorie obyvatelstva. Velký počet osiřelých dětí však do značné míry neurčovala úmrtnost, ale spíše natalita či přesněji reprodukční zvyklosti obyvatelstva starších populací. Snížení počtu sirotků od konce 19. století koresponduje s příchodem nového demografického režimu a s nástupem plánovaného rodičovství.

Termínem *starý* nebo také *křehký* demografický režim se definuje způsob lidské reprodukce, který se vyznačuje vysokou mortalitou, prudkými výkyvy úmrtnosti a zároveň vysokou a neregulovanou manželskou porodností.⁵⁶⁹ Přechodem k novému demografickému režimu je míněno pozvolné snížení úmrtnosti a zahájení regulace plodnosti i v nižších společenských vrstvách.⁵⁷⁰ Spolu se změnami v ekonomické

otce, 49 % matku a celých 33 % bylo úplnými sirotky, srov. G. BRUNET, *So Many Orphans*, s. 4. Výzkum matrik východofrancouzské farnosti St. Trivier z let 1720-1869 prokázal, že 31 % desetiletých dětí nemělo otce, 24 % matku a desetina již byla úplnými sirotky; G. BRUNET, *Le juge et l'orphelin*, s. 226-228. V nedalekém Haut Bugey v letech 1840-1910 do třináctých narozenin osiřelo 12,8 % dětí; A. BIDEAU – G. BRUNET, *The Family, the Village and the Orphan*, s. 351. V Toskánsku v polovině 19. století bylo osiřelých 18 % dětí mladších 13 let, a to především kvůli epidemii cholery. M. BRESCHI – M. MANFREDINI, *Parental Loss*, s. 372. Porovnání situace v normanském Vernonu a severoitalském Miláně konce 19. století přineslo srovnatelné výsledky, neboť v obou lokalitách do 15 let věku osiřela více než čtvrtina dětí; O. FARON – J. RENARD, *The varied repercussions*, s. 219. Ve venkovské společnosti raně novověké Kastilie do dvacátých narozenin osiřely takřka dvě pětiny dětí; David E. VASSBERG, *Orphans and Adoption in Early Modern Castilian Villages*, HF 3, 1998, s. 441-458. Pro švédské prostředí na konci napoleonských válek bylo zjištěno, že pouhých 40 % patnáctiletých mělo oba rodiče; B. PERSSON – L. ÖBERG, *Foster-children and the Swedish State*, s. 52. Obecněji k osiření jako demografickému problému populací raného novověku Andreas GESTRICH – Jens-Uwe KRAUSE – Michael MITTERAUER, *Geschichte der Familie*, Stuttgart 2003, s. 625-627.

⁵⁶⁸ L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 190.

⁵⁶⁹ Eduard MAUR, *Počátky demografického přechodu v Evropě*, in: Svatava Raková – Christian Lequesne (edd.), *Jakou Evropu ohlašovala bitva u Slavkova?*, Praha 2006, s. 125-137. K demografickému vývoji Evropy v období nejvýznamnějších demografických změn srov. zásadní práci Jean Pierre BARDET – Jacques DUPAQUIER (edd.), *Histoires des populations de l'Europe II. La révolution démographique 1750-1914*, Paris 1998.

⁵⁷⁰ Rozšíření antikoncepčních praktik v souvislosti s klasickým malthusianstvím a neomalthusianstvím a jejich vliv na změnu demografického režimu přibližuje Alena ŠUBRTOVÁ, *Dějiny populačního myšlení a populačních teorií*, Praha 1989, zejména s. 261-306.

a sociální oblasti se postupně zcela proměnil rodinný život i postoje k lidské existenci a 19. století se tak mohlo stát *stoletím rodiny*.⁵⁷¹ Snížení kojenecké a dětské úmrtnosti, způsobené mimo jiné očkovaním a lepší péčí o malé děti, vedlo k poklesu manželské plodnosti a plánovanému rodičovství. Počet dětí připadajících na jedno manželství se v důsledku uvedených skutečností snížil a jejich narození bylo nasměrováno do prvních let po uzavření sňatku.

Ještě na přelomu 18. a 19. století byl demografický přechod v českých zemích teprve v počátcích. Proces lidské reprodukce a průběh životního cyklu odpovídal *křehkému demografickému režimu*, charakteristickému pro tradiční, předindustriální společnost.⁵⁷² Pro venkovské rodiny byl ještě v první polovině 19. století typický velký počet narozených potomků, kteří přicházeli na svět v průběhu celého plodného období ženy v pravidelných dvou až tříletých intervalech.⁵⁷³ V jednom manželství se mohlo narodit i jedenáct dětí, ačkoli jen asi polovina z nich se dožila dospělosti. Nejmladší potomci se rodily v době, kdy jejich matky překročily čtyřicetku a otcové bývali ještě o něco starší. Právě tyto děti pak často zasáhla smrt rodičů v dětském věku, zatímco jejich starší sourozenci již dospěli.

Ve zkoumaném regionu byly v průběhu sledovaného období patrné změny v počtu i struktuře obyvatelstva, avšak k zásadní proměně demografického režimu či způsobu reprodukce, která by výrazně ovlivnila riziko osiření u právě narozených dětí, dosud nedošlo. Stoupal sice sňatkový věk, avšak v manželstvích nedocházelo k úmyslné regulaci porodnosti, takže poslední dítě v rodině stále přicházelo na svět se značným odstupem za svými nejstaršími sourozenci.

Provedený výzkum potvrdil, že osiření bývalo velmi obvyklé. V období let 1785 až 1855 bylo na Novorychnovsku uzavřeno 1162 sňatků, databáze sirotek zachytila 1207 dětí ze 485 rodin osiřelých ve stejném období. Přibližně čtyři z deseti uzavřených manželství tedy skončila smrtí jednoho z partnerů v době, kdy někteří z jejich potomků ještě nedosáhli dospělosti.

⁵⁷¹ Philippe ARIÉS – Georges DUBY (edd.), *Histoire de la vie privée IV. De la Révolution à la Grande Guerre*, Paris 1987, především s. 90-116.

⁵⁷² E. MAUR, *Počátky*, s. 10.

⁵⁷³ L. FIALOVÁ, *Vývoj*, s. 207. Na přelomu 18. a 19. století na jeden sňatek připadalo v průměru 4,5 dítěte, v druhé čtvrtině 19. století se jednalo přibližně o čtyři děti. L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj*, s. 70.

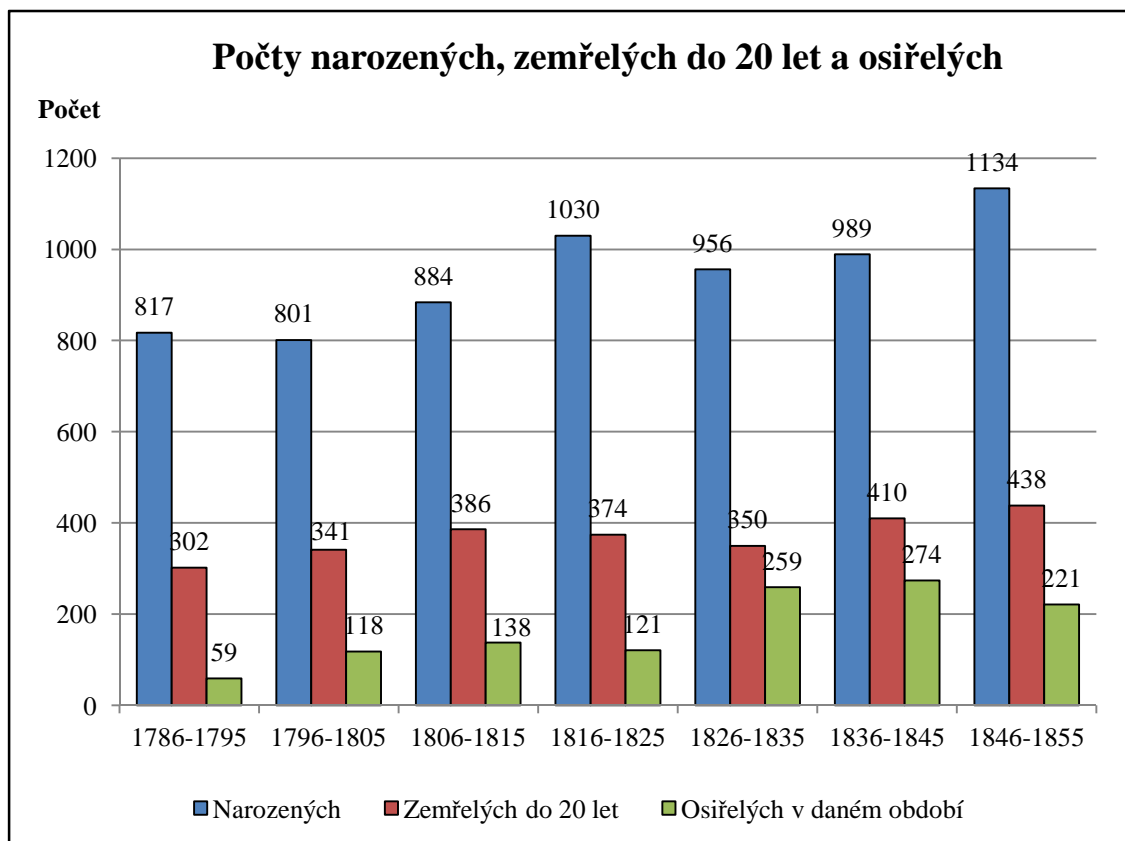
Tabulka č. IV.7.

**Srovnání počtu narozených, zemřelých do 20 let a osiřelých podle časových období
Novorychnovsko, 1786-1855**

OBDOBÍ	Počet dětí				
	narozených	zemřelých do 20 let		osiřelých v daném roce	
		počet	% z počtu narozených	počet	% z počtu narozených
1786-1795	817	302	37,0	59	7,2
1796-1805	801	341	42,6	118	14,7
1806-1815	884	386	43,7	138	15,6
1816-1825	1030	374	36,3	121	11,8
1826-1835	956	350	36,6	259	27,1
1836-1845	989	410	41,5	274	27,7
1846-1855	1134	438	38,6	221	19,5
Celkem	6611	2601	39,3	1190	18,0

Graf č. IV.5.

**Srovnání počtu narozených, zemřelých do 20 let a osiřelých
Novorychnovsko, 1786-1855**

Tabulka č. IV.7. a graf č. IV.5. ukazují srovnání počtu všech narozených dětí, zemřelých do dvaceti let věku a osiřelých dětí podle desetiletí. Počet osiření se pohyboval v rozmezí 11,7-27,7 % počtu narozených,⁵⁷⁴ takže pravděpodobnost ztráty jednoho

⁵⁷⁴ Údaj pro první zkoumané desetiletí není zcela hodnověrný z důvodu chybějících matričních záznamů z období před rokem 1785.

z rodičů byla po celé sledované období velmi vysoká. Z manželských dětí narozených po roce 1785 do konce roku 1855 osiřela pětina. Je ovšem třeba vzít v potaz vysokou dětskou úmrtnost, která způsobovala, že rodiče mnohdy přežívali své potomky.

Tabulka č. IV.8.

**Podíl osiřelých na celkovém počtu manželsky narozených dětí
Novorychnovsko, 1786-1855**

OBDOBÍ	Manželsky narozené děti	Osiřeli do konce roku 1855	
		počet	% z počtu narozených
1786-1795	770	147	19,1
1796-1805	770	131	17,0
1806-1815	800	157	19,6
1816-1825	923	255	27,6
1826-1835	879	272	30,9
1836-1845	900	161	17,9
1846-1855	1060	51	4,8
Celkem	6102	1174	19,2

Pokud je zohledněna i mortalita osob mladších dvaceti let, lze odhadnout, že více než třetina přeživších dětí v průběhu dětství či dospívání osiřela. Absolutní počty osiřelých dětí se zvyšovaly v souladu s nárůstem počtu obyvatelstva. Období druhé čtvrtiny 19. století však přineslo i relativní nárůst počtu sirotků. Nejvíce dětí mladších dvaceti let ztratilo otce či matku ve třicátých letech 19. století, kdy nakrátko výrazně stoupla mortalita osob v produktivním věku,⁵⁷⁵ zatímco dětská úmrtnost mírně poklesla.⁵⁷⁶

V průběhu sledovaných desetiletí kolísal i počet rodin osiřelých po otci a po matce, ačkoli celkový počet sirotků za celé zkoumané období byl takřka shodný. Otce předčasně ztratilo 612 osob z 231 rodin, naproti tomu matka chyběla v 254 rodinách 595 dětem. Celkem 153 dětí (12,7 %) před dosažením dvacátého roku života přišlo o oba dva rodiče, 65 z nich zemřel nejdříve otec, ostatním 88 nejprve matka. Ačkoli v celkových počtech na pět vdovců připadalo více než šest vdov,⁵⁷⁷ poměr osiřelých rodin byl mnohem vyrovnanější a dokonce se obracel: na deset úmrtí matky nedospělých dětí připadalo jen devět osiření po otci.

Zdůvodnění je třeba hledat v nadúmrtnosti žen ve středním věku, kvůli které bylo o něco pravděpodobnější, že manželství s nezletilými potomky ukončí smrt ženy.

⁵⁷⁵ Na základě diagnóz, uváděných jako příčina úmrtí ve studovaných matrikách zemřelých, nebylo ve sledovaném období rozpoznáno žádné epidemické onemocnění, kterým by bylo možné zdůvodnit nárůst mortality dospělých osob.

⁵⁷⁶ Srov. tabulky č. IV.17 a IV.18. a grafy č. IV.10 a IV.11.

⁵⁷⁷ Pokud jsou brány v úvahu celkové počty ovdovělých osob vložených do databáze, vychází poměr vdovců a vdov 1 : 1,37 (462 mužů na 632 žen). Jsou-li zahrnuta i opakovaná ovdovění, činí zmiňovaný poměr 1 : 1,33 (496 mužských na 663 ženských ovdovění).

Umírajícím mužů, zanechávajícím po sobě vdovy a nedospělé děti, bylo v průměru 50,5 let. Průměrný úmrtní věk vdaných žen, které měly dosud nezletilé potomky, byl jen 42,3 let. Úměrně tomu, že otcové rodin umírali o osm let starší než matky, zanechávali větší počet nezaopatřených dětí. Průměrně na rodinu osiřelou po otci připadalo 3,6 žijících potomků, z toho bylo 2,6 sirotků mladších dvaceti let. Tam, kde zemřela matka, se nacházelo v průměru 3,2 dětí, z nichž 2,3 dosud nedosáhly dospělosti.

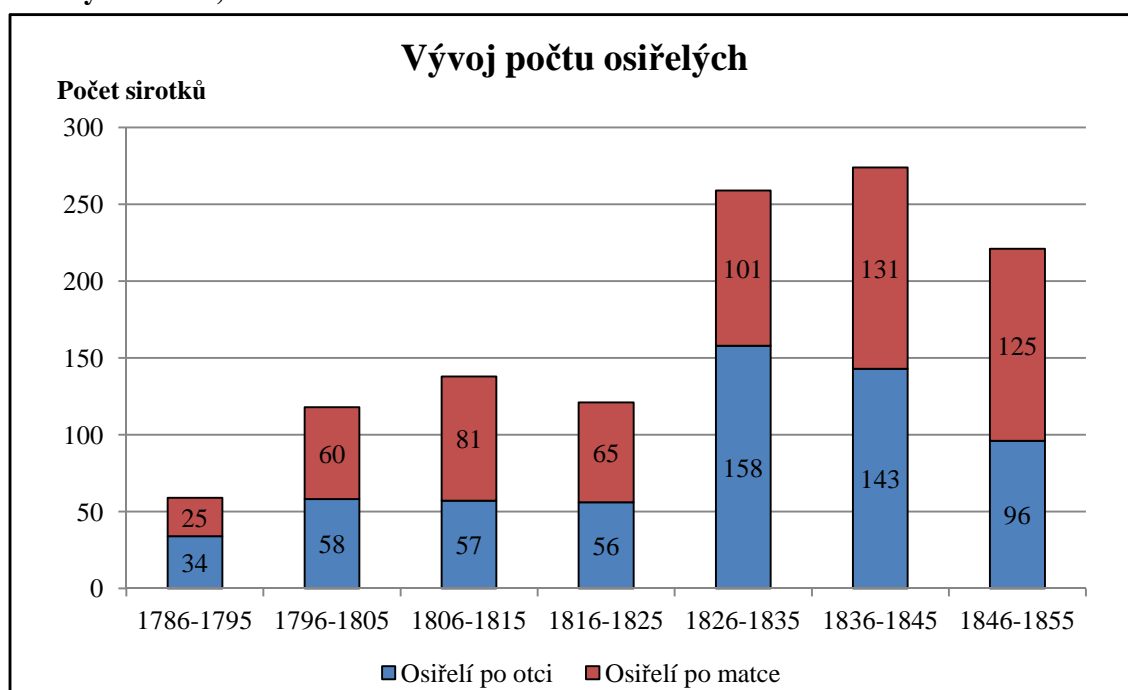
Tabulka č. IV.9.

**Počet dětí mladších 20 let připadajících na jednu rodinu
Novorychnovsko, 1786-1855**

ROK OSŘENÍ	Osiřelo po otci			Osiřelo po matce			Osiřelo celkem		
	Dětí	Rodin	Dětí na rodinu	Dětí	Rodin	Dětí na rodinu	Dětí	Rodin	Dětí na rodinu
1786-1795	34	11	3,1	25	14	1,8	59	25	2,2
1796-1805	58	24	2,4	60	26	2,3	118	50	2,4
1806-1815	57	25	2,3	81	35	2,3	138	60	2,3
1816-1825	56	24	2,3	65	30	2,2	121	54	2,2
1826-1835	158	52	3,0	101	39	2,6	259	91	2,9
1836-1845	143	53	2,7	131	50	2,6	274	103	2,6
1846-1855	96	38	2,5	125	57	2,2	221	95	2,3
Nejasné	10	4	2,5	7	3	2,3	17	7	2,4
Celkem	612	231	2,6	595	254	2,3	1207	485	2,5

Graf č. IV.6.

**Vývoj počtu osiřelých dětí podle jednotlivých desetiletí
Novorychnovsko, 1786-1855**

Průměrný počet nezletilých dětí, připadajících na osiřelou rodinu, se v jednotlivých desetiletích takřka neproměňoval a kolísal okolo hodnoty 2,3. Pouze ve třicátých letech 19. století se v důsledku zvýšené úmrtnosti dospělých osob vyšplhal na 2,9 dětí na rodinu. Měnil se však v souvislosti se socioprofesioním zařazením rodičů sirotků. Zatímco v selských a chalupnických rodinách se po smrti otce nebo matky nacházelo 2,7 respektive 2,6 nezletilých dětí, u domkářů a řemeslníků tato hodnota klesala na 2,3 respektive na 2,2. Pouze dva nezaopatření sirotci zůstávali po zemřelých podruzích a podruhyních.

Tabulka č. IV.10.

**Počty osiřelých dětí mladších dvaceti let podle sociálního postavení rodičů
Novorychnovsko, 1785-1855**

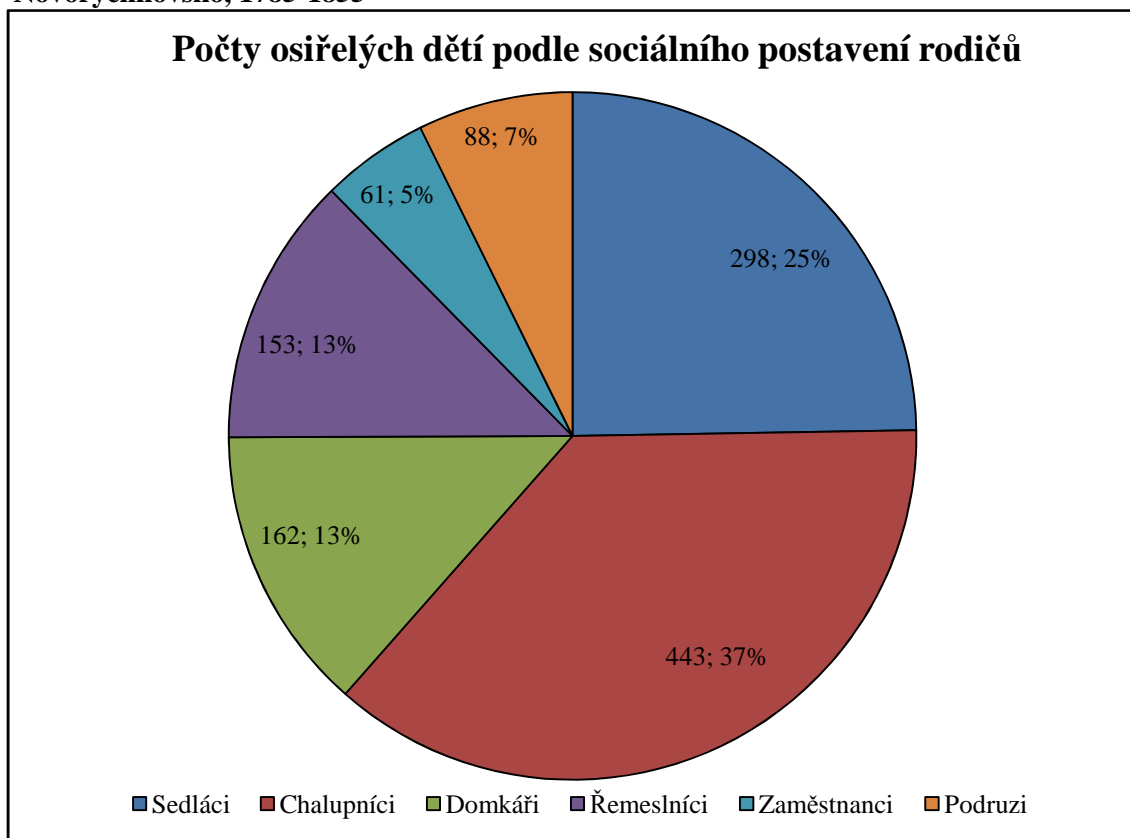
SOCIÁLNÍ POSTAVENÍ OTCE	Osiřelí po otci			Osiřelí po matce			Celkem		
	rodin	sirotků	sirotků v rodině	rodin	sirotků	sirotků v rodině	rodin	sirotků	sirotků v rodině
Sedláci	51	149	2,9	59	149	2,5	110	298	2,7
Chalupníci	84	214	2,5	87	229	2,6	171	443	2,6
Domkáři	37	100	2,7	32	62	1,9	69	162	2,3
Řemeslníci	25	71	2,8	44	82	1,9	69	153	2,2
Zaměstnanci	13	34	2,6	8	27	3,4	21	61	2,9
Podruzi	20	42	2,1	24	46	1,9	44	88	2,0
Nezjištěno	1	2	2,0	0	0	0,0	1	2	2,0
Celkem	231	612	2,6	254	595	2,3	485	1207	2,5

Tabulka č. IV.11.

**Počty pozůstalých zletilých i nezletilých potomků připadajících na jednu osiřelou rodinu
podle sociálního postavení rodičů
Novorychnovsko, 1785-1855**

SOCIÁLNÍ POSTAVENÍ OTCE	Osiřelí po otci			Osiřelí po matce			Celkem		
	rodin	dětí	dětí na rodinu	rodin	dětí	dětí na rodinu	rodin	dětí	dětí na rodinu
Sedláci	51	214	4,2	59	218	3,7	110	432	3,9
Chalupníci	84	280	3,3	87	307	3,5	171	587	3,4
Domkáři	37	134	3,6	32	86	2,7	69	220	3,2
Řemeslníci	25	99	4,0	44	118	2,7	69	217	3,1
Zaměstnanci	13	49	3,8	8	39	4,9	21	88	4,2
Podruzi	20	43	2,2	24	55	2,3	44	98	2,2
Nezjištěno	1	2	2,0	0	0	0,0	1	2	2,0
Celkem	231	821	3,6	254	823	3,2	485	1644	3,4

Graf č. IV.7.
Počty osiřelých dětí podle sociálního postavení rodičů
 Novorychnovsko, 1785-1855

Zkoumaný vzorek osiřelých dětí odráží sociální rozvrstvení obyvatelstva novorychnovského panství a také průměrnou velikost rodin v jednotlivých společenských vrstvách (graf č. IV.7.). Nejčetnější potomstvo měli zaměstnanci vrchnosti, jejichž podmínky se však do určité míry vymykaly způsobu života venkovanů. V případě majitelů usedlostí počet zletilých i nezletilých dětí připadajících na jednu rodinu klesal úměrně se sestupem po sociálním žebříčku. V selském prostředí po smrti rodičů zůstávali průměrně čtyři potomci, u domkářů pouze tři. V podružských rodinách průměrný počet dětí činil 2,2 (tabulka č. IV.11).

Tabulka č. IV.12. ukazuje faktory, které mohly ovlivnit průměrný počet osiřelých dětí připadajících na jednu rodinu. Vyšší počet sirotků připadajících na rodiny sedláků a chalupníků oproti domkářům či podruhům způsoboval nižší průměrný sňatkový věk matek. Díky časnějšímu vstupu do manželství mohly porodit více dětí než ženy z chudších vrstev obyvatelstva, které se vdávaly starší. Vysvětlit se však nepodařilo nevyrovnaný počet pozůstalých zletilých a nezletilých dětí v řemeslnických rodinách. Vzhledem

k zastoupení různých profesí byla životní úroveň příslušníků této sociální vrstvy velmi různorodá, takže průměrný počet přeživších dětí připadajících na jedno manželství mohl jen těžko souviset s ekonomikou jejich domácností.⁵⁷⁸

Tabulka č. IV.12.

**Faktory ovlivňující počet dětí připadajících na jednu rodinu podle sociálního zařazení *
Novorychnovsko, 1785-1855**

SOCIÁLNÍ POSTAVENÍ OTCE	Osirelí po otci			Osirelí po matce		
	Délka manželství rodičů	Úmrtí věk otce	Sňatkový věk matky	Délka manželství rodičů	Úmrtí věk matky	Sňatkový věk matky
Sedláci	16,9	50,6	22,0	21,5	42,3	21,8
Chalupníci	20,8	50,3	22,8	18,7	40,9	22,1
Domkáři	17,6	50,3	24,5	18,2	41,9	24,3
Řemeslníci	19,0	47,6	21,7	18,0	44,5	22,5
Zaměstnanci	19,5	63,1	30,8	18,7	45,9	31,3
Podruzi	15,3	46,5	29,5	12,9	42,5	27,5

* V tabulce jsou uvedeny průměrné hodnoty.

Novorychnovské děti v průměru osirely v deseti letech bez ohledu na to, kterého z rodičů ztratily. V průběhu druhé čtvrtiny 19. století věk při osíření mírně stoupl, ve dvacátých a třicátých letech ovšem znatelně zakolísal v souvislosti s doloženým nárůstem úmrtí dospělých osob. Patrné je to zejména u sirotků po matce v letech 1816-1825, kdy zemřel větší počet žen majících dosud malé děti. Věk při osíření měl zcela zásadní vliv na utváření osudů pozůstalého dítěte.⁵⁷⁹ Po celé zkoumané období početní zastoupení jednotlivých věkových skupin osirelých dětí po otci a po matce kolísalo, ale i přes patrné výkyvy nedošlo k výraznější vývojové změně, která by znamenala trvalé snížení či zvýšení zastoupení některé z věkových kategorií. Věk sirotků spíše odrážel mortalitu dospělých v dané lokalitě.

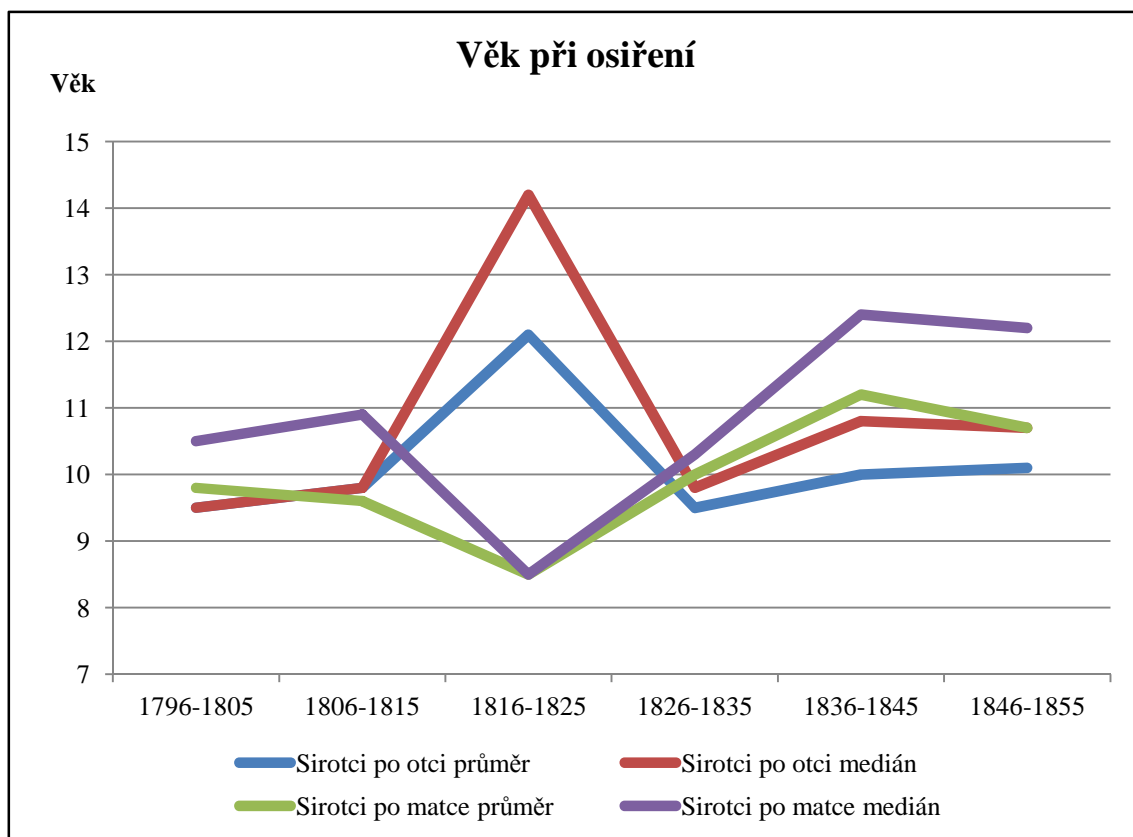
⁵⁷⁸ K údajům uvedeným v tabulce je třeba přistupovat s opatrností, neboť zahrnuly jen nepočetný vzorek obyvatelstva. Zejména o rodinách zaměstnanců a služebníků vrchnosti se podařilo zjistit jen velmi málo informací, takže výpočty mohou být zkreslené. Úmrtí věk rodičů nepředstavoval příliš velký problém, byl zjištěn v případě 217 rodin osirelých po otci a 233 rodin osirelých po matce. Délka manželství rodičů a sňatkový věk matky byly naproti tomu vypočítány jen u 52 selských rodin, 107 chalupnických, 42 domkářských, 47 rodin řemeslníků, 25 rodin podruhů a 7 rodin zaměstnanců vrchnosti.

⁵⁷⁹ Výzkumy provedené pro Haut Bugey v údolí Valserine na jihovýchodě Francie prokázaly, že v letech 1840-1910 asi 1 % dětí osirelo před prvními narozeninami, 4,4 % ztratilo jednoho z rodičů do pěti let věku, do desátých narozenin osirelo 9,5 % dětí a ve třinácti už bylo sirotky 12,8 % dětí. A. BIDEAU – G. BRUNET, *The Family, the Village and the Orphan*, s. 351.

Tabulka č. IV.13.
Věk při osiření
Novorychnovsko, 1786-1855

ROK OSIŘENÍ	Věk sirotků			
	po otci		po matce	
	průměr	medián	průměr	medián
1786-1795	4,6	3,5	4,8	4,6
1796-1805	9,5	9,5	9,8	10,5
1806-1815	9,8	9,8	9,6	10,9
1816-1825	12,1	14,2	8,5	8,5
1826-1835	9,5	9,8	10,0	10,3
1836-1845	10,0	10,8	11,2	12,4
1846-1855	10,1	10,7	10,7	12,2
Celkem	9,8	10,3	10,0	10,9

Graf č. IV.8.
Vývoj průměrného věku a věkového mediánu při osiření
Novorychnovsko, 1796-1855

Tabulka č. IV.14.

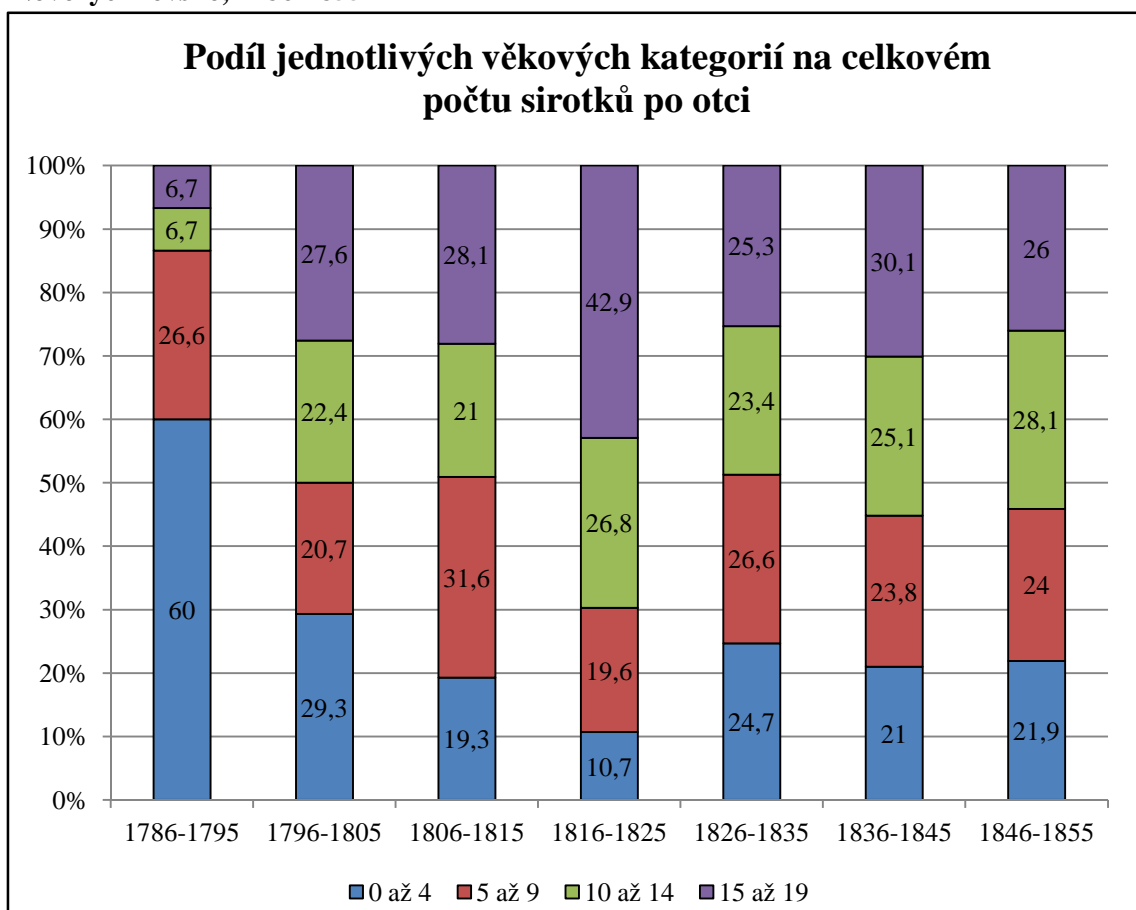
**Věk sirotků po otci v okamžiku osiření
Novorychnovsko, 1786-1855**

ROK OSIŘENÍ	Věk v době smrti otce									
	0 až 4		5 až 9		10 až 14		15 až 19		Celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
1786-1795	18	60,0	8	26,6	2	6,7	2	6,7	30	100
1796-1805	17	29,3	12	20,7	13	22,4	16	27,6	58	100
1806-1815	11	19,3	18	31,6	12	21,0	16	28,1	57	100
1816-1825	6	10,7	11	19,6	15	26,8	24	42,9	56	100
1826-1835	39	24,7	42	26,6	37	23,4	40	25,3	158	100
1836-1845	30	21,0	34	23,8	36	25,1	43	30,1	143	100
1846-1855	21	21,9	23	24,0	27	28,1	25	26,0	96	100
Celkem	142	23,7	148	24,7	142	23,7	166	27,9	598	100

* Nejasných zůstalo 14 případů.

Graf č. IV.9.

**Podíl věkových kategorií na celkovém počtu sirotků po otci
Novorychnovsko, 1786-1855**

Tabulka č. IV.15.

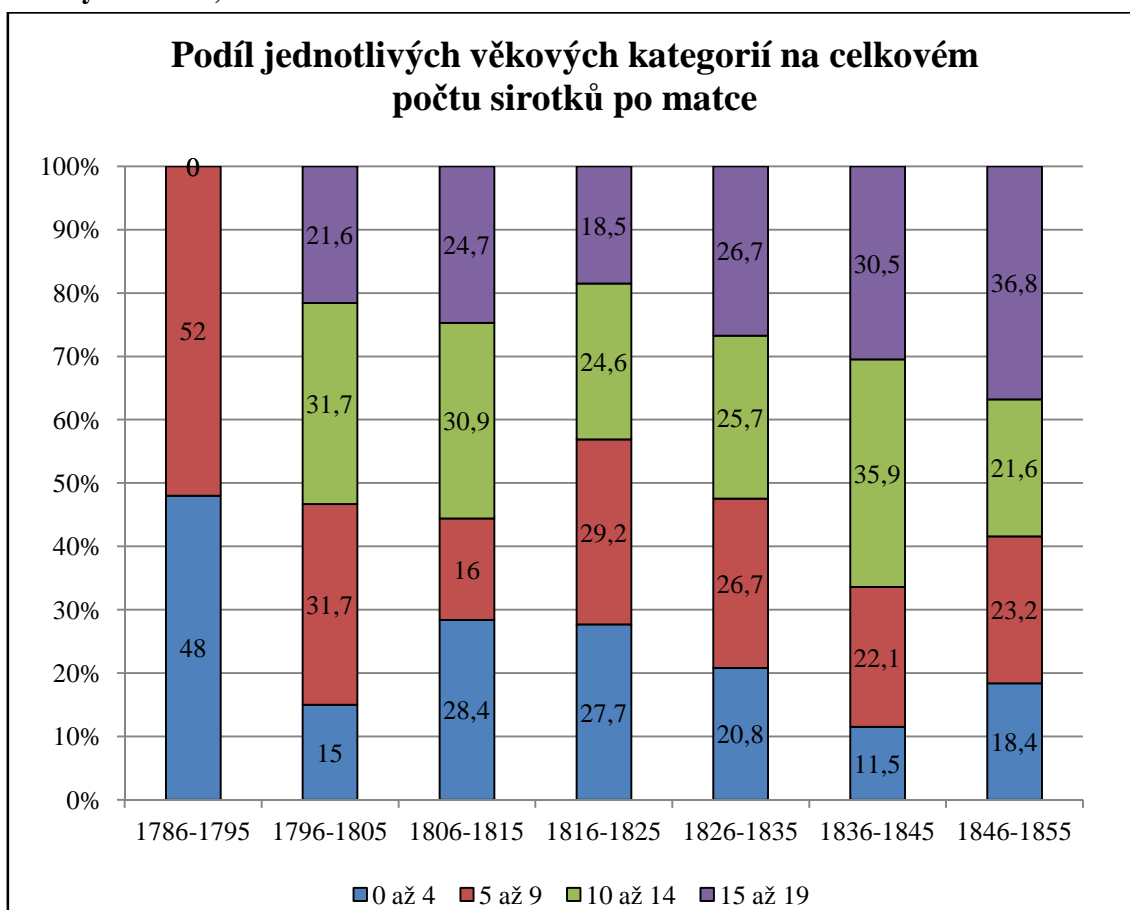
**Věk sirotků po matce v okamžiku osiření
Novorychnovsko, 1786-1855**

ROK OSŘENÍ	Věk v době smrti matky									
	0 až 4		5 až 9		10 až 14		15 až 19		Celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
1786-1795	12	48,0	13	52,0	-	-	-	-	25	100
1796-1805	9	15,0	19	31,7	19	31,7	13	21,6	60	100
1806-1815	23	28,4	13	16,0	25	30,9	20	24,7	81	100
1816-1825	18	27,7	19	29,2	16	24,6	12	18,5	65	100
1826-1835	21	20,8	27	26,7	26	25,7	27	26,7	101	100
1836-1845	15	11,5	29	22,1	47	35,9	40	30,5	131	100
1846-1855	23	18,4	29	23,2	27	21,6	46	36,8	125	100
Celkem	121	20,6	149	25,3	160	27,2	158	26,9	588	100

* Nejasných zůstalo 7 případů.

Graf č. IV.10.

**Podíl věkových kategorií na celkovém počtu sirotků po matce
Novorychnovsko, 1786-1855**

IV.3. Ovdovělí rodiče a osiřelé děti

Analýza zaměřená na aspekty ovdovění prokázala převahu manželství, která zakončila smrt muže. Doložen byl také relativně vysoký věk vdovců a vdov (tabulky č. IV.2.-IV.6.). Situace v rodinách, kde byli přítomni sirotci mladší 20 let, však vypadala poněkud jinak. Pozůstalí otcové nezletilých dětí ovdověli v průměru v 46,1 letech (medián 47,8), osamělým matkám bylo v okamžiku smrti manžela průměrně 43,0 let (medián 43,6). Věk při ovdovění rodičů nezletilých dětí byl tedy asi o pět let nižší než celkový průměr, přesto byl u obou pohlaví poměrně vysoký. Řada párů společně prožila relativně dlouhé manželství, během kterého se narodilo větší množství dětí a reálné riziko osiření hrozilo zejména těm nejmladším.

Tabulka č. IV.16.

**Věk při ovdovění rodičů nezletilých dětí (první i druhá manželství rodičů)
Novorychnovsko, 1785-1855**

VĚK PŘI OVDOVĚNÍ	Ovdovělí otcové		Ovdovělé matky	
	počet	%	počet	%
0-19	1	0,4	-	-
20-29	19	7,9	29	13,0
30-39	49	20,5	59	26,5
40-49	73	30,6	71	31,8
50-59	70	29,3	53	23,8
60-69	21	8,8	11	4,9
70 a víc	6	2,5	-	-
Celkem	239	100,0	223	100,0

V jednotlivých osiřelých rodinách se počet nezletilých dětí pohyboval od jedné do devíti. Přítomnost vícečetných sourozeneckých skupin spadá spíše do konce sledovaného období. Příčinou mohl být mírný pokles úmrtnosti dětí a mladistvých v závěru první poloviny 19. století. Sourozenecké skupiny tvořené pěti a více sirotky nebyly příliš časté, pouze jednou došlo k situaci, kdy se v rodině nacházelo devět osiřelých dětí mladších dvaceti let. Hojněji byly zastoupeny teprve rodiny s třemi nebo čtyřmi sirotky. Takřka v jedné třetině případů došlo k situaci, kdy po zesnulém rodiči zbyl pouze jediný potomek mladší dvaceti let.⁵⁸⁰ Osíření více dětí v rámci jedné rodiny bylo pravděpodobnější, pokud zemřel otec, což odpovídá průměrné velikosti sourozeneckých skupin osiřelých dětí.⁵⁸¹

⁵⁸⁰ Srov. také grafy č. IV.8. a IV.9.

⁵⁸¹ Jak již bylo uvedeno výše, v rodinách osiřelých po otci se průměrně nacházelo 2,6 dítěte, v případě, že zemřela matka, to bylo 2,3 dítěte.

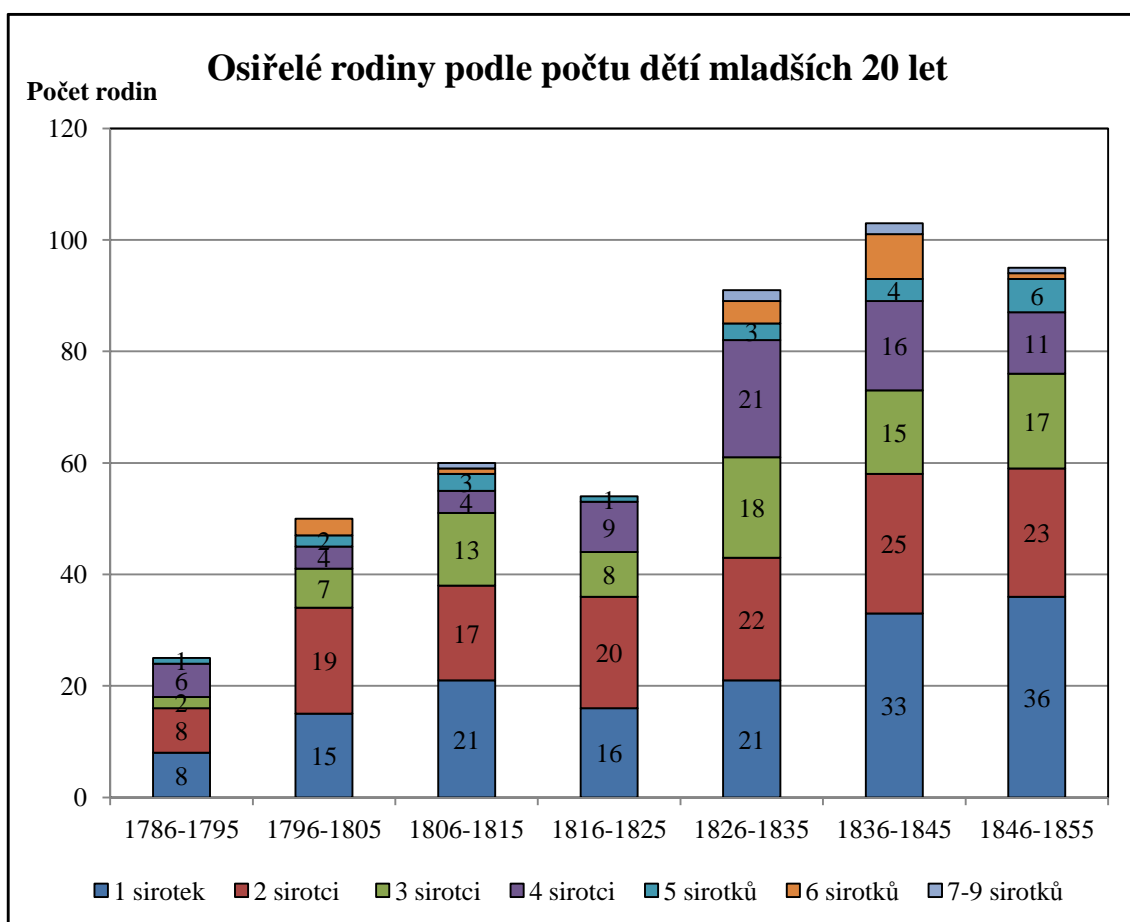
Tabulka č. IV.17.

**Osiřelé rodiny podle počtu sirotků v jednotlivých desetiletích
Novorychnovsko, 1786-1855**

Počet sirotků v rodině	ROK OSIŘENÍ							Celkem
	1786-1795	1796-1805	1806-1815	1816-1825	1826-1835	1836-1845	1846-1855	
1	8	15	21	16	21	33	36	150
2	8	19	17	20	22	25	23	134
3	2	7	13	8	18	15	17	80
4	6	4	4	9	21	16	11	71
5	1	2	3	1	3	4	6	20
6	-	3	1	-	4	8	1	17
7-9	-	-	1	-	2	2	1	6
Celkem	25	50	60	54	91	103	95	478

Graf č. IV.11.

**Osiřelé rodiny podle počtu nezletilých dětí
Novorychnovsko, 1786-1855**

Umírající rodiče po sobě zpravidla zanechávali jen malý počet nezletilých dětí, nejčastěji jen jedno nebo dvě. Taková situace mohla nastat ve dvou diametrálně odlišných případech. Buď byli nezletilí sirotci zároveň jedinými žijícími dětmi svých rodičů, nebo měli starší, již dospělé sourozence. Pouze jedno dítě mladší 20 let po sobě

zanechalo 69 otců, z toho v 46 případech (66,7 %) se jednalo o jedináčka, který již neměl žádné další sourozence. Jediné nezletilé dítě zůstalo v 85 rodinách zasažených smrtí matky, z toho v 52 případech (61,2 %) sirotek neměl ani staršího bratra nebo sestru.⁵⁸²

Tabulka č. IV.18.

**Počty dětí mladších 20 let v sirotčích rodinách
Novorychnovsko, 1785-1855**

POČET DĚTÍ DO 20 LET V RODINĚ	Počet osiřelých rodin					
	po otci		po matce		dohromady	
	počet	%	počet	%	počet	%
1	69	29,9	85	33,5	154	31,8
2	58	25,1	76	29,9	134	27,6
3	35	15,2	46	18,1	81	16,7
4	44	19,0	27	10,6	71	14,7
5	11	4,8	11	4,3	22	4,5
6	10	4,3	7	2,8	17	3,5
7	2	0,9	1	0,4	3	0,6
8	1	0,4	1	0,4	2	0,4
9	1	0,4	-	-	1	0,2
Celkem	231	100,0	254	100,0	485	100,0

Uvedené případy odpovídají faktu, že řada manželství zanikla poměrně brzy po svatbě. Zcela jiná situace nastávala, pokud nezletilí sirotci měli dospělé sourozence a byli nejmladšími potomky svých rodičů. Pravděpodobnost, že osiří pouze jedno nebo dvě nejmladší děti, zatímco ostatní budou již dospělé a samostatné, byla o něco vyšší v případě úmrtí otce. Alespoň jeden dospělý syn nebo dcera se nacházeli ve více než třetině rodin. Děti osiřelé po otci měly sourozence staršího dvaceti let v 39,6 % případů, u sirotek po matce to bylo v 37,1 % domácností. Z 485 osiřelých rodin 11,3 % představovaly takové, kde po smrti otce zůstal vedle zletilých dětí ještě jeden nebo dva sirotci mladší 20 let. Rodiny, kde stejná situace nastala v důsledku smrti matky, tvořily 9,7 %.

⁵⁸² Pokud sourozeneckou skupinu tvořily pouze dvě děti, bylo starší z nich zároveň nejstarším dítětem svých rodičů v 26 případech z 58 rodin osiřelých po otci (44,8 %). Ze 76 žen, které po sobě zanechaly dvě nezletilé děti, 51 (67,1 %) nemělo žádného staršího potomka.

Tabulka č. IV.19.

**Přítomnost vlastních sourozenců starších 20 let v době osiření
Novorychnovsko, 1785-1855**

ROK OSIŘENÍ	Osířelé rodiny					
	po otci			po matce		
	celkem	se staršími sourozenci		celkem	se staršími sourozenci	
počet		%	počet		%	
1786-1795	11	1	9,1	14	2	14,3
1796-1805	24	9	37,5	26	12	46,2
1806-1815	25	10	40,0	35	13	37,1
1816-1825	24	11	45,8	30	6	20,0
1826-1835	52	23	44,2	39	16	41,0
1836-1845	53	22	41,5	50	22	44,0
1846-1855	38	14	36,8	57	22	38,6
Celkem	227	90	39,6	251	93	37,1

Nižší počet osířelých dětí, připadajících průměrně na jednu rodinu, vyšší počet malých sourozeneckých skupin sirotků a nižší podíl pozůstalých rodin zahrnující i dospělé děti potvrzuje zvýšenou úmrtnost matek malých dětí ve srovnání se stejně starými muži. Léta, která ženy věnovaly péči o rozrůstající se rodinu, pro ně byla značně riziková a často končila jejich smrtí v mladém věku. Pozůstalí vdovci zpravidla uzavírali nová manželství, v kterých se jim až do pokročilého věku rodili další potomci, u nichž samozřejmě vzrůstala pravděpodobnost osiření.

Vysoký průměrný věk při ovdovění a velký počet dětí v rodinách dokazují, že důležitým faktorem, určujícím četnost osiření ve starších populacích, byla vysoká a neomezovaná manželská plodnost. Zjednodušeně je možné říci, že ženy, které uzavřely manželství ve dvaceti a ovdověly o 20 nebo 30 let později, měly v okamžiku úmrtí svého manžela již dospělé potomky a zároveň i malé děti, o které se ještě musely starat. U mužů byla situace ještě složitější, protože pokud uzavřeli nový sňatek s mladší partnerkou, mohlo se období, během kterého se stávali otci, teoreticky i zdvojnásobit.⁵⁸³

Muži i ženy mívali v okamžiku ovdovění několik potomků různého stáří. To je leckdy stavělo do náročné situace, kdy dospělé děti měly snahu se osamostatnit a zakládat vlastní rodiny, zatímco jejich mladší sourozenci byli ještě závislí na rodičích. Historik Richard Wall vyslovil předpoklad, že pro pozůstalé rodiny mělo být nejproblematičtější úmrtí otce mladšího 45 let, u kterého bylo pravděpodobné, že bude mít pouze malé děti. Tato situace se mohla týkat asi desetiny rodin, zatímco 29 % otců mělo mít v okamžiku

⁵⁸³ Výzkum zaměřený na domácnosti starších osob na severozápadě Španělska v průběhu 18. století prokázal, že v důsledku obvyklého sňatkového věku a neregulované manželské plodnosti poslední dítě opouštělo rodinu teprve v době, kdy jeho rodičům bylo 65-69 let. Isidro DUBERT, *Elderly, Family and Age Support in Rural Galicia at the End of the Ancien Régime*, JFH 37, 2012, s. 175-196.

úmrtí alespoň jedno odrostlé dítě schopné zabezpečit chod domácnosti. Na základě výzkumů provedených pro jihoanglický Colyton však dospěl k závěru, že jen v desetině případů se situace osiřelé rodiny skutečně vyřešila tím, že na otcovo místo nastoupil syn. Naproti tomu celá čtvrtina rolnických domácností neměla v okamžiku smrti hospodáře k dispozici dospělého muže.⁵⁸⁴

Alain Bideau uvádí, že vdovy, které naposledy porodily v 42-43 letech, měly v padesáti jen zřídka potomky, kteří by byli odkázáni na jejich péči. S tímto názorem lze polemizovat, protože v českých zemích v 19. století již nebylo obvyklé, aby malé děti například odcházely do služby.⁵⁸⁵ Věkovou hranici, po jejímž překonání byly ženy zproštěny péče o malé děti, je proto třeba posunout až za padesáté narozeniny. Souhlasit lze ovšem s tvrzením, že vdovcům stejného stáří mohly jejich mladé, předčasně zesnulé manželky zanechat i novorozené děti. Alain Bideau v tom spatřuje jeden z důvodů, proč měli ovdovělí muži větší zájem na nových sňatcích.⁵⁸⁶

Přítomnost dětí z prvního manželství bývá vnímána jako jeden ze zásadních faktorů ovlivňujících uzavření druhého manželství. Problematika nových sňatků ovdovělých osob je velmi složitá a vyžaduje podrobnější analýzu, proto jí je věnována patřičná pozornost v kapitole V.1. Na tomto místě je třeba uvést, že více než dvě třetiny vdovců vstupujících do manželství (69,8 %) měly v okamžiku ovdovění nezletilé děti.⁵⁸⁷ Matky dětí mladších 20 let byly mezi ovdovělými nevěstami zastoupeny jen o něco méně (63,6 %).⁵⁸⁸

Četná nová manželství vdov a vdovců vedla k tomu, že velké množství dětí vyrůstalo s nevlastními rodiči. Tento osud se týkal 573 zkoumaných sirotek, tedy přibližně poloviny osiřelých dětí (47,5 %). Pouze do necelé čtvrtiny rodin přitom přišel otčím, většina dětí se setkala s macechou, neboť novou manželku si přivedlo 156 ovdovělých otců; naproti tomu jen 70 vdov, které měly nezletilé děti, se vdalo podruhé.

Velmi zajímavým tématem historickodemografického bádání souvisejícím s problematikou neúplných rodin je úmrtnost osiřelých dětí. Za využití počítačových databází ji analyzovala řada badatelů a mnozí z nich prokázali zvýšenou úroveň kojenecké a dětské mortality v neúplných rodinách. Jedním vysvětlením této skutečnosti může být

⁵⁸⁴ V případě Colytonu hrál velkou roli fakt, že zde převažovaly nukleární rodiny. Richard WALL, *The Impact on the Household of the Death of the Father in Simple and Stem Family Societies*, R. Derosas – M. Oris (edd.), *When Dad Died*, s. 141-172, zde s. 159-160.

⁵⁸⁵ Podrobně k problematice čeledi kapitola VI.I.

⁵⁸⁶ A. BIDEAU, *A Demographic and Social Analysis*, s. 37.

⁵⁸⁷ V rámci 199 druhých sňatků vdovců byla přítomnost nezletilých potomků z prvního manželství doložena u 148. Šest mužů z třinácti, kteří uzavřeli třetí sňatek, mělo nedospělé děti z druhého manželství.

⁵⁸⁸ Druhé manželství uzavřelo 110 žen, z toho 69 mělo nezletilé děti. Třetí manželství uzavřely dvě ženy, z toho jedna měla děti z obou předchozích vztahů, druhá pouze z prvního manželství.

přítomnost choroby, ať už dědičné nemoci, nebo akutní infekce či epidemického onemocnění, kdy se členové jedné domácnosti nakazili navzájem. Druhým důvodem mohl být pokles životní úrovně následující po smrti jednoho z rodičů. Dosavadní výzkumy také ukázaly, že se situace postižené rodiny obvykle zlepšila, pokud si ovdovělý rodič přivedl nového partnera, který zabezpečil každodenní chod domácnosti.⁵⁸⁹

Beatrice Moring na příkladu Finska doložila, že smrt otce takřka nikdy nezpůsobila tak vážnou krizi, aby vyústila ve vymírání rodiny.⁵⁹⁰ Naopak na švédském venkově se v důsledku úmrtí otce zvyšovala i mortalita dalších členů domácnosti. Tento fakt však nelze vysvětlit jen poklesem životní úrovně. Úmrtí otce nemuselo být vždy příčinou, ale také důsledkem finančního propadu, který rodinu postihl. Etnografové totiž doložili, že hlavě rodiny bývalo přiznáváno právo na vydatnější stravu i lepší pohodlí. Jestliže životní úroveň klesla natolik, že vyústila v chorobu a smrt otce, musela se tím více projevit na zdravotním stavu dětí.⁵⁹¹

Úmrtí otce znamenalo ekonomické obtíže, ale smrt matky, spojená s nedostatkem každodenní péče, mohla představovat skutečné ohrožení na životě. Její ztráta byla samozřejmě nejnebezpečnější v případě novorozenců, kteří mnohdy umírali spolu s rodičkou na následky těžkého porodu, nebo kojenců, odkázaných po matčině úmrtí na zpravidla nevhodnou náhradní stravu. Absence matky se však tragickým způsobem podepisovala také na starších dětech, které vykazovaly zvýšenou úmrtnost i ve věku, kdy již nebyly na mateřské péči bezprostředně závislé.⁵⁹²

Podobné závěry platí i pro Novorychnovsko ve sledovaném období. Smrt před dosažením dvacátého roku života prokazatelně zastihla 75 osiřelých dětí, tedy pouze 6,3 % z celkového počtu. Relativně nízkou úmrtnost sirotek lze zdůvodnit tím, že většina dětí ztratila jednoho z rodičů až po překonání nejrizikovějších prvních let života. Nebezpečnější byla bezpochyby smrt matky, neboť 45 umírajících osiřelých dětí dosud mělo otce. Ve skupině předčasně zemřelých sirotek po matce bylo navíc šest sourozeneckých dvojic. Předčasně zemřeli čtyři úplní sirotci. Tři z nich ztratili prvního z rodičů až po dosažení deseti let věku. Výjimkou byl Tomáš Šeba, jenž zemřel roku 1797

⁵⁸⁹ S. ÅKERMAN – U. HÖGBERG – T. ANDERSSON, *Survival*; E. BEEKINK – Frans van POPPEL – Aart C. LIEFBROER, *Parental Death*; TÍŽ, *Survival*, s. 85-88.

⁵⁹⁰ Beatrice MORING, *Systems of Survivals. Continuities and Discontinuities after the Death of the Household Head in Pre-industrial Finland*, in: R. Derosas – M. Oris (edd.), *When Dad Died*, s. 172-193, zde s. 182.

⁵⁹¹ T. BENGTTSSON, *Why Dad Dies*, s. 84-86.

⁵⁹² S. ÅKERMAN – U. HÖGBERG – T. ANDERSSON, *Survival*; E. BEEKINK – Frans van POPPEL – Aart C. LIEFBROER, *Survival*, s. 83-84.

jako osmiletý, přičemž svou matku přežil o sedm, otce o pět let. Otázkou zůstává, do jaké míry mohlo osiření souviset s podlomeným zdravím a následnou smrtí těchto dětí.

Třiadvacet z celého vzorku 75 dětí zasáhla smrt matky před druhými narozeninami, sedmnáct z nich zemřelo krátce poté. Ze zbývajících 22 dětí, které osiřely jako dvouleté a starší, osm zemřelo týž nebo následující rok po matčině skonu. U ostatních příčina úmrtí, ke kterému došlo 3-17 let po matčině smrti, zjevně neměla souvislost s osiřením. Z 25 sirotek po otci, kteří se nedožili dospělosti, šest osiřelo před svými druhými narozeninami, z toho čtyři zemřeli krátce po smrti rodiče.

Z dvaceti dětí, které osiřely až po svých desátých narozeninách a zemřely před dosažením dvaceti let věku, osm následovalo zesnulého rodiče ještě týž nebo následující rok.⁵⁹³ V těchto případech mohlo jít o přenos choroby stejně jako o souhrn okolností, které se zhoršily smrtí otce či matky a způsobily tak předčasný skon dítěte. K řadě dětských úmrtí by bezpochyby došlo bez ohledu na ztrátu rodičů, mimo jiné i proto, že ve čtvrtině případů sirotek přežil rodiče o více než tři roky. Odrostlejším dětem osiření sice ztěžovalo životní situaci, avšak přímo na životě je neohrožovalo.

Smrt byla jednoznačně zapříčiněna osiřením pouze v případě kojenců, kteří ztratili matku. Z 66 dětí osiřelých v nultém roce věku ztratilo 36 otce a 30 matku. Druhých narozenin se nedožili pouze dva osiřelí po otci, zemřelo však 13 sirotek po matce. Statisticky bylo pravděpodobnější, že se dítě narodí jako pohrobek, než aby jen o několik dní přežilo matku zemřelou na následky těžkého porodu. Narození až po smrti vlastního otce dítě takřka neohrozilo, neboť ze sedmnácti sirotek, kterých se tato situace týkala, zemřeli pouze dva. Naopak z dvanácti kojenců, jejichž matka nepřežila šestinedělí, devět umřelo krátce poté, dospělosti se dožili pouze tři.⁵⁹⁴ Vysoká úmrtnost novorozenců, jejichž matka zemřela krátce po porodu, byla reflektována i v lidové tradici.⁵⁹⁵

⁵⁹³ Do dvou let po smrti rodiče zemřel jeden ze tří úplných sirotek, čtyři z jedenácti sirotek po matce a tři ze šesti dětí, kterým zemřel otec. Všech dvacet dětí osiřelo a zemřelo v období mezi desátými a dvacátými narozeninami.

⁵⁹⁴ Využívaná databáze nezachycuje případy, kdy se dítě narodilo mrtvé, zemřelo přímo při porodu společně s matkou, nebo dříve než ona.

⁵⁹⁵ A. NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt*, s. 296.

Tabulka č. IV.20.

Zastoupení osiřelých dětí podle roku osiření

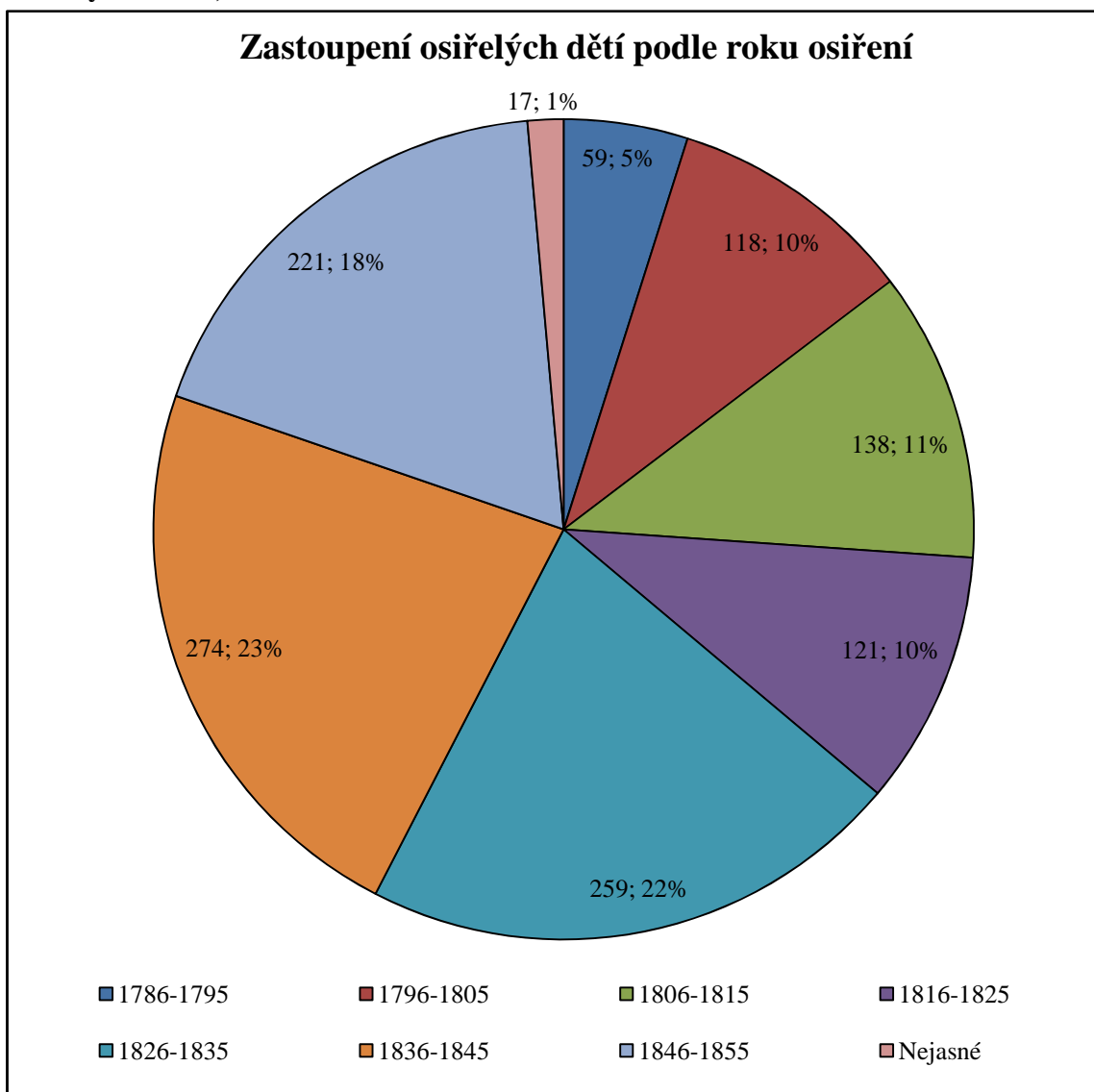
Novorychnovsko, 1785-1855

ROK OSIŘENÍ	Osiřelo	%
1786-1795	59	4,9
1796-1805	118	9,8
1806-1815	138	11,4
1816-1825	121	10,0
1826-1835	259	21,5
1836-1845	274	22,7
1846-1855	221	18,3
1785/neurčeno	17	1,4
Celkem	1207	100,0

Graf č. IV.12.

Zastoupení osiřelých dětí podle roku osiření

Novorychnovsko, 1786-1855

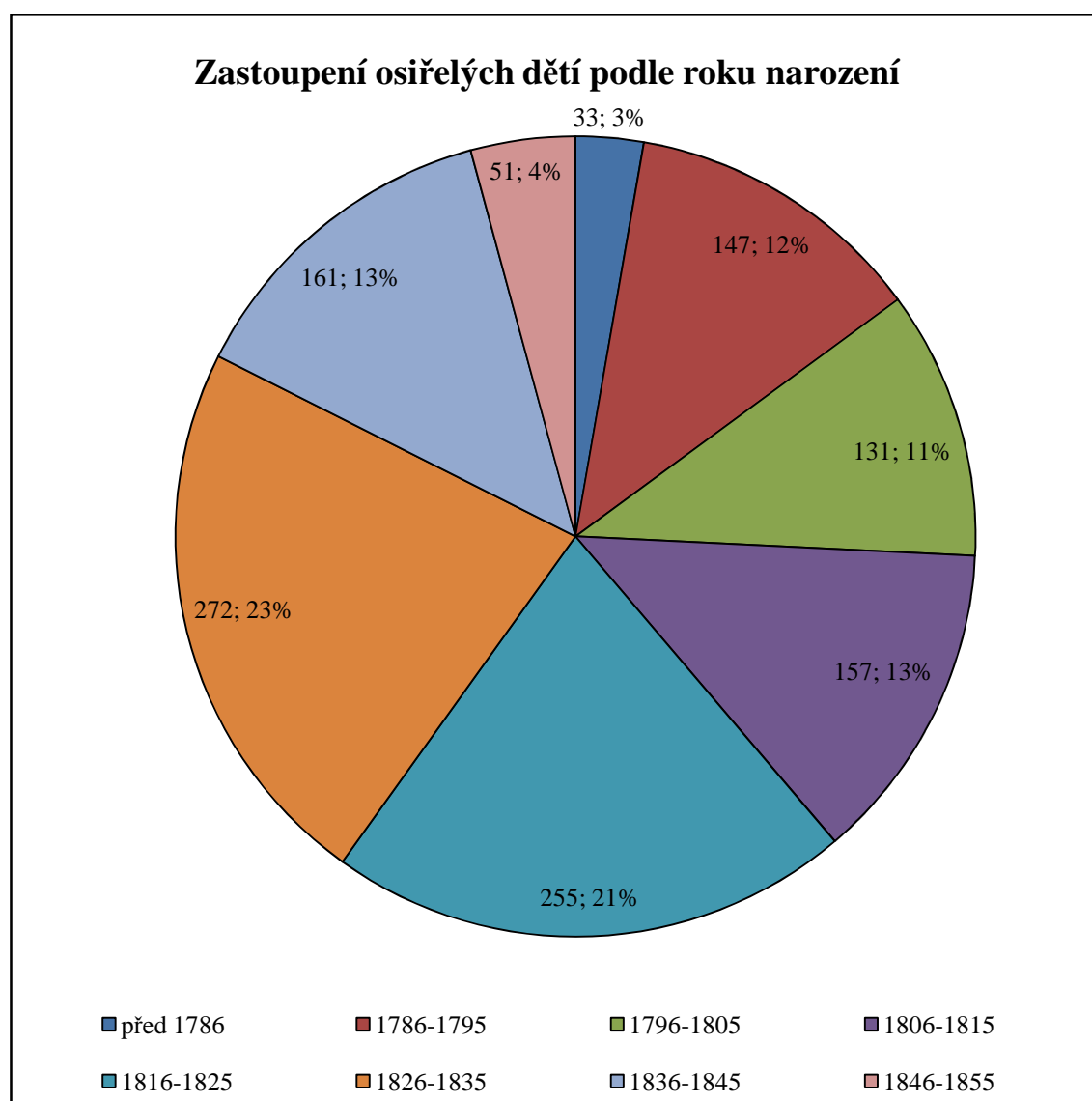
Tabulka č. IV.21.

**Zastoupení osiřelých dětí podle roku narození
Novorychnovsko, 1772-1855**

OBDOBÍ	Počet	%
před 1786	33	2,7
1786-1795	147	12,2
1796-1805	131	10,9
1806-1815	157	13,1
1816-1825	255	21,1
1826-1835	272	22,5
1836-1845	161	13,3
1846-1855	51	4,2
Celkem	1207	100,0

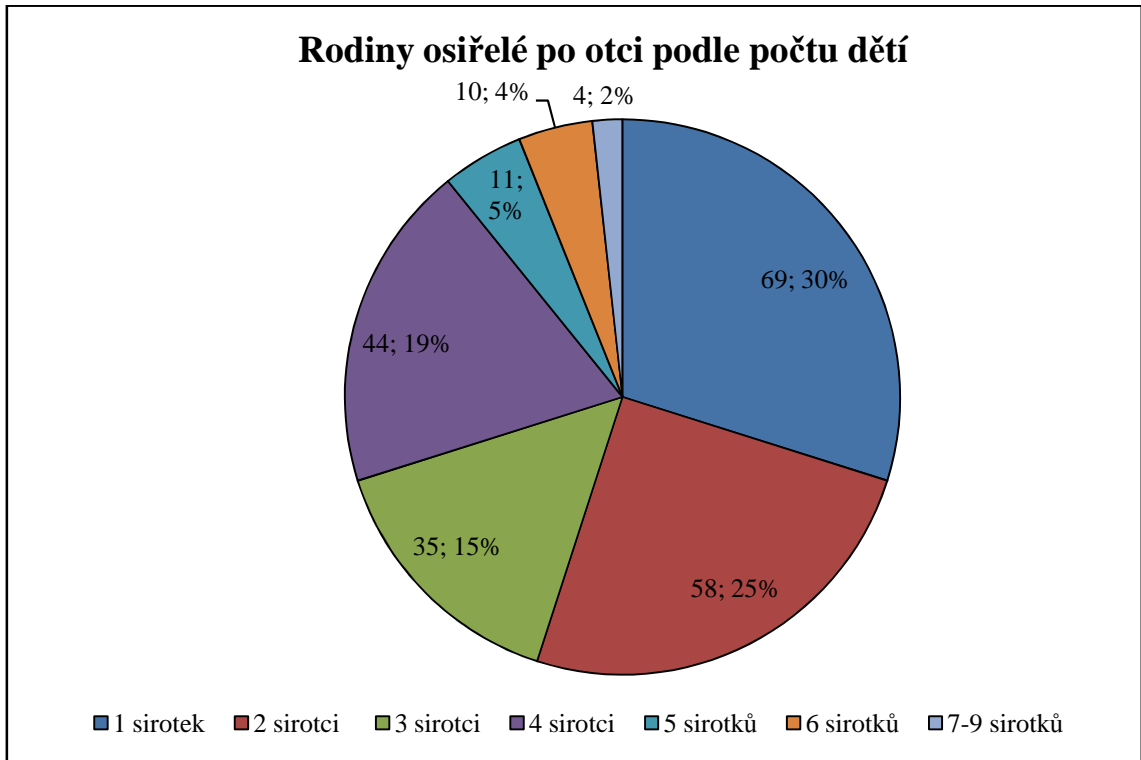
Graf.č. IV.13.

**Zastoupení osiřelých dětí podle roku narození
Novorychnovsko, 1772-1855**

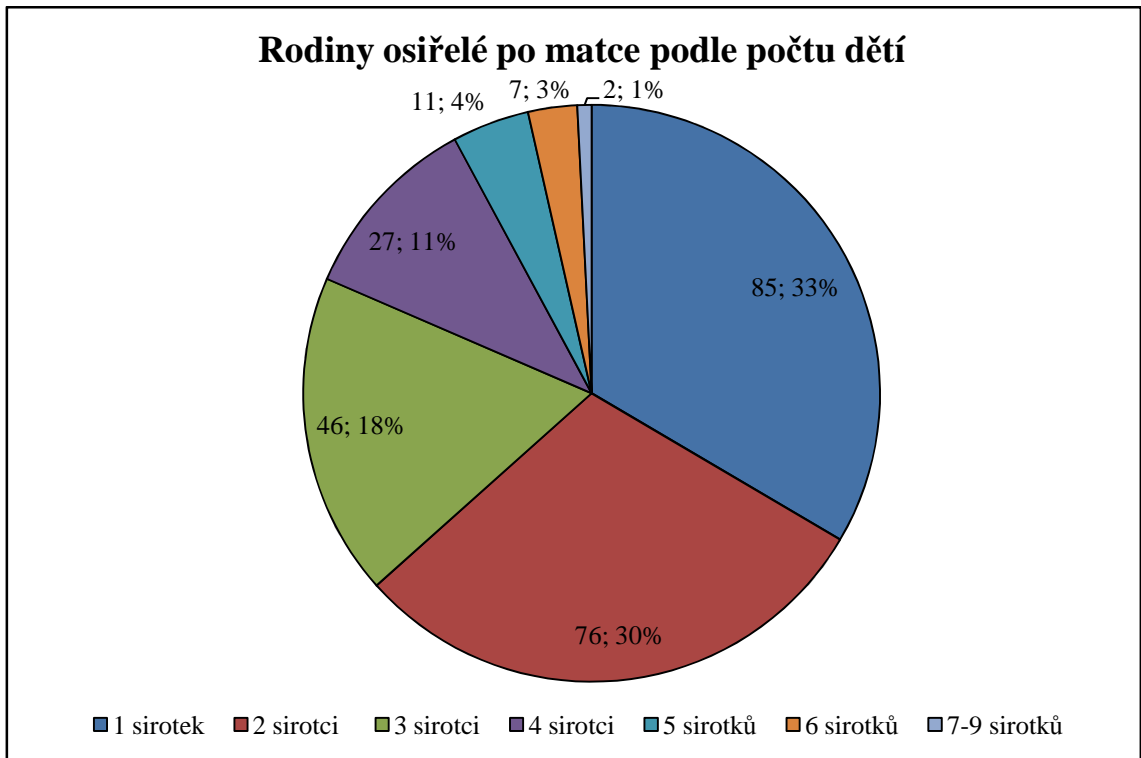
Graf č. IV.14.

Rodiny osiřelé po otci podle počtu nezletilých dětí
Novorychnovsko, 1785-1855

Graf č. IV.15.

Rodiny osiřelé po matce podle počtu nezletilých dětí
Novorychnovsko, 1785-1855

Tabulka č. IV.22.

**Počet všech dětí v osiřelých rodinách v závislosti na věku nejmladšího dítěte
Novorychnovsko, 1785-1855**

VĚK NEJML. DÍTĚTE	Rodiny osiřelé po otci						Rodiny osiřelé po matce					
	Počet dětí v rodině					Σ	Počet dětí v rodině					Σ
	1	2	3-4	5-6	7-9		1	2	3-4	5-6	7-10	
0-4 roky	22	11	41	19	7	100	26	26	30	15	4	101
5-9 let	9	8	16	11	4	48	13	14	17	11	5	60
10-14 let	6	6	16	8	5	41	6	12	26	7	4	53
15-19 let	7	7	12	11	2	39	6	6	12	5	5	37
nezjišt.	2	-	-	1	-	3	1	-	1	1	-	3
Celkem	46	32	85	50	18	231	52	58	86	39	18	254

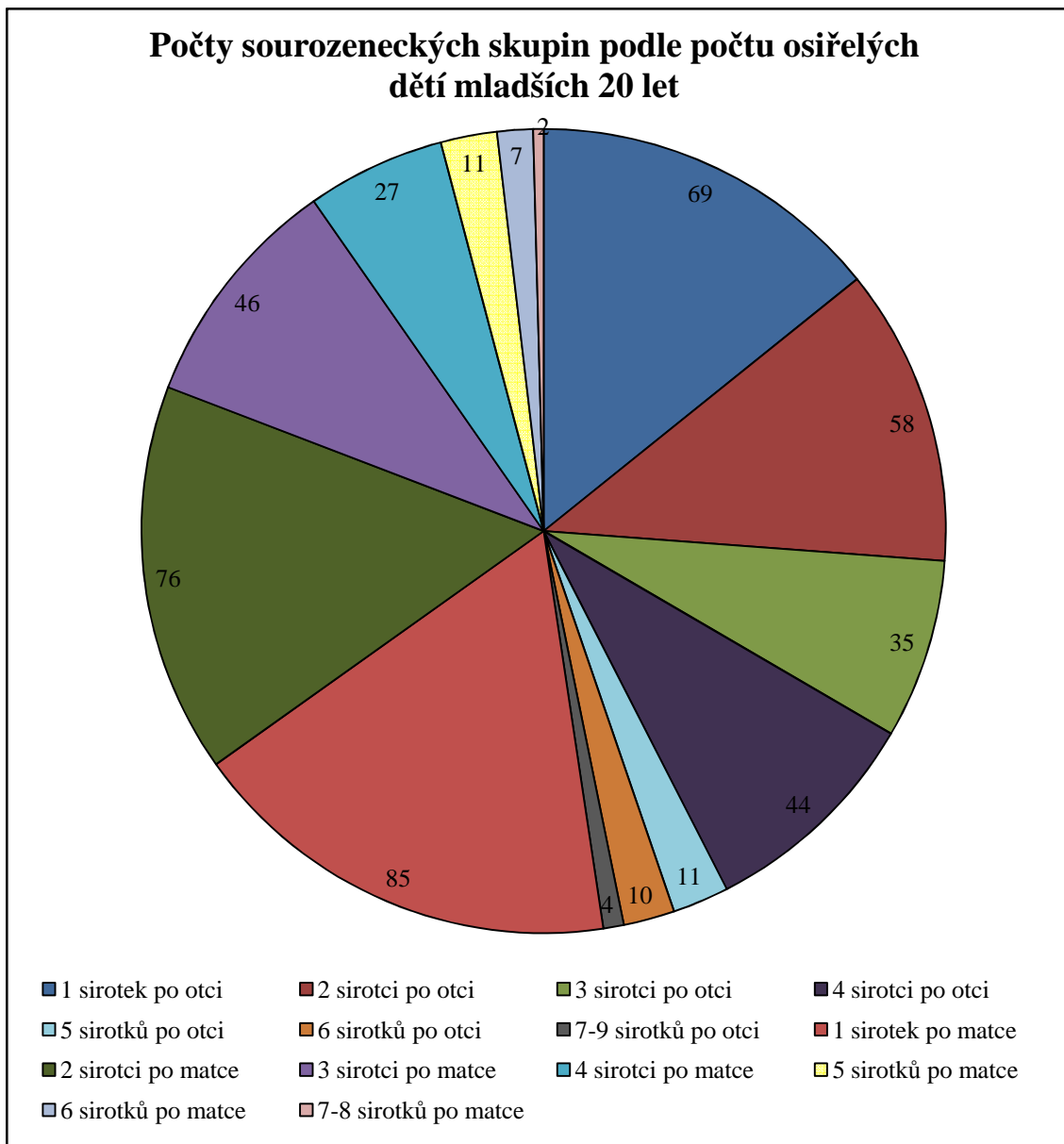
Tabulka č. IV.23.

**Počet všech dětí v osiřelých rodinách v závislosti na věku nejstaršího dítěte
Novorychnovsko, 1785-1855**

VĚK NEJSTAR. DÍTĚTE	Rodiny osiřelé po otci						Rodiny osiřelé po matce					
	Počet dětí v rodině					Σ	Počet dětí v rodině					Σ
	1	2	3-4	5-6	7-9		1	2	3-4	5-6	7-10	
0-4 roky	22	5	1	-	-	28	26	6	1	-	-	32
5-9 let	9	8	17	-	-	34	13	16	10	1	-	41
10-14 let	6	6	12	7	-	31	6	16	15	2	-	39
15-19 let	7	7	17	6	4	41	6	12	20	7	1	47
20 a více	-	6	34	37	14	91	0	8	40	29	17	94
nezjišt.	2	-	4	-	-	6	1	-	-	-	-	1
Celkem	46	32	85	50	18	231	52	58	86	39	18	254

Graf č. IV.16.

**Sourozenecké skupiny podle počtu osiřelých dětí mladších 20 let
Novorychnovsko, 1785-1855**

V. Strategie neúplných rodin

V souvislosti s uspořádáním a ekonomikou rodin, které se ocitly v kritické či s krizí hraničící situací, způsobené kupříkladu úmrtím živitele nebo ztrátou zaměstnání, hovoří historikové o *strategiích přežití*. Koncept strategie převzala historická věda z prací Pierra Bourdieu, který podtrhuje nutnost výzkumu *jazyka strategie* (language of the strategy) namísto *jazyka pravidla* (language of the rule). Bourdieu zdůrazňuje, že historičtí aktéři obvykle mohli volit mezi rozdílnými strategiemi, netvrdí však, že by měli možnost zcela svobodného rozhodování, neboť i strategie jsou produktem *habitusu*, tedy osvojeného chování v rámci určité sociální role.⁵⁹⁶

Termín strategie přijala řada historiků zabývajících se otázkou uspořádání domácností, mezi nejvlivnější z nich patří Louise Tilly, Tamara Hareven či Giovanni Levi. Hojně využívaný je i pojem *household strategies* (rodinná strategie/strategie domácnosti), nebo termín *economy of makeshifts* (ekonomika provizorií, hledání východisek z nouze) užívaný Olwen Hufton⁵⁹⁷ či koncept *adaptive family economy* (přizpůsobivá rodinná ekonomika) prosazovaný Richardem Wallem.⁵⁹⁸ Zejména britští badatelé při výzkumech rodinných strategií a ekonomiky domácností hojně využívají tzv. *Rowntreeho model*,⁵⁹⁹ který stanovil poměr výdělku a spotřeby pro jednotlivé členy domácnosti z hlediska pohlaví a věku. S jeho pomocí byl prokázán význam práce žen a dětí při zabezpečování obživy chudších domácností. Současně bylo doloženo pravidelné opakování krizových fází v životním cyklu rodin, označované jako *poverty life cycle*.⁶⁰⁰

Na základě moderních výzkumů není možné historickou rodinu vnímat jako neproblematičtý, homogenní či statický celek. Je třeba ji vidět jako proměnlivou strukturu, schopnou reagovat na nejrůznější podněty a řešit různorodé situace. Pojem strategie, zmiňovaný v těchto souvislostech, předpokládá volbu, respektive možnost volby, a určitý

⁵⁹⁶ L. FONTAINE – J. SCHLUMBOHM, *An Introduction*, s. 6-7.

⁵⁹⁷ O. HUFTON, *The Poor*, s. 69-127. Problematiku rozpracovává například sborník Alannah TOMKINS – Steven KING (edd.), *The Poor in England 1700-1850. An Economy of Makeshifts*, Manchester 2003. Srov. především úvodní studii doplněnou přehledem literatury k tématu Alannah TOMKINS – Steven KING, *Introduction*, in: A. Tomkins – S. King (edd.), *The Poor*, s. 1-38.

⁵⁹⁸ Richard WALL, *Work, Welfare and the Family: An Illustration of the Adaptive Family Economy*, in: Lloyd Bonfield et al. (edd.), *The World We Have Gained: Essays Presented to Peter Laslett*, Oxford 1986, s. 261-294.

⁵⁹⁹ Seebohm Rowntree (1871-1954), průmyslník a sociální reformátor působící v anglickém Yorku, na počátku 20. století propočítal, jak velké jsou náklady na uspokojení základních životních potřeb dělnických rodin v závislosti na počtu, věku a pohlaví jejich členů. Srov. Richard WALL, *Some Implications of the Earnings, Income and Expenditure Patterns of Married Women in Population in the Past*, in: J. Henderson – R. Wall (edd.), *Poor Women and Children*, s. 312-335; TÝŽ, *Widows, Family and Poor Relief*, s. 29-31; Sonya O. ROSE, *Widowhood and Poverty in Nineteenth-century Nottinghamshire*, in: J. Henderson – R. Wall (edd.), *Poor Women and Children*, s. 269-291.

⁶⁰⁰ Srov. například J. HENDERSON – R. WALL, *Introduction*, s. 4-5; H. CUNNINGHAM, *The Children of the Poor*, s. 191-192.

rozhodovací proces. Zjednodušeně však lze slovo strategie použít jako termín „*užitečný pro vysvětlení toho, jak někdo mohl přežít*“.⁶⁰¹ Při výzkumu strategií přežití je nutné rozlišit minimálně dvě skupiny sociálních aktérů. Jedni byli v situaci, kdy mohli realizovat krátkodobé, střednědobé nebo dlouhodobé plány, druzí trvale vedli existenci na okraji společnosti a žili tak říkajíc ze dne na den. Obě skupiny využívaly odlišný okruh strategií, jejichž promyšlení i uvádění do praxe bylo samozřejmě limitované vnějšími okolnostmi.

Rodinné strategie přežití je třeba zkoumat s ohledem na to, zda měly pouze udržovat aktuální životní podmínky, nebo zda směřovaly do budoucna. Jejich cílem mohlo být například vytvoření rezerv nebo investice do majetku, který by bylo možné v době krize prodat a zabránit prudkým výkyvům životní úrovně. Předmětem strategií bylo také zajištění lepšího sociálního postavení některému členu rodiny. Zásadní význam tedy měla otázka mezigenerační spolupráce rodičů a dětí nebo vzájemné pomoci mezi sourozenci. Výsledné strategie uplatněné konkrétními osobami byly průnikem řady specifických faktorů. Historik musí vědět, jaké strategie připadaly v úvahu, a ptát se, do jaké míry lidé počítali s jejich uskutečněním a jak dalece si dokázali představit svou vlastní budoucnost. To, co se může jevit jako jednoznačný, promyšlený plán, mohlo mít zcela jiné motivy, které jedinec ani nemusel chtít přiznat.

Úmrtím životního protějšku docházelo v životě muže či ženy k zásadnímu zlomu, který je možné hodnotit jako krizi, jež s sebou nesla nutnost hledání nějakého východiska. V zásadě se nabízely čtyři možnosti, jimiž se mohl život venkovského vdovce či vdovy ubírat a které lze hodnotit jako určité *strategie*. Tou první byl nový sňatek, jímž se obnovil původní statut ženatého muže či vdané ženy. Další variantu představovalo dlouhodobé samostatné držení usedlosti. Zatímco u mužů bývalo hospodaření bez manželky velmi krátkou záležitostí trvající pár měsíců či dokonce týdnů před uzavřením nového sňatku, ženy mohly v postavení samostatné hospodyně strávit podstatnou část života.

Jinou možností byl výměnek, tedy odstoupení z pozice hospodáře či hospodyně výměnou za poskytnutí bytu, stravy, případně i jiných náhrad. Řada osob na výměnku pobývala už za života svého partnera, ovdověním se tedy jejich sociální statut příliš nezměnil. V jiných rodinách byla smrt hospodáře či hospodyně důvodem pro předání usedlosti mladší generaci, nebo mohlo k převodu dojít až po delším období samostatného hospodaření. Velmi problematická byla situace podruhů a podruhyň.⁶⁰² Opět

⁶⁰¹ L. FONTAINE – J. SCHLUMBOHM, *An Introduction*, s. 9.

⁶⁰² Problematika podruží vyvolala v minulosti řadu diskuzí, které se mimo jiné týkaly otázky, jak podruhy definovat. Badatelé se shodují, že podruzi bývali velmi mobilní nejen geograficky, ale také sociálně, neboť řada z nich se po čase zařazovala zpět mezi usedlé obyvatelstvo. Z rozsáhlé literatury například

platilo, že někteří lidé se v postavení bez vazby na usedlost pohybovali už v době trvání manželství, jiní se do něj dostali teprve v souvislosti s ovdověním. Pobyt v podruží lze jen těžko vnímat jako strategii v pravém slova smyslu. Spíše je třeba nahlížet jej jako určité vyústění dosavadního života muže či ženy.⁶⁰³

Rodiny, které právě opustil otec či matka, se nacházely v různorodém sociálním postavení. To obvykle korespondovalo s právě prožívanou fází životního cyklu a odvíjelo se od něho další směřování pozůstalých. V případě usedlého obyvatelstva mohl být právě zaniklý manželský pár v postavení majitelů usedlosti, dědiců žijících v domácnosti řízené rodiči, nebo naopak výměnkářů podřízených některému potomkovi. V okamžiku smrti otce či matky se klíčovou postavou v rodině stával pozůstalý vdovec či vdova. Zejména v případě, že zesnulý zanechal jen nedospělé děti, záleželo na ovdovělém partnerovi, jakým způsobem se bude dál vyvíjet situace v rodině i její hmotné poměry. Pokud potomci dorostli do určitého věku, mohli se svými postoji podílet na určování dění v domácnosti, ačkoli i ti nejmenší svou existencí významně ovlivňovali směřování svých nejbližších příbuzných.

I když k rozhodování o dalším postupu ovdovělého muže i ženy docházelo krátce po ovdovění, v pramenech evidenční povahy se projevovalo s určitým zpožděním. Nemělo by tedy smysl hodnotit jejich postavení těsně po ovdovění, protože toto období bylo většinou přechodné. Proto byla jako klíčová sledována pozice vdovce či vdovy v průběhu druhého roku vdovství. Do tabulek č. V.1-V.6., zaznamenávajících situaci ovdovělých mužů a žen v druhém roce po smrti protějšku, byly zařazeny jen skutečně jasné případy 298 vdovců a 423 vdov. U řady osob se totiž nepodařilo získat jiné infor-

O. PLACHT, *Lidnatost a společenská skladba*, s. 143-152; Aleš CHALUPA, *Venkovské obyvatelstvo v Čechách v teresiánských katastrech (1700-1750)*, SNM, řada A – Historie 23, 1969, s. 277-309; M. CERMAN – E. MAUR, *Proměny*, s. 740-760; Sheilagh OGILVIE – Markus CERMAN, *The Bohemian Census of 1651 and the Position of Inmates*, *Histoire Sociale* 28, 1995, s. 333-346. Dana ŠTEFANOVÁ, *Mobilita podružské vrstvy. Snaha o její definici. Mikrostudie poddanské vesnice Luh*, ČNM – řada historická 164, 1995, s. 51-60; TÁŽ, *Soziale Schichtung in der Herrschaft Frýdlant. Ein Beitrag zur Entwicklung der bäuerlichen und unterbäuerlichen Bevölkerungsschichten zwischen 1650-1700*, HD 20, 1996, s. 177-229, s. 204-216. V rámci předložené práce jsou podruží vnímány jako osoby žijící na cizí usedlosti bez zjevného příbuzenského vztahu k rodině hospodáře.

⁶⁰³ S podobným rozdělením pracuje i trojice autorů, kteří zkoumali postavení ovdovělých mužů a žen na švédském venkově v letech 1814-1894. Uvádí pět strategií vázaných na věk a rodinnou i sociální situaci ovdovělé osoby: samostatné držení usedlosti, nový sňatek, život v domácnosti dospělých dětí, pobyt v cizí domácnosti, spojený někdy se závislostí na chudinské péči, a migraci do jiné farnosti. Poslední variantu ale nelze označit za samostatnou strategii, protože cílem migrace býval buď sňatek, nebo hledání lepších existenčních podmínek, například v souvislosti s bydlením s odrostlým potomkem nebo výhodnějším pracovním uplatněním. Migraci navíc nelze zaměňovat se zmizením dané osoby z pramenů zkoumané oblasti. M. DRIBE – Ch. LUNDH – P. NYSTEDT, *Widowhood Strategies. K strategiím ovdovělých žen na příkladu panství Nový Rychnov blíže Markéta SKOŘEPOVÁ, Vdovy a vdovství ve venkovské společnosti. Panství Nový Rychnov v první polovině 19. století. Rigorózní práce Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích*, Česká Budějovice 2010.

mace o jejich dalším životě než ty, které vyplývaly z matričního záznamu o jejich úmrtí. V některých případech se potřebné informace podařilo zjistit, avšak bez přesnějšího časového určení. Část mužů a žen přežila svého partnera jen o několik měsíců, není tedy možné odhadnout, jak by se jejich život nadále vyvíjel.⁶⁰⁴

Tabulka č. V.1.

**Postavení mužů v druhém roce vdovství
Novorychnovsko, 1785-1855**

ROK OVDOVĚNÍ	Postavení mužů v druhém roce vdovství									
	Nové manželství		Samostatné hospodaření		Výměnek		Podruží		Celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
1786-1795	15	10,7	6	7,5	3	4,8	1	6,3	25	8,4
1796-1805	16	11,5	9	11,2	9	14,5	0	0,0	34	11,4
1806-1815	18	12,9	8	10,0	10	16,2	1	6,3	37	12,4
1816-1825	17	12,1	8	10,0	7	11,3	1	6,3	33	11,1
1826-1835	17	12,1	12	15,0	9	14,5	4	25,0	42	14,1
1836-1845	27	19,3	23	28,8	8	12,9	3	18,7	61	20,5
1846-1855	27	19,3	13	16,2	13	21,0	6	37,4	59	19,8
Neurčeno	3	2,1	1	1,3	3	4,8	0	0,0	7	2,3
Celkem	140	100	80	100	62	100	16	100	298	100

Tabulka č. V.2.

**Postavení žen v druhém roce vdovství
Novorychnovsko, 1785-1855**

ROK OVDOVĚNÍ	Postavení žen v druhém roce vdovství									
	Nové manželství		Samostatné hospodaření		Výměnek		Podruží		Celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
1786-1795	14	17,1	2	2,3	12	6,4	9	13,6	37	8,7
1796-1805	9	11,0	13	14,8	23	12,3	4	6,1	49	11,6
1806-1815	8	9,8	6	6,8	24	12,8	4	6,1	42	9,9
1816-1825	5	6,1	12	13,6	21	11,3	6	9,1	44	10,4
1826-1835	14	17,0	24	27,3	31	16,6	6	9,1	75	17,7
1836-1845	17	20,7	19	21,6	38	20,3	11	16,7	85	20,1
1846-1855	11	13,4	12	13,6	26	13,9	10	15,2	59	14,0
Neurčeno	4	4,9	-	-	12	6,4	16	24,1	32	7,6
Celkem	82	100	88	100	187	100	66	100	423	100

Snazší pozici a tím pádem i rozhodování měli bezesporu muži, jejichž status se v důsledku ovdovění neměnil. Autorita hlavy rodiny a hospodáře nebyla otřesena, ani když nebyli jedinými vlastníky usedlostí a polovinu jimi spravovaného majetku tvořila pozůstalost po zemřelé manželce. Vdovy majitelů usedlostí ztrácely nárok na postavení hospodyně, jakmile byl k dispozici dospělý dědic, podle zákona z roku 1787 nejstarší, do té doby obvykle nejmladší syn. Přestože od roku 1791 si ovdovělá spolumajitelka mohla

⁶⁰⁴ Druhého výročí smrti své první ženy se nedožilo 41 (8,9 %) ovdovělých mužů, do dvou let po manželovi zemřelo 44 (7,0 %) vdov.

usedlost libovolně ponechat ve vlastních rukou, stále se od ní očekávalo, že majetek převede, jakmile dospěje její nástupce. Jednoznačnější pozice ve vztahu k majetku a nezpochybnitelná autorita uvnitř rodiny byla v případě mužů doprovázena i větší společenskou tolerancí k případnému novému sňatku.

Do vytváření strategií ovdovělých osob se promítala řada faktorů, které se u mužů a žen projevovaly odlišně a s různou intenzitou. Důležitým a v rámci výzkumu snadno zjištěným prvkem určujícím situaci vdovců a vdov byl jejich věk. V případě žen mělo stáří vliv především na případné uzavření sňatku, zatímco u mužů věk ovlivňoval hlavně odchod na výměnek.⁶⁰⁵ Jak ukázala předcházející kapitola, takřka čtvrtina novorychnovských vdovců a vdov ovdověla před čtyřicátými narozeninami a skoro polovina před dosažením padesátky. Někteří jedinci ztratili partnera až v závěrečné fázi životního cyklu, mnozí naopak ovdověli jen několik let poté, co uzavřeli manželství.

Tabulka č. V.3.

**Postavení mužů v druhém roce vdovství podle věku při ovdovění
Novorychnovsko, 1785-1855**

VĚK PŘI OVDOVĚNÍ	Nové manželství		Samostatné hospodaření		Výměnek		Podruží		Celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
0-19	2	1,4	-	-	-	-	-	-	2	0,7
20-29	15	10,7	1	1,3	-	-	2	12,6	18	6,0
30-39	35	25,0	6	7,5	-	-	1	6,3	42	14,1
40-49	50	35,7	13	16,2	6	9,7	6	37,4	75	25,2
50-59	31	22,2	27	33,8	20	32,3	3	18,7	81	27,2
60-69	6	4,3	16	20,0	13	21,0	-	-	35	11,7
70 a víc	-	-	9	11,2	14	22,5	3	18,7	26	8,7
Neurčeno	1	0,7	8	10,0	9	14,5	1	6,3	19	6,4
Celkem	140	100	80	100	62	100	16	100	298	100

Tabulka č. V.4.

**Postavení žen v druhém roce vdovství podle věku při ovdovění
Novorychnovsko, 1785-1855**

VĚK PŘI OVDOVĚNÍ	Nové manželství		Samostatné hospodaření		Výměnek		Podruží		Celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
0-19	1	1,2	-	-	-	-	-	-	1	0,2
20-29	30	36,6	8	9,1	1	0,5	1	1,5	40	9,4
30-39	39	47,6	20	22,7	8	4,3	9	13,6	75	18,0
40-49	8	9,8	35	39,8	33	17,7	9	13,6	85	20,1
50-59	2	2,4	23	26,1	60	32,1	11	16,7	96	22,7
60-69	1	1,2	2	2,3	47	25,1	10	15,2	60	14,2
70 a víc	-	-	-	-	17	9,1	3	4,5	20	4,7
Neurčeno	1	1,2	-	-	21	11,2	23	34,9	45	10,7
Celkem	82	100	88	100	187	100	66	100	423	100

⁶⁰⁵ K podobným výsledkům dospěli švédští badatelé M. DRIBE – Ch. LUNDH – P. NYSTEDT, *Widowhood Strategies*, s. 218-221. Srov. A. VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé*.

S dosaženým věkem souvisela míra nabyté samostatnosti, zkušeností a v neposlední řadě dostatek sil potřebných pro zvládnutí těžké práce. U žen s přibývajícím věkem klesala schopnost dát případnému druhému manželovi vlastního potomka. Od věku ovdovělé osoby se odvíjelo stáří a počet dětí narozených v zaniklém manželství. Přítomnost žijících potomků vylučovala dědické nároky sourozenců a dalších příbuzných zesnulého, neboť děti měly vždy přednost před svými strýci a tetami. To bylo důležité především v případě žen, neboť matka, která pro své děti spravovala otcův majetek, byla chráněna před majetkovými nároky sešvagřené rodiny.⁶⁰⁶

Lze říci, že kolem čtyřicátého roku života měli muži i ženy potomky dostatečně staré na to, aby se mohli efektivně podílet na získávání obživy, případně se zcela osamostatnit. Děti představovaly pracovní sílu, zároveň ale měly nárok na dědictví či vyplacení podílu z rodinného majetku. Zatímco v dětství vyžadovaly péči rodičů a mohly být do určité míry přítěží, v dospělém věku uplatňovaly své nároky na vybytí, což pro mnoho rodin znamenalo značné finanční zatížení. Ovdovělí otcové a matky se nemohli řídit pouze vlastními zájmy, museli brát v potaz také potřeby a případně též názory potomků. Řada ovdovělých osob měla vedle svých pokrevních potomků i nevlastní děti z předchozího svazku zesnulého manžela, jejichž přítomnost mnohdy komplikovala dědické vypořádání i vztahy v rodině.

Venkovské domácnosti byly jen zřídka tvořeny pouze nukleární rodinou. Většina manželů strávila část společného soužití v třígenerační domácnosti, kde zastávali pozici hospodářů, mladšího páru podřízeného autoritě rodičů dosud stojících v čele usedlosti, anebo zde pobývali na výměnku. Členové širší rodiny, především spolubydlící rodiče a sourozenci jednoho z manželů, měli nezanedbatelný vliv na chod domácnosti a mohli do značné míry ovlivnit směřování vdovce či vdovy a osiřelých dětí. Výhoda rozvětvených domácností spočívala v množství pracovních sil, které mohly alespoň dočasně nahradit zemřelého.⁶⁰⁷ Přítomnost většího počtu spřízněných osob na usedlosti však obvykle svědčila o nevyplacených pohledávkách, na které měli tito příbuzní nárok. V případě stárnoucích rodičů, kteří odstoupili z pozice hospodářů, to znamenalo pravidelné vyplacení výměnku, nevybytým sourozencům musely být pojištěny jejich

⁶⁰⁶ G. INGENDAHL, *Witwen*, s. 288-295.

⁶⁰⁷ Předpoklad, že kmenové rodiny byly odolnější vůči krizi, potvrzují Antoinette FAUVE-CHAMOUX, *Strategies of Household Continuity in a Stem-Family Society: From Heirship to Headship*, in: R. Derosas – M. Oris (edd.), *When Dad Died*, s. 121-140; R. WALL, *The Impact*.

dědické nároky a zabezpečena obživa z usedlosti. V důsledku těchto povinností se snižovala reálná hodnota usedlosti a hospodářství se mohlo dostat do situace, kdy již nebylo schopno uživit všechny své obyvatele.

Rodina byla nejsevěřenější, ale nikoli jedinou sociální skupinou, která jedince obklopovala. Neméně důležitou funkci měla i další seskupení a korporace, jejichž součástí se člověk během svého života stával. Zatímco v městském prostředí raného novověku sehrávala významnou úlohu například cechovní společenstva a literátská bratrstva, na venkově bylo nejdůležitější sociální kategorií sousedství.⁶⁰⁸ Postavení jedince ve světě vsi či venkovského městečka určoval vztah k ostatním zdejšími obyvatelům, s nimiž žil v nejtěsnějším spojení, které bylo nezřídka posíleno pokrevním či duchovním příbuzenstvím.⁶⁰⁹ Sociální síť, počínaje širším příbuzenstvím a sousedy až po představené obce, měla v životě venkovanů velký význam. Tito lidé mohli poskytnout účinnou pomoc, zároveň ale představovali sociální kontrolu, které se bylo třeba podřídit.

Vedle rodinné situace byl nejpodstatnějším faktorem určujícím postavení ovdovělých osob i jejich dětí majetek. Poměrné zastoupení sledovaných neúplných rodin odpovídá procentuelnímu výskytu různých vrstev obyvatelstva. Částečně podhodnoceny mohou být počty neusedlých podruhů, kteří po sobě mnohdy zanechali pouze velmi kusé informace, a tudíž bylo velmi obtížné je v rámci výzkumu zachytit.

Řadu dalších okolností, které určovaly jednání ovdovělých osob a tím pádem i směřování jejich rodin, nebylo možné v rámci výzkumu doložit, ačkoli mohly mít rozhodující vliv. Patří sem například otázka zdravotního stavu, schopností a osobních názorů jednotlivých aktérů, nebo možného tlaku, který na ně vyvíjelo jejich okolí. Svou roli mohly sehrát i okolnosti úmrtí prvního partnera. Vypovídací schopnost matrik zemřelých je z diagnostického hlediska omezená, je ale jisté, že někteří lidé byli zaskočeni ovdověním v důsledku úrazu nebo náhlého úmrtí.⁶¹⁰ Jiní se naopak museli potýkat s vleklou chorobou svého protějšku, během které přebírali odpovědnost za chod celé rodiny. Ovdovění mohli do jisté míry předpokládat a případně promýšlet svůj další

⁶⁰⁸ Zajištění pozůstalých manželek bylo v raně novověkých městech spjato s cechovními pravidly a rozvíjející se institucionalizovanou péčí. Naproti tomu na venkově byly ženy více svázány s dědickým systémem převádění usedlosti a se záchrannou rodinnou sítí, která jim mohla poskytnout podporu v případě nouze. Inspirativní srovnání životních podmínek městských a venkovských vdov v 19. století uvádí A. FAUVE-CHAMOUX, *Widows*, s. 101-116.

⁶⁰⁹ V. BŮŽEK – P. KRÁL, *Člověk českého raného novověku*, s. 30-44.

⁶¹⁰ Ohledně diagnostiky příčin úmrtí blíže L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 185-191.

postup. Všechny tyto okolnosti se odrážely v dalším postupu ovdovělého člověka. V průběhu času se mohly samozřejmě proměňovat stejně jako postoje, které dotyčný zaujímal.

Vdovectví a vdovství zejména ve své počáteční fázi bezesporu představovalo psychickou zátěž. Úmrtí partnera mohlo znamenat emoční otřes stejně jako úlevu, pokud se smrt dostavila po dlouhotrvající nemoci. Tradiční rozdělení pracovních rolí ve venkovském hospodářství vyžadovalo značné nasazení muže i ženy a pro vdovce či vdovu mohlo být velmi obtížné zastat obě úlohy současně. Po smrti svého partnera se stávali jedinou hlavou rodiny. Ležela na nich zodpovědnost za vyřízení pozůstalosti, zabezpečení malých dětí, ve většině případů i za udržení chodu usedlosti.

Především však bylo třeba učinit rozhodnutí o svém příštím životě s vědomím, že jde i o další osudy potomků. Zejména v případě žen mohlo být toto rozhodování prvním, které ve svém životě učinily, neboť až do okamžiku ovdovění za ně důležité kroky konali jiní – rodiče, poručníci, manžel. Bylo třeba posoudit nejen své osobní preference, ale také majetkovou a sociální situaci, společenské konvence, potřeby a názory příbuzných. Uzavření manželství i předání usedlosti byly právní akty, jež nebylo možné zrušit, takže chybný krok mohl nezvratným způsobem negativně ovlivnit životní perspektivy dalších členů rodiny.

Rozhodování o vlastním osudu či budoucnosti rodiny nikdy nebylo zcela svobodné. To však neznamená, že by jednání venkovských vdovců a vdov schematicky odpovídalo poměrům, ve kterých se nacházeli. Při analýze konkrétních případů je naopak zřejmé, že svá rozhodování pružně přizpůsobovali rodinné a sociální situaci. V jejich chování je možné sledovat osobní a rodinné strategie, které ovdovělým pomáhaly nejen přežít, ale také naplnit představy o vlastním životě.

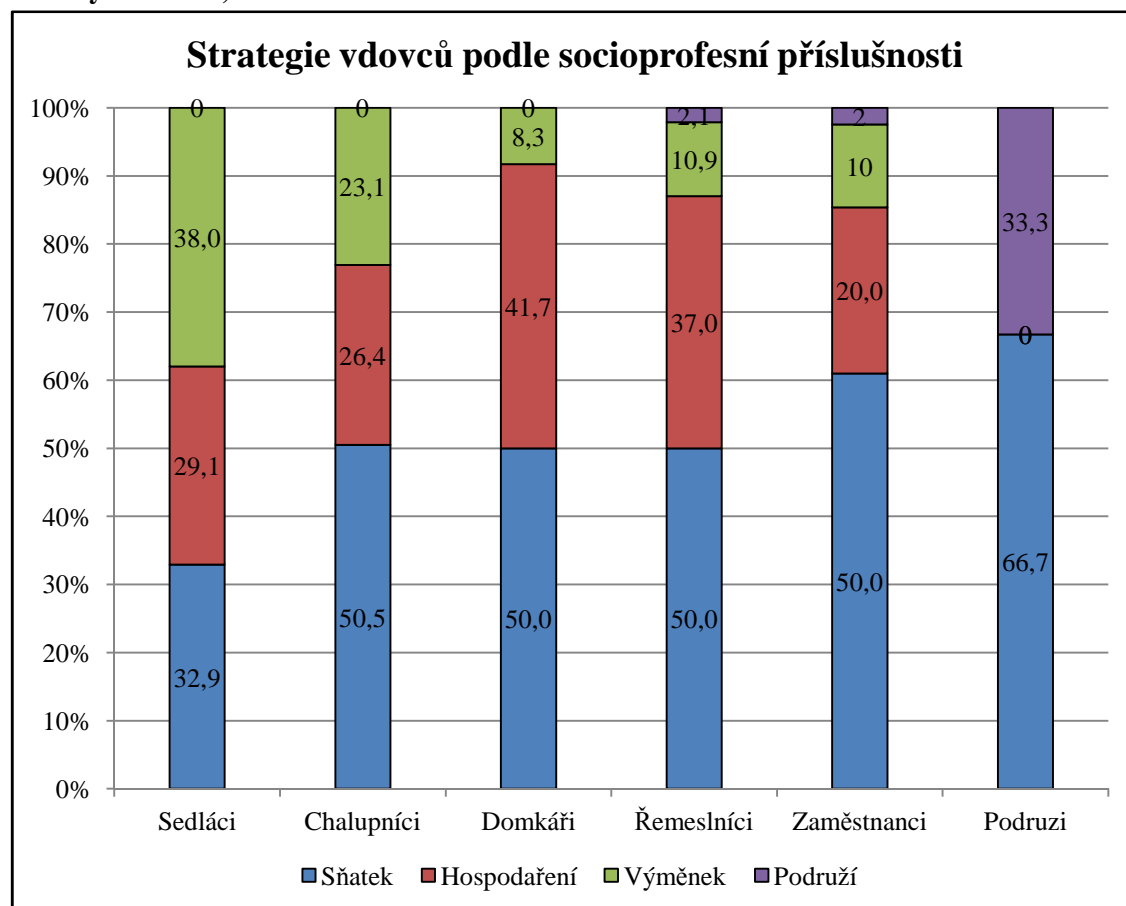
Tabulka č. V.5.

**Postavení ovdovělých mužů v druhém roce po prvním ovdovění podle průměrného věku při ovdovění a socioprofesionního zařazení
Novorychnovsko, 1785-1855**

SOCIÁLNÍ POSTAVENÍ	Strategie ovdovělých mužů								
	Nové manželství		Samostatné hospodaření		Výměnek		Podruží		Σ
	počet	věk	počet	věk	počet	věk	počet	věk	počet
Sedláci	26	39,3	23	57,8	30	60,8	-	-	79
Chalupníci	46	39,9	24	51,9	21	65,2	-	-	91
Domkáři	12	36,7	10	55,3	2	71,3	-	-	24
Řemeslníci	23	44,6	17	57,9	5	65,6	1	45,0	46
Zaměstnanci	5	51,2	2	38,5	1	53,0	2	64,0	10
Podruzi	26	45,1	-	-	0	-	13	62,2	39
Nejasné	2	-	4	-	3	-	-	-	9
Celkem	140	-	80	-	62	-	16	-	298

Graf č. V.1.

**Strategie vdovců v druhém roce vdovství podle socioprofesionní příslušnosti (v %)
Novorychnovsko, 1785-1855**

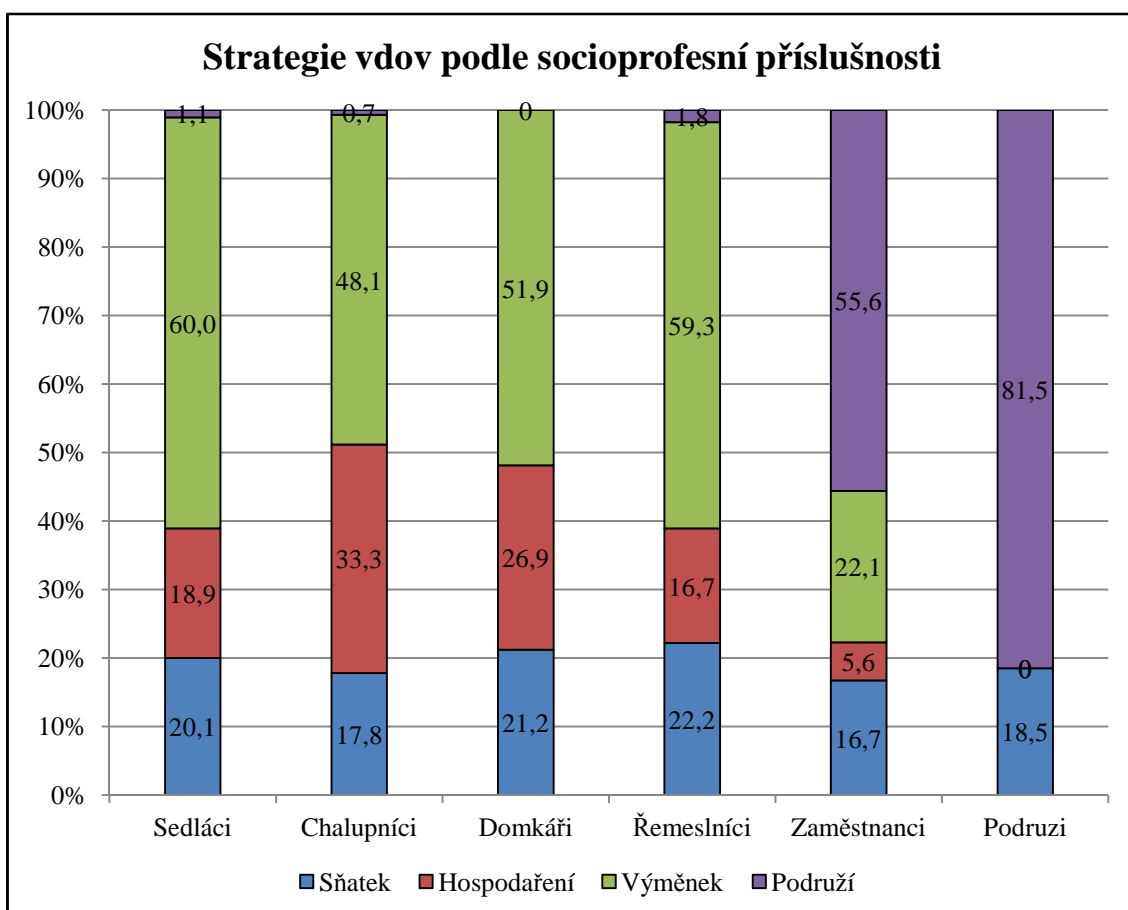
Tabulka č. V.6.

Postavení ovdovělých žen v druhém roce po prvním ovdovění podle průměrného věku při ovdovění a socioprofesioního zařazení jejich prvních manželů
Novorychnovsko, 1785-1855

SOCIÁLNÍ POSTAVENÍ PRVNÍHO MANŽELA	Strategie ovdovělých žen								
	Nové manželství		Samostatné hospodaření		Výměnek		Podruží		Σ
	počet	věk	počet	věk	počet	věk	počet	věk	počet
Sedláci	19	31,2	18	45,2	57	59,5	1	20,0	95
Chalupníci	24	35,0	45	45,0	65	55,6	1	36,0	135
Domkáři	11	36,1	14	40,4	27	53,0	-	-	52
Řemeslníci	12	33,9	9	44,3	32	60,8	1	1,7	54
Zaměstnanci	3	38,0	1	5,5	4	51,4	10	55,6	18
Podruzi	12	30,8	-	-	0	-	53	52,7	65
Nejasné	1	-	1	-	2	-	-	-	4
Celkem	82	-	88	-	187	-	66	-	423

Graf č. V.2.

Strategie vdov v druhém roce vdovství podle socioprofesioní příslušnosti (v %)
Novorychnovsko, 1785-1855

V.1. Sňatky ovdovělých osob

V Evropě raného novověku i 19. století byla nová manželství ovdovělých osob velmi obvyklou záležitostí, což některé badatele přivedlo k užívání pojmu *seriální monogamie*.⁶¹¹ Problematika druhých sňatků je z pohledu historické demografie nejvýraznějším a také nejsnáze podchytilitelným jevem spojeným s ovdověním. Zároveň je jednou mála oblastí, kde dosavadní výzkumy nabízejí srovnání situace ovdovělých mužů a žen. Pravidelně bývá konstatováno, že vdovci uzavírali nové sňatky častěji, ve vyšším věku a s menším časovým odstupem než vdovy. Chování příslušníků obou pohlaví tak bývá hodnoceno jako diametrálně odlišné. Také v případě Novorychnovska se potvrdilo, že muži vstupovali do nových svazků častěji a snáze. Podíl sňatků vdovců se svobodnými dívkami činil 12,7 %, manželství mezi vdovami a mládenci představovala 4,3 %. Nejméně obvyklé byly sňatky mezi dvěma ovdovělými snoubenci, které tvořily 2,0 % případů.⁶¹²

Diskuze ohledně druhých sňatků se soustředí především na nová manželství ovdovělých žen. Mnohdy se soudí, že sociální okolí vdovy zrazovalo od hledání nových partnerů, nebo že byly naopak nuceny novým sňatkem řešit tíživou ekonomickou situaci.⁶¹³ Objevují se však i názory, podle kterých záleželo rozhodnutí pro nebo proti novému sňatku především na ženě samotné a jejích osobních schopnostech a preferencích.⁶¹⁴ Problematika následných sňatků vdovců bývá shrnována statistickými doklady

⁶¹¹ Srov. například Jeremy BOULTON, *London Widowhood Revisited: the Decline of Female Remarriage in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries*, CC 5, 1990, s. 323-355.

⁶¹² Svobodní snoubenci na Novorychnovsku ve sledovaném období uzavírali 81,0 % sňatků. Maximální hodnoty (88,3 %) tato manželství dosáhla ve druhé polovině čtyřicátých let 19. století. Naopak minimum svateb svobodných osob se odehrálo v následujícím období 1851-1855, kdy tvořily pouze 70,6 % sňatků. V této době naopak dosáhl maxima (22,8 %) podíl svazků mezi vdovci a svobodnými dívkami. Srovnatelné údaje byly zjištěny i v jiných regionech. Také na jižní Moravě převažovala protogamní manželství, kdy tři čtvrtiny ženichů a devět desetin nevěst tvořili svobodní snoubenci; L. NESLÁDKOVÁ, *Reprodukce*, s. 120-123. V oblasti západních Čech se podíl sňatků uzavíraný svobodnými lidmi stabilně pohyboval okolo 75 %, výrazně klesl zejména během mortalitní krize v sedmdesátých letech 18. století. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 375-376. Pouze 65,4 % protogamních manželství bylo zaznamenáno na přelomu 18. a 19. století ve Zdechovicích, avšak během první poloviny 19. století jejich podíl přesáhl 75 %. Š. JIRÁSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 117; TÁŽ, *Vývoj*, s. 80-81. Více než tři čtvrtiny protogamních sňatků dokládá pro Stařeč V. KRAUSOVÁ, *Obyvatelstvo*, s. 60-66. Ve farnosti Libčany na Královéhradecku podíl protogamních sňatků na přelomu 18. a 19. století činil 70,1 %, po roce 1820 vzrostl na 82,4 %. Alexandra ŠIKULOVÁ, *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století (1785-1914)*, HD 34, 2010, s. 114-175, zde s. 131.

⁶¹³ Vícečetná manželství hrála významnou úlohu zejména v prostředí městských cechů, protože muži, kteří se oženili s vdovou po mistrovi, získávali právo vést dílnu. Cechy se navíc někdy aktivně snažily vdovu provdat, protože ovdovělým ženám musely vyplácet podpory a nedostatek plnohodnotných mužských pracovních sil cech ohrožoval. V souvislosti s řemeslnickými cechy je proto možné mluvit o „*aktive Witwenpolitik*“. G. INGENDAHL, *Witwen*, s. 233.

⁶¹⁴ Možnost volby pro nebo proti novému sňatku podtrhuje Alice Velková, která zdůrazňuje svobodné rozhodování žen. A. VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé*, s. 324-325, 338-339.

o četnosti jejich dalších manželství a poukazem na leckdy vysoký věk ženichů, kteří šli k oltáři podruhé. Časté a rychlé sňatky vdovců byly dlouhodobým celoevropským fenoménem, Margaret Pelling v této souvislosti dokonce mluví o mužské *longue durée*.⁶¹⁵

Podle názoru historiků ovdovělí muži urychleně hledali nové manželky kvůli zajištění péče o domácnost a děti z předchozího svazku.⁶¹⁶ K snadnému nalezení partnerky jim mělo pomáhat i to, že oproti ženám byli méně limitováni věkem. Svým nevěstám obvykle mohli nabídnout samostatné postavení či získaný majetek, a proto se zdáli být vyhledávanými ženichy i pro výrazně mladší partnerky. Naproti tomu vdova, mající zájem vstoupit do nového manželství, musela být podle obvyklých teorií mladá, bohatá a pokud možno bezdětná. Schopnost uzavřít nové manželství měla být klíčovým bodem ženského vdovství.⁶¹⁷

Alain Bideau, který jako jeden z mála zkoumal možnost uzavření druhého manželství pro obě pohlaví, zjistil, že předpokládané rozdíly mezi muži a ženami nebyly tak velké. Dokázal, že i v případě vdovců hrál velkou roli počet závislých dětí a majetek, ačkoli když věková hranice umožňující vstup do nového manželství byla posunuta až k šedesátce. Muži podle něj sice měli sice větší šanci znovu se oženit, s postupujícím věkem, vyšším počtem potomků a menším majetkovým zázemím museli snižovat své nároky na budoucí nevěstu.⁶¹⁸

Ze zkoumaného vzorku 462 vdovců se podruhé oženilo 199 (43,1 %), přičemž 13 (2,8 %) z nich uzavřelo sňatek i po svém druhém ovdovění. Z 632 vdov do nového manželství vstoupilo 110 (17,4 %), pouze dvě z nich se vdaly třikrát.⁶¹⁹ Přestože se průměrný věk při ovdovění u obou pohlaví lišil jen o dva roky (51,5 let u mužů, 49,3 let u žen), rozdíl mezi muži a ženami, kteří uzavřeli druhý sňatek, činil více než devět let. Vdovcům, jež se znovu oženili, bylo v okamžiku smrti první manželky 41,9 let, tedy jen o deset let méně než byl průměrný věk při ovdovění všech mužů.

⁶¹⁵ M. PELLING, *Finding Widowers*, s. 45-46.

⁶¹⁶ Srov. Christine FERTIG, *Hofübergabe im Westfalen des 19. Jahrhunderts: Wendepunkt des bauerlichen Familienzyklus*, in: Jürgen Schlumbohm – Christophe Duhamelle (edd.), *Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003, s. 70; O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 310-313; A. VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé*, s. 338.

⁶¹⁷ B. A. HOLDERNESS, *Widows in Pre-industrial Society: an Essay upon Their Economic Functions*, in: Richard M. Smith (ed.), *Land, Kinship and Life-cycle*, Cambridge 2002,² s. 423-442, s. 428.

⁶¹⁸ A. BIDEAU, *A Demographic and Social Analysis*, s. 32-39.

⁶¹⁹ V Ženevě v první polovině 19. století uzavíralo druhé manželství 11 % vdovců, ale pouze 4 % vdov; Grazyna RYCZOWSKA – Olivier PERROUX, *Vielleuses au féminin et au masculin. Individus familles et collectivité à Genève, 1816-1843*, ADH 112, 2006, s. 189-215, zde s. 193.

Tabulka č. V.7.

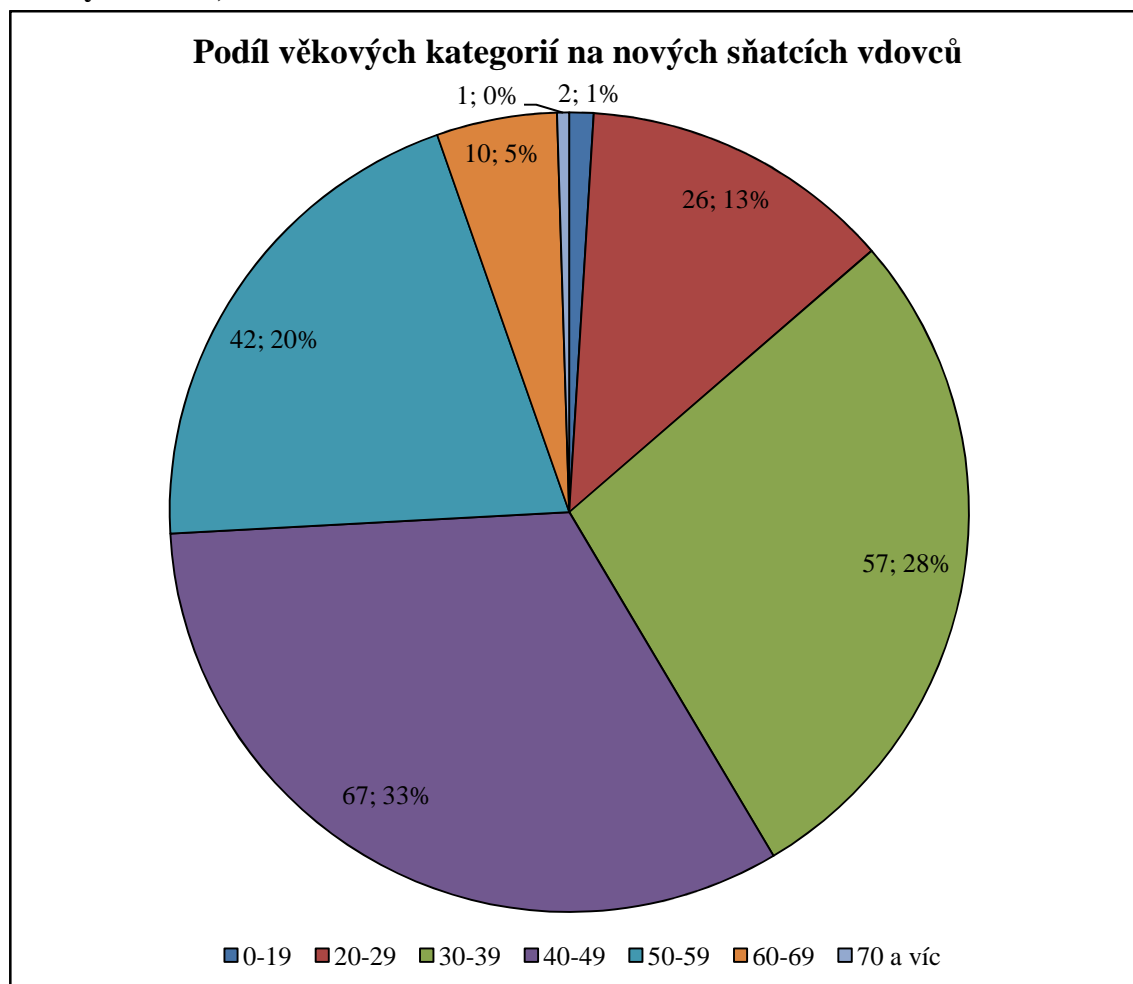
**Vdovci uzavírající nová manželství podle věkových skupin*
Novorychnovsko, 1785-1855**

VĚK PŘI OVDOVĚNÍ	Ovdovělí muži					
	po prvním manželství			po druhém manželství		
	ovdověli	oženili se	%	ovdověli	oženili se	%
0-19	2	2	100,0	-	-	-
20-29	26	25	96,2	1	1	100,0
30-39	60	54	90,0	3	3	100,0
40-49	89	65	73,0	2	2	100,0
50-59	105	37	35,2	12	5	41,7
60-69	61	9	14,6	8	1	12,5
70 a víc	53	1	1,9	4	-	-
Celkem	396	193	48,7	30	12	40,0

* Věk při ovdovění zůstal neznámý u pěti mužů uzavírajících druhý sňatek a u jednoho, který uzavřel třetí sňatek.

Graf č. V.3.

**Podíl věkových kategorií na sňatcích vdovců po prvním i druhém ovdovění
Novorychnovsko, 1785-1855**

Tabulka č. V.8.

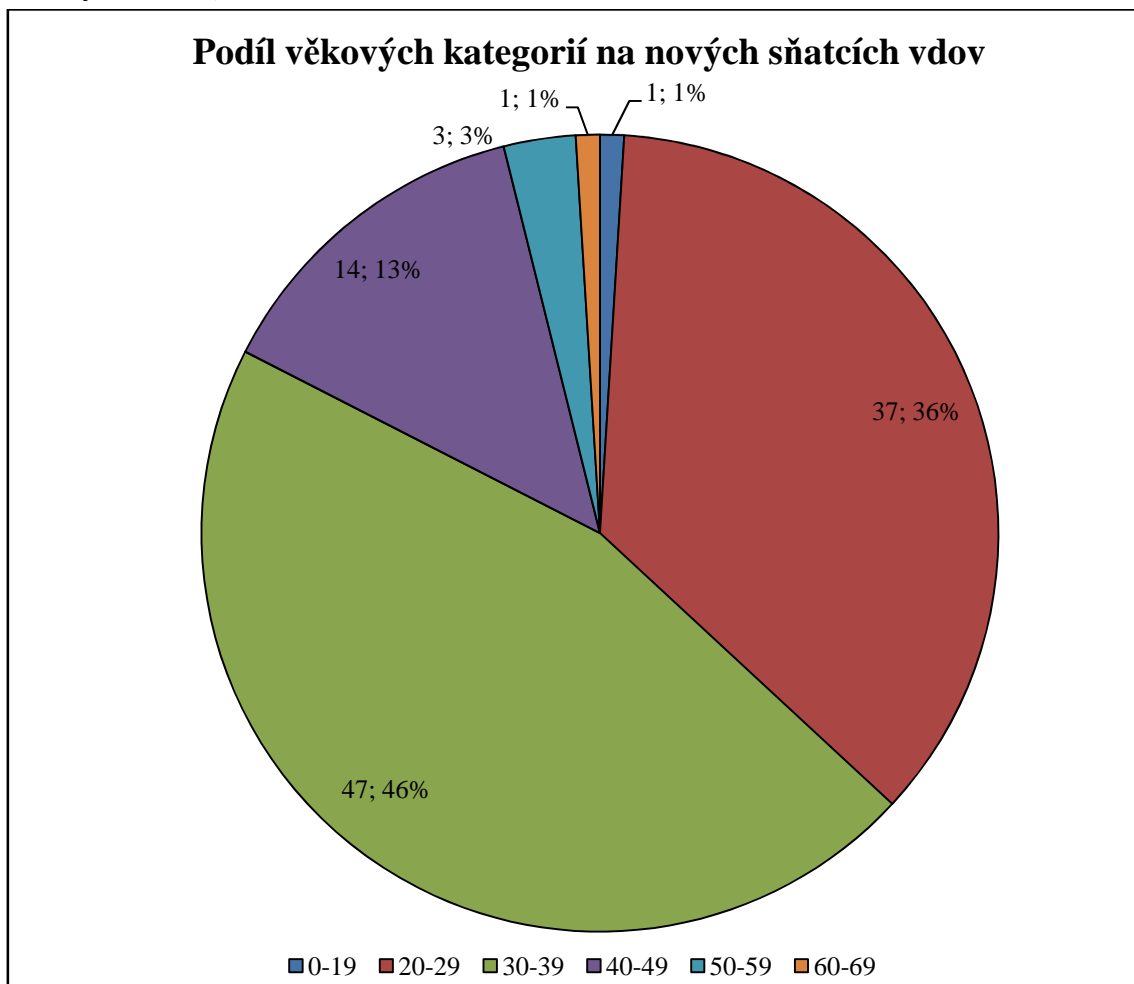
Vdovy uzavírající nová manželství podle věkových skupin*
Novorychnovsko, 1785-1855

VĚK PŘI OVDOVĚNÍ	Ovdovělé ženy					
	po prvním manželství			po druhém manželství		
	ovdověly	vdaly se	%	ovdověly	vdaly se	%
0-19	2	1	50,0	-	-	-
20-29	43	36	83,7	1	1	100,0
30-39	86	47	54,7	1	-	-
40-49	102	13	12,7	8	1	12,5
50-59	129	3	2,3	8	-	-
60-69	85	1	1,2	2	-	-
70 a víc	31	-	-	2	-	-
Celkem	478	101	21,1	22	2	9,1

*Věk při ovdovění se nepodařilo zjistit u devíti vdávajících se vdov.

Graf č. V.4.

Podíl věkových kategorií na sňatcích vdov po prvním i druhém ovdovění
Novorychnovsko, 1785-1855

Ženy, které se vdávaly podruhé, ztratily své první protějšky v 33,3 letech, tedy o patnáct let dříve oproti celkovému průměru. Věkovým rozdílem mezi vdovci a vdovami vstupujícími do nového manželství odpovídala i doba strávená v prvním svazku, který trval 13,3 let v případě mužů, ale jen osm a půl roku u žen.⁶²⁰ Tato zjištění zhruba odpovídají výsledkům podobně koncipovaných výzkumů, ačkoli doba trvání manželství i sňatkový věk ovdovělých osob kolísaly v čase i prostoru a v souladu se sociálním zařazením aktérů.⁶²¹

Nové sňatky přirozeně nejčastěji uzavírali lidé, kteří ovdověli mladí. Jejich stáří se mnohdy nelišilo od průměrného sňatkového věku svobodných lidí a nezáviselo na nich mnoho potomků. Z prvního svazku si odnášeli určitý majetek tvořený jejich vlastním zánosem a dědictvím po partnerovi. Pravděpodobnost uzavření nového manželství se u příslušníků obou pohlaví snižovala se zvyšujícím se věkem. Věková hranice, po jejímž překročení začala vyhlídka na nový sňatek rychle klesat, ale byla u vdovců oproti ženám asi o patnáct let posunuta.

Muži, kteří ovdověli před čtyřicátkou, se až na výjimky znovu ženili. U žen byl nový sňatek obvyklý jen do pětatřiceti, přičemž i ve věkové kategorii do 29 let je patrné nižší procento uzavřených manželství, než tomu bylo v případě mužů. S blížícím se čtyřicátým rokem života a ukončením plodného období pravděpodobnost druhého sňatku žen velmi rychle klesala. Svatby vdov, které překročily padesátku, byly okrajovou

⁶²⁰ Muži, kteří se oženili třikrát, byli podruhé ženatí v průměru 7,5 let. Jedna z dvou třikrát provdaných žen znovu ovdověla po deseti letech manželství, další ztratila druhého manžela do roka po svatbě.

⁶²¹ Ve vesnicích českobudějovické farnosti sňatkový věk vdovců na konci 18. století představoval 47,3 let, v první čtvrtině 19. století činil 42,6 let. V případě vdov se ve stejných časových obdobích jednalo o 37,7 a 36,6 let. J. GRULICH, *Migrace*, s. 265-266. V Zubrnicih byl průměrný věk ženících se vdovců 42,6 let, zatímco vdovám bylo v průměru 40,7 let. K posledně uvedenému číslu je třeba vzhledem k malému použitému vzorku přistupovat s opatrností. P. JANČÁREK, *Sňatky*, s. 173-174. Ve východočeských Zdechovicích se na konci 18. a v první polovině 19. století průměrný věk při druhém či dalším sňatku mužů pohyboval mezi 41,1-46,3 lety, pouze v čtyřicátých letech se snížil na 37,3 let. V případě ovdovělých žen se průměrný věk při druhém sňatku pohyboval v poměrně širokém rozmezí 29,7-42,7 let. Š. JIRÁSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 114; TÁŽ, *Vývoj*, s. 76-80. Ve farnosti Libčany ve stejném období sňatkový věk vdovců kolísal mezi 42,1 až 46,5 lety, v případě vdov v rozmezí 32,9 a 38,3 let. A. ŠIKULOVÁ, *Vývoj sňatečnosti*, s. 135-139. Pro srovnání lze uvést údaje zjištěné pro Toskánsko, kde se v období 1819-1859 vdovci v průměru ženili v 42,6 letech, vdovy se vdávaly v 37,6 letech; Marco BRESCHI – Matteo MANFREDINI – Alession FORNASIN, *Remarriage in a Pretransitional Italian Community*, CC 22, 2007, s. 407-428.

záležitostí. Naopak celá třetina mužů ovdovělých v 50-59 letech ještě uzavírala nový sňatek a ani ženichové starší šedesáti nebyli zcela výjimeční.⁶²²

Z 88 mužů, kteří ovdověli před dosažením čtyřicítky, chybí záznam o druhém sňatku pouze u sedmi. Dva z nich po čase sledovanou oblast opustili, je tedy možné, že sňatek uzavřeli jinde. Další dva zemřeli do dvou let po smrti první manželky, takže i u nich by bylo k sňatku mohlo dojít. Lze jen těžko odhadnout, co vedlo k odmítnutí manželství zbývající trojici. Všichni měli zavedené živnosti a jistě si mohli najít nevěstu, velkou překážku nemohly představovat ani tři děti z prvního manželství Martina Jedličky (*1814) a Josefa Přesličky (*1795).

Naproti tomu z žen ovdovělých ve věku 30-39 let se vdala pouze polovina a pravděpodobnost sňatku dále klesala s přibývajícím věkem. Ani vdovy mezi čtyřicátkou a padesátkou však nebyly „neprovdatelné“ a přibližně desetina z nich vstupovala do nového manželství. Mnohé už ale neměly o sňatek zájem, neboť pro ně byla lákavá perspektiva samostatného hospodaření. Jiné zvolily spíše rodinnou strategii, podřídily své jednání zájmům dětí a co nejdříve předaly usedlost některému z nich. Zejména ženy, které ovdověly po padesátých narozeninách, se v pozici výměnkářek často nacházely už za života svého manžela. Byly dostatečně zajištěny a vdávat se nemusely, zároveň byly jen zřídkakdy dobrou partií.

Pravděpodobnost ovdovění v mladém věku stoupala s věkovými rozdíly mezi partnery. Sňatkový věk na Novorychnovsku během sledovaného období sice mírně vzrostl, ve věkových rozdílech mezi ženichy a nevěstami ale nebyl zaznamenán žádný posun. Po celé sledované období ženy zpravidla uzavíraly sňatky v mladším věku než muži a většina párů bývala přibližně vyrovnaná.⁶²³ V manželstvích, která byla ukončena prvním ovdověním muže, věkový rozdíl mezi partnery ve více než polovině případů (54,4 %) nepřesáhl pět let. Rozestup mezi poprvé ovdovělou ženou jejím zesnulým manželem býval podobně zanedbatelný jen ve 38,5 % svazků.

⁶²² Srovnatelné údaje lze uvést pro západočeské Štáhlavy, kde se znovu oženilo 94 % mužů, jež ovdověli před padesátkou. Sňatek uzavřela i čtvrtina vdovců, kterým bylo v okamžiku manželčina úmrtí více než šedesát let, zatímco ženy se po pětačtyřicítce podruhé nevdávaly. Alice VELKOVÁ, *Fenomén stáří ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, SSD 6, 2001, s. 145-156, zde s. 152.

⁶²³ Výzkum nepotvrdil výsledky švédských badatelů, že pravděpodobnost většího věkového rozdílu v manželství se obecně týkala osob, které uzavřely sňatek ve vyšším věku, nebo naopak žen, které se vdávaly velmi mladé. Martin DRIBE – Christer LUNDH, *Status Homogamy in the Preindustrial Marriage Market: Partner Selection According to Age, Social Origin, and Place of Birth in Nineteenth-century Rural Sweden*, JFH 34, 2009, s. 387-406, zde s. 400.

Tabulka č. V.9.

**Věkové rozdíly mezi partnery
Novorychnovsko, 1785-1855**

VĚKOVÉ ROZDÍLY		Vdovci: 1. svazek		Vdovci: 2. a 3. svazek*		Vdovy: 1. svazek		Vdovy: 2. a 3. svazek*	
		počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
Žena starší	21-25 let	3	0,8	-	-	-	-	-	-
	16-20 let	2	0,5	-	-	1	0,2	5	4,6
	11-15 let	7	1,7	1	0,5	7	1,5	9	8,3
	6-10 let	27	6,7	4	2,0	23	4,8	20	18,4
	1-5 let	67	16,6	7	3,5	46	9,6	19	17,5
Stejně staří		26	6,4	9	4,5	23	4,8	8	7,3
Muž starší	1-5 let	127	31,4	25	12,4	132	27,7	18	16,5
	6-10 let	93	23,0	44	21,9	97	20,4	8	7,3
	11-15 let	36	8,9	38	18,9	67	14,1	8	7,3
	16-20 let	11	2,7	34	16,9	38	8,0	8	7,3
	21-25 let	1	0,3	17	8,4	18	3,8	4	3,7
	26-30 let	-	-	11	5,5	8	1,7	1	0,9
	31 a více	4	1,0	11	5,5	16	3,4	1	0,9
Celkem		404	100,0	201	100,0	476	100,0	109	100,0

* Tabulka zaznamenává druhé a třetí sňatky uzavřené vdovami a vdovci bez ohledu na to, zda tato manželství skončila úmrtím muže nebo ženy.

Věkový rozdíl mezi partnery se zvyšoval v případech, že jeden z nich již dříve ovdověl a stávající svazek byl jeho druhým v pořadí. Ze zkoumaných 462 vdovců bylo 34 (7,4 %) poprvé ženatých s vdovou. Naproti tomu 82 (13,0 %) z 632 ovdovělých žen, jejichž první manželství skončilo úmrtím muže, bylo provdáno za vdovce. Velmi zajímavé je srovnání věkových rozdílů v manželstvích, která byla pro zúčastněné již druhým v pořadí. Je zřejmé, že ovdovělé ženy při výběru nového partnera preferovaly přibližně stejně staré ženichy, neboť věkový rozdíl v 41,3 % nepřesáhl pět let. Naproti tomu druhé sňatky vdovců byly takto vyrovnané jen v pětině případů.⁶²⁴

Muži jednoznačně preferovali mladší nevěsty. Nové svazky vdovců, ve kterých byla žena starší než její partner, se vyskytovaly velice zřídka, ačkoli v případech prvních manželství se takové případy objevily. Podíl těch, kteří si zvolili ženu mladší o 6-10 let, byl u prvních i následujících svazků mužů srovnatelný. Výrazně však stoupl podíl párů,

⁶²⁴ Obdobné údaje zjistila pro farnost Stařeč Vendula Krausová, která podtrhla věkovou vyrovnanost sňatků uzavíraných oboustranně ovdovělymi snoubenci. V. KRAUSOVÁ, *Obyvatelstvo*, s. 63. Ještě vyšší podíl vyrovnaných manželství vdov a vdovců, kde věkový rozdíl nepřevýšil čtyři roky, uvádí pro konec 18. století Š. JIRÁSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 115-116. V průběhu 19. století se však i ve farnosti Zdechovice podíl věkově vyrovnaných manželství přiblížil hodnotám zjištěným pro výše uvedené oblasti. Srov. TÁŽ, *Vývoj*, s. 79. Naopak nižší podíl vyrovnaných manželství vdovců a vdov byl zjištěn pro farnost Libčany. A. ŠIKULOVÁ, *Vývoj sňatečnosti*, s. 140-142. Pro srovnání s městským prostředím lze uvést například údaje z Kouřimi, kde 51,6 % sňatků uzavíraly páry, kdy byl muž starší o 1-10 let, v 17,9 % byla starší žena. Celkem 15,7 % případů se týkalo dvojic, kdy byla nevěsta o 11-20 let mladší, v 5,7 % činil věkový rozdíl více než 20 let. Jana BERÁNKOVÁ, *Demografický vývoj města Kouřimi v letech 1650-1850*, HD 18, 1994, s. 69-104, zde s. 81.

kde byl ženich starší o více než desetiletí (z 12,9 % na 55,0 %). Takřka pětina vdovců uzavírala sňatky s nevěstami narozenými o dvacet a více let později. Také u druhých a třetích manželství vdov přibýlo případů, kdy si žena vybrala výrazně mladší protějšek. Svazky s o 11-20 let mladším snoubencem ale představovaly jen necelých 13 % a vyšší věkový rozdíl se neobjevil nikdy. Ženy se naproti tomu ani při uzavírání druhých sňatků nevyhýbaly ženichům výrazně starším, než byly samy. Podíl vztahů, kde byl muž starší o víc jak patnáct let, zůstal v manželstvích vdov srovnatelný: činil 16,9 % u prvních a 12,8 % u druhých a třetích svazků.

Ačkoli vstup do nového manželství přinesl ovdovělým lidem potřebnou oporu, letití snoubenci se vystavovali riziku posměchu i charivari. Sňatky postarších osob byly považovány za nepatřičné, neboť takové manželství již nemohlo splnit svůj hlavní účel, totiž reprodukci.⁶²⁵ Kritizovány byly zejména svatby, kdy v důsledku předchozího ovdovění jednoho z partnerů vznikl věkově výrazně nevyrovnaný pár. Této situaci bylo možné zabránit svazkem dvou ovdovělých, přibližně stejně starých partnerů, k čemuž však nedocházelo příliš často. Ze 112 sňatků uzavřených vdovami se osmatřicetkrát (33,9 %) jednalo o manželství dvou ovdovělých osob, v případě 212 svateb vdovců šlo o dvacet tři svazků (10,8 %).⁶²⁶ Celkem 17 žen prožilo obě svá manželství s vdovcem, ale pouze tři muži si dvakrát vzali vdovu.

Protějšek se zkušenostmi z předchozího vztahu zvolila třetina vdov a jen desetina ovdovělých mužů. Uváděná čísla svědčí nejen o snazší pozici vdovců na sňatkovém trhu, ale vysvětlují i věkové rozdíly v manželských svazcích. Fakt, že celá třetina vdov si vzala rovněž ovdovělého muže, ukazuje, že svobodného si až na výjimky mohly za manžela zvolit pouze ženy, které ovdověly v mladém věku. Relativně vysoký podíl vdovců mezi ženichy vdov vysvětluje, proč byla druhá manželství ovdovělých žen věkově vyrovnanější. Jednoznačné preferování svobodných dívek ovdovělými muži naopak způsobovalo vysoký podíl svazků, kdy muž byl výrazněji starší než jeho partnerka.

Sňatek s již ovdovělým partnerem často znamenal soužití se starším člověkem, který mohl mít například zdravotní problémy. Ženy navíc se stoupajícím věkem ztrácely šanci

⁶²⁵ A. BURGIERE – Ch. CLAPISCH-ZUBER – M. SEGALEN – F. LEBRUN (edd.), *Geschichte der Familie*, s. 146-147.

⁶²⁶ Do uvedených výpočtů byla zahrnuta druhá i třetí manželství vdovců a vdov. Pokud by byly brány v potaz pouze druhé svazky, stoupla pravděpodobnost sňatku s dříve ovdovělým partnerem u mužů z 7,4 % v případě prvních manželství na 11,1 % v druhém svazku, zatímco u žen vzrostla z 13,1 % na celých 34,5 %.

porodit novému partnerovi vlastního potomka. Vdovci a vdovy bývali obvykle ekonomicky dostatečně zajištěni, na druhou stranu mívali děti z předchozích manželství. Nevlastní potomci samozřejmě vyžadovali finanční náklady a pozornost macechy či otčima, měli nárok na vyplacení podílů po svém zemřelém rodiči a do budoucna i na zdědění usedlosti. Soužití dětí narozených v několika manželstvích s sebou přinášelo nejen přetížení prostorové a ekonomické kapacity domácnosti, ale i riziko osobních konfliktů.⁶²⁷

Sňatek s ovdovělou ženou vdovci zvažovali až po překročení čtyřicítky. Jedinou výjimkou byl novorychnovský pekař Jan Kouřimský, který si roku 1831 ve svých jednatřiceti letech vzal o čtyři roky mladší vdovu Annu Dubovou. Po její smrti o jedenáct let později však i on zvolil sňatek se svobodnou ženou. Vyšší věk zjevně nebyl faktorem, který by v případě vdovců rozhodoval o tom, zda jejich novou manželkou bude vdova či dosud neprovdaná žena, neboť čtyři pětiny mužů, kteří ovdověli po padesátce a znovu uzavřeli manželství, si vzali svobodnou.⁶²⁸

Komplikovanější rozhodování ohledně výběru partnera nastávalo v případě vdov, pro které měly obě varianty své výhody i nevýhody. Svobodní muži bývali obvykle mladší, bez závazků, ale zpravidla také bez většího majetku a zkušeností s vedením hospodářství. Sňatek s vdovou pro ně znamenal možnost přinejmenším dočasného zajištění.⁶²⁹ Manželé ovdovělých hospodyň se stávali prozatímními hospodáři, kteří až do konce 18. století mívali své postavení pojištěno i v pozemkových knihách. Jejich povinností bylo udržet usedlost v původním stavu až do dospělosti právního dědice a poté mu ji předat.

Dobré hospodaření bývalo kontrolováno sousedy, rychtářem i poručníky sirotků. K správnému nakládání se svěřeným majetkem zavazovala také skutečnost, že záleželo na vůli nastupujícího hospodáře, jaký výměnek nebo podíl prozatímnímu hospodáři

⁶²⁷ Napjatými vztahy s nevlastními rodiči a sourozenci byla zdůvodněna prokazatelně častější migrace sirotků v Belgii a Nizozemí v 19. století. Hilde BRAS – Muriel NEVEN, *The Effects of Siblings on the Migration of Women in Two Rural Areas of Belgium and the Netherlands, 1829-1840*, *Population Studies* 61, 2007, s. 53-71, zde s. 58-62. E. Sonnino uvádí, že v raně novověké Itálii se sirotci po druhém sňatku rodičů stávali „*děti druhé kategorie*“. E. SONNINO, *Between the Home and the Hospice*, s. 99.

⁶²⁸ Jednalo se o 52 mužů, kteří ovdověli po padesátých narozeninách a znovu se oženili. Devět uzavřelo sňatek s vdovou, jeden z nich si vzal vdovu po svém prvním ovdovění v 54 letech a po její smrti o šest let později se znovu oženil s ovdovělou ženou.

⁶²⁹ Alice KLÁŠTERSKÁ, *Výběr partnera a sňatkový věk dědiců venkovských usedlostí na Štáhlavsku a jejich sourozenců v 18. a na počátku 19. století*, HD 22, 1998, s. 145-168, s. 148-153; J. MRÁZKOVÁ, *Přislubujou*, s. 83-88.

určí.⁶³⁰ I tak měli manželé ovdovělých hospodyň slušnou šanci naspořit si během spravování usedlosti finanční prostředky, neboť na rozdíl od skutečných vlastníků hospodářství nebyli povinni splácet dluhy ani dědické podíly.⁶³¹ Cokoliv zaplatili nebo investovali, jim takzvaně *přišlo k dobrému* při předání usedlosti. Muži, kteří se přiženili k vdově, byli možná vzhledem ke svému poněkud vratkému postavení dočasného hospodáře ochotni svou ženu více respektovat. Vždyť právě díky ní dostali šanci postavit se do čela usedlosti, vylepšit své sociální postavení a také si vydělat.⁶³²

Výzkumy provedené pro západočeské panství Štáhlavy ukázaly, že v souvislosti s reformami dědického práva zaváděnými ve druhé polovině osmdesátých let 18. století postupně docházelo k omezování počtu prozatímních hospodářů. Jejich přítomnost již nebyla zapotřebí, protože ovdovělé matky zpravidla dokázaly udržet usedlost po krátkou dobu, než dorostl nejstarší syn, a vdovám se namísto sňatků otvíral prostor pro samostatné hospodaření.⁶³³

Prameny dochované pro Novorychnovsko neumožňují srovnat situaci v první polovině 19. století se stavem v předcházejících obdobích. Správa rodinného majetku se však jeví jako nejdůležitější faktor snižující počet sňatků uzavíraných mezi dvěma ovdovělými snoubenci. Nelze jej však interpretovat pouze tak, že vdovci a vdovy byli díky svému zázemí dostatečně zajímavými partnery, a proto si mohli dovolit sňatky se svobodnými, mladšími, atraktivnějšími protějšky. Ve venkovském prostředí první poloviny 19. století byl majetek vázán na držbu usedlosti, jejíž správa vyžadovala neustálou přítomnost hospodáře a kterou bylo třeba udržet pro další generaci. Ovdovělí hospodáři a hospodyně byli připoutáni ke svému majetku a potřebovali, aby se jejich nový partner přistěhoval za nimi. To však mohli až na výjimky učinit pouze lidé dosud svobodní. Ve zkoumané oblasti ani jednou nedošlo k situaci, kdy by se ovdovělý držitel usedlosti

⁶³⁰ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 420-435.

⁶³¹ Alice VELKOVÁ, *Sociální stratifikace venkova na přelomu 18. a 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, SSD 10, 2002, s. 58-59; TÁŽ, *Proměny*, s. 841-851.

⁶³² Moc a autorita ženy v rodině přímo závisela na jejich vlastnických či dědických právech k usedlosti. Blíže Antoinette FAUVE-CHAMOUX, *Besitzweitergabe, familiäre Machtverhältnisse und die Rolle der Frauen im Frankreich des 18. und 19. Jahrhunderts*, in: Reiner Prass – Jürgen Schlumböhm – Gérard Béaur – Christophe Duhamelle (edd.), *Ländliche Gesellschaften in Deutschland und Frankreich, 18.-19. Jahrhundert*, Göttingen 2003, s. 182-185. Vdovy mohly navíc vůči svým novým partnerům vystupovat asertivněji než ženy, které dosud neměly žádné zkušenosti s partnerským soužitím; Elizabeth FOYSTER, *Marrying the Experienced Widow in Early Modern England: the Male Perspective*, in: S. Cavallo – L. Warner (edd.), *Widowhood*, s. 108-124.

⁶³³ A. VELKOVÁ, *Sociální stratifikace*, s. 61-62; TÁŽ, *Sebevědomé, nebo zoufalé*, s. 327-328; TÁŽ, *Proměny*, s. 841-851.

v souvislosti s uzavřením nového manželství stěhoval. Takřka nulová migrace ovdovělých mužů byla prokázána i na příkladu Českobudějovicka.⁶³⁴

Zázemí na gruntech svých prvních manželů měly ve většině případů i vdovy. Žena, která zdědila po manželovi usedlost nebo alespoň výměnek, nepotřebovala druhým sňatkem získat *místo*, které by jí nabízel svazek s vdovcem. Uzavření výhodného manželství s ovdovělým vlastníkem usedlosti bývalo spíše strategií dívek, které se z nějakého důvodu neprovdaly za svobodného muže. Vdovy raději zůstávaly ve známém prostředí, v domech svých prvních manželů, které držely, nebo měly zdědit jejich děti. Mezi těmi, které zůstaly žít na usedlosti svého prvního muže, bylo dokonce jedenáct žen, jejichž druhý manžel byl vdovec. Část z nich si pravděpodobně mohla vybrat, zda se odstěhuje, nebo zůstane, a rozhodla se pro druhou variantu. Tyto ženy se cítily jistěji u svých dětí, které jim měly poskytnout výměnek na usedlosti, k níž měly právní nárok.⁶³⁵ Ani v případě, že se vdova po svém sňatku odstěhovala, nedocházelo k migracím na delší vzdálenosti.⁶³⁶

V daných souvislostech je nezbytné věnovat pozornost prodlevě, která uplynula mezi ovdověním a uzavřením nového sňatku. Obvykle se předpokládá, že toto období bylo velmi krátké, trvající pouze nezbytně dlouhou dobu, kdy bylo nutné držet smutek. U příslušníků obou pohlaví bylo nejčastější nalezení nového protějšku do roka po ovdovění. Tato situace se týkala takřka dvou třetin vdovců, ale jen čtyř z deseti vdov. Ovdovělí muži přitom do nového manželství leckdy vstupovali spíše s odstupem týdnů než měsíců, zatímco ženy se obvykle podrobovaly požadavku na zachování alespoň půlročního smutku po zemřelém manželovi.⁶³⁷

⁶³⁴ J. GRULICH, *Migrace*, s. 288-296.

⁶³⁵ Děti byly důležitým stabilizačním činitelem. V Belgii 19. století klesala pravděpodobnost migrace rodiny s narozením každého dalšího dítěte o 20 %. George ALTER – Catherine CAPRON – Muriel NEVEN – Michel ORIS, *When Dad Died: Household Economy and Family Culture in Nineteenth Century East Belgium*, in: R. Derosas – M. Oris (edd.), *When Dad Died*, s. 389-420, zde s. 411.

⁶³⁶ U čtvrtiny znovu provdaných vdov nebylo možné průběh ani místo jejich nového manželství sledovat. Tři pětiny vdov zůstaly po uzavření nového sňatku v lokalitě, kde žily se svým prvním manželem. Stěhování mimo původní obec se týkalo především žen, na nichž nezávisely nezaopatřené děti nebo provoz usedlosti. Obvykle mířily na místo náležející k farnosti nebo panství Nový Rychnov. Prokazatelně se mimo správní okruh farnosti a panství provdalo sedm žen (6,4 %), ale i v tomto případě se jednalo o sídla vzdálená méně než 25 km. Srovnatelné výsledky přinesla i studie Josefa Grulichy o sňatkových migracích v okolí Českých Budějovic. Prokázala, že ovdovělé osoby migrovaly v souvislosti se sňatkem podstatně méně než svobodní lidé, i když vdovy se stěhovaly častěji než vdovci. Souběžně s uzavřením druhého manželství nezměnilo místo pobytu více než 80 % ovdovělých žen, případně migrace se odehrály v okruhu 14 km od jejich původního bydliště. Josef GRULICH, *Sňatkové migrace na jihu Čech (1750-1824)*, HD 30, 2006, zejména s. 60-67; TÝŽ, *Migrace*, s. 296-312.

⁶³⁷ Ve Švédsku byla doba smutku zákonem určena na půl roku u mužů a dvojnásobně dlouhé období v případě žen. M. DRIBE – Ch. LUNDH – P. NYSTEDT, *Widowhood Strategies*, s. 228. V Polsku se na

Pětina mužů stihla nalézt novou partnerku před skončením druhého roku vdovství. Přibližně stejný počet uzavíral nový sňatek s delším než dvouletým odstupem, pouze pět mužů se oženilo po více než pěti letech. V druhém roce vdovství se provdala čtvrtina žen, avšak celá třetina vdov odložila začátek nového manželství až za tuto hranici. Po čtyřech až pěti letech, které uplynuly od smrti prvního muže, se vdávalo osm žen, čtyři byly vdovami déle jak pět let.⁶³⁸

Rychlé uzavření nového manželství bylo především záležitostí mužů, které méně svazovaly společenské požadavky na držení smutku a uchovávání paměti zesnulé manželky. Jednoznačnější postavení hospodáře a držitele usedlosti znamenalo kratší a jednodušší vyřízení pozůstalosti, které mnohdy ani nebylo řešeno oficiální cestou. Dobové normy a stereotypy vdovcům usnadňovaly vstup do druhých manželství, ale zároveň je nutily urychleně hledat náhradu za zesnulou partnerku.⁶³⁹ Zatímco v případě vdov se alespoň krátkodobé převzetí povinností zemřelého manžela očekávalo, bylo nemyslitelné, aby se muž pokoušel zhostit ženských prací. V případě starších vdovců mohla roli hospodyně převzít starší dcera, jejíž nové postavení v čele domácnosti vyjadřovalo například oblékání matčiných šatů.⁶⁴⁰ I tak absence ženy vážně narušovala chod domácnosti, proto bylo pro vdovce nejjednodušším řešením uzavřít nové manželství co možná nejdříve.⁶⁴¹

Zahraniční výzkumy přesvědčivě ukázaly, že charakter ženské výdělečné činnosti umožňoval propojit péči o rodinu se zajišťováním obživy.⁶⁴² Déletrvajícím vdovství ženám usnadňoval i systém rozdělování chudinských příspěvků a obecně sdílený imperativ pomáhat vdovám a sirotkům. Naproti tomu ovdovělí muži měli jen malou šanci

konci 18. století 64 % mužů ženilo do pěti měsíců od smrti své první ženy. Přibližně stejné procento žen se provdalo do roka, ale v prvních měsících po ovdovění žádná, protože nejprve bylo nutné vyloučit možnost těhotenství s prvním manželem. Cezary KUKLO – Małgorzata KAMECKA, *Marriage Strategies in Poland: Social and Spatial Differences (16th-18th Centuries)*, Historical Social Research 28, 2003, s. 29-43.

⁶³⁸ Prodleva mezi ovdověním a druhým sňatkem mohla být přesně spočítána pro 164 vdovců a 99 vdov. Nebyl přitom zjištěn rozdíl mezi sňatky po prvním a druhém ovdověním, nedošlo ani k žádným výraznějším posunům v průběhu sledovaného období. Do roka po ovdovění se odehrálo 105 (64,0 %) sňatků vdovců, do konce druhého roku vdovství se oženilo 30 mužů (18,3 %), po dvou a více letech 29 vdovců (17,7 %). Do roka po ovdovění se vdalo 44 žen (44,5 %), v druhém roce vdovství se provdalo 23 vdov (23,2 %), po dvou a více letech 32 ovdovělých žen (32,3 %).

⁶³⁹ O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 309-314.

⁶⁴⁰ P. SHARPE, *Survival Strategies*, s. 222; Thomas SOKOLL, *Negotiating a Living: Essex Pauper Letters from London, 1800-1834*, in: L. Fontaine – J. Schlumbohm (edd.), *Household Strategies*, s. 19-46, zde s. 33-42.

⁶⁴¹ M. PELLING, *Finding Widowers*, s. 50-51.

⁶⁴² Z četných prací k problematice ženské práce například Sheilagh OGILVIE, *A Bitter Living. Women, Markets and Social Capital in Early Modern Germany*, Oxford 2003; Joyce BURNETT, *Gender, Work and Wages in Industrial Revolution Britain*, Cambridge 2008, zejména s. 186-220; Beatrice MORING, *Women, Work and Survival Strategies in Urban Northern Europe Before the First World War*, in: táž (ed.), *Female Economic Strategies*, s. 45-71; J. HUMPHRIES, *Childhood and Child Labour*, s. 67-72.

získat charitativní podporu.⁶⁴³ V některých oblastech byli vdovci znevýhodněni i ve správním a fiskálním aparátu, což bylo dalším pádným důvodem pro urychlené hledání nové partnerky.⁶⁴⁴ Lze shrnout, že zatímco u žen bylo vdovství podporováno, vdovci byli do nových sňatků v podstatě nuceni. Rychlost, s jakou muži uzavírali nová manželství, pomáhá vysvětlit vysoký podíl svobodných dívek mezi nevěstami vdovců, neboť na sňatkovém trhu se vždy pohybovalo více dosud neprovdaných žen než vdov majících zájem o nový sňatek.

Nelze ale tvrdit, že by se všichni ovdovělí lidé bez výjimky snažili uzavřít nové manželství co možná nejrychleji, jako by bylo jediným dobrým řešením vzniklé situace. Ukazuje se, že s dalším sňatkem nejméně pospíchali jedinci ovdovělí kolem čtyřicítky. V tomto věku byli na vrcholu fyzických sil, měli dostatek zkušeností s vedením hospodářství a také se zpravidla mohli opřít o pomoc dorůstajících dětí. Zejména ženám delší lhůta mezi ovdověním a druhým sňatkem umožňovala zkusit si roli samostatné hospodyně a poskytl dostatek času k zvážení nového sňatku i výběru ženicha. Lze předpokládat, že některé vdovy se rozhodly pro další manželství poté, co zjistily, že osamocený život je pro ně příliš náročný.

V případě žen, které se po svatbě přestěhovaly ke svým manželům, brzké ovdovění znamenalo život na cizí usedlosti, často zatížené povinnostmi vyplácet podíly sešvagřeným příbuzným. Ani pečlivé pojištění dědických nároků pomocí svatební smlouvy nemuselo znamenat skutečné zajištění, neboť rodiny zemřelých manželů mnohdy nebyly schopné dostát svým závazkům vůči vdově. Příkladem může být osud Magdaleny Strnadové, která byla ve svatební smlouvě uzavřené roku 1823 jmenována jako dědička manželovy chalupy v Milíčově. Když však o tři roky později Tomáš Strnad zemřel, bezdětná Magdalena usedlost nepřevzala. Bylo jí pouze vyplaceno věno a dědický podíl po manželovi a hospodářem nadále zůstal Tomášův otec Jakub. Tchán argumentoval tím, že z chalupy „vyživen býti musí, a nejenom on, nýbrž i taky jeho bratři a děti na tý chalupě jejich podíly k pohledávání mají“ a tím pádem nemůže Magdaleně vyplnit *vejminky* svatebních smluv. Za Jakubovým jednáním zřejmě stála také obava z případného sňatku mladé vdovy, kterým by se usedlost dostala do cizích rukou.⁶⁴⁵

⁶⁴³ P. SHARPE, *Survival Strategies*, s. 224-225.

⁶⁴⁴ S. CAVALLO – L. WARNER, *Introduction*, s. 10-11.

⁶⁴⁵ NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 111rv, 138r-139v.

Soužití s příbuznými v některých případech vedlo ke konfliktním situacím, jejichž řešením mohlo být uzavření nového manželství a odchod.⁶⁴⁶ V takové situaci se ocitla Kateřina rozená Páčalová, jež se přivdala do Lešova na grunt, který držela její ovdovělá tchyně Mariana Pekárková, oprávněná *do libosti* hospodařit. Na statku navíc vážly dluhy na podílech pro pět manželových sourozenců. Kateřinin muž po třech letech manželství roku 1807 zemřel a dědicem usedlosti byl ustanoven jejich teprve tříměsíční syn Josef. Jeho podíl byl vyčíslen na 774 zl., postavení hlavy domácnosti si však nadále ponechala babička Mariana. Kateřině nebyl ani vyměřen výměnek nebo dědický podíl, pouze měla na usedlosti nadále žít a „*být nápomocna*“. Josef usedlost sice po letech opravdu zdědil, Kateřina se ale provdala hned dva měsíce po ovdovění a na nějaký čas i se synem z Lešova odešla. Její chvatně uzavřené druhé manželství mohlo být únikem ze soužití s rodinou prvního muže a z podřízeného postavení vůči tchyni.⁶⁴⁷ Odchod z manželovy domácnosti mohl být cílem Anny Novákové z Hojkova, která ovdověla roku 1853. Její muž byl o tři desítky let starší a svůj čtvrtlán odkázal synovi z prvního manželství, který byl věkově vrstevníkem své macechy. Anna u něj žila rok na výměnku, pak se provdala za vdovce Jiřího Jíru a odešla za ním mimo novorychnovské panství.

Druhé sňatky uzavírali muži a ženy stojící na všech příčkách společenského žebříčku. Podíly ženících se vdovců a vdávajících se vdov jednotlivých sociálních kategorií byly přibližně shodné a víceméně odpovídaly zastoupení těchto společenských skupin v celkové struktuře obyvatelstva zkoumaného panství. K venkovské elitě (sedláci, mlynáři, osoby ve vrchnostenských službách) patřila přibližně čtvrtina vdovců a vdov uzavírajících nová manželství. Nejčastější byly nové sňatky chalupníků a řemeslníků či jejich vdov. Příslušníci této společenské vrstvy tvořili většinu usedlého obyvatelstva panství, čemuž odpovídalo i jejich takřka padesátiprocentní zastoupení mezi snoubenci uzavírajícími druhé manželství. Naději na nový sňatek však měli i ovdovělí domkáři či podruzi, kteří dohromady představovali čtvrtinu osob, jdoucích k oltáři podruhé.⁶⁴⁸

⁶⁴⁶ MZA Brno – SOkA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 14-34, kniha č. 14-34.

⁶⁴⁷ NA Praha, *APA, Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1459, sign. 201 Pelhřimov, fol. 84r-87r.

⁶⁴⁸ Mezi prvními manželzy 110 znovuprovdaných žen byli 3 muži ve vrchnostenských službách (šafář, učitel, myslivec), 3 mlynáři, 25 sedláků. K zámožnějším vrstvám venkovské společnosti tedy patřilo 31 (29,5 %) žen. Ke střední vrstvě náleželo 32 vdov po chalupnících a 15 po řemeslnících (truhláři, tesaři, ševci, krejčí), které dohromady tvořily 44,8 % žen, jež se vdávaly podruhé. Celkem 11 domkářek představovalo 10,5 % a 16 podruhyň 15,2 % ovdovělých nevěst. U pěti žen nebylo povolání jejich prvního manžela zjištěno. Ze 199 vdovců, kteří uzavřeli druhý sňatek, bylo 12 vrchnostenských služebníků představujících 6,0 % ženících se vdovců. Dva mlynáři a 35 sedláků dohromady tvořilo 18,7 % ovdovělých ženichů. Celkem 68 chalupníků a 31 řemeslníků představovalo

Jako typický může být uveden příklad ovdovělé domkářky Terezie Bártové, která měla do *zrostu* svého čtyřletého syna Jakuba spravovat jmění v celkové hodnotě pouhých 30 zl. Tomáš Mareš, kterého si v roce 1794 vzala, byl čtyřicetiletý tkadlec, syn výměnkáře. Tereziina domkářská usedlost odpovídala jeho vlastnímu společenskému postavení a znamenala pro něj velmi slušnou perspektivu, protože ve své situaci nemohl lepší sňatek očekávat.⁶⁴⁹

V literatuře se běžně objevuje názor, že pro uzavření druhého manželství byl zásadní majetek a že postarší lidé museli svůj handicap vyvážit dostatečným hmotným záze-
mím.⁶⁵⁰ Jmění však mělo vliv spíše na volbu partnera než na samotné uzavření nového manželství. Nový sňatek mohli uzavřít muži a ženy ze všech kategorií venkovské společnosti, ačkoli výběr budoucího protějšku byl jejich ekonomickým zázemím ovlivněn. Důležitější než nominální hodnota majetku byl právní nárok k jeho držení.⁶⁵¹ Ovdovělý hospodář nebo vdova, která byla majitelkou či jedinou (dospělou) dědičkou usedlosti, velmi pravděpodobně uzavřeli nové manželství. Bez ohledu na to, zda se jednalo o sel-
ský statek nebo domkářské stavení, byli dobrou partií pro příslušníky své sociální kategorie. Stejně jako u prvních sňatků převažovala homogenní manželství, uzavíraná v rámci jedné sociální vrstvy.⁶⁵² Protějšky ovdovělých osob se obvykle stávali příslušníci téže skupiny venkovského obyvatelstva, kteří z nějakého důvodu neuzavřeli sňatek se svobodným partnerem.⁶⁵³

Výzkumy provedené pro treboňské panství na přelomu 18. a 19. století ukázaly, že ovdovělí muži si často brali ženy z nižších společenských vrstev. Na základě tohoto zjištění byl vysloven předpoklad, že vdovci od svých nových manželek neočekávali finanční přínos, ale spíše pracovní nasazení, takže si mohli vybírat partnerky s nevelkým

50,0 % vdovců vstupujících do druhého manželství. Mezi domkáře patřilo 18 (9,1 %) a mezi podruhy 32 (16,2 %) mužů; v jednom případě nebylo povolání zjištěno.

⁶⁴⁹ NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1513, kar. 335.

⁶⁵⁰ Srov. například Heide WUNDER, „*Er ist die Sonn, sie ist der Mond*“: *Frauen in der Frühen Neuzeit*, München 1992, s. 180-188.

⁶⁵¹ Uplatňování složitých strategií při uzavírání druhých sňatků i v nižších vrstvách venkovské společnosti bylo doloženo i na příkladu Braniborska. Takashi IIDA, *Wiederheiraten und Verwandtschaftsnetze auf dem unteilbaren Hof. Bauern, Büdner und Einlieger des brandenburgischen Amtes Alt-Ruppin im 18. Jahrhundert*, in: J. Schlumbohm – Ch. Duhamelle (edd.), *Eheschließungen*, s. 125-156.

⁶⁵² K sňatkovým strategiím blíže A. KLÁŠTERSKÁ, *Výběr partnera*, s. 163-167. Srov. také Věra HRUŠKOVÁ, *Uplatňování sociální endogamie v příměstské vesnici ve 2. polovině 19. století*, HD 21, 1997, s. 133-148.

⁶⁵³ Richard Grassby uvádí případy žen, které díky několika krátkým svazkům nahromadily formou dědictví značné jmění. Richard GRASSBY, *Kinship and Capitalism. Marriage, Family and Business in the English-speaking World, 1580-1740*, Cambridge 2001, s. 147.

věnem.⁶⁵⁴ Postavení hospodáře a majitele usedlosti totiž neznamenalo, že by šance vdovců na sňatkovém trhu byly bez omezení. I oni se při výběru nové partnerky museli podřídit své rodinné situaci a přizpůsobit se skutečnosti, že pro mladé, svobodné a zároveň zámožné nevěsty již nebudou perspektivními ženichy.

Přesvědčivě to ukazují dvě svatební smlouvy, které s odstupem necelých tří let uzavřel milíčovský chalupník Martin Marousek. Jeho první manželka Terezie Šejnostová, která mu v roce 1846 přinesla věnem 200 zl., zemřela už dva a půl roku po svatbě. Vdovci bylo teprve dvaadvacet let a byl jediným vlastníkem usedlosti zděděné po předčasně zemřelých rodičích. Nacházel se v lepším ekonomickém i společenském postavení než mnoho dosud svobodných mužů a rozhodně nelze říci, že by ho znevýhodňoval věk. Nevěstu si našel během šesti týdnů, ale její zános byl výrazně nižší než majetek její předchůdkyně, neboť činil jen 120 zl a tele. Důvodem byla bezpochyby Martinova dcera Anna z prvního manželství, která byla dědičkou své matky a měla nárok na polovinu hospodářství. Ačkoli jí byl teprve rok a jednalo se o dívku, v jejímž případě se do budoucna dalo počítat se sňatkem mimo rodnou usedlost, která by pak mohla připadnout některému dítěti z druhého manželství, musel se otec spokojit s výrazně menším věnem nové partnerky.⁶⁵⁵

Nejdéle ze všech s novým sňatkem otálela Kateřina Pechová z Nového Rychnova. Její případ ukazuje nejen možnost odložit vstup do nového manželství, ale i skutečnost, že pro určité jedince mohlo být lukrativní i pouhé získání výměnku. Kateřina se podruhé vdala až roku 1825, po třinácti letech samostatného řízení usedlosti, v době, kdy její nejstarší syn a dědic Václav dosáhl zletilosti. Není jisté, kdy přesně se Václav gruntu ujal, v každém případě u něj posléze na výměnku žila matka i se svým novým manželem. Z pramenů nelze vyčíst, proč se Kateřina nakonec rozhodla provdat, se sňatkem však zjevně čekala do doby, kdy její děti budou schopny se samy o sebe postarat.

Poněkud jasněji se jeví motivace jejího nového manžela. Tomáš Klubal, syn mezenského sedláka, se ženil poprvé a byl o 12 let mladší než jeho žena. Ve svých pětatřiceti letech zřejmě neviděl jinou perspektivu než manželství s vdovou. Je však zajímavé, že si vybral zrovna Kateřinu, která sice byla majitelkou poloviny selského statku, ale v době svatby už počítala s jeho brzkým převedením na syna. Pro jejího ženicha, nemajícího šanci získat vlastní usedlost, však byl dostatečně zajímavý i výměnek, na kterém žil

⁶⁵⁴ J. MRÁZKOVÁ, *Přislíbujou*, s. 84-85; Josef GRULICH, *Heiratsstrategien der Dorfbevölkerung. Die Herrschaft Třeboň/Wittingau 1792-1836*, in: Inken Schmidt-Voges (ed.), *Ehe – Haus – Familie. Soziale Institution im Wandel 1750-1850*, Köln-Weimar-Wien 2010, s. 143-178, zde s. 162-163.

⁶⁵⁵ NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1514, kar. 345, 346.

ještě čtyři roky po smrti první manželky. Odstěhoval se až roku 1839 v souvislosti s novým sňatkem s Kateřinou Homolkovou, od jejíhož bratra posléze koupil domek čp. 36 v Novém Rychnově. Ve svých takřka padesáti letech se tak konečně stal majitelem usedlosti, ze selské vrstvy však propadl až mezi domkáře.⁶⁵⁶

Na rozdíl od majitelů hospodářství byly osoby žijící v podruží zpravidla odkázány pouze na námezdní práci. Zejména ženy se proto patrně snažily provdat z obavy, že se nebudou moci samy uživit, pro muže mohlo být důležité získat náhradní matku pro osiřelé děti. Ani jeden z 32 podruhů, uzavírajících druhý sňatek, se za pomoci nové manželky nedokázal přiženit mezi usedlé obyvatelstvo.⁶⁵⁷ Naopak osm z šestnácti podruhyň si polepšilo sňatkem s řemeslníkem či majitelem drobné usedlosti. I v případě, že si znovu vzaly podruha, měly díky jeho pracovní síle a výdělku naději na lepší životní úroveň. Vdova žijící sama s dětmi v podruží mohla navíc působit dojem svobodné matky a nový manžel pro ni představoval i potvrzení statutu spořádané ženy. Ovdovělým podruhům nové manželství nenabízelo perspektivu sociální mobility, ale spíše pomoc v každodenním životě, zejména při péči o nezletilé potomky.

Pro ty, kteří po ovdovění neodmítli další partnerský vztah, ale zároveň nechtěli vstoupit do nového manželství, připadala v úvahu varianta nesezdaného soužití, které je však doložitelné, pouze pokud v jeho rámci došlo k početí dítěte. Na novorychnovském panství v druhé polovině 19. století nepředstavovalo svobodné mateřství žádnou výjimku. Ve sledované oblasti se v letech 1785-1855 narodilo 580 nemanželských dětí, z toho u 68 (11,7 %) bylo přímo v matrice uvedeno jméno otce, který se k dítěti přihlásil. Přibližně polovina svobodných matek se posléze provdala a více než 80 žen porodilo mimo manželství opakovaně, takže lze předpokládat, že alespoň některé z nich žily v trvalejším, byť oficiálně nepotvrzeném svazku. Nelze tedy přijmout názor proklamovaný starší literaturou, že svobodné mateřství muselo definitivně zničit život ženy.⁶⁵⁸

Početí nelegitimního dítěte je možné dokázat u sedmi novorychnovských vdov. Třikrát se jednalo o předmanželské těhotenství, následované sňatkem uzavřeným ještě v období gravidity nebo krátce po narození dítěte.⁶⁵⁹ Dcera Kateřiny Pavlíčkové přišla na svět čtyři měsíce před druhou svatbou své matky. Už jako manželské dítě se roku 1836

⁶⁵⁶ Tamtéž, inv. č. 1441, sign. 181 Pelhřimov, fol. 13rv-14rv.

⁶⁵⁷ Jediným ze všech zkoumaných vdovců, který s první ženou žil jako podruh a s druhou vlastnil usedlost, byl tesař Václav Homolka, ovdovělý roku 1845. Domek čp. 3 v Novém Rychnově však zakoupil před svou druhou svatbou.

⁶⁵⁸ J. KLABOUCH, *Manželství a rodina*.

⁶⁵⁹ K používání pojmů *nelegitimní* a *nemanželský* blíže A. VELKOVÁ, *Nemanželské děti*, s. 205-212.

narodil Josef Brynda, i když k sňatku jeho rodičů došlo o pouhé tři dny dříve. Mezi druhou svatbou Rosálie Formanové, vdovy po svobodníku Janu Homolkovi, a narozením její dcery Antonie v roce 1847 uplynulo necelých 8 měsíců. V tomto případě mohlo jít o předčasný porod, ale vzhledem k tomu, že dítě bylo životaschopné, lze předpokládat předmanželské početí.

Marie Sekavová z Nového Rychnova porodila dceru dva a půl roku po ovdovění, ale až po uplynutí dalších čtyřech let se znovu vdala. Zda byl otcem dítěte Mariin druhý manžel Václav Janoušek nelze prokázat. Je ale pravděpodobné, že se v inkriminované době znali, neboť Janouškovi příbuzní tehdy žili jako podruzi na usedlosti čp. 5, kde u své tchyně dosud pobývala i Marie.⁶⁶⁰ Alžběta Hermanová a Kateřina Kubů porodily nemanželské potomky po čtyřletém vdovství. Chalupníci Kateřině Vrculové se šest let po ovdovění narodil syn František a o dva roky později ještě Josef. Kateřina v té době samostatně hospodařila na usedlosti v Kopaninách. Až v roce 1846, čtyři roky po Josefově narození, předala chalupu svému bratrovi a odstěhovala se neznámo kam. Zda se po svém odchodu vdala a případně za koho, se nepodařilo zjistit.⁶⁶¹

Tyto ženy pocházely z nižších i středních vrstev venkovské společnosti, nelze tedy hovořit o sociální podmíněnosti svobodného mateřství.⁶⁶² Čtyři ze zmíněných ovdovělých žen se v době narození svého dítěte nacházely v postavení hospodyně. Možná využívaly práv, která jim získaná role hlavy domácnosti přinášela, aby se svým životem nakládaly podle vlastních představ. Udržování nemanželského vztahu by bylo možné hodnotit jako nechuť vzdát se rozhodujícího postavení na usedlosti.⁶⁶³ Naproti tomu navázání nelegitimního poměru Kateřiny Pavlíčkové, která otěhotněla v nejistém postavení kolísajícím mezi situací příbuzné hlavy domácnosti a podružím, lze vykládat jako strategii vedoucí k zajištění lepší budoucnosti.

Žádné jednoznačné vysvětlení se naproti tomu nenabízí v případě novorychnovského krejčího Václava Vítka. Po smrti manželky Františky si jako bezdětný, jednatřicetiletý vdovec našel novou partnerku, kterou si ale z nějakého důvodu nevzal. Anna Nováková s ním bydlela minimálně čtyři roky, během kterých mu porodila mu dva syny. Když jejich soužití roku 1829 ukončila Václavova smrt, stala se v souladu s jeho poslední vůlí

⁶⁶⁰ SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 14-34, knihy č. 14-34.

⁶⁶¹ Tamtéž.

⁶⁶² Většina dosavadních výzkumů ukazuje, že svobodné mateřství bylo především záležitostí žen z nižších vrstev společnosti, děveček a podruhyň. Srov. například L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 171-174, 208-210; A. VELKOVÁ, *Nemanželské děti*, s. 214-218; J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 252-253.

⁶⁶³ A. VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé*, s. 338.

prozatímní hospodyní na místě teprve čtyřletého dědice Jana. Ačkoli jejich vztah nebyl posvěcen sňatkem, vrchnostenská kancelář respektovala nebožtíkův kšaft a bez jakýchkoli připomínek Annu potvrdila jako prozatímní držitelku domku.⁶⁶⁴ Nesezdané soužití tohoto páru bylo přinejmenším neobvyklé a je otázkou, proč se Václav Vítek ke své rodině oficiálně přihlásil až těsně před smrtí. Šlo přitom o velmi riskantní postup, neboť kdyby byl býval nestihl učinit poslední pořízení, jeho partnerka a děti by o dědictví mohly přijít a zůstaly by bez zaopatření.

Ke všem zmíněným případům došlo až ke konci zkoumaného období, ve druhé čtvrtině 19. století. V této době zřejmě došlo uvnitř venkovské společnosti k zvýšení tolerance vůči nemanželským těhotenstvím. Svědčí o tom vzrůstající počet dětí, které se v daném období rodily svobodným ženám. Od počátku 19. století stoupal celozemský průměr nelegitimních porodů, maxima dosáhl v první polovině čtyřicátých let, kdy se mimo manželství rodilo 14 % dětí.⁶⁶⁵ Ve společenské a právní rovině přinesla změnu pohledu na nemanželské děti a svobodné mateřství osvícenská epocha, zejména josefínský patent z roku 1782 o nemanželských dětech.

Tomuto vývoji odpovídala i situace ve zkoumané oblasti, přestože počet nemanželských dětí v jednotlivých letech značně kolísal. Vzhledem ke zvyšující se četnosti potomků neprovdaných žen patrně rostla i smířlivost venkovské společnosti ke svobodnému mateřství.⁶⁶⁶ Do jaké míry se tato tolerance přenášela i na vdovy, nelze posoudit, v jejich případě však byla určitě nižší. Důvodem nesezdaného soužití svobodných lidí mnohdy bývaly ekonomické potíže znemožňující uzavřít manželství a založit vlastní domácnost. Naproti tomu vdovy již zpravidla nějaké vlastní zázemí měly. Pokud nechtěly zůstat po smrti prvního manžela samy, mohly se bez větších obtíží vdát, což byla jistě schůdnější a společensky přijatelnější cesta než konkubinát.

Vstup do nového manželství byl podmíněn řadou faktorů, z nichž pouze některé lze analyzovat na základě pramenů dochovaných pro prostředí českého venkova. Sňatky ovdovělých osob odpovídaly demografickým, ekonomickým i společenským okolnostem, zároveň odrážejí individuální osobní a rodinné strategie. Při rozhodování pro nebo proti novému manželství vstupoval do hry věk, zdravotní stav, majetek a především

⁶⁶⁴ V pozemkové knize je uvedena pouze upřesňující poznámka, že děti byly zplozeny „*krom manželstva*“, jinak zápis obsahově i formálně odpovídá běžným záznamům o převodu usedlostí. NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1441, sign. 181 Pelhřimov, fol. 79 v-80r.

⁶⁶⁵ L. FIALOVÁ, *Změny*, s. 164-165. Na počátku 19. století se nemanželsky rodilo pouze 5 % dětí, což odpovídá i situaci v 17. a 18. století. Srov. J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 196-198.

⁶⁶⁶ D. TINKOVÁ, *Ilegitimita*, s. 170-171.

právní vztah k němu. Velmi důležitá byla přítomnost dětí i jiných příbuzných, osobní rozhodování hrálo důležitou roli zejména při výběru budoucího partnera.⁶⁶⁷ Zvažování nového sňatku bylo velmi obtížné už proto, že jednou uzavřené manželství nebylo možné v budoucnu zrušit. Ovdovělí muži a ženy se ve většině případů museli ohlížet nejen na své zájmy, ale současně nesli zodpovědnost za své děti a usedlosti. Byli si toho vědomi a věděli, že pokud svého nového partnera vyberou špatně, poznamená to nezvratně nejen jejich vlastní život, ale i osudy celé rodiny.

V.2. Macechy a otčímové, nevlastní děti a nevlastní sourozenci

Okolností, jež nejvíce ovlivňovala sňatečnost ovdovělých osob, byly pozůstalé děti. Počet, věk a pohlaví potomků z předchozího vztahu vdovce či vdovy jsou faktory, které bývají běžnou součástí úvah o uzavírání druhých sňatků v minulosti. Badatelé se obvykle soustředí na otázku, do jaké míry přítomnost dětí omezovala či naopak motivovala rodiče při hledání nového protějšku. Obvykle se soudí, že v případě žen byly děti překážkou, naopak pro muže důležitým důvodem pro urychlené nalezení nové partnerky. Výzkumy podložené důkladnou heuristikou, které by zkoumaly zároveň sňatečnost vdov i vdovců však chybí. Nedostává se také analýz, které by sledovaly soužití rodin budovaných nově po smrti jednoho z rodičů. Výjimku v tomto ohledu představují studie Sylvie Perrier, která zkoumala situaci ve francouzském Toulouse v 18. století.⁶⁶⁸

Více než jedné třetiny vdov a pětiny vdovců, uzavírajících nový sňatek, se otázka dětí z prvního manželství vůbec netýkala. Ze 110 žen, které se vdávaly podruhé, 39 (35,5 %) nemělo vlastního žijícího potomka.⁶⁶⁹ U čtrnácti z nich bylo příčinou krátké trvání manželství, šesti matkám děti zemřely. Vlastní potomky nemělo ani 41 vdovců ze 199 (20,6 %), kteří se rozhodli pro druhý sňatek. Také v jejich případě byla bezdětnost mnohdy způsobena brzkým zánikem prvního svazku, neboť devět z nich neprožilo s první manželkou více než tři roky. U několika manželských párů je možné absenci potomků zdůvodnit velkým věkovým rozdílem a stářím jednoho z partnerů.⁶⁷⁰

⁶⁶⁷ Slovy Alice Velkové, ovdovělé ženy „nebyly ochotné provdat se kohokoliv.“ A. VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé*, s. 338.

⁶⁶⁸ Sylvie PERRIER, *The Blended Family in Ancien Régime France. A Dynamic Family Form*, HF 3, 1998, s. 459-471; TÁŽ, *Coresidence of Siblings, Half-Siblings and Step-Siblings in Old Regime France*, HF 3, 2000, s. 299-314; TÁŽ, *La marâtre*; TÁŽ, *Logique patrimoniale et relations sociales: les familles recomposées dans la France d'Ancien Régime*, in: Agnès Martial – Agnès Fine (edd.), *La valeur des liens. Hommes, femmes et comptes familiaux*, Toulouse 2007, s. 69-90.

⁶⁶⁹ Jedna ze dvou žen, které uzavřely třetí manželství, měla děti pouze z prvního, nikoli z druhého svazku.

⁶⁷⁰ Toto zdůvodnění se mohlo týkat deseti bezdětných žen, které byly vdané za muže staršího o více než 20 let, a 5 mužů, jejichž první manželka byla o více než desetiletí starší.

Přestože u některých vdovců a vdov byly na místě obavy, že předchozí manželství zůstalo bezdětné kvůli jejich neplodnosti, zůstávali ovdovělí lidé bez závazků vyhledávanými partnery.⁶⁷¹

Naplnění mateřské a otcovské role nebylo pouze otázkou osobní spokojenosti, ale také důležitým rysem určujícím postavení jedince ve společnosti. Příčinou častých sňatků bezdětných vdovců a vdov nebyla jen jejich výhodnější pozice na sňatkovém trhu, daná i relativně nízkým věkem, ale bezesporu také touha po vlastních potomcích. Pravděpodobnost druhého sňatku pozůstalého rodiče klesala s množstvím dětí, které přežily zemřelého otce či matku. Počet i stáří synů a dcer byly přímo úměrné věku rodičů a jejich aktuálnímu postavení v rámci rodinného cyklu. Je proto třeba všechny tyto faktory posuzovat zároveň.

Tabulka č. V.10.

**Pravděpodobnost sňatku pozůstalého rodiče v závislosti na počtu dospělých i nedospělých dětí z předchozího manželství
Novorychnovsko, 1785-1855**

POČET DĚTÍ V RODINĚ	Rodiny osiřelé po otci			Rodiny osiřelé po matce		
	Počet celkem	Následoval sňatek matky		Počet celkem	Následoval sňatek otce	
		počet	%		počet	%
1	47	23	48,9	52	43	82,4
2	31	8	25,8	60	46	76,7
3	36	12	33,3	48	23	47,9
4	49	17	34,6	37	14	37,8
5	28	5	17,9	19	10	52,6
6	22	3	13,6	20	12	60,6
7 a víc	18	2	11,1	18	6	33,3
Celkem	231	70	30,3	254	154	60,6

Na základě databáze osiřelých dětí bylo možné zjistit, do jaké míry jejich přítomnost ovlivňovala případný sňatek ovdovělých rodičů. Nového partnera našly tři desetiny žen, které měly v okamžiku ovdovění alespoň jedno dítě mladší dvaceti let. V případech ovdovělých otců byl tento podíl dvojnásobně vyšší. Nejsnáze uzavírali nové sňatky osoby s jediným dítětem, které v předchozím manželství obvykle setrvali jen krátce, čemuž odpovídalo i jejich mládí. Zatímco pro muže nepředstavoval překážku pro uzavření nového manželství ani vyšší počet dětí, u žen se pravděpodobnost sňatku výrazně snižovala už ve chvíli, kdy měly více než jednoho potomka.⁶⁷²

⁶⁷¹ Čtyři muži a tři ženy se prokazatelně nedočkali potomků ani ve svém druhém svazku.

⁶⁷² Alain Bideau uvádí, že zatímco u vdovců větší počet dětí znamenal vyšší pravděpodobnost sňatku, u žen tomu bylo naopak. V jím zkoumaném východofrancouzském regionu na vdovu vstupující do

Další radikální pokles v případě vdov přicházel s pátým dítětem. Mezi matkami pěti dětí se podíl žen uzavírajících nový sňatek snížil na jednu pětinu a dále klesal. Nelze se však spokojit s konstatováním, že vdovy s více dětmi obtížněji nacházely nápadníky. Pro řadu z nich nebyl vstup do druhého manželství lákavý, mimo jiné i proto, že svou si mateřskou roli splnily již v předchozím svazku. Jejich odrůstající potomci jim už byli schopni účinně pomáhat při zabezpečování obživy. Je zajímavé, že u otců pěti nebo šesti dětí byl vstup do nového manželství výrazně pravděpodobnější než u vdovců, kteří měli jen tři nebo čtyři děti. Početnější potomstvo vyžadovalo větší nasazení při vedení domácnosti, což mohlo být důvodem pro rychlejší hledání nové partnerky.

Dvěma ženám a šesti mužům se podařilo uzavřít sňatek i přesto, že na nich záviselo více než sedm nedospělých dětí. Osm potomků zanechal manželce hojkovský mlynář Matouš Brtnický, devět dětí zbylo po myslivci Janu Svobodovi. Oba muži zůstavili značné jmění, které bylo zapotřebí spravovat ještě velmi dlouhou dobu do zletilosti později narozených potomků – nejmladší dceři Matouše Brtnického byly v době osiření tři roky, Vilém Svoboda se narodil jako pohrobek. Udržet provoz mlýna vyžadovalo velké úsilí i odborné vědomosti, což se projevilo i výběru nového manžela ovdovělé Kateřiny Brtnické, kterým se stal syn heráleckého mlynáře.⁶⁷³ V případě vrchnostenského myslivce hrál svou roli fakt, že takřka celá pozůstalost byla tvořena hotovostí, usedlost, skýtající rodině bydliště i zdroj obživy, chyběla. Vdova s dětmi musela opustit dosavadní domov v hájovně v Losích a její následný sňatek s majitelem selské živnosti představoval optimální řešení situace.⁶⁷⁴

Nalézt vhodný protějšek, který se měl stát náhradním rodičem pro větší počet dětí, nebylo snadné ani pro muže. Jednoznačně to vyjádřil polní mistr Pavel Švestka, otec deseti potomků, který v roce 1848 sepsal supliku, v níž požadoval zachování deputátů pro vrchnostenské zaměstnance. Svou žádost zdůvodňoval nutností uzavřít nový sňatek poté, co jeho první žena zemřela při porodu nejmladšího dítěte. Podle textu supliky manželčiny smrti velmi želel, zároveň však udával, že sám není schopen zajistit odpovídající péči početnému potomstvu. Příčinu potíží při hledání nové partnerky spatřoval mimo jiné v špatné finanční situaci. Dva roky po smrti první manželky se znovu oženil.

nového manželství připadalo jedno dítě mladší čtrnácti let, zatímco ženící se vdovci měli v průměru 1,62 dětí. A. BIDEAU, *A Demographic and Social Analysis*, s. 36-37.

⁶⁷³ NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1439, sign. 180 Pelhřimov, fol. 260rv-262rv, 325rv; tamtéž inv. č. 1514, kar. 335.

⁶⁷⁴ Tamtéž, inv. č. 1460, fol. 122r-124r.

Jeho nevěstou se stala Terezie Chaloupková, třicetiletá svobodná matka dvou malých dětí, žena bez majetku a s narušeným sociálním statutem.⁶⁷⁵

Pravděpodobnost sňatku vdovce či vdovy radikálně klesala v případě, že alespoň jedno z dětí dosáhlo dospělosti. Otčím přišel do necelé poloviny rodin zasažených smrtí otce v době, kdy žádné dítě ještě nedosáhlo dvaceti let (65 domácností ze 140, tedy 46,4 %). Vdalo se jen 5 z 91 žen (5,5 %), jež ovdověly v situaci, kdy byl alespoň jeden z jejich potomků dospělý.⁶⁷⁶ Pokud v době nezletilosti všech dětí zemřela matka, oženil se otec v 123 případech ze 159 (77,4 %). Příchod macechy ale následoval jen v 31 rodinách z 95 (32,6 %), kde umírající matka zanechala alespoň jednoho odrostlého syna nebo dceru. Přestože sňatky vdovců byly za všech okolností mnohem častější než nová manželství vdov, pokles o víc jak čtyřicet procentních bodů v případě, že pozůstalý rodič měl alespoň jedno dospělé dítě, je u obou pohlaví srovnatelný.

Tabulka č. V.11.

**Sňatky ovdovělých rodičů podle věku nejstaršího dítěte
Novorychnovsko, 1785-1855**

VĚK NEJSTARŠÍHO DÍTĚTE	Rodiny osiřelé po otci			Rodiny osiřelé po matce		
	celkem	následoval sňatek matky		celkem	následoval sňatek otce	
		počet	%		počet	%
0-4 roky	28	18	64,3	32	31	96,9
5-9 let	34	19	55,9	41	36	87,8
10-14 let	31	13	41,9	39	30	76,9
15-19 let	41	10	24,4	47	25	53,2
20 a více	91	5	5,5	94	31	33,0
nezjištěno	6	5	83,3	1	1	100,0
Celkem	231	70	30,3	254	154	60,6

Snaha uzavřít nové manželství u mužů i žen klesala se zvyšujícím se věkem nejstaršího dítěte i jeho sourozenců. Odrůstající děti byly schopny nahradit chybějící pracovní sílu zemřelého rodiče, čímž do značné míry usnadňovaly vdovství pozůstalého otce nebo matky. Blížící se dospělost potomků v případě usedlého venkovského obyvatelstva znamenala povinnost brzkého vyplácení dědických podílů a předání usedlosti do rukou mladší generace. Důsledkem prosazení nástupnického práva prvorozených synů mohl být nátlak nejstarších dětí na ovdovělého otce či matku, aby neoddalovali svůj odchod z pozice hospodáře či hospodyně. Kombinace obou faktorů způsobovala, že rodiče dospělých či dospívajících dětí uzavírali sňatky v stále menší míře: nového partnera

⁶⁷⁵ NA Praha, APA, *Správa statků*, inv. č. 1080, kar. 709.

⁶⁷⁶ Další dvě vdovy uzavřely sňatek v situaci, kdy měly pouze potomky starší dvaceti let. U vdovců podobná situace nastala v devíti případech.

nepotřebovali a zároveň jakožto nastávající výměnkáři nebyli pro případné nápadníky příliš atraktivní.

Možnost nahrazení pracovní síly zemřelého otce či matky stejně jako snaha o brzké převzetí usedlosti ze strany dědice je patrná z analýzy pohlaví nejstarších potomků ovdovělých rodičů, kteří uzavřeli, či naopak odmítli druhý sňatek. Venkovské dědické právo proklamovalo systém rovných dílů pro všechny pozůstalé děti, avšak v otázce nástupnictví jednoznačně preferovalo syny. Dívkám, které měly bratry, býval jejich podíl vyplacen, zpravidla jako věno při uzavření sňatku. Úvahy o předání usedlosti ve většině případů přicházely až ve chvíli, kdy dospíval nejstarší syn. Naopak přítomnost dorůstajících dcer obvykle neznamenal nutnost převedení hospodářství.

Rozbor rodinné situace osiřelých dětí z Novorychnovska prokázal, že prvorození synové bez ohledu na věk omezovali šance svých matek na uzavření nového manželství.⁶⁷⁷ V případě, že ve skupině sourozenců bylo nejstarší děvče, pravděpodobnost druhého sňatku vdovy znatelně stoupala. Zdá se také, že muži, kteří měli nejstarší dceru, schopnou převzít matčiny povinnosti, nebyli do nového svazku nuceni tolik jako ti, co měli prvorozeného chlapce. Rozdíl však nebyl tak velký, jako v případě nejstarších dětí ovdovělých žen. Důvodem byl patrně nižší sňatkový věk dívek i jejich očekávaný brzký odchod z otcovského domu, takže zastoupení matky dcerou nebyvalo vnímáno jako trvalé řešení problému.

Tabulka č. V.12.

**Pohlaví nejstarších dětí v osiřelých rodinách
Novorychnovsko, 1785-1855**

POHLAVÍ NEJSTARŠÍHO DÍTĚTE	Rodiny osiřelé po otci			Rodiny osiřelé po matce		
	celkem	následoval sňatek matky		celkem	následoval sňatek otce	
		počet	%		počet	%
Chlapec	63	24	38,1	78	63	80,8
Dívka	77	41	53,2	81	60	74,1

* Zahrnuty byly pouze sourozenecké skupiny dětí, které neměly sourozence starší 20 let.

Na uzavření či neuzavření sňatku ovdovělého rodiče však neměly vliv jen nejstarší děti narozené v předchozím svazku. Analýza věku nejmladších dětí vdovců a vdov opět potvrdila, že čím starší potomstvo jedinec měl, tím nižší byla pravděpodobnost dalšího sňatku. Většina vdovců (53,9 %) a vdov (72,9 %), kteří uzavřeli nové manželství, měla nejmladšího potomka ve věkové kategorii do čtyř let. Nízký věk nejmenšího dítěte ale

⁶⁷⁷ Ve Švédsku v průběhu 19. století synové snižovali šance matky na nový sňatek ve chvíli, kdy překročili 15 let, jinak nemělo pohlaví dětí na strategie vdovců a vdov zásadnější vliv. M. DRIBE – CH. LUNDH – P. NYSTEDT, *Widowhood Strategies*, s. 220-228.

automaticky neznamenal mládí pozůstalého rodiče a nepočetnou rodinu, usnadňující nový sňatek. Takřka polovina žen a čtvrtina mužů, jejichž nejmladšímu dítěti bylo v době ovdovění následovaného novým sňatkem méně než 5 let, měla čtyři a více potomků.⁶⁷⁸

Zdá se, že pro rodiče malých dětí bylo nalezení nového protějšku zásadní otázkou. Zejména ženy o sňatek ztrácely zájem v okamžiku, kdy jejich všechny děti překonaly desáté narozeniny. Vdovci sice hojně uzavírali nová manželství i nadále, ale také u nich je patrný pokles zájmu o nový vztah v situaci, kdy už neměli žádné dítě mladší deseti let. Mužům i ženám zjevně činilo potíže spojit vedení hospodářství respektive získávání obživy s péčí o malé děti, a to i v případech, že měli k ruce odrostlejší potomky. Řešením složité situace bylo nalezení nového protějšku a obnovení původní společenské a pracovní role. Pokud k ovdovění došlo v době, kdy se i nejmladší dítě mohlo alespoň částečně postarat samo sebe a nevyžadovalo soustavnou pozornost, přestal být sňatek pozůstalého rodiče nutností.

Tabulka č. V.13.

**Sňatky ovdovělých rodičů podle věku nejmladšího dítěte
Novorychnovsko, 1785-1855**

VĚK NEJMLADŠÍHO DÍTĚTE	Rodiny osiřelé po otci			Rodiny osiřelé po matce		
	celkem	následoval sňatek matky		celkem	následoval sňatek otce	
		počet	%		počet	%
0-4 roky	100	51	51,0	101	83	82,2
5-9 let	48	13	27,1	60	40	66,0
10-14 let	41	2	4,9	53	21	39,6
15-19 let	39	2	5,1	37	8	21,6
nezjištěno	3	2	66,7	3	2	66,7
Celkem	231	70	30,3	254	154	60,6

Potomci z prvního manželství byli důležití nejen z pohledu pozůstalých rodičů, ale také z hlediska jejich případných nápadníků. Děti představovaly finanční břemeno a zároveň vítanou pracovní sílu, a to zejména v souvislosti s rukodělnou domácí výrobou.⁶⁷⁹ Pro potenciální nevěsty ovdovělých mužů přítomnost dětí znamenala péči o početnou rodinu a převzetí výchovy nejmladších ratolestí. Soužití sirotek a jejich nevlastních rodičů a sourozenců mohlo být velmi komplikované, a to nejen v osobní,

⁶⁷⁸ V situaci, kdy nejmladšímu dítěti nebyly více než 4 roky, uzavřelo sňatek 51 vdov, z nichž 14 (27,5 %) nemělo žádné jiné dítě, 5 (9,8 %) vdov mělo celkem dvě děti, 9 (17,6 %) žen mělo 3 potomky, 23 (45,1 %) mělo čtyři nebo více potomků. Z 83 ovdovělých otců, jejichž nejmladšímu dítěti bylo méně než 5 let, 25 (30,1 %) nemělo jiného potomka, 24 (28,9 %) mělo pouze dvě děti, 16 (19,3 %) tři potomky, 18 (21,7 %) mělo více dětí. Srov. tabulky č. IV.22. a č. IV.23.

⁶⁷⁹ Srov. L. ABRAMSOVÁ, *Zrození*, s. 96-97; J. GOODY, *Proměny*, s. 90-91.

vztahové rovině, která je optikou dochovaných pramenů nezachytitelná. Venkovské usedlosti musely řešit neustálé napětí mezi potřebou pracovních sil a nutností je uživit. Sňatek vdovce či vdovy obvykle znamenal narození dalších potomků a odrostlé děti z prvního manželství pak někdy musely z domácnosti odejít, ať za prací, nebo kvůli vlastnímu sňatku. Právě opouštění původní rodiny po svatbě pozůstalého rodiče mohlo být jednou z příčin vzniku negativního obrazu nevlastního rodičovství.⁶⁸⁰

Zejména příchod macechy byl v lidovém podání spojován s nedostatkem péče o pozůstalé sirotky a nenahraditelností mateřské lásky.⁶⁸¹ Pro odrůstající děti však mohla být svatba ovdovělého otce přijatelnější než sňatek matky. V osobě otčima přicházel na usedlost hospodář, který měl mít v každodenním životě hlavní slovo, ačkoli neměl právo činit zásadní rozhodnutí o osudech svých pastorků. Výhrady proti novému manželství své matky mohli mít především dospívající synové toužící stanout v čele hospodářství. Sňatek vdovy totiž oddálil jejich nástup do čela usedlosti, nebo znamenal nutnost vyplacení jejího podílu či poskytování výměnku pro ni i prozatímního hospodáře.

U ovdovělých rodičů malých dětí naopak hrála velkou roli obava, že se jim samotným nepodaří zajistit rodině dostatečnou životní úroveň. Starost o tři malé děti byla zřejmě důležitým podnětem k uzavření druhého sňatku Terezie rozené Coufalové. Její první muž byl syn sedláka žijící v podruží u svého otce. Dva měsíce po jeho smrti, v červnu roku 1838, se provdala za ovdovělého chalupníka Tomáše Homolku, který se ve svatební smlouvě výslovně zavázal postarat se o její děti do doby, než si budou moci vydělat samy na sebe. Sňatkem s Terezíí získal hospodyně a náhradní matku pro tři potomky ze svého prvního manželství.⁶⁸²

Příchodem nového manžela či manželky a narozením případných dalších dětí se komplikovaly majetkové a dědické poměry na usedlosti. Plodnost žen byla limitována

⁶⁸⁰ Eliška ČÁŇOVÁ – Pavla HORSKÁ, *Existuje střeoevropský model rodiny pro předstatistické období?*, in: Blanka Filipcová (ed.), *Sňatečnost a rodina*, Praha 1992, s. 100. Analýza strategií chudých rodin provedená na příkladu londýnského West Endu prokázala, že rozdělení rodiny a přechodné odložení dítěte (nejčastěji do péče příbuzných), bylo obvyklou strategií rodin, které se vyrovnávaly s krizí způsobenou například smrtí rodiče. Po uklidnění situace se děti vracely zpět do původní domácnosti. Dočasná nepřítomnost potomků navíc usnadňovala nový sňatek vdovce nebo vdovy. J. BOULTON, *It Is Extreme Necessity*, s. 52-56; S. PERRIER, *Coresidence*.

⁶⁸¹ Na příkladu raně novověké anglické chudiny bylo doloženo, že v rodinách, které vznikly druhým sňatkem ovdovělého rodiče, mnohdy docházelo k projevům žárlivosti i konfliktům. V trestně právních promenech byly nalezeny případy týrajících otčímů i macech-vražednic, ovšem většina nevlastních rodičů se o děti starala a kruté zacházení nebylo vyloučeno ani ze strany vlastních rodičů. P. CRAWFORD, *Parents*, s. 171-178.

⁶⁸² NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1457, sign. 192 Pelhřimov, fol. 139v.

biologickými faktory, ale po sňatku vdovce s mladší partnerkou mohlo do domácnosti přibýt i několik potomků, které bylo třeba zabezpečit. V případě, že nedošlo k předčasnému ovdovění, skončilo plodné období manželského páru po čtyřicátém roce věku matky a počet dětí, které se mohly partnerům narodit, zůstal omezen její menopauzou. Pokud však otec ovdověl a vzal si výrazně mladší ženu, mohla se doba, během které přicházeli na svět jeho potomci, teoreticky i zdvojnásobit. Někteří muži se tak opakovaně stávali otci i ve věku, kdy jejich nejstarší děti dospěly a kdy bylo třeba zvažovat převedení usedlosti. Z tohoto úhlu pohledu byly pro postarší otce většího počtu potomků výhodnější sňatky s ženami, které se už blížily ke konci svého plodného období. Je ovšem otázkou, zda ovdovělí muži při výběru nové partnerky skutečně brali její věk do úvahy jako možný nástroj k omezení velikosti své rodiny.

Příliš velký počet potomků znamenal neúměrné zatížení hospodářství a snižování podílů jednotlivých dědiců. Příkladem může být rodina trsovského chalupníka Matěje Rychtářů, který ovdověl v jednapadesáti letech a po roce vdovství se oženil s dvaadvacetiletou dívkou. Když v roce 1833 jako sedmdesátiletý zemřel, zůstalo po něm celkem osmnáct žijících potomků: nejstaršímu Josefovi bylo 48 let, nejmladší Františce tři měsíce. Rovné dědické podíly, stanovené dětem z obou manželství stejně, činily pouhých 31 zl., což byla částka naprosto nepostačující k založení vlastní rodiny. Nikdo z potomků nebyl vzhledem k nízké hodnotě svého dědictví schopen vyplatit ostatní bratry a sestry, do čela domácnosti se tedy postavila vdova. Poté, co selhala strategie poplatit dluhy věnem manželky jednoho ze synů, byla chalupa nakonec prodána cizímu kupci.⁶⁸³

Přítomnost dětí z prvního manželství byla velmi důležitá z hlediska nového manžela ovdovělé hospodyně a jeho vyhlídek na případné získání usedlosti.⁶⁸⁴ Otčím, jenž se přiženil na usedlost, kterou měl vést z pozice prozatímního hospodáře, byl povinen svěřený majetek řádně spravovat a poté předat některému ze svých nevlastních dětí. Hospodáři měli bezpochyby zájem na prosperitě usedlosti i zachování dobrých vztahů s vyženěnými dětmi. Jejich motivací mohla být snaha o poklidné soužití a perspektiva získání zabezpečení na stáří v podobě výměnku. Příkladem může být Matěj Tíha, který si udržel pozici prozatímního hospodáře i po smrti manželky Anny, přestože mezitím dospěl právoplatný dědic. Během svého hospodaření provdal a vyplatil tři vyženěné dcery a roku 1794 předal nezadluženou usedlost nevlastnímu synovi, od kterého získal výměnek pro sebe i pro svou novou ženu. Důležitou roli v soužití této rodiny však hrál

⁶⁸³ Tamtéž, inv. č. 1451, sign. 200 Pelhřimov fol. 8v-9v; tamtéž inv. č. 1462, sign. 204 Pelhřimov, fol. 38v-39v.

⁶⁸⁴ Například J. MRÁZKOVÁ, *Přislubujou*, s. 84-88.

i fakt, že Matěj neměl žádné vlastní děti, kvůli kterým by se byl mohl snažit získat chalupu do svého vlastnictví.⁶⁸⁵

Prozatímní hospodář teoreticky neměl právo usedlost *zcizit*, tedy převést do svého vlastnictví či přenechat některému z vlastních potomků. Mohlo ovšem dojít k dohodě mezi otčímem a jeho nevlastními dětmi, které se spokojily s vyplacením podílů jako náhrady za přenechání svého nástupnického práva.⁶⁸⁶ Tuto možnost využil roku 1801 Vojtěch Jaroš z Milíčova. Jeho zesnulá žena Mariana měla z prvního manželství dvě dcery, které měly zdědit otcovskou usedlost. Vojtěch jim vyplatil vedle věna i dědictví po matce a každé přidal ještě 30 zl. jako odstupné. Jednání otčímá s dcerami proběhlo hladce, v neposlední řadě jistě proto, že Vojtěch „*obě od maličkosti vychoval a také provdal.*“⁶⁸⁷

Právě možná snaha prozatímního hospodáře obejít sirotky a předat vyženěný majetek svým vlastním dětem byla vnímána jako největší nebezpečí plynoucí z druhých sňatků vdov. Jednání prozatímního hospodáře však mohlo dědicům přinést problémy i v případě, že došlo k řádnému předání živnosti. Martin Salus osiřel roku 1806 v pouhých pěti letech. Jeho matka se poté provdala za Josefa Uhlíře, s nímž spravovala selský grunt až do doku 1825, kdy syn dosáhl zletilosti. Necelé tři roky na to byl Martin žalován svým otčímem kvůli nesplacení částky 200 zl. Více než polovina uváděné sumy měla připadnout Josefu Uhlířovi jako náhrada za vydání, která měl během svého hospodaření. Matka a nevlastní otec přitom nadále žili na statku Martina Saluse jako výměnkáři, ovšem trvali na tom, aby veškeré jejich pohledávky byly bez výjimky proplaceny. Na jejich uhrazení nestačilo ani věno Salusovy manželky, ani opakovaná finanční pomoc jejího otce, takže mladý hospodář byl nakonec donucen grunt prodat.⁶⁸⁸

Situace ovdovělých mužů byla jednodušší v tom, že jako majitelé usedlosti mohli bez ohledu na počet svých manželství rozhodnout o tom, kterému ze svých dětí a za jakých podmínek majetek předají. Otázka určení budoucího dědice však nebyla lhostejná ani jejich manželkám. V průběhu první poloviny 19. století se v gruntovních knihách novorychnovského panství množí svatební smlouvy, jejichž součástí je mimo jiné ustanovení, že vlastníkem gruntu se v budoucnosti stane dítě z právě uzavíraného manželství. S ohledem na prospěch dětí některé ženy dokonce rezignovaly na část svých nároků

⁶⁸⁵ NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1442, sign. 175 Pelhřimov, fol. 272rv.

⁶⁸⁶ Srov. J. MRÁZKOVÁ, *Přislubujou*, s. 86-87.

⁶⁸⁷ NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 8r-10v.

⁶⁸⁸ Tamtéž, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 167v-168r; tamtéž, inv. č. 1442, sign. 175 Pelhřimov, fol. 12v-14r.

po zemřelém manželovi. Hojkovský sedlák Martin Jírů roku 1821 odkázal své ženě Kateřině celý statek v hodnotě 1800 zl. Během pozůstalostního řízení se čtyřiatřicetiletá vdova dědictví zřekla a prohlásila, že bude hospodařit jen do dospělosti šestnáctiletého syna Martina. Spokojila se pouze s částkou 138 zl., čímž vědomě snížila své šance na sňatkovém trhu. Vdala se až o šest let později, když všechny tři její děti odrostly a statek převzal nejstarší z nich.⁶⁸⁹

Obava ze soužití nevlastních rodičů a dětí mohla být vyřešena manželstvím mezi příbuznými, přestože bylo nutné žádat o dispenz. Rodina se ale nerozrostla o cizího člověka, což bylo výhodné i z ekonomického hlediska. Příkladem může být Kateřina, vdova po šafáři Josefu Čechovi, se kterým měla pět dětí. V říjnu roku 1815 se vdala za Václava Čecha, bratra, nebo bratrance svého prvního muže. Sňatek prospěl všem zúčastněným, protože Josef po sobě nezanechal žádný nemovitý majetek a jeho vdova nebyla nijak zajištěna. Měla pouze spravovat podíly dětí v celkové výši 360 zl. Ženich Václav po prvním manželovi své ženy převzal funkci novorychnovského vrchnostenského šafáře. Rodina se nemusela nikam stěhovat a Mariana si uchovala poměrně prestižní postavení šafářky, což mohlo být dalším důvodem jejího rozhodnutí. Její děti Václava znaly, takže domů nepřivedla cizího člověka.⁶⁹⁰

Podobně jednala i Kateřina Pavlíčková z Milíčova. Její první manžel je uváděn jako švec a podruh. Po jeho smrti se vdova přestěhovala ke svému švagrovi, domkáři Matějovi Pavlíčkovi, kterého si o tři roky později dne 16. 9. 1849 vzala. Při uzavření manželství odpadly záležitosti spojené s vyplácením dědických podílů a věna, což bylo výhodné pro Kateřinu i Matěje. Nejednalo se však jen o ekonomickou strategii, protože první dcera se páru narodila už čtyři měsíce před svatbou.⁶⁹¹

Svatba se švagrovou připadala v úvahu i u ovdovělých mužů. V případě Jana Nepřaše byl sňatek s mladší sestrou zemřelé manželky patrně výsledkem finančního kalkulu. V roce 1849 spolu se svou první ženou zakoupil mlýn v Trsově, přičemž dvě třetiny z kupní ceny 1200 zl. uhradili formou věna Kateřininy rodiče. Když o dva roky později bezdětná, teprve dvacetiletá mlynářka zemřela, bylo manželství s její příbuznou patrně jedinou možností, jak zabránit prodeji či zadlužení živnosti.⁶⁹²

⁶⁸⁹ Tamtéž, inv. č. 1459, sign. 201 Pelhřimov, fol. 249v-250r.

⁶⁹⁰ Tamtéž, fol. 37v-40v.

⁶⁹¹ MZA Brno – SOkA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 14-34, kniha č. 14-34.

⁶⁹² NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1464, sign. 190 Pelhřimov, fol. 89r-93r.

V důsledku opakovaných manželství rodičů měla polovina osiřelých dětí nějakého nevlastního sourozence. Třetině zaznamenaných sirotek se narodili nevlastní bratři a sestry z nových svazků rodičů.⁶⁹³ Méně časté byly případy, kdy nevlastní sourozenec osiřelých dětí pocházel z prvního manželství otce nebo matky.⁶⁹⁴ Zřídka se stávalo, že jedinec měl nevlastní bratry a sestry jak starší, tak mladší, než byl sám. Do této situace se dostalo 30 sirotek (2,5 %) narozených 16 manželským párům. Děti, které spolu byly pokrevně spřízněny jen napůl nebo vůbec, však společnou domácnost, vedenou nevlastním otcem či matkou, sdílely velmi často.⁶⁹⁵ V databance sirotek byly vyhledány sourozenecké skupiny osiřelých dětí, které navzájem pojila postava některého z rodičů. Jednalo se o 109 skupin sourozenců, tedy o více než jednu pětinu všech zkoumaných sirotčích rodin.

V některých případech měli všichni sirotci stejný vztah k přeživšímu rodiči, který ovdověl dvakrát za sebou, a z obou manželství mu zůstaly děti. Tato situace nastala celkem osmkrát v důsledku opakovaného vdovství ženy a sedmnáctkrát kvůli dalšímu ovdovění muže.⁶⁹⁶ Poměrně často docházelo k tomu, že kvůli ovdovění, novému sňatku a následné smrti rodiče domácnost tvořily osoby, které nebyly biologicky vůbec spřízněné. V dvaceti sedmi případech se jednalo o propojení pouze dvou skupin sirotek, z nichž jedni byli pokrevními a druzí nevlastními dětmi pozůstalé hlavy rodiny. Čtyřikrát došlo k spojení tří sourozeneckých skupin, v jednom případě dokonce opakované sňatky rodičů spojily děti z pěti různých manželství. Struktura podobně utvářených rodin byla velmi složitá, stejně jako dědické nároky a vztahy mezi jednotlivými aktéry.

V.3. Okolnosti předávání usedlostí v kontextu českého a středoevropského bádání

V případě usedlého obyvatelstva rozpad manželství s sebou obvykle přinášel změnu majetkoprávních vztahů mezi uživateli usedlosti. Úmrtí hospodáře a v menší míře i hospodyně znamenalo nutnost dědického vypořádání a velmi často vyústilo v převedení gruntu do rukou nového majitele. Předávání usedlostí je jedním z nejlépe probáda-

⁶⁹³ Tato situace nastala v případě 171 rodin, celkem šlo o 430 (35,6 %) všech osiřelých dětí.

⁶⁹⁴ Starší nevlastní sourozence měly děti ze 78 rodin, celkem je jednalo o 173 (14,3 %) osiřelých dětí.

⁶⁹⁵ Problémem analýzy takto komplikovaných rodinných struktur je chybějící typologie, která by vyhovovala podmínkám starších populací, kdy rozpady rodin nezpůsobovala rozvodovost, ale ovdovění. Sylvie Perrier navrhuje dělení na jednoduché smíšené rodiny (jeden z rodičů má děti z předchozího vztahu), dvojité smíšené rodiny (oba rodiče mají děti z předcházejícího vztahu) a sukcesivní smíšené rodiny, které vznikají následkem několika po sobě jdoucích ovdovění. S. PERRIER, *The Blended Family*, s. 462.

⁶⁹⁶ V Paříži a v Châlons-sur-Marne (dnes Châlons-en-Champagne) 56,1 % jednoduchých smíšených rodin vzniklo v důsledku druhé svatby otce, 43,9 % následkem dvou sňatků matky. Tamtéž, s. 462-463.

ných aspektů dějin venkovské rodiny a bylo zkoumáno v podstatě ve všech evropských historiografiích. V českém prostředí se problematika dědického práva a transferu vesnických hospodářství objevila v šedesátých letech 20. století v souvislosti s výzkumem pozemkových knih. Jako klíčové se toto téma prosadilo v poměrně nedávné době díky knižnímu vydání prací Josefa Grulichy, Dany Štefanové, Alice Velkové a Hermanna Zeitlhoferova.

Debaty o mezigeneračních vztazích ve venkovských rodinách odstartovaly už úvahy intelektuálů 19. století. Patrně nejznámější z nich jsou poznatky francouzského sociologa Frédérica Le Playe o kmenové rodině (*famille souche*), podřízené silné autoritě otce, která chrání zájmy svých členů. Ještě v první třetině 20. století měly velký vliv myšlenky Wilhelma Heinricha Riehla o starých německých sedlácích, předávajících své grunty z generace na generaci. Tyto teorie idealizovaly vzájemné soužití a mezilidské vztahy venkovanů a vytvářely představy bezkonfliktních příbuzenských vazeb. Novější výzkumy však doložily velkou pestrost rodinných modelů a také mnohdy napjaté poměry uvnitř venkovských domácností. Již v sedmdesátých letech 20. století proto byly Le Playovy a Riehlovy postuláty podrobeny zásadní kritice.⁶⁹⁷

V souvislosti s dědickým právem bývá diskutována teorie, jíž německá historiografie označuje jako *Stellenmechanismus* či *Nischenmechanismus*. Tato myšlenka vychází z tezí Johna Hajnala o západoevropském modelu rodiny a tzv. *Mackenrothovy teorie* o řetězci mezi dědictvím, převzetím usedlosti, manželstvím a porodností v evropských předindustriálních společnostech.⁶⁹⁸ Uzavření sňatku mělo být závislé na získání živnosti skýtající zázemí pro nově založenou domácnost. Především muži v podstatě neměli vstupovat do manželství, dokud nedosáhli samostatnosti a nezískali vlastní, nezávislý zdroj obživy. Pro venkovskou rodinu by se tak naprosto zásadním bodem životního cyklu stávalo předání usedlosti dědici, který by nabyl zcela zvláštního postavení.

Zatímco v makroperspektivě vycházející ze statistického bádání se tyto postuláty jeví jako věrohodné, mikrohistorické bádání Hajnalovu teorii i *Stellenmechanismus* zpochybnilo. Ukázalo se totiž, že spíše než o evropském sňatkovém modelu je třeba mluvit

⁶⁹⁷ J. L. FLANDRIN, *Familles*, s. 54-57. Ve vztahu k Riehlově teorii například Jürgen SCHLUMBOHM, *Mächtige Mythen und flexible Praktiken: Erbhof und Stammfamilie in Deutschland*, in: Marie Koldinská – Alice Velková (edd.), *Historik zapomenutých dějin*. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi, Praha 2003, s. 162-180.

⁶⁹⁸ Otázce fungování výše zmíněných principů se věnoval sborník Jürgen SCHLUMBOHM – Christophe DUHAMELLE (edd.), *Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003, který jednoznačnou platnost Hajnalova modelu i teorie *Stellenmechanismu* vážně zpochybnil. Ve spojitosti s českým dědickým právem se těmito otázkami zabýval E. MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht*, s. 93-94. Nověji A. VELKOVÁ, *Proměny*, s. 848-852.

o soustavě různých systémů, které se od sebe mohly výrazně lišit i přesto, že byly uplatňovány v geograficky nepříliš vzdálených lokalitách.⁶⁹⁹ Okolnosti držby a předávání usedlostí se proměňovaly v závislosti na aktuální společenské a ekonomické situaci a zároveň umožňovaly uplatňovat rodinné a individuální strategie.⁷⁰⁰

Výzkum jihočeského Chýnovska ukázal celkovou nestabilitu nemovitostní držby v období po třicetileté válce, kdy řada usedlostí bojovala s problémem jak udržet prosperitu. Zdejší hospodáři raději brzy odcházeli na výměnek, který přinášel stálý příjem v podobě výměnkářských dávek a umožňoval ekonomickou aktivitu nezatíženou vrchnostenskými povinnostmi.⁷⁰¹ Postupně se situace na jihu Čech konsolidovala a po roce 1750 již hospodáři většinou předávali grunty svým příbuzným, nejčastěji synům nebo zeťům. Prodloužila se i doba, kterou trávili v čele usedlostí.⁷⁰²

Podobné výsledky přineslo i zkoumání převodů poddanských usedlostí na frýdlantském panství v letech 1558-1750, kde původní majitelé své nemovitosti většinou prodávali po krátké době hospodaření nepřibuzným kupcům.⁷⁰³ Stoupající kontinuitu hospodaření jednotlivých rodin doložila pro 18. století Alice Velková. Prokázala, že na přelomu 17. a 18. století začal na Štáhlavsku vznikat rodový majetek, který se jednotlivé rodiny snažily udržet, a lpěly na jeho zachování alespoň v rámci širšího příbuzenstva. Zatímco roku 1720 se na transferech usedlostí z 38 % podílely osoby

⁶⁹⁹ Velmi odlišné uspořádání domácností a s tím související dědickou praxi v nepříliš vzdálených dolnosaských lokalitách Calenberg a Göttingen doložil na příkladu soupisu obyvatelstva z roku 1689 Lutz K. BERKNER, *Inheritance, Land Tenure and Peasant Family Structure: A German Regional Comparison*, in: Jack Goody – Joan Thirsk – E. P. Thompson (edd.), *Family and Inheritance. Rural Society in Western Europe, 1200-1800*, Cambridge-London-New York-Melbourne 1976, s. 71-95.

⁷⁰⁰ Christine Fertig pro německé Vestfálsko doložila, že předání usedlosti a sňatek dědice nebyly přelomovými body v životě venkovské rodiny, protože ke generační výměně v čele hospodářství docházelo postupně a změna byla dlouho připravována. Ch. FERTIG, *Hofübergabe*, s. 65-89.

⁷⁰¹ J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 268; TÝŽ, *Poddanská nemovitost a dědické právo na Táborsku. Vřesecká rychta v letech 1625-1825*, JSH 65, 1996, s. 34-42.

⁷⁰² Zatímco v letech 1625-1710 byly vřesecké selské grunty předávány v 80,6 % a chalupnické usedlosti v 84,0 % případů cizím osobám, v následujícím období poklesla tato čísla na 30,9 % u sedláků a 27,3 % u chalupníků. V období 1625-1710 celých 88,8 % hospodářů předávalo své usedlosti do 20 let od převzetí, v letech 1711-1795 to bylo jen 46,3 %. J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 291-322. Střídání majitelů usedlostí je považováno za doklad ekonomické nestability v případě, že počet hospodářů na jedné usedlosti během 50 let přesáhl průměrnou hodnotu 2,5. Tato nestabilita byla provázána zvýšenou migrací obyvatelstva. TÝŽ, *Převody poddanských nemovitostí a migrace obyvatelstva na jihu Čech. Situace na Chýnovsku v druhé polovině 17. a 18. století*, SSD 6, 2000, s. 117-136; TÝŽ, *Rural Society in Bohemia – The Estate of Chýnov and South Bohemia. The Factors Influencing Property Transfers in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, *Historica* 13, 2008, s. 75-107.

⁷⁰³ D. ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume*, 76-106, TÁŽ, *K aspektům*, s. 123-141.

nepříbuzné s původním majitelem, o dvacet let později jejich podíl klesl na 16 %.⁷⁰⁴ Prvoradým zájmem i ctí každého hospodáře se stávalo udržení, rozšíření a předání statku zděděného po předcích.⁷⁰⁵ Trh s nemovitostmi se v západních Čechách rozvíjel až v 19. století, kdy někteří hospodáři začali preferovat osobní strategie, vedoucí k zajištění užší rodiny, před zájmy rodinného gruntu.

Hermann Zeithofer na základě výzkumu sňatečnosti a předávání usedlostí v jihočeské farnosti Kapličky dokázal, že počet zdejších domácností výrazně převyšoval počet domů a že řada rodin mohla existovat bez přímého vlastnictví půdy. Na usedlosti často žila rodina dědice, který postupně přebíral povinnosti a práva hospodáře, aniž muselo dojít k oficiálnímu právnímu aktu převodu. Druhou možností bylo formální předání usedlosti, při kterém si odstupující otec vymíňoval, že nadále zůstane spolumajitelem nebo hospodářem.⁷⁰⁶ Podobné rozhodnutí mohlo být i výsledkem nátlaku dědice na dosavadního držitele usedlosti.⁷⁰⁷

Významnou roli při změnách majitelů sehrávaly platné právní normy týkající se předávání poddanských hospodářství. Na počátku raného novověku hrál zásadní roli rozdíl mezi zakoupenými a nezakoupenými usedlostmi, přičemž pouze zakoupení hospodáři měli právo své grunty odkazovat nebo prodávat. Úplnými vlastníky svých nemovitostí bývali pouze svobodníci, tedy držitelé živností osvobozených od poddanských povinností. Vrchnosti si uchovaly pravomoc zasahovat do majetkové držby obyvatel svých panství, činily tak ale pouze v případech, že se poddaní dopustili neposlušnosti, nebo nebyli schopni grunt řádně spravovat a plnit své závazky. Odúmrt', která dávala vrchnos-

⁷⁰⁴ A. VELKOVÁ, *Proměny*, s. 825-834; TÁŽ, *Household Formation in Bohemia 1700-1850. Inheritance Practice and Family Strategy*, ČČH 109, 2011, s. 328-343, zde s. 328-332; TÁŽ, *Proměna v chápání majetkových zájmů v rodinách držitelů venkovských usedlostí v letech 1650-1850*, in: Eduard Maur – Alice Velková (edd.), *Rodina a domácnost v 16.-20. století*, AUC Phil. et His., *Studia historica* 60, 2010, s. 51-68.

⁷⁰⁵ Srov. také J. PETRÁŇ, *Příběh Ouběnic*, s. 133.

⁷⁰⁶ Herman ZEITLHOFER, *Die „eiserne Ketten“ der Heirat. Eine Diskussion des Modells der „ökonomischen Nischen“ am Beispiel der südböhmischen Pfarre Kapličky, 1640-1840*, in: J. Schlumbohm – Ch. Duhamelle (edd.), *Eheschließungen*, s. 36-89. K teorii *Stellenmechanismu* rovněž TÝŽ, *Sozialhistorische Aspekte des Heiratsverhaltens. Die südböhmische Pfarre Kapličky (Herrschaft Hohenfurth) 1650-1840*, in: Markus Cerman – Robert Luft (edd.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“*, München 2005, s. 257-276; TÝŽ, *Land, Family and the Transmission of Property in a Rural Society of South Bohemia, 1651-1840*, CC 22, 2007, s. 519-544.

⁷⁰⁷ Jarmila Šťastná uvádí, že v chudých oblastech s vysokým podílem domácí textilní výroby nebyvaly usedlosti oficiálně předávány a rodiny starého i nového hospodáře žily často pohromadě, aniž byl formálně stanoven výměnek. Jarmila ŠŤASTNÁ, *Výměnek a postavení výměnkářů v západním Podkrkonoší*, ČL 58, 1971, s. 283-290. Tendenci k pozvolnému, oficiálně neošetřenému předávání usedlostí především mezi řemeslnickými vrstvami obyvatelstva doložila také A. VELKOVÁ, *Složení domácností*, s. 142-146. K problematice předávání usedlostí obecněji TÁŽ, *Proměny*, s. 834-852.

tem právo zabrat usedlost po smrti jejího držitele, se na jednotlivých panstvích postupně rušila od konce 15. století.⁷⁰⁸

V důsledku škod a celkového vyčerpání způsobeného třicetiletou válkou výrazně vzrostl počet neobhospodařovaných gruntů. Vzhledem k nedostatku hospodářů mohly být statky děděny a předávány takřka automaticky. Vrchnostenské kanceláře se snažily posílit ekonomiku svých panství poskytováním různých výhod poddaným, kteří se rozhodli obhospodařovat pusté grunty. Jako velmi důležitý stabilizační faktor se ukázala možnost kontinuální držby usedlostí a jejich převádění v rámci příbuzenstva. Na přelomu 17. a 18. století již ale byla většina hospodářství obsazena a děděna z generace na generaci.⁷⁰⁹

Po třicetileté válce, kdy větší část usedlostí získávali nepřibuzní kupci, nebyly zásady dědického práva pevně stanoveny. Platilo, že gruntu se mohl ujmout pouze jeden z potomků starého hospodáře, aniž by zákonem bylo určeno pořadí nástupnictví.⁷¹⁰ Pravidla dědické posloupnosti se regionálně odlišovala, všeobecně ale dostávali přednost mužští potomci před dcerami. Často uplatňovanou zásadu nástupnictví nejmladšího syna podpořilo rozhodnutí dvorské rady válečné z roku 1771. V roce 1769 však české gubernium ponechalo volbu dědice zcela na vůli otce-hospodáře, jehož pravomoci ještě posílilo vydání patentu potvrzujícího kšaftovní právo poddaných v roce 1786. O rok později vyšel císařský patent ustanovující jako dědice nejstaršího syna v případě, že by dosavadní hospodář zemřel bez závěti.⁷¹¹

K recepci posledně zmíněného patentu z roku 1787 nedošlo okamžitě, ačkoli se postupně ukazovaly jeho výhody oproti staršímu systému. Preferování mladších synů jako dědiců umožňovalo starým hospodářům delší držení gruntu, díky čemuž mohli postupně vyplácet své děti a usedlost teoreticky předávat méně zatíženou dluhy na podílech. Často se ale stávalo, že se otec dospělosti svého nástupce a předání usedlosti vůbec nedožil. Tím se otvírala příležitost pro prozatímní hospodaření vdov a jejich druhých manželů, ačkoli otcovskou usedlost mohl převzít syn narozený v jiném pořadí, případně dcera. Pokud byl grunt postupován staršímu synovi, stoupala pravděpodobnost, že předání usedlosti z otce na syna proběhne hladce, bez mezičlánku dočasného hospodaření.

⁷⁰⁸ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 95-126, 207-237.

⁷⁰⁹ E. MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht*, s. 93-101.

⁷¹⁰ Až do roku 1869 platilo, že selské grunty byly v zásadě nedělitelné.

⁷¹¹ A. VELKOVÁ, *Zásahy státu*; J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 275-276.

Sňatek dědice usedlosti a věno jeho nevěsty napomáhaly plynulému a postupnému vyplácení ostatních dětí starého hospodáře.⁷¹²

Nástupnictví nejstaršího či nejmladšího syna nebylo žádným nezvratným pravidlem, ale spíše tendencí nebo preferovaným řešením. V případě předčasné smrti hospodáře mohlo dojít k převzetí usedlosti kterýmkoli z potomků či jiným příbuzným.⁷¹³ Zvláště při předávání gruntu mezi živými hrála zásadní úlohu aktuální rodinná konstelace. Být vybraným dědicem sice znamenalo privilegium, avšak skutečné převzetí usedlosti se někdy stávalo spíše břemenem.⁷¹⁴ Nároky na nového hospodáře byly velmi vysoké, musel nejen udržet usedlost pro sebe, ale zároveň zajistit rodičům výměnek a sourozencům vyplatit jejich podíly, bez kterých se mohli jen těžko osamostatnit. Bylo tedy v zájmu celé rodiny, aby se novým majitelem usedlosti stal pokud možno ten nejschopnější. Odstupující hospodáři samozřejmě nejlépe znali své děti, a pokud měli o předpokládaném nástupci pochybnosti, byli schopni své rozhodnutí změnit. Také v případě, že se vybranému dědici naskytla výhodná příležitost získat uplatnění jinde, bývalo této možnosti využito a na jeho místo nastoupil jiný potomek.

Hospodáři se pak stávali synové narození v různém pořadí. Například v jihočeském Záblatí nastupovali prvorození a druhorození stejně často.⁷¹⁵ Jasnou preferenci synů určitého pořadí se nepodařilo doložit ani pro Chýnovsko a Vyšebrodsko.⁷¹⁶ Poněkud odlišně vypadal vývoj na západě Čech, kde byla prokázána poměrně důsledná receptce dědického patentu z roku 1787. Jeho postupné přijetí se zejména od dvacátých let 19. století odráželo nejen v předávání usedlostí, ale i ve sňatkovém věku a životních vyhlídkách sourozenců dědiců usedlostí. Analýza kšaftů z této oblasti však ukázala, že pokud docházelo k předání usedlostí závětí, celých 43 % testátorů odkázalo majetek jinému dědici než nejstaršímu synovi.⁷¹⁷

⁷¹² E. MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht*, s. 101-108; A. KLÁŠTERSKÁ, *Výběr partnera*, s. 150-163.

⁷¹³ Srov. Georg FERTIG, „Wenn zwey Menschen eine Stelle sehen.“ *Heirat, Besitztransfer und Lebenslauf im ländlichen Westfalen des 19. Jahrhundert*, in: J. Schlumbohm – Ch. Duhamelle (edd.), *Eheschliungen*, Göttingen 2003, s. 106-108.

⁷¹⁴ A. FAUVE-CHAMOUX, *Strategies*, s. 132.

⁷¹⁵ Výzkum provedený metodou sondy publikovala Pavla HORSKÁ, *Rodinná strategie ve vesnici Záblatí na třeboňském panství (1661-1820)*, HD 17, 1993, s. 131-149.

⁷¹⁶ Josef GRULICH, *Okolnosti změn vlastnických poměrů v poddanském prostředí (Situace na jihočeském panství Chýnov v rozmezí let 1625-1795)*, in: Marie Koldinská – Alice Velková (edd.), *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 108-128, zde s. 117-118; H. ZEITLHOFER, *Besitzwechsel und sozialer Wandel*, s. 219.

⁷¹⁷ A. VELKOVÁ, *Výběr partnera*; TÁŽ, *Proměny*, 842-845; TÁŽ, *Kdyby mi pánbůh*, s. 531.

Způsobem, jak spojit výhody obou nástupnických systémů, bylo určit dědice a přitom ponechat řízení usedlosti v rukou otce. Tento postup umožnil pojistit věno nevěstě budoucího hospodáře a využít jej pro vyplácení podílů ostatních dětí. Rodiče zároveň zůstali v čele hospodářství a měli mimo jiné pod kontrolou řádné *vybytí* svých mladších potomků. Právně býval takový postup vyřešen buď svatební smlouvou nástupce či formálním postoupením usedlosti s doložkou, že otec bude hospodařit *do libosti* nebo *do-kud bude moct*. Toto řešení bylo pro své účastníky jistě výhodné, badateli však zpravidla znemožňuje odpovědět na otázku, kdo byl v konkrétní době skutečnou hlavou domácnosti a kdy přesně grunt předal, respektive nabyl.

V.4. Samostatné hospodaření ovdovělých rodičů

Uplatnění rodinné strategie spojené s předem naplánovaným a promyšleným převedením usedlosti bylo možné pouze v případech, že se rodiče dožili dospělosti svých dětí. K této situaci však docházelo poměrně zřídka a poměry na gruntu musely být kvůli předčasnému úmrtí mnohdy řešeny narychlo. Nešlo přitom jen o vyřešení majetkoprávních záležitostí, ale také o nahrazení pracovní síly a organizaci práce v rodinném hospodářství. Jak již bylo ukázáno, smrt hospodyně bývala na Novorychnovsku obvykle vyřešena opětovným sňatkem pozůstalého manžela. Naproti tomu vdovy hospodářů častěji zůstávaly samy a provoz usedlosti musel být zajištěn jiným způsobem (tabulky č. V.1. a V.6.).

Pokud zemřelá žena byla spolumajitelkou usedlosti, mělo dojít k vypořádání její pozůstalosti, ovšem oficiálních zápisů tohoto typu v gruntovních knihách mnoho není. Naopak v případě mužských majitelů usedlostí se pozůstalostní řízení prováděla pravidelně. V rámci předkládaného výzkumu bylo využito pouze 18 záznamů o dědickém vypořádání majetku vdaných žen a 46 pozůstalostí vdov, ale 417 zápisů, které řešily převod usedlosti po smrti muže,⁷¹⁸ a 225 smluv o postoupení rodinného hospodářství, v nichž figuroval žijící držitel.

Určitým problémem studia záznamů gruntovních knih je datace zapisovaných transakcí. K oficiálnímu písemnému zaznamenání a zaknihování domluvených majetkoprávních změn mnohdy nedocházelo okamžitě, ale s časovým odstupem. Výsledné zápisy

⁷¹⁸ Podstatně nižší počet testamentů psaných ženami je obecně doložitelný i pro další evropské země. Například Carmel BIGGS, *Women, Kinship and Inheritance: Northamptonshire 1543-1709*, HF 32, 2007, s. 107-132, zde s. 109.

vždy nedovolují retrospektivní pohled do osudů rodiny, v řadě případů není možné s jistotou určit dobu působení jednotlivých hospodářů. Tento problém v rámci předkládaného výzkumu částečně odpadl díky propojení studia záznamů gruntovních knih s rekonstrukcí rodin na základě matrik. Spojení údajů z různých typů pramenů pomohlo zaplnit mezery či odhalit detaily, které by při jednostranném výběru pramenné základny zůstaly nejasné.

Z hlediska dobových zákonných norem i dochovaných dokumentů byla situace jednoduchá, když majetek přecházel z otce na zletilého syna či dceru. Pokud byl hospodář jediným vlastníkem usedlosti a měl dospělého nástupce, mohl mu grunt kdykoli předat. Jestliže převod nestihl během svého života, došlo k němu na základě závěti nebo ze zákona. Pokud byla jako spolumajitelka usedlosti zapsána manželka hospodáře, býval transfer společného majetku někdy uskutečněn s oboustranným souhlasem ještě za života obou partnerů. Jestliže hospodář ovdověl, mohl si usedlost ponechat a o jejím předání rozhodnout podle své vůle, přičemž po roce 1791 bylo toto právo přiznáno i ženám. Úmrtí dosud vdané hospodyně jen málokdy bezprostředně vyústilo ve změnu hlavy domácnosti, neboť v čele gruntu obvykle nadále setrval pozůstalý manžel, jehož postavení se v důsledku ovdovění nijak nezměnilo.

Hospodaření vdov se v posledních letech stalo velmi důležitým tématem evropských i českých historiků venkova, protože otvírá otázku samostatnosti žen v prostředí, které jejich soběstačnosti příliš nepřálo.⁷¹⁹ Výzkum komplikuje charakter pramenné základny, neboť vdovám jakožto dočasným hospodyním nebyl zpravidla činěn zvláštní zápis do gruntovní knihy. Vodítka mohou poskytnout soupisy majitelů usedlostí uváděné například v katastrech. Ty však zaznamenávají právní majitele a nezohledňují ony hospodáře či hospodyně, jež byli skutečnými, respektovanými hlavami rodiny. V případě ovdovělých žen mohl být tlak na alespoň formální převedení usedlosti ve prospěch mužského dědice poměrně velký.

Podle Vladimíra Procházky mívalo v raném novověku hospodaření ovdovělé ženy charakter provizoria, které bylo po krátké době ukončeno předáním usedlosti dospívajícímu synovi nebo novému manželovi vdovy. Z právního hlediska se však ženám žádné překážky ohledně držení statků nekladly.⁷²⁰ Proti ženám v čele usedlostí působila řada

⁷¹⁹ Možnost srovnání se situací ve zkoumané oblasti nabízejí zejména práce Beatrice Moring a Antoinette Fauve-Chamoux, například A. FAUVE-CHAMOUX, *Widows and Their Living Arrangements*; TÁŽ, *Beitzweitergabe*; B. MORING, *Widowhood Options and Strategies*.

⁷²⁰ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 104-105, 373-380.

faktorů, mimo jiné i růst tržně zaměřené ekonomiky, protože pro samostatné hospodyně bylo výhodnější udržování tradičního rodinného hospodaření.

Pokud byla vdova schopná vést hospodářství a dostát všem povinnostem vyplývajícím z pozice hlavy domácnosti, mohla své postavení udržet, ačkoli například jednání manžellových příbuzných někdy přinášelo nemalé komplikace.⁷²¹ Z výzkumů, které na základě soupisů obyvatelstva a seznamů majitelů usedlostí provedli Sheilagh Ogilvie a Jeremy Edwards, vyplývá, že v raně novověkých Čechách lze nalézt méně ženských hlav domácností než v jiných evropských zemích. Podíl samostatných držitelek usedlostí kolísal v závislosti na společenských i ekonomických podmínkách, avšak zjištěné hodnoty, pohybující se mezi 1-8 %, jsou zejména ve srovnání se západní Evropou velmi nízké.⁷²²

Alice Velková prokázala posílení práv žen k držbě rodinného majetku od konce 18. století.⁷²³ Četnost případů samostatného držení usedlosti vdovou se zvyšovala po přijetí reforem dědického práva v letech 1786-1791. V důsledku ustanovení o nástupnictví nejstaršího syna se snížila šance ovdovělých žen na uzavření nového manželství, protože již nemohly svým ženichům nabídnout dlouhodobé prozatímní hospodaření až do zletilosti nejmladšího syna. Důležitá byla ustanovení patentu o dědickém právu z roku 1791, která vdovám umožnila samostatné držení usedlostí. Řadě žen pomohlo potvrzení kšaftovního práva pro poddané roku 1786, protože někteří hospodáři se snažili své ženy pomocí poslední vůle zabezpečit. Vzhledem k tomu, že v případě Nového Rychnova není možné detailně zkoumat období před rokem 1785, nelze říci, jak se zmiňované reformy odrazily v počtu ovdovělých žen stojících v čele usedlostí.

Ovdovělí hospodáři se nedočkali takové pozornosti historiků jako jejich ženské protějšky. Termín *samostatné hospodaření* není v případě vdovců vůbec užíván, nemá ani žádný základ v dobové právní praxi. V předkládané práci je používán jako ekvivalent k samostatnému hospodaření ovdovělých žen, rozumí se jím tedy role vdovce stojícího v čele domácnosti a rodinného hospodářství. Vedení usedlosti mužem bylo z právního hlediska naprosto standardní situací. Výše uváděné změny dědického práva však ovlivnily také ovdovělé muže, i když v mnohem menším měřítku, protože jen málokteré

⁷²¹ D. ŠTEFANOVÁ, *Zur Stellung*, s. 201-208; TÁŽ, *Vdovy*, s. 57-67.

⁷²² Na počátku novověku tvořil podíl ženských hlav domácností v Čechách 1-8 % z celkového počtu domácností, zatímco v evropských státech býval tento podíl v průměru 13-18 %. S. OGILVIE – J. EDWARDS, *Ženy*, s. 14-17.

⁷²³ A. VELKOVÁ, *Proměny*, s. 851-854.

(spolu)majitelky usedlostí využívaly možnosti určit budoucího vlastníka svého majetku.⁷²⁴ Ve sledované oblasti se nikdy nestalo, že by umírající matka kšaftovala mimo okruh vlastního potomstva. Právě to bylo patrně důvodem, proč většina žen testament vůbec nesestavovala, neboť děti měly své podíly beztak zaručeny ze zákona.⁷²⁵ V případě zanechání závěti bývala přání matek v souladu s právní normou a většinou také s názorem pozůstalých vdovců.

Výslovný souhlas s kšaftem manželky vyjádřil v roce 1820 chalupník Václav Chaloupek⁷²⁶ nebo o tři roky později sedlák Martin Šejnost.⁷²⁷ Těšenovský púlláník Jakub Palán roku 1846 respektoval přání zemřelé ženy natolik, že byl dokonce ochoten slevit ze svých vlastních pohledávek. Jeho manželka sice měla na statku pojištěný podíl 160 zl., který odkázala jedinému synovi, ovšem výše zadlužení usedlosti přesahovala celkové jmění rodiny. Pětiletý Jan tedy neměl dostat nic, jeho otec však vzal veškeré dluhy na sebe a slíbil do synových dvanáctých narozenin složit jeho mateřský podíl do sirotčí kasy.⁷²⁸ Rosina Pekárková, která spolu s manželem převzala selský grunt od svých rodičů, ve svém kšaftu roku 1840 rozpočetla podíly pro své dcery a jako budoucího dědice určila syna, ale majitelem obou polovin hospodářství měl být až do své smrti její muž.⁷²⁹

Podobnou důvěru ve svého partnera rozhodně neměla Anna Kouřimská. V roce 1811 namířila svou závěť proti manželovi, neboť se obávala o zabezpečení svého otce, jenž byl původním majitelem domku, kde se svým mužem přebývala.⁷³⁰ Kateřina Hromádková ještě roku 1836 dala svému manželovi k dispozici veškeré své finanční prostředky, aby mohl zakoupit hospodu v Těšenově. O čtyři roky později však na smrtelné posteli změnila názor a peníze kšaftem odkázala synu Václavovi, „*a to sice protože nade mnou [manžel] spokojen nebyl.*“⁷³¹ Svým posledním rozhodnutím zkomplikovala manželovi

⁷²⁴ Nižší četnost ženských testamentů a především posledních vůlí vdaných žen byla doložena i v prostředí raně novověké Anglie. Amy Louise ERICSON, *Property and Widowhood in England 1660-1840*, in: S. Cavallo – L. Warner (edd.), *Widowhood*, s. 153-157. Metodologicky podnětný rozbor ženských testamentů venkovské a městské proveniencí předložila Beatrice MORING, *The Standart of Living of Widows: Inventories as an Indicator of the Economic Situation of Widows*, HF 12, 2007, s. 233-249.

⁷²⁵ Srov. H. ZEITLHOFER, *Besitzwechsel und sozialer Wandel*, s. 226-227.

⁷²⁶ NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1459, fol. 231rv.

⁷²⁷ Tamtéž, inv. č. 1459, sign. 201 Pelhřimov, fol. 262v-263r.

⁷²⁸ Tamtéž, inv. č. 1442, sign. 175 Pelhřimov, fol. 339rv-340rv.

⁷²⁹ Tamtéž, inv. č. 1439, sign. 180 Pelhřimov, fol. 9rv-10rv; tamtéž, inv. č. 1461, fol. 191v-192r; tamtéž, inv. č. 1440, sign. 183 Pelhřimov, fol. 18rv.

⁷³⁰ Tamtéž, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 68; tamtéž, inv. č. 1513, kar. 336.

⁷³¹ Tamtéž, inv. č. 1513, kar. 340.

život i Teresie Jírů, která roku 1820 převedla svou polovinu usedlosti na jedinou dceru a zetě. Vdovec, který zjevně stál o samostatné držení gruntu, musel po její smrti nové spolumajitele vyplatit, ačkoli právě oni se nakonec stali jeho dědici.⁷³² Tři posledně uvedené případy jsou výjimečné, ukazují však, že v první polovině 19. století si alespoň některé ženy byly plně vědomy svých práv a dokázaly jich využít.

Tabulky č. V.1. a V.6., které analyzují postavení 298 mužů a 422 žen v druhém roce jejich vdovství, zaznamenávají 80 vdovců (26,8 %) a 88 vdov (20,9 %), kteří samostatně stáli v čele svých usedlostí. V případě ovdovělých žen bylo hospodaření srovnatelně časté jako brzký sňatek, který zvolilo 82 z nich. Situace na Novorychnovsku byla tedy diametrálně odlišná od poměrů v raně novověkých jižních Čechách, kde se do čela hospodářství dokázalo postavit jen velmi málo vdov a usedlosti zpravidla prozatímně přebírali jejich noví partneři.⁷³³ Srovnatelné údaje byly naopak zjištěny pro Štáhlavsko, kde samostatné hospodaření zvolila přibližně třetina žen, které ovdověly v pozici manželek majitelů usedlostí.⁷³⁴

Na Novorychnovsku běžně docházelo k postupnému předávání gruntů, kdy byla práva a povinnosti hospodáře přesouvána na příslušníka mladší generace pozvolna a za dohledu bývalé hlavy domácnosti. Příkladem může být situace Kateřiny Pavlíčkové, chalupnice z Milíčova, která ovdověla jako devětačtyřicetiletá roku 1818. Jejímu nejstaršímu synovi a budoucímu dědici Matějovi bylo v té době 16 let. Chalupu měla zdědit vdova, ale rozhodla se ji zadarmo, „*bez náhrady*,“ přepsat na syna, ovšem s požadavkem, aby do smrti „*se vším vládla*.“ V čele domácnosti byla evidována až do konce života, kdy na její místo roku 1844 ve svých dvačtyřiceti letech konečně nastoupil syn Matěj.

Určení doby, kdy byla usedlost řízena pouze ovdovělým hospodářem nebo hospodyní, je v některých případech obtížné, neboť oficiální záznam o změně držitele mohl být do gruntovních knih vložen s odstupem nebo naopak předstihem několika let. Pokud bylo možné délku samostatného hospodaření vdovce či vdovy určit jen rámcově, bylo v další analýze počítáno s nižším z obou hraničních údajů. Doba, během které v čele usedlosti nestál manželský pár, ale ovdovělý jednotlivec, byla velmi různorodá.

⁷³² Tamtéž, inv. č. 1456 sign. 191 Pelhřimov, fol. 158r-159r; tamtéž, inv. č. 1442, sign. 175 Pelhřimov, fol. 168v-170v.

⁷³³ J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 268. V letech 1625-1825 takřka 30 % usedlostí vřesecké rychty po smrti původního hospodáře přebírali noví manželé vdov; TÝŽ, *Poddanská nemovitost a dědické právo*, s. 34-42. Převahu prozatímních hospodářů nad samostatnými hospodyněmi uvádí také H. ZEITLHOFER, *Besitzwechsel und sozialer Wandel*, s. 219-227.

⁷³⁴ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 250-251; TÁŽ, *Sebevědomé, nebo zoufalé*.

Obvykle se jednalo o krátké, přechodné období, kdy se vyřizovala pozůstalost, vyjednával nový sňatek, nebo se připravovaly podmínky pro předání či prodej usedlosti. Takováto provizoria ani nejsou vzhledem k povaze dochovaných pramenů zachytitelná.

Tabulka č. V.14.

**Délka samostatného držení usedlosti
Novorychnovsko, 1786-1863**

DÉLKA DRŽENÍ USEDLOSTI	Vdovci		Vdovy	
	počet	%	počet	%
do 5 let	27	37,0	31	36,0
6-10 let	29	39,7	37	43,0
11-15 let	11	15,1	9	10,5
16-20 let	3	4,1	5	5,8
21 a více	3	4,1	4	4,7
Celkem	73	100,0	86	100,0

O samostatných hospodyních a hospodářích lze mluvit v případě, že v čele gruntu prokazatelně setrvali více než dva roky. Pro řadu ovdovělých mužů a žen se řízení usedlosti stalo velmi dlouhou životní etapou, která v ojedinělých případech trvala déle než dvě desetiletí. Délka hospodaření se u obou pohlaví příliš nelišila, v průměru představovala 7,9 let u mužů a 8,1 let u žen.⁷³⁵ Vdovci i vdovy nejčastěji stáli v čele svých usedlostí šest až deset let, přibližně třetina osob hospodařila méně než polovinu desetiletí.⁷³⁶

Přestože muži i ženy setrvali v čele svých gruntů srovnatelně dlouho, završení této životní etapy bývalo odlišné. Okolnosti ukončení hospodaření bylo možné doložit na příkladu 75 vdovců a 77 vdov. Nepříliš časté bylo uzavření nového manželství po více než dvouletém vedení usedlosti. Pouhých osm sňatků ovdovělých hospodářů a deset svateb samostatných hospodyň dokazují, že držitelé usedlostí hledali případného nového partnera velmi rychle. Muži, kteří se znovu neoženili, v nadpoloviční většině případů zůstali v čele usedlosti až do své smrti. Pouze třetina vdovců se po nějaké době hospodaření odhodlala předat majetek svému nástupci. V případě žen byla situace zcela opačná, neboť pouze tři desetiny samostatných hospodyň setrvaly v čele usedlosti do konce života. Více než polovina vdov se v průběhu života postavení hlavy domácnosti zřekla, nejčastěji ve prospěch vlastního syna.

⁷³⁵ Délka samostatné držby usedlosti nebyla zjištěna u sedmi vdovců a dvou vdov. Okolnosti, které ukončily jejich hospodaření, zůstaly nejasné v případě pěti mužů a jedenácti žen.

⁷³⁶ Srovnatelné výsledky jsou uváděny pro západočeské Štáhlavsko, kde ovdovělé ženy nejčastěji hospodařily 5-9 let. Ani v této oblasti nebylo výjimkou, že vdovy, které měly k usedlosti dispoziční právo, zůstávaly v jejím čele i několik desetiletí. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 257-259.

Tabulka č. V.15.

**Způsob ukončení samostatného hospodaření trvajícího alespoň dva roky
Novorychnovsko, 1786-1863**

ZPŮSOB UKONČENÍ HOSPODAŘENÍ	Vdovci		Vdovy	
	počet	%	počet	%
Nový sňatek	8	10,7	10	13,0
Odchod na výměnek	27	36,0	43	55,8
Úmrtí	40	53,3	24	31,2
Celkem	75	100,0	77	100,0

Ovdovělé matky dospělých dědiců byly bezpochyby vystaveny většímu tlaku na předání usedlosti ze strany svého okolí i samotného nástupce. Hospodaření však pro ženy představovalo jedinou možnost, jak se stát respektovanou hlavou domácnosti bez podřízení se mužské autoritě. Existence samostatných hospodyň proto bývá některými historiky interpretována jako prvek ženské emancipace ve venkovské společnosti raného novověku a 19. století.⁷³⁷ Postavení se do čela usedlosti však bylo pro většinu žen spíše způsobem, jak zajistit určitou budoucnost sobě i své rodině, než projevem touhy po nezávislosti. Zdaleka ne všechny ženy příležitosti k samostatnému hospodaření využily. Na Novorychnovsku bylo oprávněno hospodařit 117 vdov, nejčastěji z důvodu nezletilosti potomků. Pouze 61 (52,1 %) z nich zůstalo v čele usedlosti déle než dva roky, ostatní se rychle se provdaly (34 případů, 29,1 %), nebo usedlost prodaly či postoupily některému z dětí.

Řada žen o samostatné vedení usedlosti jednoduše nestála. Například třiašedesátiletá Kateřina Buštová z Nového Rychnova směla podle manželova kšaftu z roku 1800 hospodařit až do své smrti. Chalupu však okamžitě předala nejmladší dceři Marianě a jejímu manželovi, aniž by své rozhodnutí nějak zdůvodnila. K předání usedlosti ji patrně nenutil ani zdravotní stav, protože zemřela až po šesti letech života na výměnku. Zřejmě na ni příliš nenaléhali ani příbuzní, neboť dvě starší dcery se vdaly už za života otce a dědička Mariana byla v době získání usedlosti teprve jednadvacetiletá. Motivací ovdovělé Kateřiny byl patrně výměnek a pojištění věna, které tvořilo bezmála polovinu ceny chalupy. Vdova měla jistou poklidnou existenci, v případě sporů si totiž mohla nárokovat vyplacení svého podílu, což by pro nové držitele chalupy znamenalo nemalou zátěž.⁷³⁸

⁷³⁷ Srov. zejména C. OPITZ, *Emanzipiert oder marginalisiert*.

⁷³⁸ NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 28v; tamtéž, inv. č. 1513, kar. 335; tamtéž, inv. č. 1441, sign. 181 Pelhřimov, fol. 207v.

Vdovci a vdovy, kteří po smrti svého protějšku stanuli v čele usedlostí, byli obvykle starší než ti, jež se rozhodli znovu vstoupit do manželství. Ženy, které uzavřely druhý sňatek, ovdověly průměrně v 33,3 letech. Ty, jež se odhodlaly samostatně hospodařit, ztratily manžela v průměru o jedenáct let později, v 44,3 letech.⁷³⁹ Hospodářům, stojícím osaměle v čele usedlostí, bylo v době smrti manželky průměrně 55,0 let. Muži, kteří uzavřeli nové manželství, ovdověli v 41,9 letech. Věkový rozdíl mezi vdovami a vdovci stojícími v čele usedlostí zhruba odpovídá rozdílu ve věku osob, které vstupovaly do druhého manželství. Ženy, které zvolily samostatné hospodaření, bývaly o necelých jedenáct let mladší než muži ve stejné životní situaci. Podobné výsledky přinesly i výzkumy provedené pro Skandinávii, které dokazují, že vdovci středního věku preferovali spíše nová manželství, zatímco pro ženy bylo typičtější samostatné vedení usedlosti.⁷⁴⁰ Také v polských městech bývaly vdovy stojící v čele domácností obvykle mladší než jejich mužské protějšky.⁷⁴¹

Vyšší věk vdovců a vdov, kteří setrvali v čele usedlosti, aniž by uzavřeli nový sňatek, korespondoval s větším počtem jejich dětí. Na jednoho ovdovělého samostatného hospodáře či hospodyně připadali shodně čtyři žijící potomci, naproti tomu u osob uzavírajících nové manželství to bylo v průměru o jedno dítě méně.⁷⁴² Třetina vdovců a vdov, kteří se postavili do čela usedlosti, měla pět a více potomků. S vyšším počtem dětí v rodině samozřejmě stoupal věk nejstarších z nich, kteří se mohli stát oporou ovdovělého otce či matky. Vdovy však častěji držely usedlost pro jediné, nedospělé dítě. Déle než dva roky stáli v čele gruntu tři vdovci, mající pouze jednoho nezletilého potomka, a všichni se posléze znovu oženili. Za podobné situace setrvalo v pozici samostatné hospodyně sedm žen. Dvě z nich později uzavřely druhé manželství a jedna převedla chalupu na bratra, čtyři však grunt předaly synovi, respektive dceři.

Nejobvyklejší bylo řízení usedlosti v případě žen, které ztratily partnera ve středním věku. Celé dvě pětiny vdov, jež se pustily do řízení hospodářství, ovdověly mezi čtyřicítkou a padesátkou, další čtvrtina přišla o svůj protějšek v následujícím desetiletí. Po šedesátých narozeninách už byl nástup do čela domácnosti u žen velmi nepravděpodobný, došlo k němu jen ve dvou případech. Výjimkou naopak nebyly hospodyně, které

⁷³⁹ Takřka shodné údaje uvádí A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 251.

⁷⁴⁰ M. DRIBE – Ch. LUNDH – P. NYSTEDT, *Widowhood Strategies*, s. 218-221.

⁷⁴¹ C. KUKLO, *Kobieta samotna*, s. 125.

⁷⁴² Na jednoho samostatně hospodařícího vdovce průměrně připadalo 3,9 dětí, na vdovu 4,0 děti. Vdovci, kteří uzavřeli nový sňatek, měli v průměru 2,8 dětí, vdovy 2,9 žijících potomků. Do uvedených výpočtů byly zahrnuty všechny žijící děti ovdovělých osob, tedy nejen nezletilí sirotci.

ovdověly mladé, neboť takřka třetina žen, nastupujících do čela usedlostí, byla mladší čtyřiceti let.⁷⁴³

Zastoupení jednotlivých věkových kategorií ve skupině samostatných hospodyň odpovídá obvyklému životnímu cyklu žen. V případě mladých vdov, které neměly zájem zůstat do konce života samy, byl nejlepším řešením vzniklé situace opětovný sňatek. Proti jejich nástupu do čela usedlosti hovořil nízký věk dětí, které dosud nemohly být rovnocennou pracovní silou. Problém nepochybně představovaly chybějící zkušenosti, potřebné k samostatnému vedení hospodářství, a s tím související nedostatečný respekt k osobě nové hospodyně. Nízká autorita mladé vdovy stojící v čele gruntu, nutná například k organizování práce nebo k řešení možných sousedských sporů, ohrožovala prosperitu hospodářství. Výsledkem mohl být i otevřený nátlak, mající za cíl dosadit do čela domácnosti muže. V případě brzkého zániku manželství se ke slovu hlásili příbuzní zesnulého manžela, kteří, jak bylo ukázáno v předchozí kapitole, mohli požadovat odchod pozůstalé vdovy ze společné domácnosti.

Zmíněné důvody způsobily, že sedm z šestnácti žen, které ovdověly před pětaticítkou a pokusily se samy hospodařit, po nějaké době znovu uzavřelo manželství. Rezignace na postavení hospodyně však nebyla pravidlem. Chalupnice Marie Brtnická z Míličova ovdověla v 29 letech a usedlost udržela pro svého syna Josefa, který byl v době otcovy smrti teprve dvouletý. Dalo by se předpokládat, že po dvaceti letech samostatného hospodaření bude chtít odejít na výměnek, jakmile to bude možné. Marie však setrvala v čele usedlosti až do roku 1830, kdy teprve došlo k projednání pozůstalosti po jejím manželovi. Veškeré jmění bylo rozděleno mezi osmadvacetiletého dědice a jeho sestru Marianu. Vdova Marie Brtnická zemřela po osmi letech života na výměnku na chalupě svého syna Josefa.⁷⁴⁴

Proti samostatnému hospodaření žen, které ovdověly po dovršení pětapadesáti let, působilo několik faktorů. Mnohé byly výměnkářkami již za manželova života, případně v domácnosti s nimi žil ustanovený dědic usedlosti, který po otcově smrti automaticky nastoupil na jeho místo. Vdovy tohoto věku již ani neměly zájem pouštět se do náročných povinností hospodáře a odstoupení se od nich do značné míry očekávalo. Nátlak na ně vyvíjeli dospělí, ženatí synové, kteří si přáli zaujmout místo v čele gruntu. Mezi

⁷⁴³ Z 88 vdov stojících v čele usedlosti déle než dva roky ovdovělo ve věku 20-29 let 8 žen (9,1 %), ve věku 30-39 let 20 žen (22,7 %), ve věku 40-49 let 35 žen (39,8 %), ve věku 50-59 let 23 žen (26,1 %), ve věku 60-69 let ztratily partnera 2 ženy (2,3 %). Srov. tabulka č. V.4.

⁷⁴⁴ NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1460, sign. 202 Pelhřimov, fol. 91rv.

syny a jejich ovdovělymi matkami mohlo dojít i k velmi vyhoceným konfliktům, zcela vyloučeny nebyly ani veřejné slovní útoky a přímá fyzická napadení.⁷⁴⁵ Ke slovu se hlásili i sourozenci nástupců, kteří nárokovali své dědické podíly. K jejich vyplácení byla zapotřebí vysoká prosperita rodinného hospodářství, kterou mohl lépe zajistit mladý pár než stárnoucí matka.

Samostatné hospodaření postarší vdovy mohlo být výsledkem nepříznivé rodinné situace. Z devíti případů, kdy se do čela usedlosti postavila žena starší 55 let, předcházelo její hospodaření jen třikrát nástupu vlastního syna a dvakrát dcery a zetě. Příkladem může být komplikované stáří Kateřiny Vítkové z Milíčova. Po manželově smrti v roce 1809 měla odejít na výměnek zajištěný synem. Ten se ale nevrátil z vojny, takže roku 1815 byla chalupa přepsána zpět na Kateřinu. Ta usedlost předala těsně před svou smrtí dceři provdané Rejzkové a zemřela jako výměnkářka v lednu 1823 v osmdesáti letech.⁷⁴⁶ Postavení se do čela usedlosti, způsobené bezdětností nebo dokonce úmrtím dospělého dítěte, nebylo přáním dotyčných žen. Řízení hospodářství v jejich případech rozhodně neznamenalo projev samostatnosti, ale především důsledek nepřízně osudu.

Bylo již doloženo, že k hospodaření vdovců a vdov docházelo srovnatelně často a že toto období bylo u obou pohlaví přibližně stejně dlouhé, v průměru asi osm let (tabulky č. V.14. a V.15.). V případě žen bývalo obvykle zakončeno převodem usedlosti, zatímco u mužů smrtí starého hospodáře. Na základě tohoto faktu by bylo možné potvrdit předpoklad, že dlouhodobé držení usedlosti bylo pro ženy obtížnější než pro muže. Zásadní rozdíl však spočíval v načasování této životní etapy a s tím související fáze životního cyklu.

Zatímco ženy na pozici samostatné hospodyně zpravidla nastupovaly ve středním věku, muži se do tohoto postavení dostávali spíše ke konci produktivního období a na počátku stáří. Pouze necelých 30 % z nich bylo mladších padesáti let, třetina samostatných hospodářů ztratila manželku až po šedesátce.⁷⁴⁷ Devět z dvaceti mužů, jež ovdověli do svých padesátých narozenin, po pár letech samostatného hospodaření nakonec našlo novou partnerku. Pro vdovce středních let byl sňatek jednoznačně

⁷⁴⁵ Velmi tvrdé konflikty mezi matkami-hospodyněmi a jejich syny uvádí Janine M. LANZA, *After Father's Death: Authority and Conflict in the Eighteenth-century French Household*, HF 13, 2008, s. 71-84.

⁷⁴⁶ NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1439, sign. 180 Pelhřimov, fol. 153r.

⁷⁴⁷ Z 80 vdovců, kteří prokazatelně stáli sami v čele usedlosti déle než dva roky, byl věk při ovdovění zjištěn u 72. Jeden z nich (1,4 %) ovdověl v 29 letech, ve věkové kategorii 30-39 let ztratilo manželku 6 mužů (8,3 %), ve věku 40-49 let 13 mužů (18,1 %), ve věku 50-59 let 27 mužů (37,5 %), ve věku 60-69 let 16 mužů (22,2 %), přes 70 let bylo v době ovdovění 9 (12,5 %) hospodářů. Srov. tabulka č. V.3.

preferovaným řešením, neboť vedení usedlosti bez přítomnosti manželky jim nemohlo přinést mnoho výhod.

Plnění ženských pracovních povinností bylo pro muže dlouhodobě nemyslitelné, nejen z časových a organizačních důvodů, ale také ze společenského hlediska. Zatímco pro ženu mohlo přijetí role hospodáře znamenat získání respektu a samostatnosti,⁷⁴⁸ muž vykonávající ženskou práci budil posměch. To byl nepochybně důvod, proč ovdovělí muži zpravidla volili samostatné držení usedlosti až ve věku, kdy měli dospělé dcery nebo snachy, které mohly zastat roli zemřelé hospodyně. Společné hospodaření s ženatým dědicem usedlosti bylo pro tyto muže způsobem, jak si v domácnosti udržet rozhodující postavení a zároveň převést část povinností na mladší generaci. Pomoc dědice a zejména jeho manželky, zastupující zemřelou hospodyní, byla pro stárnoucí vdovce velmi žádoucí. Nesporným důkazem je fakt, že tři čtvrtiny ovdovělých mužů, stojících až do své smrti v čele usedlostí, sdílely v závěru života domácnost s rodinou ženatého syna nebo vdané dcery.⁷⁴⁹

Podobné výsledky jako výše předložená analýza, vystavěná na rekonstrukci rodin a záznamech gruntovních knih, přináší rozbor struktury domácností řízených ovdovělými osobami provedený na základě zповědních seznamů. Ze srovnání počtu ovdovělých hospodyň a hospodářů vyplývá, že poměr obou pohlaví byl roku 1833 přibližně stejný: 26 žen a 29 mužů pro celou zkoumanou oblast, tedy 7,6 % a 8,5 % všech domácností. Rozdíl byl ve stáří a rodinných okolnostech těchto lidí. Zatímco věk vdov stojících samostatně v čele usedlostí se pohyboval v rozmezí čtyřiceti a šedesáti let, drtivá většina vdovců v tomto postavení překročila šedesátku.⁷⁵⁰ Nejmladšímu bylo 48, dalším pěti mezi 50 a 60 lety, ostatní (23 z 29, tj. 79,9 %) byli starší. Všichni vdovci stojící v čele usedlostí měli vedle sebe dospělé potomky, obvykle ženatého dědice s rodinou. Naproti tomu domácnosti vdov byly velmi různorodé a ovdovělé ženy, které spravovaly grunt bez pomoci, pouze s více či méně odrostlými dětmi, nebyly

⁷⁴⁸ Skutečnost, že nepřítomnost mužů posilovala zodpovědnost a tedy i práva žen, které se musely samy postarat o chod domácnosti, podtrhuje Ofélia REY-CASTELAO, *Les femmes „seules“ du Nord-Ouest de l'Espagne. Trajectoires féminines dans un territoire d'émigration 1700-1800*, ADH 112, 2006, s. 105-133.

⁷⁴⁹ Složenou descendentní domácnost se podařilo doložit v 30 případech ze 40, kdy vdovec hospodařil až do své smrti. V další domácnosti s ovdovělým synem pobývala jeho matka.

⁷⁵⁰ Výzkumy provedené pro různá evropská města shodně dokazují, že starší ovdovělé ženy byly náchylnější odstoupit z pozice hlavy domácnosti. Naproti tomu muži byli schopni tento status udržet i přes pokročilé stáří. G. RYCZKOWSKA – O. PERROUX, *Vielleesses*, s. 196-201; Cesary KUKLO, *Elderly Women in the Cities of Central Europe in the Eighteenth Century*, HF 5, 2000, s. 451-471.

výjimkou.⁷⁵¹ K podobným výsledkům došli i zahraniční badatelé, zabývající se problematikou hospodaření ovdovělých osob.⁷⁵²

Obsazení role hospodyně bylo skutečně zásadní podmínkou zdárného fungování hospodářství. Dokladem jsou nejen četné sňatky vdovců, ale i některé výměnkářské smlouvy, které jako důvod převodu usedlosti uvádějí nemoc nebo úmrtí hospodářovy manželky. Jakub Tíha, „*majíce manželku Annu pro její neduživost k vyhledání hospodářství domácího neschopnou*“, předal roku 1800 svůj selský statek v Hojkově k okamžitému „*vládnutí*“ nejstaršímu synovi.⁷⁵³ V tomto případě mohlo jít i o záminku, mající usnadnit převod usedlosti, neboť bývalá selka žila na výměnku ještě dalších pět let. Jednoznačněji vyznívá výměnkářská smlouva Jakuba Jíry-Studeného (†1791), který grunt předal, protože „*jsouce on ovdovělý samotně tejto živnosti zadost v stavu nejni, (...) aby do větší zkázy svržen nebyl*.“⁷⁵⁴

Absence hospodáře nebo hospodyně mohla usedlosti přinést nemalé ekonomické obtíže, které jsou však na základě dochovaných pramenů jen těžko doložitelné. Pokud v čele usedlosti zůstal vdovec, bývá možné pouze zrekapitulovat hodnotu a výši zadlužení gruntu na konci jeho hospodaření, aniž by byly přiblíženy příčiny daného stavu. Jen v případech, kdy byl do pozemkové knihy učiněn zápis vdově jakožto samostatné hospodyně, lze spolehlivě porovnat hodnotu rodinného majetku bezprostředně po úmrtí starého hospodáře a v době nástupu dědice. To však nebylo pravidlem, prozatímní hospodaření ovdovělé ženy většinou zůstalo neošetřeno oficiálním protokolem a zmínka o jejím působení v čele domácnosti se stala pouze součástí zápisu nového držitele. Dochované záznamy se navíc týkají především bohatších, selských usedlostí.

Výsledky řízení usedlostí vdovami byly velmi různorodé. Josefa Nosková z Nového Rychnova 15 let držela statek, na němž v době převzetí vázlo více než 600 zl. dluhu. Jednání vdovy lze bezesporu označit jako strategii směřující k prospěchu rodiny a gruntu jako celku. Mimo jiné se zřekla svého zánosu ve výši 500 zl. a spokojila se s prozatímním hospodařením a pojištěním částky, která odpovídala podílům jejích dětí. Zemřela v čele domácnosti roku 1852 ve věku dvaasedesátilet. Usedlost poté zdědil její

⁷⁵¹ Podrobněji kapitola VI.2.

⁷⁵² V Belmu počet domácností řízených samostatnou ženou vždy převažoval nad usedlostmi, v jejichž čele stál osamělý muž. Podíl domácností, v jejichž čele stála pouze žena, se v letech 1651-1858 pohyboval mezi 10,2-14,7 %, zatímco muži stáli v čele jen v 4,1-6,8 % případů. J. SCHLUMBOHM, *Lebensläufe, Familien, Höfe*, s. 234.

⁷⁵³ NA Praha, *APA Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1439, sign. 180 Pelhřimov, fol. 246rv-247rv.

⁷⁵⁴ Tamtéž, inv. č. 1439, sign. 180 Pelhřimov, fol. 177rv.

syn František, který v době matčiny smrti dosáhl plnoletosti. Protokol o pozůstalostním řízení výslovně uvádí, že vdova vyplatila mnoho podílů, které byly připsány *k lepšímu* novému majiteli.⁷⁵⁵

Energicky se do čela gruntu v roce 1842 postavila také těšenovská selka Kateřina Klubalová. Důvěru v manželčiny schopnosti vyjádřil ve svém kšaftu i její muž, který jí umožnil volné nakládání s usedlostí, včetně úpravy dědických podílů a stanovení výměnku, což ve zkoumaném období nebyvalo příliš obvyklé. Během sedmiletého hospodaření Kateřina zvýšila aktiva zadluženého hospodářství o 250 zl., což se podařilo mimo jiné i díky věnu její snachy.⁷⁵⁶ Naproti tomu v průběhu hospodaření Mariany Pekárkové v letech 1798-1814 se hodnota její lešovské usedlosti snížila o 200 zl. I ona se ovšem snažila vyplácet dědické podíly.⁷⁵⁷

Ani příchod prozatímního hospodáře nebyl zárukou zajištění prosperity hospodářství. Přesvědčila se o tom Teresie Bártů, která měla spolu se svým druhým manželem spravovat usedlost do dospělosti tříletého syna Jakuba. O deset let později, roku 1804, však vyšlo najevo, že manželé hospodářství „*do zrostu téhož dědice dochovati v stavu nejsou*“ a že zchátralá chalupa potřebuje radikální opravu. Usedlosti v ceně 322 zl. se ujala starší dcera Teresie a její muž Josef Čakovský, kteří se uvolili vychovat Jakuba a *přichránit* vdovu i otčíma Tomáše Mareše.⁷⁵⁸

Nebyl nalezen ani jediný záznam o nuceném prodeji (*licitaci*) zadluženého gruntu patřícího vdově.⁷⁵⁹ Přesto však není možné tvrdit, že by všechny hospodyně byly tak úspěšné jako výše zmíněné Kateřina Klubalová či Josefa Nosková. Řada žen pravděpodobně spíše udržovala svěřené hospodářství a za množstvím druhých sňatků a převodů usedlostí lze tušit ekonomické obtíže či faktickou neschopnost vdovy řídit chod usedlosti. V některých případech došlo po smrti manžela k prudkému finančnímu propadu, který mohl skončit odchodem rodiny do podruží, nebo rozprodáváním součástí rodinného jmění.

Například Anna Kouřimská ovdověla v roce 1844 po 26 letech manželství. Domek v Novém Rychnově zdědil František, nejstarší z jejích devíti dětí, který byl v době

⁷⁵⁵ Tamtéž, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 76r-77v; tamtéž, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 146v-147v.

⁷⁵⁶ Tamtéž, inv. č. 1462, sign. 204 Pelhřimov, fol. 37v-38r; tamtéž, inv. č. 1441, sign. 181 Pelhřimov, fol. 14v-18r.

⁷⁵⁷ Tamtéž, inv. č. 1459, sign. 201 Pelhřimov, fol. 84r-87r.

⁷⁵⁸ Tamtéž, inv. č. 1437, sign. 174 Pelhřimov, fol. 198rv; tamtéž, inv. č. 1516, kar. 335.

⁷⁵⁹ Dana Štefanová prokázala, že zadlužení usedlostí nelze spojovat s neúspěchem vdov, protože dluhy zpravidla pocházely ještě z dob hospodaření muže. D. ŠTEFANOVÁ, *Vdovy*, s. 65-66.

otcovy smrti na vojně. Anna se proto postavila do čela domácnosti, kde byla uváděna ještě roku 1855, přestože se její syn vrátil už v roce 1845. Anna ale udržovala pouze prázdný domek, neboť zbytek majetku byl během jejího hospodaření „*prodán kvůli hladu*.“ Příčina tohoto stavu však nebyla blíže vysvětlena.⁷⁶⁰

Výhodou, která ženám usnadňovala držení usedlosti, bylo odložení splátek dluhů. Vdovy byly povinny držet svěřený statek v dobrém stavu a řádně plnit povinnosti vůči státu a vrchnosti, výslovně bývala zmiňována kontribuce a robota. Automaticky se očekávalo, že se postarají o výživu i výchovu dětí, avšak až na výjimky se jim nepřikazovalo vyplácet podíly a dlužné částky váznuoucím na usedlosti. Hospodaření vdovy bylo považováno do značné míry za přechodné a prozatímní hospodáři nemuseli splácet pohledávky zaznamenané na spravované usedlosti. Především vrchnost byla ochotna odložit splátky do jí podřízených úvěrových institucí, například do sirotčích nebo kostelních kasy. Naproti tomu byla schopna pomoci vdově s vymáháním pohledávek u soukromých dlužníků. Například Terezie Vejvodová žádala při vyřizování manželovy pozůstalosti právo vymáhat dluhy u Josefa Herny.⁷⁶¹

Nelze pochybovat o tom, že samostatné hospodaření bylo velmi náročnou životní etapou pro vdovce i vdovy, ačkoli zejména ženám mohlo přinést určité výhody. Především však bylo rodinnou strategií směřující k udržení zděděného jmění v původním rozsahu pro dorůstající potomky. Ponechání usedlosti v rukou ovdovělého rodiče bylo způsobem, jak se vyhnout možným negativním důsledkům druhého sňatku, tedy příchodu otčíma či macechy a narození dalších dětí, kvůli kterým mohlo dojít k neúměrnému zatížení hospodářství nebo vzniku neshod v rodině.

K pozdržení převodu usedlosti na nejstaršího potomka a setrvání otce či matky na pozici hlavy domácnosti mohlo dojít v zájmu mladších sourozenců dědice. Pro malé i dospívající sirotky bylo výhodnější, pokud zůstávali dětmi hlavy rodiny, než když pobývali s ovdovělým rodičem na výměnku. Předání usedlosti teoreticky nemohlo ohrozit jejich nároky na vyplacení dědických podílů,⁷⁶² ale postavení mladšího hospodářova bratra či sestry je stavělo na úroveň čeledi či podruhů. Dalo se předpokládat, že dědic bude preferovat zájmy svých vlastních potomků na úkor sourozenců. Naproti tomu

⁷⁶⁰ NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1513, kar. 344.

⁷⁶¹ Tamtéž, inv. č. 1513, kar. 342. Novorychnovská kniha listin zaznamenává i sérii protokolů z roku 1818, na jejichž základě byli odsouzeni tři cejlečtí hospodáři k rychlému splacení svých dluhů *do pozůstalosti* po Františku Veselém. Dlužné částky vymáhala vdova Rosina jménem svých nezletilých dětí. Tamtéž, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 90r-92r.

⁷⁶² G. FERTIG, *Wenn zwey Menschen*, s. 109-118.

ovdovělí hospodáři a hospodyně pravděpodobně směřovali svou péčí i výnosy usedlosti srovnatelnou měrou ke všem svým dětem. I přes ekonomické obtíže, které mohlo hospodaření ovdovělého rodiče přinést, bývalo jeho setrvání v čele usedlosti mnohdy řešením přijatelným pro celou rodinu. Dokladem toho mohou být mladí vdovci a vdovy, kteří odmítli nové manželství, a případy ovdovělých osob, jež setrvaly v čele usedlosti až do vysokého věku či do smrti.

Tabulka č. V.16.

**Vdovci a vdovy umírající v postavení držitele usedlosti
Novorychnovsko, 1793-1863**

HOSPODÁŘI	Počet	Věk při ovdovění		Doba vdovství		Úmrtní věk	
Vdovci	40	nejnižší	44	nejkratší	4	nejnižší	52
		nejvyšší	77	nejdelší	23	nejvyšší	90
		průměrný	58,2	průměrná	10,2	průměrný	69,9
Vdovy	24	nejnižší	36	nejkratší	2	nejnižší	48
		nejvyšší	62	nejdelší	37	nejvyšší	75
		průměrný	48,5	průměrná	12,3	průměrný	60,8

V čele usedlosti zemřelo čtyřicet vdovců a čtyřadvacet vdov. V této skupině hospodářů a hospodyň byly zjištěny velké rozdíly ve věku při ovdovění i následné délce samostatného řízení usedlosti. I zde se potvrzuje, že muži měli větší tendenci setrvat v čele usedlosti po celý život, zatímco u žen bylo pravděpodobnější předání rodinného jmění dědici. Dokazuje to nejen větší počet vdovců umírajících v čele usedlosti, ale také vyšší věk při ovdovění i v okamžiku smrti. Osamělí muži stojící v čele svých usedlostí v průměru ztratili své manželky v osmapadesáti letech a umírali v necelých sedmdesáti. Jejich ženské protějšky byly v okamžiku ovdovění průměrně o deset let mladší, neboť matky již dospělých dědiců hospodařit obvykle nezačínaly. Snahu předat za života usedlost nástupci potvrzuje i poměrně nízký úmrtní věk samostatných hospodyň, který dokládá, že řadě vdov v odchodu na výměnek zabránilo předčasné úmrtí.

Mnozí ovdovělí muži a ženy zůstali v čele usedlostí ještě dlouho poté, co jim dospělost potomků umožnila začít uvažovat o jejím převodu. Nabízí se otázka, jak vypadalo hospodaření jedince, který již přesáhl hranici stáří, například Marie Pavlíčkové (†1844), jež se v postavení hospodyně dožila 75 let, nebo údajně devadesátiletého Maxmiliána Homolky (†1800). Často nepochybně docházelo k neformálnímu, postupnému převádění pravomocí hlavy domácnosti na vybraného dědice, který byl v době oficiálního transferu usedlosti nezřídka několik let ženatý a měl vlastní rodinu. Vymezení rolí v domácnosti bylo otázkou dohody a výsledkem každodenního soužití jejích členů. Je však nesporné, že pro některé vdovce a vdovy

bylo důležité udržet si alespoň formální postavení hlavy domácnosti. Stejně tak nelze pochybovat o tom, že řada (ovdovělých) osob výměnek vítala, neboť je zbavil vysokého pracovního nasazení i velké zodpovědnosti.

V.5. Předávání usedlosti a výměnek

Venkovská usedlost mohla být v rámci rodiny převedena dvěma způsoby, buď *mezi živými* formou předávací smlouvy, nebo ji nový majitel získal v rámci dědického vypořádání. Obvyklou součástí ujednání o převodu usedlosti byla dohoda o zajištění výměnku pro odstupujícího hospodáře a jeho manželku nebo vdovu.⁷⁶³ Z právního hlediska nebyl rozdíl mezi tím, zda grunt přebíral příbuzný, nebo cizí osoba. Obvykle byl poskytován dítětem, které se k němu zavázalo výměnou za postoupení živnosti.⁷⁶⁴ Morální závazek zabezpečit rodiče byl později zákonem potvrzen jako vyživovací povinnost rodinných příslušníků vůči sobě navzájem.⁷⁶⁵

Písemná dohoda o odstoupení usedlosti mohla mít formu kupní smlouvy zahrnující ustanovení výměnku pro příslušníky starší generace, na novorychnovském panství býval často specifikován ve svatební smlouvě dědice gruntu. Výměnek byl v podstatě reálným břemenem váznoucím na usedlosti, takže pokud došlo k opětovnému prodeji, musel nový majitel dostát závazkům obsaženým ve smlouvě, nebo se s výměnkářem dohodnout na náhradním plnění.⁷⁶⁶ Výměnkářské smlouvy měly funkci pojistky nejen

⁷⁶³ V případech převodu usedlosti mezi příbuznými a za života bývalého hospodáře byl výměnek zřizován v 41,3 % případů na Frýdlantsku v letech 1558-1750 a v 60 % případů na Vyšebrodsku v letech 1699-1738. D. ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume*, s. 275; H. ZEITLHOFER, *Land, Family and the Transmission*, s. 531. Na Štáhlavsku byl v 18. století výměnek součástí 26,8 % smluv o převodu usedlosti. V první polovině 19. století se podíl zápisů, kde se objevila ustanovení o výměnku, zvýšil na 52,4 %. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 279.

⁷⁶⁴ Výměnkem se z právního hlediska zabývali Antonín MENOŠEK, *Výměnek a jeho postavení při držbě reální*, Praha 1898; Cyril HORÁČEK, *Výměnek, Úvaha agrárně politická*, Praha 1900. Podobně Jaromír SEDLÁČEK, *Právo výměnku v dějinném vývoji*, Věstník české akademie zemědělské 19, 1943, s. 101-104. Diskuze ohledně správnosti instituce výměnku, vedené na počátku 20. století, přiblížil Jaroslav KOZLÍK, *Výměnkářská otázka v Čechách v letech 1873-1912 na základě poznání výměnku ve vybraných obcích okresu Příbram*, Podbrdsko 7, 2000, s. 67-136. Nověji shrnula zákonné normy týkající se výměnkářských smluv Alice KLÁŠTERSKÁ, *Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a 1. polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Lhůty u Štáhlav)*, HD 21, 1997, s. 93-131, zde s. 99-103.

⁷⁶⁵ Instituce výměnku byla právně zrušena až roku 1964, kdy byl definitivně nahrazen důchodovým zabezpečením.

⁷⁶⁶ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 435-452; TÝŽ, *Výbava a výměnek na české vesnici 16. a 17. století*, ČL 49, 1962, s. 55-63. Josef GRULICH, *Das ländliche Ausgedinge in der Frühen Neuzeit. Ein Beitrag zur Problematik der Wahrnehmung sozialer Kategorien im 17. und 18. Jahrhundert*, in: Václav Bůžek – Dana Štefanová (edd.), *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-anthropologische zugangsweisen in der Geschichtswissenschaften*, České Budějovice 2001 (= Opera historica 9), s. 343-369; Hermann ZEITLHOFER, *Das Ausgedinge am Beispiel des südböhmischen Pfarre Kapličky (Herrschaft Vyšší Brod), 1700 bis 1738*, JSH 65, 1996, s. 43-64; TÝŽ,

ve vztahu k přímým nástupcům, tedy dětem odstupujícího hospodáře, ale i vůči případným dalším majitelům usedlosti.⁷⁶⁷

Konkrétní podoba výměnku se odvíjela od velikosti a stavu postupované usedlosti, jejich výnosech, zatížení poddanskými povinnostmi, stavu dluhů a výší nevyplacených podílů. Jeho obsah se mohl měnit, například po smrti jednoho z výměnkářů nebo na základě vzájemné dohody. Výměnek měl odstupujícímu hospodáři zajistit nerušené bydlení, stravu, nezbytnosti denní potřeby, v případě nutnosti péči a ošetření, očekávalo se zaplacení pohřbu. Úroveň poskytovaných služeb a tedy i životní podmínky výměnkářů se samozřejmě odvíjely od zámožnosti usedlosti.

Majitelé bohatších statků mohli požadovat vyčlenění samostatného domku, nebo vyhrazení určitého prostoru na gruntě, například komory a části hospodářských stavení. Součástí jejich výměnku býval chov vlastního dobytka, nárok na užívání polností nebo přenechání stanoveného dílu úrody, někdy i možnost vykonávat řemeslnou práci, například předení nebo tkaní. Naproti tomu chudší hospodáři si při svém odstoupení nárokovali pouze byt a společnou stravu s novým držitelem. Po roce 1833 již nesmělo být součástí výměnku užívání polí patřících k usedlosti, protože taková úmluva se rovnala faktickému rozdělení gruntu. Náhradou býval sypaný výměnek, tedy vydávání určitého množství obilí či jiných plodin, nebo přísívání, kdy výměnkář získal výtěžek z daného množství vysetého zrna. Další možností bylo chování dobytka *na píci hospodářovej*, někdy se výměnkář na oplátku zavazoval pomáhat při obdělávání půdy. Objevoval se i požadavek vyplácení peněžních částek.⁷⁶⁸

Obvykle se výměnek týkal pouze bývalého hospodáře a hospodyně, často se jeho plnění vztahovalo na vdovu s dětmi, mohl být zřízen i pro handicapovaného člena rodiny. Postavení sourozenců nového držitele smlouvou o výměnku upravováno nebývalo, protože měli zákonný nárok na výživu z usedlosti, dokud nedospěli a neobdrželi své dědické podíly. Povinnost výměnku zpravidla končila smrtí uživatele, nebo mohl být zrušen náhradou, vyplácením naturálií nebo jednorázovým složením odpovídající sumy. Vzhledem k ustanovení výměnku mohla být snížena prodejní cena usedlosti.

Headship Succession and Retirement in South Bohemia, 1640-1840, in: David R. Green – Alastair Owens (edd.), *Family Welfare: Gender, Property and Provision since the Seventeenth Century*, Westport 2004, s. 73-96.

⁷⁶⁷ V tomto smyslu byly výměnkářské smlouvy uzavírány i v dalších evropských zemích, kde docházelo k předávání usedlostí, rozšířeny byly například ve Švédsku. Neexistovaly naopak v regionech, kde si příslušníci starší generace uchovávali rozhodovací pravomoci až do své smrti. Beatrice MORING, *Conflict or Cooperation? Old Age and Retirement in the Nordic Past*, JFH 28, 2003, s. 231-257.

⁷⁶⁸ Srov. V. PROCHÁZKA, *Výbava a výměnek*; J. ŠTASTNÁ, *Výměnek*.

Určení jeho rozsahu záleželo na vůli odstupujícího hospodáře, v zásadě však nesmělo dojít k přetížení usedlosti. V tomto ohledu mohla ve prospěch poskytovatele i gruntu zasáhnout vrchnost, později krajský úřad, avšak řada výzkumů ukázala, že zejména v 17. století byly výměnky často přehnané.⁷⁶⁹

Doba, kdy by mělo dojít k převedení majetku na mladší generaci, nebyla nikdy přesně určena.⁷⁷⁰ Určujícím požadavkem na osobu v čele domácnosti byla schopnost zajistit prosperitu usedlosti, což bylo v zájmu jejích obyvatel i vrchnosti. V případě, že se původní držitel nechtěl vzdát rozhodujícího postavení, mohl svůj majetek převést s podmínkou, že si nadále ponechá *vládnutí* na usedlosti až do své *libosti* či do smrti.⁷⁷¹ Někteří lidé tak po určité části svého života kolísali mezi výměnkem a vedením hospodářství.⁷⁷² Ani odstoupení z místa hospodáře a odchod na výměnek nemusely znamenat odsun do ústraní. Svou roli sehrával věk a zdravotní kondice výměnkáře, od nichž se odvíjela energie, se kterou zasahoval do chodu hospodářství.

Výměnkáři představovali skupinu obyvatelstva, která procházela všemi sociálními vrstvami, a rozdíly v jejich životní úrovni byly velmi výrazné. Pro bývalé majitele selkých gruntů výměnek býval lukrativní záležitostí, která jim vedle hmotného zabezpečení dávala dostatek prostoru i pro vlastní aktivity. Pro chalupníky a domkáře představoval pokles společenské prestiže i životní úrovně, což se v řadě regionů odráželo i na věku, ve kterém jednotliví majitelé usedlostí uvolňovali místo svým nástupcům.⁷⁷³ Řada hospodářů se patrně jen těžko smířovala s myšlenkou, že by své výsadní místo hlavy domácnosti měli přenechat někomu jinému, byť vlastnímu dítěti. Odchod na výměnek vnímali jako nežádoucí odsun do pozadí, který bylo lépe co nejvíce oddálit.

⁷⁶⁹ Dana ŠTEFANOVÁ – Markus CERMAN, *Lebensunterhalt und Erwerb im Alter in ländlichen Gesellschaften der frühen Neuzeit*, in: Marie Koldinská – Alice Velková (edd.), *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 83-107; J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 342-356; A. KLÁŠTERSKÁ, *Forma*, s. 118-127;

⁷⁷⁰ Podle Davida Gaunta se lidé v raném novověku i v 19. století nejčastěji vzdávali svých usedlostí mezi padesáti a šedesáti lety, tato věková hranice se začala zvyšovat až po první světové válce. David GAUNT, *The Property and Kin Relationships of Retired Farmers in Northern and Central Europe*, in: Peter Laslett – Jean Robin – Richard Wall (edd.), *Family Forms in Historic Europe*, Cambridge 1983, s. 263. Stáří jako kulturní konstrukt zkoumal Dietrich von Engelhardt. Doložil proměnlivost hranice mezi produktivním věkem a stářím i odlišné vnímání staroby v různých časových obdobích. Dietrich von ENGELHARDT, *Altern zwischen Natur und Kultur. Kulturgeschichte des Alters*, in: Peter Borscheid (ed.), *Alter und Gesellschaft*, Stuttgart 1995, s. 13-24.

⁷⁷¹ Jan KOUPAL, *Selský grunt, odkaz a výměnek*, ČL 30, 1921, s. 241-247. Leckdy přísně patriarchální poměry v rodině připomíná J. ŠTASTNÁ, *Výměnek*, s. 285.

⁷⁷² D. ŠTEFANOVÁ – M. CERMAN, *Lebensunterhalt und Erwerb*, s. 90.

⁷⁷³ J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 322-339; A. VELKOVÁ, *Fenomén*, s. 154-155; H. ZEITLHOFER, *Headship Succession*, s. 82-84.

Snaha mladých mužů dostat se co nejrychleji do čela usedlosti mohla vést k tomu, že přistoupili na nevýhodnou smlouvu s výměnkářem a nechali usedlost neúměrně zatížit. Majitel bohatší usedlosti, který uzavřel výhodnou smlouvu se svým nástupcem, někdy získal i lepší postavení, než jaké měl nový hospodář. Potíže přicházely zejména v době neúrody, kdy výměnkářovo trvání na stanovených dávkách mohlo grunt vážně ohrozit.⁷⁷⁴ S přesným plněním smluvených podmínek museli počítat především hospodáři, kteří nebyli s původním majitelem gruntu nijak spřízněni, zatímco vlastním dětem výměnkáři část povinností leckdy odpouštěli.⁷⁷⁵ David Gaunt uvádí řadu příkladů lidových rčení a citátů z výměnkářských smluv, ve kterých je zdůrazňována bezmoc starších lidí a jejich zneužívání a šizení vlastními dětmi. Zároveň však udává, že příliš mladí výměnkáři, zvláště pokud již odmítali pracovat, usedlost leckdy na velmi dlouhou dobu značně zatížili.⁷⁷⁶

Dosavadní studie prokázaly, že výměnkáře rozhodně nelze označit za pasivní obyvatele venkova.⁷⁷⁷ Lidé vyššího věku byli schopni zvládat řízení poměrně rozsáhlých statků, nežádka si přivydělávali řemeslnou prací a jejich výměnkářské hospodářství někdy tvořilo i čtvrtinu původních zdrojů usedlosti.⁷⁷⁸ Zejména od odstoupivších majitelů drobných usedlostí se zcela samozřejmě očekávala pomoc v hospodářství, stále museli podle svých možností pracovat. I přes pokročilý věk mohli být důležitou oporou pro své rodiny.

V českém prostředí byla publikována řada studií, které na základě gruntovních knih a případně i rekonstrukce rodin zkoumaly způsoby transferu poddanských usedlostí. Za měřily se především na podíl převodů uskutečněných *mezi živými*, mezi příbuznými a nepříbuznými osobami, případně řešily vztah odstupujícího a nastupujícího hospodáře. Zejména díky výzkumům Josefa Grulichy, Alice Velkové a Hermanna Zeitlhofera je k dispozici velké množství poznatků, jež umožňují srovnání se zkoumanou oblastí.

Následující text je zaměřen především na otázku předávání usedlostí v rodinách postižených předčasnou smrtí jednoho z rodičů. Tuto problematiku je možné nahlížet ze dvou perspektiv, a to z hlediska ovdovělých hospodářů a hospodyň a z pohledu jejich

⁷⁷⁴ J. PETRÁŇ, *Příběh Ouběnic*, s. 142.

⁷⁷⁵ D. ŠTEFANOVÁ, *K aspektům*, s. 139-141; V evropském kontextu B. MORING, *Widowhood*, s. 59-60.

⁷⁷⁶ D. GAUNT, *The Property*, s. 258-260.

⁷⁷⁷ D. ŠTEFANOVÁ – M CERMAN, *Lebensunterhalt und Erwerb*; Hermann ZEITLHOFER, *Arbeit und Alter in ländlichen Gesellschaften der Frühen Neuzeit. Die Erwerbstätigkeit im Alter zwischen eigenem Besitz und den Zwängen einer „Ökonomie des Auskommens“*, in: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 2008, s. 31-54.

⁷⁷⁸ TÝŽ, *Das Ausgedinge*, s. 54-56.

dětí. Vdovec či vdova se mohli v pozici výměnkáře či výměnkářky nacházet již v okamžiku smrti partnera. V případě, že dosud stáli v čele usedlosti a měli dospělé potomky, mohlo je ovdovění přiblížit okamžiku, kdy se od nich odchod na výměnek očekával.⁷⁷⁹ Někdy samozřejmě docházelo k situacím, nastíněným v předchozích kapitolách, kdy ovdovělý jedinec zůstal v pozici hlavy domácnosti, ať už sám, či po boku nového protějšku, a usedlost předal až řadu let po ovdovění.

Na výměnku se prokazatelně ocitla čtvrtina zkoumaných vdovců a dvě pětiny vdov, přičemž v absolutních číslech byl počet ovdovělých výměnkářek dokonce více než dvojnásobný. Konkrétně se jednalo o 107 (23,2 %) vdovců a 259 (40,9 %) ovdovělých žen.⁷⁸⁰ Průměrný věk při nástupu na výměnek byl u mužů zhruba o tři roky vyšší, což odpovídá obvyklým věkovým rozdílům mezi manželi, kdy ženy bývaly zpravidla mladší. Dřívější odchod z čela usedlosti spolu s vyšší nadějí na dožití způsobovaly, že bývalé hospodyně užívaly výměnek přibližně o dva a půl roku déle než jejich partneři (tabulky č. V.17. a V.18.).

Výměnek je historiky zkoumán jako závěrečná etapa životního cyklu usedlého venkovského obyvatelstva a způsob zajištění jedince na stáří. Hranice oddělující produktivní a postproduktivní věk ale nebyla nijak definována. Také moderní badatelé pracují s odlišnými čísly, obvykle se za hraniční považuje dovršení šedesátého, případně pětadesátého roku života.⁷⁸¹ Stáří výměnkářů bylo velice různorodé, proměňovalo se v čase i prostoru a záviselo na jejich sociálním postavení. V pohraniční farnosti Kapličky se věk

⁷⁷⁹ Věk nových hospodářů při nástupu do čela usedlosti se v Čechách většinou pohyboval mezi 20-29 lety. Srov. J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 298-302; A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 229.

⁷⁸⁰ Ze studií zahraničních i českých badatelů vyplývá, že mezi výměnkářkami bývalo mnoho vdov a tento poznatek byl doložen i pro Novovrchnovsko. Například v jihočeských Kapličkách v 18. století pobývalo na výměnku 39 párů, 12 osamělých mužů a 26 žen bez partnera. H. ZEITLHOFER, *Das Ausgedinge*, s. 43-49; TÝŽ, *Headship Succession*. V západních Čechách na výměnku umíralo 18 % mužů a 24 % žen, přičemž výměnkářky byly ze tří čtvrtin vdovy. A. VELKOVÁ, *Fenomén*, s. 151-155. Dana Štefanová doložila, že zatímco před rokem 1651 na výměncích frýdlantského panství převažovali vdovci nad vdovami, v následujících obdobích se situace obrátila a výměnkářkami byly častěji vdovy. D. ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume*, s. 190-195.

⁷⁸¹ Cesary Kuklo označuje jako *staré* jedince, kteří překročili šedesátý rok života. Ty, kteří se dožili pětadesátky, vnímá jako *velmi staré*. Podle tohoto rozdělení jen čtvrtina starých žen zůstávala vdaná. C. KUKLO, *Elderly Women*, s. 455. Problémem definice stáří vzhledem k českému venkovskému obyvatelstvu se zabývala Alice Velková, která jako hraniční vnímá dosažení padesáti let věku. A. VELKOVÁ, *Fenomén stáří*, s. 145-156; TÁŽ, *Staré ženy*. Problematice vnímání starých žen se věnuje Sylvia HAHN, *Women in Older Age – „Old“ Women?*, HF 7, 2002, s. 33-58. Srov. také Arthur E. IMHOF, *Der Beitrag der Historischen Demographie zur Alterforschung*, in: Peter Borscheid (ed.), *Alter und Gesellschaft*, Stuttgart 1995, s. 25-42.

osob na výměnku pohyboval v rozmezí 33-76 let.⁷⁸² V jižních Čechách v 18. století takřka 80 % výměnkářů náleželo do věkové skupiny 45-64 let.⁷⁸³ Na západě Čech bývali výměnkáři v průměru starší, jejich věk se pohyboval se mezi 51-75 lety.⁷⁸⁴

Vnímání vlastního stáří bylo u mužů jiné než u žen.⁷⁸⁵ Na základě výměnkářských smluv ze západních Čech bylo doloženo, že ženy předávaly svou usedlost z důvodu *sešlosti věkem* průměrně v 63 letech, kdežto muži podobné zdůvodnění užívali až kolem sedmdesátky.⁷⁸⁶ Poukázání na vlastní stáří či nemohoucnost při převádění usedlosti mohlo být prostředkem, který měl stávajícímu hospodáři usnadnit převedení gruntu na některého z potomků. Lze také předpokládat, že mnohdy bylo užito jen jako ustálený obrat, aniž se zakládalo na skutečném stavu budoucího výměnkáře.

V případě, že se manželský pár společně dožil okamžiku, kdy bylo možné předat usedlost nástupci, záleželo rozhodnutí o odchodu na výměnek především na stávajícím hospodáři, manželka následovala svého muže. V řadě rodin o změně držitele usedlosti rozhodly neplánované události, nemoc nebo smrt hospodáře či hospodyně. U 105 ovdovělých mužů a 253 vdov se podařilo blíže specifikovat okolnosti, za kterých opustili místo v čele usedlosti.⁷⁸⁷ Je přitom velmi zajímavé sledovat souvislosti mezi ovdověním a odchodem na výměnek, které se u obou pohlaví velmi lišily.

Více než polovina výměnkářů a třetina výměnkářek odstoupila z pozice hospodáře respektive hospodyně ještě za života svého protějšku. Následné ovdovění na jejich postavení nic nezměnilo, i když mohlo dojít například k úpravě výše naturálních dávek. Společný život odstoupivšího manželského páru někdy trval více než desetiletí a zejména vdovy, které odešly na výměnek spolu se svým mužem, jej užívaly velmi dlouho, v průměru bezmála 17 let.

⁷⁸² H. ZEITLHOFER, *Das Ausgedinge*, s. 55.

⁷⁸³ J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 348-349; TÝŽ, *Das ländliche Ausgedinge*.

⁷⁸⁴ A. KLÁŠTERSKÁ, *Forma*, s. 110.

⁷⁸⁵ Z pohledu kulturních dějin se stářím zabývá Peter BORSCHIED, *Geschichte des Alters. Vom Spätmittelalter zum 18. Jahrhundert*, München 1987. Více sociologizující pohled je patrný z příspěvků sborníku Peter BORSCHIED (ed.), *Alter und Gesellschaft*, Stuttgart 1995. Stáří jako společenský fenomén kolísající mezi fyziologickými projevy stárnutí a kulturními diskurzí představuje D. von ENGELHARDT, *Altern. Z analýzy literatury a uměleckých děl* vychází příspěvky sborníku Erin CAMPBELL (ed.), *Growing Old in Early Modern Europe. Cultural Representations*, Aldershot 2006.

⁷⁸⁶ A. VELKOVÁ, *Fenomén stáří*, s. 146.

⁷⁸⁷ Nejasné zůstaly okolnosti odchodu na výměnek u dvou vdovců a šesti vdov.

Tabulka č. V.17.

**Okolnosti odchodu na výměnek v případě ovdovělých mužů
Novorychnovsko, 1786-1863**

OKOLNOSTI ODCHODU NA VÝMĚNEK	Vdovci						
	Počet	%	Trvání výměnků	Věk při ovdovění			Věk při nástupu na výměnek
				průměrný	nejnižší	nejvyšší	
Za života partnerky	58	55,2	14,3	63,9	40	85	55,7
Bezprostředně po ovdovění	20	19,1	12,1	60,1	47	72	60,1
Po samostatném hospodaření	27	25,7	7,5	57,9	39	77	62,5
Celkem	105	100,0	12,6	60,6	-	-	59,4

Tabulka č. V.18.

**Okolnosti odchodu na výměnek v případě ovdovělých žen
Novorychnovsko, 1782-1855**

OKOLNOSTI ODCHODU NA VÝMĚNEK	Vdovy						
	Počet	%	Trvání výměnků	Věk při ovdovění			Věk při nástupu na výměnek
				průměrný	nejnižší	nejvyšší	
Za života partnera	84	33,2	17,0	60,8	39	97	54,0
Bezprostředně po ovdovění	126	49,8	13,8	55,1	27	92	55,0
Po samostatném hospodaření	43	17,0	15,1	44,7	28	66	53,4
Celkem	253	100,0	15,2	54,9	-	-	54,1

Z hlediska možnosti samostatného držení usedlosti byli v českých zemích ovdovělí muži vůči vdovám nejvíce zvýhodněni v letech 1787- 1791. V tomto období mohl vdovec hospodařit podle své vůle, zatímco vdova musela usedlost za všech okolností postoupit dospělému dědici.⁷⁸⁸ Snaha po okamžitém převedení usedlosti na mladší generaci v případech, kdy měl zemřelý hospodář způsobilého nástupce, převládala po celou první polovinu 19. století. Ovdovění prokazatelně rozhodlo o nástupu na výměnek u 126 žen (tedy pětiny všech zkoumaných vdov), které opustily místo v čele usedlosti ihned po ovdovění. Bezprostředně po smrti manželky se hospodaření vzdalo pouze 20 mužů, což představuje jen 4,3 % z celkového vzorku. Dalších 27 vdovců setrvalo v čele usedlosti ještě nějaký čas po ovdovění, aby se později hospodaření zřekli. Podobný postup zvolil bezmála dvojnásobný počet žen, neboť před odevzdáním usedlosti samostatně hospodařilo 43 vdov.

Pozice ovdovělého muže-hospodáře byla zpochybnitelná, jen pokud prozatímně hospodařil na usedlosti své ženy do zrostu nevlastních dětí. V takovém případě měl

⁷⁸⁸ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 151.

povinnost grunt předat, když jeho nevlastní potomek dorostl. Pokud byl vdovec hospodářem na své vlastní usedlosti, záleželo pouze na něm, kdy a komu ji postoupí. O pevné pozici ovdovělých mužů svědčí minimální počet novorychnovských vdovců, jež odešli na výměnek bezprostředně po smrti manželky. Osm z dvaceti mužů, kteří tak učinili, hospodařilo na vyžehněné usedlosti. Tři z nich působili jako prozatímní hospodáři *do zrostu* manželčiny dětí a dalších pět vlastnilo pouze polovinu nemovitosti, jež původně náležela rodičům zesnulé ženy. Lze také předpokládat, že alespoň někteří ze zbývajících dvanácti mužů přesun na výměnek zamýšleli už za života manželky.

Okolnosti odchodu z čela usedlosti se takřka neodrážely v průměrném věku žen odcházejících na výměnek. Jejich stáří se pohybovalo kolem 54 let bez ohledu na to, zda a jak dlouho byly vdovami. Naproti tomu mezi muži byly zjištěny výrazné rozdíly. Ti, kteří ukončili hospodaření ještě za života manželky, tak učinili průměrně v 55,7 letech a v pozici výměnkáře setrvali dalších 14,3 let. Vdovci postupující usedlost po samostatném hospodaření byli v době předání gruntu průměrně o sedm let starší a na výměnku strávili pouze poloviční dobu.

Uváděná čísla dokazují, že pro odchod ženy z čela usedlosti byla určující způsobilost dědice převzít hospodářství. Výměnkářkami se stávaly přibližně ve stejné době, ať už tak činily na základě vůle svého manžela, nebo majetek předávaly dědici samy. Naproti tomu muži se při uvažování o postoupení hospodářství více řídili vlastními zájmy. Vdovci, kteří samostatně hospodařili, s převedením usedlosti nespěchali a ponechali si hlavní slovo až do vysokého věku nebo do smrti. Pokud majetek nakonec předali, byl pro ně výměnek skutečně odchodem na odpočinek, kde strávili v průměru jen 7,5 roku. Předání za života manželky zřejmě volili ti, kteří z nějakého důvodu na hospodaření nestačili, nebo kterým výměnek nabízel lepší životní perspektivu.

Příkladem může být Jan Němec, který se stal výměnkářem v pouhých 43 letech. Roku 1840 investoval 1000 zl. do selského gruntu čp. 21 v Řeženčicích, který nechal rovnou přepsat na svého jediného syna Josefa. Teprve osmnáctiletý hospodář byl na oplátku povinen otci zajistit bydlení, stravu, přísívání obilí a chov dobytka, což výměnkáři umožňovalo vedení zcela samostatné existence. Na výměnku Jan strávil 44 let, z toho jen třináct po boku manželky, která zemřela už roku 1853.⁷⁸⁹

S přibývajícými roky se vedení usedlosti stávalo čím dál náročnější i pro úplný manželský pár. Pro samotného vdovce či vdovu představovalo zátěž o to větší. Ovdovělí

⁷⁸⁹ NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1442, sign. 175 Pelhřimov, fol. 134rv-136rv.

rodiče, kteří na veškeré povinnosti nestačili, se mohli pokusit toto období co nejvíce zkrátit a odejít na výměnek, jakmile to bylo možné. Už dvacetiletý muž mohl převzít a vést vlastní živnost bez větších omezení, ojediněle se vyskytovali hospodáři osmnáctiletí. Příkladem může být Prokop Procházka z Trsova, osiřelý roku 1837, za kterého měla dalších šest let hospodařit matka Rosálie. Vrchnost však ihned přenesla odpovědnost na teprve osmnáctiletého dědice. Stalo se tak zejména kvůli nezbytné opravě domku, který hrozil zřícením a nebezpečím úrazu.⁷⁹⁰

Podobně rychlý převod usedlosti však nebyl pravidlem, ovdovělí rodiče se o něj obvykle nepokusili a vydrželi v čele hospodářství alespoň do právní zletilosti dědice nebo ještě déle. Důvodem mohla být snaha vypravit do života i ostatní potomky nebo ryze osobní pohnutky, například touha udržet si stávající životní úroveň či prestiž a práva vlastníka usedlosti. Zůstat hlavou rodiny bylo bezpochyby velmi důležité pro sedláka Josefa Noska z Nového Rychnova, který ovdověl roku 1830 v třiapadesáti letech a až do své smrti v roce 1844 setrval v čele usedlosti. Ještě před ovdověním zabezpečil své dva syny výhodným sňatkem s dcerami sedláka Jelínka z Dolní Cerekve. Roku 1834 patrně na nátlak synů či jejich společného tchána potvrdil znění svatební smlouvy, ve které sliboval převedení statku na syna Josefa výměnou za to, že druhorozený František získá grunt otce své manželky. Na výměnek však nenastoupil, přestože na něm nezávisely žádné další děti a nemínil se ani znovu ženit.⁷⁹¹

Nejen ovdovělí muži stáli o dlouhodobé držení usedlosti. Také samostatné hospodyně často překročily stanovenou dobu hospodaření a grunt si ponechaly i přes dospělost stanoveného nástupce.⁷⁹² Příkladem může být Kateřina Tomanová z Nového Rychnova, matka pěti dětí, která se do čela chalupnické usedlosti postavila roku 1840. Nejstarší syn Josef byl v té době už *vybyt*, vdova měla prozatímně hospodařit dva roky do zletilosti mladšího dvaadvacetiletého Jana. V čele domácnosti je však uváděna ještě o patnáct let později.⁷⁹³

⁷⁹⁰ Krátce poté Prokop z Trsova z neznámých důvodů odešel a vdova domek prodala. Zemřela zde o 26 let později jako osmdesátiletá výměnkářka. Není známo, z jakých důvodů se Rosálie nemohla, nebo nechtěla postavit do čela usedlosti, přestože jí v době ovdovění bylo teprve 54 let. Výměnkem pojištěným při prodeji domku však zabezpečila nejen sebe, ale i postiženého syna Jana. Tamtéž, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 131rv.

⁷⁹¹ Tamtéž, inv. č. 1457, sign. 192 Pelhřimov, fol. 29r-31r; tamtéž, inv. č. 1441, sign. 181 Pelhřimov, fol. 162rv-163rv.

⁷⁹² Alice Velková uvádí, že šťáhlavské vdovy zpravidla nestály o hospodaření do smrti, ale uvolňovaly místo svým potomkům. A. VELKOVÁ, *Fenomén stáří*, s. 147.

⁷⁹³ NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 185v-186r.

Nejdéle zůstala samostatnou hospodyní hojkovská selka Kateřina rozená Kubů, která v čele své usedlosti setrvala celých 37 let. Její manžel Jan Voříšek zemřel roku 1807, když jejich synovi nebyl ještě ani rok. Kateřina stála v čele gruntu až do své smrti, patrně však nebyla celou dobu úplně sama. Čtyři roky po ovdovění porodila ne-manželskou dceru, jejíž otec mohl být Kateřině oporou při vedení domácnosti. K sňatku, který by znamenal ztrátu rozhodujícího postavení, se však neodhodlala. Samostatnost této ovdovělé hospodyně potvrdil i zápis v matrice zemřelých, kde byla uvedena pouze svým dívčím jménem, kterým byli *po chalupě* nadále označováni i její potomci.⁷⁹⁴

Z velkého počtu transferů uskutečněných ihned po ovdovění je však patrné, že zejména vdovy mnohdy raději ustupovaly svým synům či zeťům, než aby riskovaly konflikt s nimi. I ženy, které se postavily do čela hospodářství, musely počítat s tím, že časem budou muset odejít na výměnek a stanou se na svém nástupci závislé. Pro takový případ bylo samozřejmě výhodnější zachovávat s budoucím hospodářem korektní vztahy. Více problémů než vyrovnání se s vlastními potomky patrně přinášelo jednání s nevlastními dětmi z prvního manželství zemřelého partnera. Svědčí o tom fakt, že pouze pětkrát ovdovělý jedinec hospodařil proto, aby usedlost předal nevlastnímu synovi (tabulky č. V.19 a V.20).

S výjimkou 35 usedlostí, které po smrti hospodáře či hospodyně skončily v rukou cizích majitelů, byla sledovaná hospodářství předávána v rámci rodiny. Trh s nemovitostmi na Novorychnovsku v 19. století samozřejmě existoval, avšak v závěru života hospodáři přenechávali majetky svým dětem a jako zajištění na stáří volili výměnek poskytovaný vlastními potomky.⁷⁹⁵ Příbuzenský vztah mezi původním hospodářem a jeho nástupcem mohl být sledován v případě 214 vdovců a 309 vdov, kteří se během svého života nacházeli v postavení držitele usedlosti.⁷⁹⁶ Ovdovělí muži měli oproti ženám o něco větší šanci, že usedlost předají svému pokrevnímu potomkovi. Přenechat grunt vlastnímu dítěti se podařilo 91,6 % vdovců, ale jen 84,2 % vdov, ostatní jej postoupili jinak spřízněné osobě. Rozdíl byl způsoben četnějšími druhými sňatky mužů, neboť někteří v novém manželství získali (mužského) nástupce, kterého se nedočkali v prvním svazku. Naopak ženy mnohem častěji odstupovaly z čela usedlosti ve prospěch

⁷⁹⁴ MZA Brno – SOkA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 14-32, knihy č. 14-32.

⁷⁹⁵ K podobným závěrům dospěla A. VELKOVÁ, *Proměna*, s. 63.

⁷⁹⁶ Sledovány byly všechny případy, včetně těch, kdy vdovec či vdova uzavřeli další sňatek, bez ohledu na to, kde druhé manželství strávili a zda nový svazek skončil jejich úmrtím či opětovným ovdověním.

dětí z předchozích manželství svých partnerů. Důsledkem byl více než trojnásobný počet převodů na nevlastního potomka nebo jinak spřízněnou osobu v případě ovdovělých žen.⁷⁹⁷

Tabulka č. V.19.

**Způsob předání usedlostí v případě ovdovělých hospodářů
Novorychnovsko, 1786-1863**

ZPŮSOB PŘEDÁNÍ	Nový držitel					celkem
	syn/ snacha	dcera/ zet'	jiný příbuzný	nevlastní syn	ovdovělá manželka	
Za života obou	30	15	1	4	-	50
Ihned po ovdovění	9	5	-	6	-	20
Odstoupil po samostatném hosp.	24	1	1	1	-	27
Po hospodaření s novou ženou	49	12	1	-	4	66
Po smrti vdovce v čele usedlosti	31	8	-	-	-	39
Jiné/ nejasné	9	3	-	-	-	12
Celkem počet	152	44	3	11	4	214
Celkem %	71,0	20,6	1,4	5,1	1,9	100,0

Tabulka č. V.20.

**Způsob předání usedlostí v případě ovdovělých hospodyn
Novorychnovsko, 1782-1855**

ZPŮSOB PŘEDÁNÍ	Nový držitel						celkem
	syn/ snacha	dcera/ zet'	jiný příbuzný	nevlastní syn	nevlastní dcera	ovdovělý manžel	
Za života obou	50	15	-	11	-	-	76
Ihned po ovdovění	74	28	8	15	4	-	129
Postoupena po samostat. hosp.	38	1	1	3	-	-	43
Po hospodaření s novým mužem	25	5	-	-	-	4	34
Po smrti vdovy v čele usedlosti	17	5	1	1	-	-	24
Jiné/ nejasné	2	-	-	1	-	-	3
Celkem počet	206	54	10	31	4	4	309
Celkem %	66,7	17,5	3,2	10,0	1,3	1,3	100,0

⁷⁹⁷ Za vdovce bylo poprvé provdáno 61 vdov z řad usedlého obyvatelstva, u kterých byl zjištěn příští vlastník usedlosti. V 31 případech (50,1 %) následoval převod usedlosti na nevlastního potomka. Ve zbývajících čtyřech rodinách, kde vdova ustupovala z čela usedlosti ve prospěch nevlastního dítěte, se jednalo o majetek jejího druhého manžela, kterého si vzala jako vdovce, a hospodářství připadlo potomkovi z jeho prvního manželství. S vdovou strávilo první manželství 34 mužů, u 23 byl znám nový majitel usedlosti. Nevlastnímu dítěti posléze postoupilo hospodaření 11 z nich (47,8 %).

Preferovanými dědici byli synové, dcery a jejich manželé usedlosti přebírali méně často, přibližně v poměru 4:1. Není pravdou, že by dívky, kterým se narodil bratr, zcela ztrácely šanci na převzetí rodinné usedlosti, neboť 21 z 98 dědiček mělo sourozence mužského pohlaví,⁷⁹⁸ který se dožil dospělosti. Důvodem pro upřednostnění dcery mohly být například neshody v rodině, špatný zdravotní stav syna, nebo jiná životní perspektiva, která se mu mohla naskytnout.⁷⁹⁹ Obvykle však k převedení usedlosti na dceru došlo v důsledku absence mužského dědice schopného majetek převzít.

Pokud životní cyklus rodiny probíhal normálně, nástupci se stávali synové. V domácnostech, kde se ocitly děti z více manželství, se preferování mužských dědiců projevovalo jednoznačně. Z 46 případů, kdy usedlost převzal nevlastní potomek vdovce či vdovy, se pouze čtyřikrát jednalo o dceru. Ukazuje se, že ačkoli právo uznávalo rovné dědické nároky dětí z jednoho manželství bez ohledu na pohlaví, bylo snazší obejít nástupnická práva dívky než chlapce. Svou roli hrál také nižší sňatkový věk žen a převaha svazků, kdy nevěsta opouštěla rodný dům a následovala manžela. Bude ještě doloženo, že někteří hospodáři, jimž se v druhém manželství narodil chlapec, své dcery z prvního manželství vyplatili a provdali jinam, aby usedlost připadla synovi. K podobnému řešení bylo možné směřovat i v případě, že dívkám zemřel otec a matka se znovu vdala, což odpovídá dříve uvedenému poznatku, že přítomnost synů snižovala šance vdov na nový sňatek (tabulka č. V.12.).

Na příkladu rodin, u kterých se podařilo zjistit data narození všech dětí, bylo možné zkoumat postavení dědiců uvnitř skupiny sourozenců. V souladu s josefínským patentem z roku 1787 bývali na Novorychnovsku v první polovině 19. století jako nástupci starých hospodářů voleni nejstarší synové. Nehrálo přitom roli, zda v rodině zemřel dříve otec, nebo matka. V třech desetinách případů byl ovšem dědic přebírající usedlost jediným žijícím mužským potomkem páru. Pokud rodiče měli možnost volit nástupce mezi dvěma a více syny, stal se hospodářem nejstarší z nich ve dvou třetinách rodin.⁸⁰⁰ I když měla usedlost převzít některá z dcer, bývala obvykle vybrána ta

⁷⁹⁸ Čtyři dědičky, které byly vlastními dcerami vdovců a zároveň nevlastními dcerami ovdovělých žen, byly započítány pouze jednou.

⁷⁹⁹ Zajímavé srovnání nabízí výzkumy provedené pro francouzskou část Baskicka, kde dědické právo k usedlosti přebíralo prvorozené dítě bez ohledu na pohlaví. Uvedený aspekt zvykového práva se udržel i přes ustanovení Code civil, které nařizovalo preferování dědiců mužského pohlaví. Doložena byla také častá kooperace sourozenců a pružné vytváření osobních strategií. Marie Pierre ARRIZABALAGA, *Destines de femmes dans les Pyrénées au XIXe siècles: le cas Basque*, ADH 112, 2006, s. 135-170.

⁸⁰⁰ Analýza provedená pro panství Štáhlavy ukázala, že v letech 1788-1819 nejstarší synové dědili v 30,7 % případů, v letech 1820-1850 se stávali dědici v 44,8 %. Prokázala se tak poměrně rychlá recepce dědického patentu z roku 1787. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 202.

nejstarší. Pouze v pěti z 36 případů, kdy byl majetek předán v ženské linii, měla dědička starší sestru.⁸⁰¹ Nástupnictví nejstaršího potomka se nabízelo jako ideální řešení v případě, že usedlost musela být předána předčasně, kvůli nemoci či úmrtí hospodáře.

Tabulka č. V.21.

**Synové přebírající usedlosti podle pořadí narození
Novorychnovsko, 1782-1863**

SYN-DĚDIC PODLE POŘADÍ NAROZENÍ	Pozůstalý rodič			
	otec		matka	
	počet	%	počet	%
Jediný	36	31,0	38	29,5
Nejstarší	52	44,8	58	44,9
Druhorozený	19	16,4	23	17,8
Nejmłodší	9	7,8	10	7,8
Celkem	116	100,0	129	100,0

Doložená existence sourozenců nového hospodáře automaticky neznamenała, že by rodiče předávající usedlost měli možnost volit mezi několika nástupci. Zejména v rodinách, kde převod usedlosti uspíšila smrt otce, byl nejstarší syn či dcera mnohdy jediným odrostlým dítětem v rodině. Pouze zřídka se v pramenech vyskytuje konkrétní poznámka, vysvětlující zdravotní stav syna či dcery, který byl důvodem pro nepřevzetí usedlosti. Stalo se tak v případě nevidomé Teresie Marešové, jež pobývala jako výměnkářka u své mladší sestry a švagra, nebo tělesně postižených Jakuba Straky a Jana Procházky, kteří navzdory svému prvorozenství museli nástupnictví postoupit sourozencům.

Převzetí rodné usedlosti v případě řady osob vůbec nepřipadalo v úvahu, mnozí o něj neusilovali nebo zvolili jinou životní cestu. U chlapců hrály velkou roli vojenské odvody, které mladé muže na několik let vytrhly z rodinného prostředí, a to bez záruky návratu.⁸⁰² V rodinných plánech souvisejících s převodem usedlosti na jejich místo nastupovali bratři. Příbuzní měli o vojácích mnohdy jen mlhavé informace a nebylo výjimkou, že odvedenec „*důměndlivě zemřel na vojně*,“⁸⁰³ padl „*u Lipska*,“ „*do cizích*

⁸⁰¹ V ostatních případech dědila prvorozená nebo jediná dcera.

⁸⁰² Odvody podle verbovacích okresů byly zavedeny v roce 1781, kdy měla vojenská služba stále ještě v podstatě doživotní charakter. Od vojny byli osvobozeni pouze dědicové selských hospodářství, ostatní se museli hlásit u odvodu, kde se rozhodovalo, zda budou povoláni k výkonu služby. Po roce 1815 byla vojenská služba zkrácena na 10-12, respektive na 14 let podle typu zbraně, od roku 1845 na osm let. Roku 1868 byla zavedena všeobecná branná povinnost a pobyt na vojně se zkrátil na tři roky. L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 161; I. HEROLDOVÁ, *Vesnická rodina*, s. 129.

⁸⁰³ Matěj a Jan Kubů zemřeli na vojně před rokem 1799, kdy jejich rodný selský grunt převzal bratr Václav. NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1442, sign. 175 Pelhřimov, fol. 125rv.

*zemích zaběhl,*⁸⁰⁴ nebo se zkrátka „*nevrátil.*“ Rodinný majetek následně převzal některý ze sourozenců. Jinou možností bylo nalezení vhodného uplatnění mimo rodnou usedlost, jako v případě Václava Vopálenského, jenž se uchýlil v Želetavě. Roku 1809 se díky tomu mohl zřici novorychnovského mlýna, který mu jeho otec před jedenácti lety nechal přepsat.⁸⁰⁵

Podobné příklady dokládají, že převod majetku se více než normám dědického práva podřizoval aktuální situaci a potřebám rodiny. Otázka předávání usedlostí dokazuje, že problematiku předčasného rozpadu rodin nelze zkoumat pouze z úhlu pohledu ovdovělých mužů a žen, ale také z perspektivy osiřelých dětí. Například uzavření nového sňatku může být s ohledem na vdovce a vdovy interpretováno jako úspěšné uplatnění strategie nalezení nového životního partnera. Pro sirotky to však mohlo znamenat nejen sžívání se s novými členy rodiny, ale také posun v majetkoprávním vztahu k rodné usedlosti. Rovněž urychlené předání majetku dospělému nástupci a odchod ovdovělého rodiče na výměnek, jevící se jako naprosto legitimní a hladké rozuzlení situace, nemuselo být pro mladší děti ideálním řešením. Rozdíly nejsou patrné pouze při pohledu do nitra jednotlivých rodin, ale i v kvantitativní rovině.

Z analýzy založené na databázích ovdovělých osob vyplývá, že většina vdovců (136 z 214, tedy 63,6 %) a vdov (239 z 309, tedy 77,3 %) předala svou usedlost buď za života protějšku, těsně po ovdovění, nebo po prožití několika let v čele usedlosti po boku nového partnera (tabulky č. V.19. a V.20.). Uvedená čísla lze interpretovat poměrně optimisticky. Tito jedinci ovdověli v situaci, která jim umožňovala život na výměnku, anebo výhodný sňatek a setrvání v čele gruntu, jinými slovy měli relativně zajištěnou budoucnost. Pokud je však pozornost zaměřena na rodiče dětí mladších dvaceti let, ukazuje se, že podíl rodin, kde předčasné úmrtí otce či matky zkomplikovalo perspektivy nejmladších členů domácnosti, byl velmi vysoký.

Na 355 příkladech bylo možné sledovat, jak bylo dále nakládáno s usedlostí, jež se nacházela ve vlastnictví rodičů osiřelých dětí.⁸⁰⁶ Obdobně jako při výzkumu strategií ovdovělých osob byla i v případě sirotek nejprve zkoumána situace v druhém roce po smrti otce nebo matky. Z tabulky č. V.22. je patrné, že ovdovělí rodiče jen zřídka sahali k urychlenému prodeji hospodářství, aniž by se jej snažili zachovat pro své potomky.

⁸⁰⁴ Jednalo se o Leopolda Bartoše z Milíčova, jehož rodiče usedlost roku 1803 převedli na dceru Marii a jejího manžela. Tamtéž, inv. č. 1439, sign. 180 Pelhřimov, fol.71rv-72rv.

⁸⁰⁵ Tamtéž, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 50v-51r.

⁸⁰⁶ Zahrnuty byly jak případy, kdy rodiče hospodařili až do smrti jednoho z nich, tak situace, kdy rodičovský pár společně odešel na výměnek.

Krátce po smrti hospodáře nebo hospodyně se v čele usedlostí objevilo pouhých sedm nepříbuzných nových majitelů.

Tabulka č. V.22.

**Vztah držitele usedlosti a sirotků v druhém roce po smrti rodiče
Novorychnovsko, 1786-1856**

DRŽITEL USEDLOSTI	Sirotci			
	po otci		po matce	
	počet	%	počet	%
Vlastní sourozenec*	56	30,8	31	17,9
Nevlastní sourozenec	14	7,7	5	2,9
Ovdovělý rodič samostatně	74	40,6	47	27,2
Ovdovělý rodič s novým partnerem	34	18,7	87	50,3
Nepříbuzná osoba	4	2,2	3	1,7
Celkem	182	100,0	173	100,0

*Do této skupiny byli zahrnuti i jedináčci, kteří se ujali rodičovské usedlosti.

Alespoň nějakou dobu v čele svých gruntů setrvaly tři čtvrtiny ovdovělých otců dětí mladších 20 let. Pro jejich děti to znamenalo zachování stávajícího postavení, neboť nadále zůstávaly potomky hlavy domácnosti. Na druhou stranu se obvykle musely vyrovnat s příchodem macechy, neboť schopnost vdovců setrvat v čele usedlosti byla do značné míry dána uzavíráním druhých manželství. V rodinách, kde zemřel hospodář, docházelo k změně vlastníka usedlosti častěji. Pouze tři pětiny ovdovělých matek nezletilých dětí udržely postavení hospodyně i po smrti manžela, ovšem většina z nich se přitom obešla bez pomoci nového protějšku.⁸⁰⁷

Celkem 283 usedlostí přešlo v průběhu sledovaného období na příslušníka mladší generace. Většinou (241 případů, 85,2 %) se jednalo o některé z vlastních dětí zaniklého manželského páru. V 87 rodinách (36,1 %) stál bratr nebo sestra sirotků v čele rodičovské usedlosti už v druhém roce po osiření. Převzetí hospodářství některým z dětí bylo vnímáno jako přirozené a správné, neboť majetek zůstal v rodině a dostalo se mu mladého hospodáře, který měl zajistit zázemí pro mladší členy rodiny. Ze strany rodičů byla patrně očekávána vzájemná kooperace sourozenců, kteří si měli navzájem pomáhat, a to jak hmotnými prostředky, tak i v sociální rovině.⁸⁰⁸ Lze ale předpokládat, že někteří bratři a sestry se těžko podřizovali autoritě jen o několik let staršího dědice.

⁸⁰⁷ K podobným výsledkům dospěly výzkumy provedené pro různé oblasti Švédska 19. století. Dokládají, že u rodin postižených úmrtím otce častěji docházelo k pohybu v sociální i geografické rovině. S. ÅKERMAN – U. HÖGBERG – T. ANDERSSON, *Survival of Orphans*.

⁸⁰⁸ H. BRAS – M. NEVEN, *The Effects*, s. 54-57.

Snadno mohlo dojít k potížím v každodenním soužití i k sporům ohledně vyplácení dědických podílů. Vztahy mezi sourozenci se mnohdy zhoršovaly poté, co nový držitel rodinného jmění založil vlastní rodinu a začal její zájmy nadřazovat potřebám svých bratrů a sester.⁸⁰⁹

Tabulka č. V.23.

**Vztah dědice usedlosti a sirotků (po převodu usedlosti na příslušníka mladší generace)
Novorychnovsko, 1785-1855**

DĚDIC USEDLOSTI	Sirotci					
	po otci		po matce		dohromady	
	počet	%	počet	%	počet	%
Vlastní bratr	108	70,1	93	72,1	201	71,0
Vlastní sestra	26	16,9	14	10,8	40	14,1
Nevlastní bratr	18	11,7	18	14,0	36	12,8
Nevlastní sestra	2	1,3	4	3,1	6	2,1
Celkem	154	100,0	129	100,0	283	100,0

Komplikované poměry nastávaly v domácnostech, kde se sešly děti z více manželských svazků. V 42 rodinách (14,9 % z 283 známých případů) se v čele usedlosti ocitl nevlastní bratr nebo sestra osiřelých dětí. Sirotci po otci a po matce se při převodu usedlosti na sourozence z jiného manželství ocitli v diametrálně odlišné situaci. Ty, kterým zemřel otec, obvykle pocházely z jeho druhého svazku a po osiření pobývaly spolu s ovdovělou matkou v domácnosti vedené starším nevlastním sourozencem. Pokud nebudou brány v potaz případy, kdy se osiřelé děti převodu rodné usedlosti nedožily, nastala tato situace na Novorychnovsku celkem sedmnáctkrát. Naproti tomu šestnáct ovdovělých otců přenechalo usedlost potomkovi ze svého druhého nebo dalšího svazku. Dědické nároky dětí z prvního manželství byly vyřešeny za života hospodáře, nebo pomocí kšaftu vyplácením podílu a případně i odbytného. O postupné *vybytí* nejstarších dětí se však snažili i rodiče, kteří měli pouze potomky z jediného, společného manželství. Vypláceny (nejčastěji formou věna) bývaly především starší sestry, ale někdy i bratři budoucích hospodářů, o čemž svědčí poměrně vysoký počet mladších synů na pozici dědice usedlosti.

⁸⁰⁹ Na základě soudních protokolů z anglického Gloucestru zkoumala sourozenecké pře Amy HARRIS, *That Fierce Edge: Siblings Conflict and Politics in Georgian England*, JFH 37, 2012, s. 155-174. Dospěla mimo jiné k závěru, že v raném novověku byly vztahy mezi bratry a sestrami velmi rovnoprávné. Částečně privilegovaní byli pouze nejstarší synové a rodiče předpokládali vzájemnou pomoc a spolupráci sourozenců.

Tabulka č. V.24.

Vztah dědiců usedlostí k osiřelým nevlastním sourozencům*
Novorychnovsko, 1792-1846

DĚDIC USEDLOSTI	Sirotci			
	po otci		po matce	
	počet rodin	poznámka	počet rodin	poznámka
Starší než osiřelé děti	18	17 x zdědilo dítě z předchozího manželství otce 1 x zdědil nemanželský syn matky	3	2 x zdědil syn z prvního manželství otce 1 x zdědil syn z prvního manželství matky
Mladší než osiřelé děti	1	1 x zdědil syn z druhého manželství matky	17	16 x zdědilo dítě z následujícího manželství otce 1 x zdědil syn z následujícího manželství macechy

*Do tabulky nebyly zahrnuty případy, kdy se žádný ze sirotků nedožil předání usedlosti.

Fakt, že sirotci po matce mnohem častěji ztráceli vyhlídky na převzetí usedlosti ve prospěch mladších nevlastních sourozenců, lze interpretovat jako snahu vdovců zajistit pozici své druhé manželky a společných dětí. Důležitou roli hrálo i pohlaví dědice, neboť v sedmi případech dostal přednost syn z druhého manželství proti nevlastním sestrám z prvního svazku. Dalších sedm otců se však rozhodlo pro potomka z nového manželství, ačkoli jim jejich předchozí žena porodila mužského nástupce. Jedním z nich byl i sedlák Jan Toman, který svou usedlost roku 1854 odkázal nejmladšímu Vojtěchovi z třetího manželství, přestože měl syny z předcházejících svazků.⁸¹⁰ Jednou došlo k situaci, kdy měl vdovec z obou manželství pouze dívky a usedlost předal mladší z nich. Dva otcové ale preferovali dcery z nového vztahu i na úkor synů z prvního manželství.

Jedním z nich byl Ondřej Homolka, novorychnovský fišmistr, který svou chalupnickou usedlost odkázal sedmnáctileté dceři Kateřině později provdané Frantalové. Situaci dědičky komplikovala přítomnost nevybytých dospělých synů z otcova prvního manželství, kteří se nakonec spokojili se zvýšením svých dědických podílů. Pro zajištění hladkého průběhu předání majetku se do čela domácnosti nakrátko postavila vdova Anna, která poté grunt předala dceři a zeťovi a odešla na výměnek.⁸¹¹ Do sledovaného období spadá jediný případ, kdy po ovdovění a novém sňatku matky usedlost připadla dítěti

⁸¹⁰ V tabulce č. V.24. jsou potomci Jana Tomana započítáni jako dvě sourozenecké skupiny sirotků, které pozbyly dědického práva na usedlost ve prospěch mladšího nevlastního bratra. NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1439, sign. 180 Pelhřimov, fol. 16rv; tamtéž, inv. č. 1459, sign. 201 Pelhřimov, fol. 207v-208r.

⁸¹¹ Tamtéž, inv. č. 1441, sign. 181 Pelhřimov, fol. 77rv.

z jejího druhého manželství. Nastal v rodině po Janu Kameníkovi, zemřelém roku 1792. Jeho ovdovělá žena se vdala za Josefa Bednáře, s kterým měla prozatímně hospodařit do dospělosti svého syna Jana. Během následujících čtyřiceti let otčím vyrovnal nároky dědice i jeho tří sester, takže po manželčině smrti mohl grunt přenechat vlastnímu synu Josefovi.⁸¹²

Podobnou, avšak ještě složitější situaci prožila Terezie Straková, narozená roku 1790, která jako pětiletá ztratila matku a o necelé čtyři roky později i otce. Pozůstalost měla být rovným dílem rozdělena mezi sirotka a otcovu bezdětnou druhou manželku Annu. Vdova se zavázala nevlastní dceru vyplatit, zděděný domek si ponechala a o několik měsíců později sem přivedla svého nového manžela Antonína Bakuse. Teresie setrvala ve společné domácnosti až do roku 1830, kdy jako čtyřicetiletá provdala za vdovce Matouše Procházku. Její podruhé ovdovělá macecha v té době samostatně hospodařila a roku 1834 domek odkázala svému nejmladšímu synu Vojtěchovi.⁸¹³

Podobné případy, kdy dědické vypořádání po smrti muže vyznělo ve prospěch jeho druhé ženy a jejích dětí, jakoby zapadaly do stereotypního negativního obrazu macechy, která využívá slabosti svého manžela a šidí vyvdané sirotky. Je však třeba vidět i obrácenou stranu mince a zdůraznit, že děti z nových manželství ovdovělých mužů také velmi často osiřely. Jestliže se po smrti otce ocitly spolu s matkou na výměnku, jejich postavení mladšího a nadto nevlastního hospodářova sourozence nebylo jednoduché. Mnozí otcové se proto snažili nalézt řešení složité situace ještě za svého života a patrně o něm uvažovali již v době uzavírání druhého manželství. Jednou z možných cest bylo právě vyplacení potomků z prvního svazku a převedení usedlosti na některé z mladších dětí nebo prozatímně na jeho matku.

K tomuto řešení přistoupila přibližně čtvrtina otců majících děti z více manželství, konkrétně 16 mužů z 68 (23,5 %), u kterých byl znám dědic usedlosti. Ostatní svou usedlost předali nebo odkázali potomkovi z prvního svazku, ačkoli takové uspořádání mohlo hrozit konflikty, neboť povinnost zabezpečit nevlastní matku i sourozence dědice nepříjemně ekonomicky zatěžovala. Důsledkem mohly být i soudní spory mezi rodinnými příslušníky jako v případě vdovy a dětí po řeženčickém sedlákovi Matoušovi Pechovi. Hospodářem se v roce 1807 stal František z prvního manželství, vdova odešla

⁸¹² Tamtéž, inv. č. 1442, sign. 175 Pelhřimov, fol. 73rv.

⁸¹³ Tamtéž, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 15rv.

na výměnek a po čtyřech letech se provdala za ovdovělého sedláka Václava Maška ze Švábova. Teprve o rok později došlo k vyrovnání ohledně výměnku, který Marianě zanechal zesnulý první manžel. Ještě další rok zůstaly nevyřešeny dědické nároky Marianina nejmladšího syna Josefa. Situace musela být opět projednána u soudu, kde sirotka zastupoval jeho otčím Václav Mašek.⁸¹⁴

V některých případech ale panovaly korektní vztahy i mezi nevlastními sourozenci. Příkladem mohou být děti ze dvou manželství mlynáře Karla Vopálenského, zemřelého roku 1812, který po sobě zanechal dospělé potomky z prvního svazku a půlroční dceru z druhého. Jeho nástupcem se stal prostřední syn Jan, který měl vyplatit ostatní děti. Poručníkem nejmladší Eleonory byl jmenován prvorozený Karel, který neváhal žalovat svého vlastního bratra, aby vymohl složení sestřina podílu do sirotčí kasy.⁸¹⁵

Ovdovělé matky mohly jen zřídka přímo ovlivnit nástupnictví na usedlosti do té míry, aby určily, z které skupiny nevlastních sourozenců vzejde příští dědic usedlosti. Tato otázka byla obvykle rozhodnuta už v okamžiku uzavření sňatku nebo v průběhu života hospodáře. V druhé čtvrtině 19. století se na Novorychnovsku objevují případy, kdy byla matka kšaftem umírajícího muže zmocněna vybrat dědice mezi svými vlastními potomky. V situaci, kdy nárok na usedlost vznášely děti z více manželských svazků, tato pravomoc vdově nikdy svěřena nebyla. Velmi výjimečný je v tomto ohledu příběh Kateřiny Bednářové, dědičky a majitelky domku v Řeženčicích, který patřival jejím rodičům. Po ovdovění samostatně hospodařila šest let až do své smrti roku 1839. Domek zdědil Jan Jančar, starší z jejích dvou synů, přestože byl nemanželským dítětem a stále nesl matčino dívčí příjmení.⁸¹⁶

⁸¹⁴ Tamtéž, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 68v, 77r.

⁸¹⁵ Tamtéž, inv. č. 1441, sign. 181 Pelhřimov, fol. 55rv; tamtéž inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 148v-149v.

⁸¹⁶ Tamtéž, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 171v-172r; tamtéž, inv. č. 1442, sign. 175 Pelhřimov, fol. 92rv.

VI. Životní podmínky osiřelých rodin

Okolnosti, za kterých došlo k rozpadu rodiny, společně se strategiemi zvolenými ovdo-
vělymi rodiči měly určující vliv na průběh dospívání sirotka. Životní podmínky osiře-
lých dětí však lze na základě dochovaných pramenů popsat jen v nemnohých případech.
Jediným komplexním zdrojem informací o místě pobytu zkoumaných osob jsou zpo-
vědní seznamy z let 1833-1855. Pramen podobný raně novověkým sirotčím seznamům
či registrům stavění sirotků se nedochoval. Vrchnosti, v jejichž kancelářích tyto doku-
menty vznikaly, v době po zrušení nevolnictví již neměly důvod vést a uchovávat
agendu týkající se osiřelých dětí, které již nemohly využívat například v panské službě.

Otázka, kde a u koho nezletilí sirotci pobývali a kdo byl ochoten za ně přijmout
zodpovědnost, je však velice důležitá. Institucionální péče takřka nepřipadala
v úvahu. O potřebné obyvatele svých panství se měla postarat vrchnost, respektive
rodiště, ovšem domovský zákon, nařizující obcím podporovat nezaopatřené děti byl
přijat až 3. 12. 1863. Toto ustanovení zůstalo v platnosti do roku 1908, kdy teprve
vznikla Česká komise pro péči o mládež, která systematicky pečovala o děti bez
fungující rodiny i na úrovni okresů.

V české historiografii dosud chybí komplexní výzkumy ohledně uspořádání osiřelých
rodin, jaké pro francouzské prostředí provedli Guy Brunet⁸¹⁷ a Sylvie Perrier.⁸¹⁸
K dispozici jsou analýzy výše zmíněných sirotčích seznamů⁸¹⁹ a práce zabývající se
normativní stránkou poručnictví,⁸²⁰ nebo fungováním moderní sociální péče na přelomu
19. a 20. století.⁸²¹ Životní podmínky dětí bez rodičů a postavy jejich opatrovníků
ve venkovském prostředí končícího raného novověku a první poloviny 19. století sice
nezůstaly bez povšimnutí, avšak bádání se zastavilo na úrovni hypotéz.

VI.1. Čelední služba

Jedním z takřka neprobádaných témat je v souvislosti s 19. stoletím otázka služby
osiřelých dětí.⁸²² Předpokládá se, že právě sirotci tvořili většinu mladších osob

⁸¹⁷ G. BRUNET, *So Many Orphans*.

⁸¹⁸ S. PERRIER, *Des enfances*.

⁸¹⁹ Nejnověji M. ŠTINDL, *Sirotci*.

⁸²⁰ Především P. SLAVÍČKOVÁ, *Právní ochrana dětí*.

⁸²¹ M. HALÍŘOVÁ, *Sociální patologie*.

⁸²² K problematice čeledí v mezinárodní perspektivě srov. především sborníky Antoinette FAUVE-
CHAMOUX – Ludmila FIALOVÁ (edd.), *Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe-XXe siècles*,
Praha 1997; A. FAUVE-CHAMOUX (ed.) *Domestic Service; TÁŽ, Domesticité et parcours de vie*.

vidovaných v raně novověkých soupisech obyvatelstva v pozici čeledi.⁸²³ Josef Křivka, který věnoval pozornost postavení čeledínů a děveček v poddanském hospodářství 17. století, uvádí, že děti ve věku šest až deset let byly „zřejmě převážně sirotci, kteří byli spíše na vychování než ve službě,“ a že ani čeleď ve věku 11-15 let nelze „počítat za normální pracovní síly.“⁸²⁴ Ke stejnému názoru se přiklání Josef Grulich, který pro shodné období potvrzuje, že v jihočeských vrchnostenských podnicích nebyl zájem o děti mladší čtrnácti let, ačkoli odchod do služby připadal v úvahu už v 8-12 letech věku.⁸²⁵ Nízkou využitelnost pracovní síly osiřelých dětí potvrzuje i fakt, že obvykle sloužily zadarmo.⁸²⁶ Teprve okolo čtrnáctých narozenin měly nárok na deputát a finanční odměnu, a to i v případě, že pracovaly pro otčíma.⁸²⁷

Jan Horský na základě třeboňských soupisů obyvatelstva dospěl k závěru, že děti se do pozice čeledi obvykle dostávaly ve chvíli, kdy jim zemřel otec.⁸²⁸ Rovněž Martin Štindl zjistil, že pobyt ve službě, případně v učení nebo na vandru byl v 16. a 17. století nejčastějším způsobem života sirotků.⁸²⁹ Službu jako formu zaopatření pro osiřelé chlapce a dívky uvádí i Eduard Maur. Dokládá zároveň, že v soupisu obyvatelstva podle víry z roku 1651 se v pozici venkovské čeledi běžně objevují děti ve věku deset až dvanáct let, přestože průměrný věk čeledínů a děveček byl o řadu let vyšší.⁸³⁰ Také Alice Velková na příkladu dětí narozených v druhé polovině 18. století doložila, že nástup do služby byl obvyklý teprve mezi čtrnáctým až osmnáctým rokem u chlapců a kolem

Servitude, service prémarital ou métier?, ADH 117, 2009, s. 5-34. K otázce postavení a práce čeledního personálu v domácnostech 18. století a jeho vztahu k pánovi například Gotthard FRÜHSORGE, *Einübung zum Christlichen Gehorsam: Gesinde im „ganzen Haus“*, in: G. Frühsorge – R. Gruentner – B. Wolff-Metternich (edd.), *Gesinde*, s. 109-120; Franz EDER, *Gesindedienst und Geschlechterspezifische Arbeitsorganisation in Salzburger Haushalten des 17. und 18. Jahrhunderts*, in: G. Frühsorge – R. Gruentner – B. Wolff-Metternich (edd.), *Gesinde*, s. 41-68. Novější výzkumy zabývající se problematikou služby jsou ovlivněny spíše historickou antropologií; Carolyn STEEDMAN, *Master and Servant. Love and Labour in the English Industrial Age*, Cambridge 2001; TÁŽ, *Labours Lost. Domestic Service and the Making of Modern England*, Cambridge 2009.

⁸²³ Srov. E. MAUR, *Poddaní točnického panství v druhé polovině 17. století*, SAP 14, 1964, s. 57-87; SAP 15, 1965, s. 277-297, zde s. 293-296. Na Mnichovohradištsku v letech 1650-1720 museli sirotci povinně odsloužit *sirotčí léta*, tedy tři roky. P. BURDOVÁ, *Poměry*, s. 99-102.

⁸²⁴ J. KŘIVKA, *Čeleď v poddanském hospodářství*, s. 2.

⁸²⁵ J. GRULICH, *Zu ausgewählten Aspekten*, s. 47-50; TÝŽ, *Populační vývoj*, s. 207.

⁸²⁶ J. NOVOTNÝ, *Děti a sirotci*, s. 10.

⁸²⁷ J. F. SVOBODA, *Pohledy*, s. 115.

⁸²⁸ J. HORSKÝ, *Příspěvek*, s. 151.

⁸²⁹ V letech 1661-1680 bylo ve Velké Bíteši 28,7 % sirotků ve službě, v Novém Městě sloužilo 14,4 %. V letech 1706-1725 ve stejných lokalitách činil podíl sirotků ve službě 33,6 % a 14,1 %. M. ŠTINDL, *Bítešští a novoměstští sirotci*, s. 52-55.

⁸³⁰ E. MAUR, *Čeleď a tovaryši*, s. 132; TÝŽ, *Das Gesinde in Böhmen in der frühen Neuzeit*, in: A. Fauve-Chamoux – L. Fialová (edd.), *Le phénomène*, s. 75-94, zde s. 91-92.

osmnáctých narozenin v případě dívek.⁸³¹ Tento trend byl prokázán i pro další evropské regiony.⁸³²

V období raného novověku měla čelední služba dočasný charakter a byla víceméně běžnou součástí životního cyklu. S nástupem moderní doby došlo v evropské společnosti k jevu, který byl historiky popsán jako stárnutí čeledi. Namísto sotva odrostlých dětí, přijímaných do rodiny hospodáře, se čeledíny a děvečkami stávali dospělí jedinci, pro které byla služba skutečným povoláním.⁸³³ K zaměstnávání starších osob a také k jejich specializaci na určité úkony docházelo už v průběhu raného novověku v českých vrchnostenských podnicích.⁸³⁴ Dospělé pracovníky však postupně stále více preferovali i venkovští hospodáři. Od vydání tereziánského Všeobecného školního řádu roku 1774 chlapci i dívky mladší dvanácti let podléhali vzdělávací povinnosti, takže jejich zaměstnávání nebylo lukrativní.

Početní zastoupení čeledi v celkovém množství obyvatelstva se měnilo v souladu s hospodářským zaměřením oblasti. Michael Mitterauer, pracující s rozdělením venkovských regionů na čtyři ekotypy (dobytkářský, obilnářský, vinařský a protoindustriální), uvádí pro protoindustriální oblasti jen nepatrné množství osob v čeledním poměru.⁸³⁵

⁸³¹ Alice VELKOVÁ, *Migrace a životní cyklus venkovského obyvatelstva na Štáhlavsku v letech 1750-1850*, HD 30, 2006, s. 85.

⁸³² Antoinette FAUVE-CHAMOUX, *Domestic Servants in Comparative Perspective. Introduction*, HF 10, 2005, s. 345-354; TÁŽ, *Quitter la maison: enfance et domesticité dans les Pyrénées central (1793-1911)*, in: Marie Koldinská – Alice Velková (edd.), *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 129-139. Poměrně vysoký věk čeledi se uvádí pro Švédsko; Beatrice MORING, *Migration, Servanthood and Assimilation in a New Environment*, in: A. Fauve-Chamoux (ed.), *Domestic Service*, s. 43-70, zde s. 64. Dřívější nástup do služby v případě chlapců, zatímco dívky se doma věnovaly ruční práci, byl doložen i pro farnost Cardington ležící severně od Londýna. Roger S. SCHOFIELD, *Age-Specific Mobility in an Eighteenth-century Rural English Parish*, in: Peter Clark – David Souden (edd.), *Migration and Society in Early Modern England*, London 1987, s. 253-266. Jen malý počet čeledínů a děveček mladších 14 let dokládá pro farnost Belm v polovině 19. století Jürgen SCHLUMBOHM, *Gesindedienst als Lebensphase und als Klassenphänomen: Mägde und Knechte in einem Ländlichen Kirchspiel Nordwestdeutschlands. 1650-1850*, in: A. Fauve-Chamoux – L. Fialová (edd.), *Le phénomène*, s. 23-39, zde s. 28-30. K shodným výsledkům dospěl i výzkum věkové struktury čeledi v polských městech v devadesátých letech 18. století, srov. Cezary KUKLO, *La domesticité en Pologne á la fin du XVIIIe siècle. Premiers résultats des recherches*, in: A. Fauve-Chamoux – L. Fialová (edd.), *Le phénomène*, s. 54-56.

⁸³³ K diskuzi o tzv. *life-cycle servants* M. MITTERAUER, *Gesindedienst und Jugendphase*; Christer LUNDH, *Life-cycle Servants in Nineteenth Century Sweden: Norms and Practice*, in: A. Fauve-Chamoux (ed.), *Domestic Service*, s. 71-86; C. KUKLO, *Le modèle*; Mikołaj SZOŁTYSEK, *Life-cycle Service and Family Systems in the Rural Countryside: a Lesson from Historical East-Central Europe*, ADH 117, 2009, s. 53-94.

⁸³⁴ E. MAUR, *Čeled' a tovaryši*, s. 128-133.

⁸³⁵ Michael MITTERAUER, *Former ländlicher Familienwirtschaft. Historische Ökotypen und familiale Arbeitsorganisation im österreichischen Raum*, in: Josef Ehmer – Michael Mitterauer (edd.), *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*, Wien-Köln-Graz 1986, s. 185-324.

Jeho teze se potvrdily i na příkladu českých panství Liberec a Frýdlant.⁸³⁶ O něco jednodušší je předpoklad Josefa Křivky, že v méně úrodných a hornatých krajích bylo početní zastoupení čeledi nižší než v úrodnějších oblastech.⁸³⁷ Platnost obou výše uvedených hypotéz potvrzuje i případ Novorychnovska, kde bylo v roce 1833 evidováno pouze 121 čeledínů a děveček z celkového počtu 2701 obyvatel, což představuje pouhá 4,5 %.⁸³⁸

Tabulka č. VI.1.

**Věk čeledi na Novorychnovsku podle zpovědního seznamu
Novorychnovsko, 1833**

VĚK	Muži		Ženy		Celkem
	N. Rychnov	Vsi	N. Rychnov	Vsi	
do 14	1	8	1	2	12
15-19	9	16	6	12	43
20-24	5	10	6	9	30
25-29	2	2	5	6	15
30-34	1	1	6	3	11
35 a víc	1	0	3	3	7
Neurčeno	0	0	2	1	3
Celkem počet	19	37	29	36	121
Průměrný věk	20,9	18,3	25,9	23,0	-
Medián	19,5	18,5	25,3	20,8	-

Roku 1833 ve sledované oblasti připadalo na 100 majitelů hospodářství přibližně 32-33 čeledínů a děveček.⁸³⁹ Nadpoloviční většina z nich byla starší dvaceti let, pouze 10,0 % z celkového počtu připadalo na děti, kterým ještě nebylo čtrnáct. Podíl čeledi v jednotlivých sídlech odpovídal sociální stratifikaci zdejšího obyvatelstva. Vyšší početní zastoupení i nižší věk čeledi vykazovaly domácnosti ve vsích, kde převažovaly selské grunty. Naproti tomu v městečku orientovaném více na protoindustriální výrobu hospodáři zaměstnávali čeleď poměrně zřídka, přičemž si vybírali dospělé jedince. Platilo to zejména pro děvečky, jejichž průměrný věk v Novém Rychnově překročil

⁸³⁶ E. Maur, *Čeleď a tovaryši*, s. 132-133.

⁸³⁷ J. Křivka, *Čeleď v poddanském hospodářství*, s. 8.

⁸³⁸ Výpočty ohledně čeledi byly provedeny na základě jediného relevantního pramene – zpovědních seznamů. Zahřuty byly osoby označené jako čeleď, pracující v poddanských domácnostech i vrchnostenských podnicích, stejně jako sloužící na zámku a na faře. Započítáni nebyli učedníci, tovaryši, podruzi a kvalifikovaní pracovníci v hamru, vinopalně, na velkostatku a v panské kanceláři. Všichni posledně jmenovaní byli ve zpovědních seznamech označováni příslušnými výrazy odpovídajícími jejich profesi. V případě dospělých, kvalifikovaných pracovníků se jednalo o jedince třicetileté a starší, kteří již většinou založili rodinu.

⁸³⁹ Konkrétně na 335 poddanských hospodářství na Novorychnovsku připadalo 109 čeledínů a děveček. Tento typ výpočtu byl zvolen s ohledem na možnost srovnání s analýzou soupisu obyvatelstva podle víry, který pro panství Chýnov, Děčín, Liberec, Poděbrady, Rychnov nad Kněžnou a Vyšší Brod uvádí údaje, jež se pohybovaly v rozmezí 41,6-100,3 příslušníků čeledi na 100 hospodářů. Výjimku představuje panství Frýdlant, kde sloužilo pouze 26,6 osob na 100 držitelů usedlostí. Srov. E. MAUR, *Čeleď a tovaryši*.

25 let. Nejmladší byli naopak čeledíni, kteří se nechali najmout ve vsích okolo centrálního městečka.

Čeď se v roce 1833 objevila pouze v necelé pětině domácností (19,1 %). Obvykle se najímala jedna nebo dvě osoby, jež měnily místo působiště každý rok, případně po dvou letech. Počet hospodářství, která zaměstnávala pacholka nebo děvečku, v příštím dvacetiletí ještě klesl, a to na pouhých 9,1 %. Namísto čeledního personálu byli ve zvýšené míře ubytováni podruzi s rodinami, kteří se podle potřeby zapojovali do chodu usedlosti. Vesnická hospodářství oproti domácnostem v městečku stále vykazovala tradičnější charakter, spojený se zaměstnáváním čeledínů a děveček, i zde však podíl gruntů, na nichž pobývala čeď, klesl na 10,9 %.

Tabulka č. VI.2.

Zastoupení podruhů a čeledí v domácnostech poddaných podle zповědních seznamů Novorychnovsko, 1833 a 1853

SLOŽENÍ DOMÁCNOSTÍ		S čeledí		S podruhy		S podruhy i čeledí		Pouze rodina		Σ
		počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	
1833	NR	13	9,4	37	26,6	6	4,3	83	59,7	139
	Vsi	26	13,3	32	16,3	19	9,7	119	60,7	196
1853	NR	8	5,8	54	38,8	1	0,7	76	54,7	139
	Vsi	17	8,4	47	23,1	5	2,5	134	66,0	203

*NR = městečko Nový Rychnov

Také vrchnost dávala přednost dospělým, lépe kvalifikovaným pracovním silám, kterým jejich zaměstnání mnohdy umožňovalo založit rodinu. V novorychnovském zámku v domácnostech vrchnostenských úředníků na začátku i na konci sledovaného období pobývaly tři služebné. Zatímco v roce 1833 bylo nejmladší z nich šestnáct a nejstarší třicet, o dvacet let později byly všechny ve věku 27-28 let. Vinopalna po celé sledované období zaměstnávala osoby, kterým bylo kolem pětadvaceti let, nejprve se jednalo o čeledína a dvě děvečky, na konci sledovaného období o pacholka a děvečku. Největší změnu zaznamenal vrchnostenský dvůr, kde roku 1833 pracovalo pět svobodných pacholků ve věku 17-25 let a dvě děvečky staré 25 a 33 let. O dvacet let později velkostatek zaměstnával pouze dva čeledíny, kterým bylo 22 a 27 let. Další potřebnou práci zastali ženatí zaměstnanci a podruzi se svými rodinami.

Z uvedených poznámek je zřejmé, že na Novorychnovsku kolem poloviny 19. století čelední služba nemohla znamenat běžný způsob zajištění dětí bez rodičů. Vrchnost jednoznačně stála pouze o plnohodnotné pracovní síly, najímané na delší časové období. Ani v selských domácnostech obvykle nebylo místo pro dospívající děti neschopné

vykonávat těžší práci. Hospodáři, kteří si mohli dovolit někoho zaměstnávat, sahalí raději po dospělých pracovnících, nebo nabídli přístřeší podružské rodině.

Vedle nároků potencionálních zaměstnavatelů čeledi je třeba brát do úvahy i ekonomiku domácností, z nichž osiřelé děti pocházely. Rozšířená domácká textilní výroba umožňovala zapojení i velmi malých dětí, takže pro rodiny zabývající se přadláctvím či tkalcovstvím nebylo nezbytné posílat potomky z domu. V případě úmrtí otce nebo matky, zejména pokud ovdovělý rodič neuzavřel nové manželství, mohla být práce odrostlejších dětí v hospodářství či domácké protoindustriální výrobě nezbytná pro obživu rodiny.⁸⁴⁰

Uvedený předpoklad potvrzuje i struktura domácností zachycená z povědními seznamy. Podle nich děti od svých rodičů pouze výjimečně odcházely před dosažením dospělosti. Zejména dívky se zpravidla stěhovaly až v souvislosti se sňatkem, doma většinou zůstávaly i svobodné matky. U chlapců připadalo do úvahy učení řemeslu a po dvacátých narozeninách jim hrozil odvod. Stávající uspořádání domácnosti zůstávalo zachováno i v případě, že se rodina přestěhovala na jinou usedlost. Bylo by samozřejmě nesmyslné předpokládat, že odrostlé děti nevykonávaly žádnou práci, jejich výdělečná činnost však jen zřídka souvisela s brzkým a trvalým odchodem z domu.

Vzhledem k tomu, že výše uvedené hypotézy nelze ověřit pomocí jiného pramene, je třeba k nim přistupovat s opatrností. Zpovědní seznamy sice uvádějí čeleď jmenovitě, u mladých, svobodných osob si však až na výjimky vystačí se zaznamenání křestního jména a věku. Je proto takřka nemožné přiřadit větší část čeledinů a děveček ke konkrétní rodině a ověřit tak, zda v seznamu nedošlo k chybě. V případě několika osiřelých dětí, o kterých je z jiného zdroje známo, že pobývaly mimo domov, byl však jejich odchod od rodiny ve zpovědních seznamech důsledně zaznamenán.

V případě čeledinů a děveček mladších dvaceti let, kteří byli prostřednictvím zpovědních seznamů zachyceni v městečku Nový Rychnov a v okolních vsích, se ani jednou nepodařilo prokázat, že by se jednalo o sirotky. Důvodem, proč byli poslání do služby velmi mladí, tedy nebylo úmrtí rodičů, ale spíše ekonomická úroveň a způsob

⁸⁴⁰ Příklad protoindustriálního Vorarlberska druhé poloviny 18. století ukázal, že v době konjunktury přadleny dokázaly získat velmi slušné výdělky, během jediného roku byly schopny ušetřit například na domek. Do domácké textilní práce se intenzivně zapojovaly i děti. V důsledku toho se zde během jedné generace zvýšil počet obyvatelstva o 20 %. Stoupl také počet domácností řízených vdovami a vdovci. V roce 1791 zde bylo 18,4 % domácností vedeno ovdovělými ženami a 6,9 % osamělými muži. Arno FITZ, *Heimarbeit und Selbstbewußtsein von Vorarlberger Frauen im 18. Jahrhundert*, in: H. Wunder – Ch. Vanja (edd.), *Weiber, Menscher, Frauenzimmer*, s. 60-75. Richard Wall uvádí, že pokud v Anglii 19. století odešla dcera do služby, zvýšil se příjem rodiny na hlavu o 15-29 %, podle toho, jak velkou část výdělku dívka posílala domů rodičům. Pokud však zůstala doma, mohl být výnos její domácí práce ještě vyšší. Richard WALL, *The Social and Economic Significance of Servant Migration*, in: A. Fauve-Chamoux (ed.), *Domestic Service*, s. 19-42, zde s. 29.

obživy jejich rodin.⁸⁴¹ Poznatek, že děti, kterým zůstal jen jeden z rodičů, zpravidla neopouštěly původní domov, je možné bez výhrad vztahovat na období pokryté zповědními seznamy z let 1833-1855. Situace na konci 18. a v první čtvrtině 19. století mohla být odlišná, na základě dochovaných pramenů ji ale nelze rekonstruovat. Vzhledem k absenci skutečně rozsáhlých hospodářství, která by vyžadovala velký počet pracovních sil, je však pravděpodobné, že ani v předcházejícím období čelední služba nehrála na Novorychnovsku výrazně důležitější roli.

VI.2. Domácnosti osiřelých rodin

Na příkladu Novorychnovska se nepodařilo prokázat, že by sirotci opouštěli své původní domovy a stěhovali se k příbuzným, jak to bylo obvyklé například ve Francii.⁸⁴² Vzhledem k tomu, že osiřelé děti setrvaly uvnitř své rodiny, závisela jejich pozice na postavení přeživšího rodiče. Z hlediska strategií ovdovělých osob byla tato problematika analyzována již v předchozích kapitolách. Uspořádání domácností, jež se vyrovnávaly se ztrátou otce nebo matky, je však třeba nahlížet i z perspektivy osiřelých dětí. Do úvahy mohlo být vzato celkem 431 rodin, u kterých se podařilo zjistit, jaké bylo postavení pozůstalého rodiče krátce po smrti partnera. Jednalo se o 219 ovdovělých otců s 519 dětmi a 212 vdov s 576 sirotky, v obou skupinách se tedy nacházel srovnatelný počet osob.

Tabulka č. VI.3.

Pozice osiřelých dětí v domácnosti podle postavení rodičů v druhém roce po osiření Novorychnovsko, 1786-1856

POSTAVENÍ POZŮSTALÉHO RODIČE	Osiřelí po otci			Osiřelí po matce		
	počet rodin	počet sirotků	sirotků v rodině	počet rodin	počet sirotků	sirotků v rodině
Znovu v manželství	60	161	2,7	145	347	2,4
Hospodaří	74	244	3,3	47	111	2,4
Na výměnku	61	123	2,0	21	45	2,1
V podruží	17	48	2,8	6	16	2,7
Celkem	212	576	2,7	219	519	2,4

Tabulka č. VI.3. a navazující graf č. VI.1. ukazují procentuelní zastoupení osiřelých dětí podle pozice, kterou po svém ovdovění zaujímal jejich rodiče. V uváděných

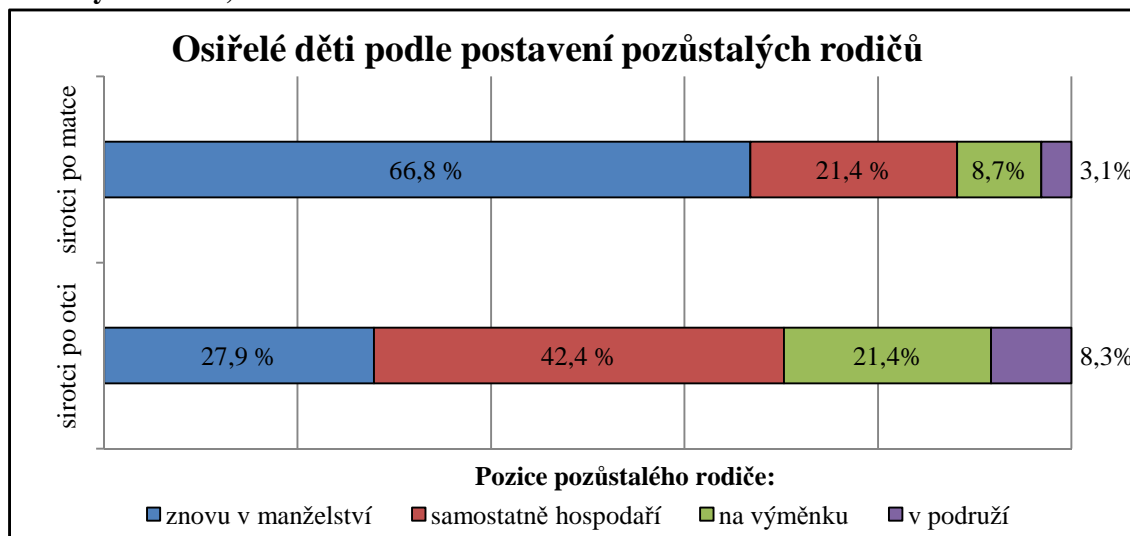
⁸⁴¹ Alice Velková doložila, že pravděpodobnost odchodu do služby byla nepřímo úměrná k sociálnímu postavení jedince. Nejméně sloužily děti sedláků, naopak nejčastěji potomci domkářů. A. VELKOVÁ, *Migrace a životní cyklus*, s. 80-85; TÁŽ, *Výzkum*, s. 185-186. K podobným výsledkům dospěla i Renate DÜRR, *Les servantes de Schwäbisch Hall au XVIIIe siècle. Destin et appartenance sociale*, ADH 117, 2009, s. 35-51.

⁸⁴² Ve Francii 19. století bylo naprosto obvyklé, že osiřelé děti byly včleněny do domácností svých biologických příbuzných. Všeobecně byl sdílen předpoklad, že pokrevní příbuzní se o ně postarají lépe, než ovdovělý rodič a jeho nový partner. Srov. S. PERRIER, *Coresidence*, s. 206-208.

číslech se odrážejí nejen strategie ovdovělých rodičů, ale také odlišný počet nedospělých potomků, které měli vdovci a vdovy v rozdílném postavení na starosti. Zatímco počty sirotek připadajících na jednoho ovdovělého otce jsou poměrně vyrovnané a pohybují se mezi hodnotami 2,1 až 2,7, v případě vdov je rozpětí dvojnásobné, od dvou dětí výměnkářek až po 3,3 potomky samostatných hospodyněk.⁸⁴³

Graf č. VI.1.

Pozice osiřelých dětí v domácnosti podle postavení rodičů v druhém roce po osiření Novorychnovsko, 1786-1856

Pokud zemřela matka, bylo nejpravděpodobnější, že se rodina obnoví díky příchodu macechy.⁸⁴⁴ Naproti tomu většina sirotek po otci měla před sebou několik let, během kterých stála v čele rodinného hospodářství ovdovělá matka. Na samostatných hospodyních závisel nejvyšší počet nezaopatřených dětí, zatímco vdovci osamoceně hospodařili obvykle až v době, kdy alespoň někteří jejich potomci dosáhli dospělosti. Pětinu dětí po smrti otce čekal pobyt na výměnku spolu s ovdovělou matkou, zatímco usedlost byla řízena starším sourozencem.

V případě sirotek po matce byla tato alternativa podstatně méně častá, ještě méně pravděpodobné bylo soužití osamělého vdovce s dětmi v podruží. Otcové dosud

⁸⁴³ Menší velikost domácností řízených ženami byla doložena v městském i venkovském prostředí ve Francii. Obecně platilo, že chudší vdovy byly obklopeny menším počtem rodinných příslušníků, ovšem venkovanky dokázaly své děti podporovat více než ženy ve městech. A. FAUVE-CHAMOUX, *Widows and Their Living Arrangement*, s. 66-68.

⁸⁴⁴ Průměrný počet nezletilých dětí, připadajících na vdovu vstupující do nového manželství, byl o 0,3 vyšší, než v případě vdovců. Tento údaj je ale zkreslující v tom smyslu, že zahrnuje pouze potomky mladší dvaceti let. Pokud byly do výpočtu započítány i dospělé děti, ukázalo se, že rodiny ovdovělých mužů, kteří uzavírali další sňatek, byly početnější, než tomu bylo v případě vdov (tabulka č. V.10.). Pro srovnání je možné uvést údaj z francouzského Dombes. Na muže uzavírajícího nové manželství připadalo v průměru 1,66 dětí mladších 14 let, zatímco v případě vdov to bylo 1,47 dětí. A. BIDEAU, *A Demographic and Social Analysis*, s. 36.

nedospělých dětí se zjevně snažili vyhnout závislému postavení a životu bez partnerky a i v pozici podruhů uzavírali nové sňatky. Ženám se uplatnění podobné strategie dařilo podstatně méně často, o čemž svědčí bezmála třetinový podíl dětí žijících se svými ovdovělými matkami na výměncích či v podruží.⁸⁴⁵

Problematice druhých sňatků ovdovělých osob již byl věnován dostatek pozornosti v předcházejících kapitolách, postačí tedy stručné shrnutí. Otčíma dostaly asi tři desetiny dětí, kterým zemřel otec, přičemž u dvou třetin z nich nebylo nové manželství matky spojeno se stěhováním z původního domova (46 sourozeneckých skupin z celkových 70). Bydliště po druhé svatbě matky prokazatelně změnila pětina osiřelých rodin, ovšem polovina z tohoto počtu připadala na podruhy, pro které byly časté změny pobytu charakteristické.⁸⁴⁶

Soužitím s macechou prošly dvě třetiny sirotek po matce, nejednalo se tedy o nikterak výjimečnou životní zkušenost. Důvody, které by opodstatňovaly špatnou pověst, již se nevlastním matkám dostalo v lidovém podání, není možné ze zkoumaných pramenů vyčíst. Naopak se zdá, že v některých případech došlo ke skutečné rekonstrukci původní rodiny. Dokladem mohou být záznamy o sňatcích osiřelých dětí, kde někdy bývá namísto matky nevěsty či ženicha uvedeno jméno druhé manželky jejich otce. Podobné chyby nejsou ojedinělé, k nepřesnostem docházelo nejen v matričních záznamech, ale i v zápisech gruntovních knih. Lze předpokládat, že v rodinách nově rekonstruovaných po příchodu nevlastního rodiče většinou zůstaly zachovány dosavadní životní podmínky, včetně dělby práce. Změny, ke kterým bezesporu docházelo ve vztazích mezi jednotlivými členy domácnosti, nejsou z hlediska dochovaných pramenů pro venkovské prostředí zachytitelné.

Naopak dobře probádaným tématem v české i zahraniční historiografii je struktura a ekonomika domácností řízených ovdovělými ženami. Velmi často bývá tato problematika zkoumána pro městské prostředí, kde se jako pramen nabízí například seznamy plátců daní. Závěry podobně koncipovaných výzkumů obvykle poukazují na

⁸⁴⁵ Podobně vypadala situace na švédském venkově, srov. M. DRIBE – Ch. LUNDH – P. NYSTEDT, *Widowhood Strategies*, s. 217.

⁸⁴⁶ Ze 70 sourozeneckých skupin dětí osiřelých po otci zůstalo bydliště nezměněno v 46 případech (65,7 %), z toho jednou se matka odstěhovala a děti zůstaly v původním domově spolu se svým dědečkem-hospodářem. U 14 rodin (20,0 %) je známo, že po druhém sňatku matky došlo ke změně bydliště, ovšem sedmkrát se jednalo o podružské rodiny, u kterých bylo stěhování běžné. V deseti případech se nepodařilo rozhodnout, zda a za jakých okolností došlo po ovdovění matky k přesunu rodiny. Pokud vdova s nezletilými dětmi opustila původní bydliště, nelze až na výjimky mluvit o migraci. Rodina obvykle zůstala v téže vsi, případně se posunula v rámci nejbližšího okolí. Pouze třikrát bylo zaznamenáno překročení administrativních hranic farnosti či panství, překonané vzdálenosti se pohybovaly v rozpětí 9-25 km.

chudobu většiny domácností řízených vdovou.⁸⁴⁷ Největší problémy nastávaly osiřelým rodinám v případě, že byly závislé na příjmu z otcovy řemeslnické práce nebo na jeho platu.⁸⁴⁸

Nejlepší podmínky pro hospodaření žen vytvářely tradiční formy hospodaření, které spolu s pracemi, jež bylo možné vykonávat doma, představovaly preferovaný způsob obživy osamělých žen a jejich dětí.⁸⁴⁹ Na venkově se ekonomická situace domácností řízených vdovou odvíjela od velikosti zděděné usedlosti. Mezi historiky nepanuje shoda v otázce, jaký typ hospodářství byl pro vdovy nejpříhodnější. Objevují se tvrzení, že provedení větších usedlostí bylo zapotřebí páru,⁸⁵⁰ nebo lze přijmout myšlenku, že bohatá selka si mohla pracovní síly najmout a na práce pouze dohlížet.⁸⁵¹ Jako problematické se jeví postavení hospodyň na menších zemědělských usedlostech, jejichž manžel osobně zastával všechny mužské práce.⁸⁵² Tyto ženy neměly možnost nastálo zaměstnávat čeledína či děvečku, a pokud se chtěly postavit do čela usedlosti, musely zvládnout všechny povinnosti samy, pouze s přispěním příbuzných.⁸⁵³

S držbou domku nebylo spojeno vlastní hospodářské zázemí, což nutilo vdovu k neustálému shánění námezdní práce, ať už v zemědělství nebo domácí výrobě. V podobné situaci se ocitaly vdovy, jejichž manželé vykonávali řemeslo. Zatímco majitelky boha-

⁸⁴⁷ Výzkumy daňových cenů z různých evropských regionů potvrdily, že samostatné domácnosti vdov byly velmi často zařazovány mezi plátce nejnižších daní, nebo od nich byly kvůli své chudobě osvobozeny úplně. Gesa Ingendahl uvádí, že obvykle platilo daně 15-20 % vdov. V Ravensburgu konce 18. století, který sledovala, se mezi plátce daní řadilo pouze 13 % žen. G. INGENDAHL, *Witwen*, s. 86-89. Richard Wall došel k závěru, že počet samostatných vdov platících daně v plné výši byl nepoměrně nízký vůči celkovému počtu ovdovělých žen stojících v čele vlastní domácnosti. RICHARD WALL, *Widows and Unmarried Women as Taxpayers in England before 1800*, HF 12, 2007, s. 250-267, zde s. 251-258. V raně novověkém Holandsku byly samostatné ovdovělé ženy zastoupeny buď mezi nejbohatšími, nebo naopak mezi nejchudšími vrstvami obyvatelstva. A. SCHMIDT, *Survival Strategies*, s. 268-281.

⁸⁴⁸ Manželky řemeslníků sice obvykle pomáhaly svým mužům, ale k samostatnému výkonu řemesla jim chyběly nejen odborné znalosti, ale především příslušná oprávnění. V prostředí raně novověkého Německa vdovy obvykle směly pracovat na manželovu licenci, ale nesměly mít učně, kteří představovali nejlevnější pracovní sílu. Nejtvrději ovšem cechovní restrikce dopadaly na svobodné ženy. SHEILAGH OGILVIE, *How Does Social Capital Affect Women? Guilds and Communities in Early Modern Germany*, *The American Historical Review* 109, 2004, s. 325-359, zde s. 327-345; TÁŽ, *A Bitter Living*, s. 258-263; O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 336-338; A. FROID, *Never married*, s. 25-34.

⁸⁴⁹ S. OGILVIE, *A Bitter Living*, s. 206-268. Josef Grulich uvádí, že v raně novověkých jižních Čechách bylo udržení pozice hlavy domácnosti snazší pro vdovy žijící ve městech než pro venkovanky. J. GRULICH, *Rural Society*, s. 103.

⁸⁵⁰ S. OGILVIE – J. EDWARDS, *Ženy*, s. 22-25.

⁸⁵¹ Mezi samostatnými hospodyněmi bylo velké množství selek v západočeských Šťáhlavech. Pouze jedna chalupnická vdova zde zemřela v postavení hlavy domácnosti. A. VELKOVÁ, *Fenomén stáří*, s. 154.

⁸⁵² Eduard Maur uvádí, že držba menších usedlostí, které umožňovaly nezemědělsky podnikat a byly méně zatíženy placením dávek, byla obecně výhodnější. E. MAUR, *Poddaní točnického panství*, s. 278-291.

⁸⁵³ O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 327-329.

tých městských dílen mohly najmout tovaryše, pro vdovy drobných venkovských řemeslníků, kteří obživu doplňovali zemědělskou prací, tato alternativa sotva připadala v úvahu. Výjimku zřejmě představovaly mlýny, protože zde byl pomocný personál nutný vždy, i když se nacházely v rukou muže.⁸⁵⁴

Na Novorychnovsku se pětina samostatných hospodyň majících nedospělé potomky (15 ze 74, tedy 20,3 %) řadila k vyšším vrstvám venkovské společnosti, neboť šlo o vdovy po sedlácích, mlynářích nebo provozovateli významnějších řemeslnických dílen. Shodný počet žen patřil k nejnižší postavené skupině usedlého obyvatelstva, domkářům závislým hlavně na námezdní práci. Převážná většina ovdovělých hospodyň (44 ze 74, tedy 59,4 %) náležela mezi chalupníky, kteří mohli případně provozovat i další živnost. Většina usedlostí řízených matkou nezletilých dětí se orientovala spíše na zemědělství.

Podle údajů zповědních seznamů zůstalo řemeslo po smrti otce zachováno pouze v šesti domácnostech z původních dvaceti. Dvakrát se přitom jednalo o potravinářské a čtyřikrát o textilní profese, které mohla zvládnout i žena.⁸⁵⁵ Řemeslníci navíc výnos z dílny obvykle kombinovali s provozováním alespoň malého zemědělského hospodářství. Polovina ze zmíněných dvaceti rodin zároveň držela chalupnickou nebo dokonce selskou živnost, takže nebyly na provozování řemesla existenčně závislé.⁸⁵⁶ Dalším, prameny nezachyceným zdrojem jejich výdělků mohla být domácí protoindustriální práce.

Sheilagh Ogilvie uvádí, že největší problém ovdovělých majitelek menších usedlostí spočíval v nedostatku pracovní síly, který byl patrný zejména v okamžiku, kdy původní rodinu začaly opouštět děti.⁸⁵⁷ Vlastní potomci představovali nejbližší, nejpřirozenější a nejlevnější zdroj, který bylo možné využít, neboť prosperita usedlosti byla i v jejich zájmu.⁸⁵⁸ Odrůstající děti byly pro matku důležitou oporou, mnohdy však nezbyvalo než

⁸⁵⁴ S. OGILVIE, *A Bitter Living*, s. 229.

⁸⁵⁵ Možnostmi uplatnění žen v řemeslech různého zaměření se zabývala Daryl M. Hafter na příkladu normandského Rouenu, kde v ceších působilo výjimečných 10 % vdov. Dokázala, že vdovy preferovaly práci v mužských povoláních, kde měly větší zisky, než kdyby se staly členkami ženského nebo smíšeného cechu. D. M. HAFTER, *Les veuves*, s. 123-125.

⁸⁵⁶ Ani přítomnost otce neznamenala, že rodina bude mít zajištěnou obživu, neboť muž byl zároveň také konzumentem a nemusel mít vždy stabilní a dostatečně vysoké příjmy. Zejména v dělnickém prostředí mnohdy docházelo také k tomu, že muž předal do rodinného rozpočtu jen malou část svých výdělků. Za rodinný rozpočet navíc ve všech společenských vrstvách odpovídaly ženy. B. MORING, *Widows, Children and Assistance*, s. 115; R. WALL, *Some Implications*, s. 318.

⁸⁵⁷ S. OGILVIE, *A Bitter Living*, s. 248-257.

⁸⁵⁸ Vdovy stojící v čele usedlostí spoléhaly na pracovní sílu a později podporu svých potomků ve venkovských regionech napříč Evropou. Srovnání pro Kastilii, Francii a Skandinávii uvádí například

se obrátit o pomoc i mimo nejužší rodinu. Především mladým hospodyním mohli pomoci rodiče a sourozenci, ať už vlastní nebo manželovi, kteří dosud žili na usedlosti. Naopak s postupem let do domácnosti přibývali partneři nejstarších potomků. V úvahu připadala čeleď a podruzi, vyšší počet členů domácnosti však znamenal také větší nároky na výnos usedlosti. Lze tedy soudit, že zejména cizí osoby se v domácnostech nezdržovaly déle, než bylo pro chod hospodářství nezbytně nutné. Stejně předpoklady platí i pro domácnosti ovdovělých mužů, ačkoli v jejich případě bylo samostatné hospodaření bez manželky podstatně méně časté.

Tabulka č. VI.4.

**Domácnosti samostatně hospodařících rodičů osiřelých dětí
Novorychnovsko, 1833-1855**

RODINA HLAVY DOMÁCNOSTI	Rodin celkem	Osoby přítomné v domácnostech řízených vdovci a vdovami											
		pouze děti		rodina dědice		jiní příbuzní		čeleď		podruzi		příbuzní i cizí	
		p.	%	p.	%	p.	%	p.	%	p.	%	p.	%
Vdovec s dětmi do 20 let	8	2	25,0	-	-	5	62,5	2	25,0	1	12,5	2	25,0
Vdovec s dětmi nad 20 let*	18	3	16,7	12	66,7	2	22,2	2	11,1	4	22,2	3	16,7
Vdova s dětmi do 20 let	24	6	25,0	-	-	13	56,5	3	13,0	8	34,8	5	21,7
Vdova s dětmi nad 20 let*	22	7	31,8	8	36,4	3	13,6	2	9,1	7	31,8	4	18,2

*V rodině bylo alespoň jedno dítě starší 20 let a zároveň alespoň jedno mladší 20 let.

Tabulka č. VI.4. zobrazuje zastoupení různých osob v domácnostech řízených vdovci či vdovami na základě údajů zpovědních seznamů. Jejich rodiny byly rozděleny do dvou skupin, podle toho, zda zahrnovaly pouze děti do dvaceti let věku, nebo i jejich dospělé sourozence. Započítáni přitom byli jak vlastní, tak i nevlastní potomci ovdovělé osoby.⁸⁵⁹ V prvním sloupci jsou zachyceny případy, kdy domácnost tvořilo pouze

D. E. VASSBERG, *Orphans and Adoption*, s. 452-458; A. FAUVE-CHAMOUX, *Widows and Their Living Arrangements*; B. MORING, *Widowhood Options*.

⁸⁵⁹ Dvacáté narozeniny nejstaršího dítěte pobývajících v domácnosti byly zvoleny jako přelomový bod mezi oběma skupinami vzhledem k obvyklým věkovým rozdílům mezi sourozenci. Teprve v době, kdy nejstarší potomek dosáhl zhruba dvaceti let, klesala na minimum pravděpodobnost, že v rodině budou velmi malé děti. Jako klíčový byl vnímán první zaznamenaný údaj zpovědního seznamu, ve kterém se již neobjevilo jméno zesnulého rodiče. MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 14-34, knihy č. 14-34.

neúplné rodinné jádro ovdovělého rodiče a dětí. Další variantou bylo soužití vdovce či vdovy, svobodných dětí a ženatého dědice usedlosti. Následují případy, kdy dalšími členy domácnosti byly jinak spřízněné osoby, nejčastěji sourozenci hlavy rodiny nebo výměnkáři, ať už sami, nebo se svými rodinami. Další dvě kolonky zaznamenávají přítomnost podruhů a čeledi. Poslední sloupec ukazuje domácnosti, kde vedle nukleární rodiny ovdovělého hospodáře či hospodyně žili zároveň další příbuzní i nepříbuzní jedinci.

Složení domácností, v jejichž čele stál vdovec nebo vdova, potvrdilo výsledky analýzy rodinných strategií při předávání usedlostí. Důkazem je podstatně častější přítomnost ženatého syna či zete v domácnostech ovdovělých mužů, zatímco vdovy v souvislosti se sňatkem dědice obvykle místo v čele rodiny opouštěly.⁸⁶⁰ Velmi výrazný je úbytek descendentně a kolaterálně rozšířených domácností v případě, že ovdovělý rodič měl alespoň jedno dospělé dítě. S vyšším věkem rodičů i dětí přirozeně klesala pravděpodobnost, že se ve společné domácnosti budou nacházet výměnkáři, postupně mizeli také sourozenci či švagři hlavy domácnosti. Nelze však říci, že by na jejich místo nastupovali podruzi nebo čeleď. Spíše byli plynule nahrazováni vlastními dětmi hlavy rodiny.

Vlastní potomci bez ohledu na sociální příslušnost rodiny představovali nejdůležitější pracovní sílu, na kterou se mohl hospodář nebo hospodyně spolehnout. Pouze šest vdov a dva vdovci, jež neměli ani jedno dospělé dítě, dokázali vést usedlost bez pomoci jiných lidí. Tři čtvrtiny samostatně hospodařících rodičů, kteří měli pouze nezletilé potomky, přijaly pod společnou střechu rozdílný počet dalších osob. V domácnostech vdovců nebo vdov, majících alespoň jedno dospělé dítě, potřeba zaměstnávat čeleď viditelně klesala, ačkoli na zastoupení podruhů neměla skladba nejužší rodiny hlavy domácnosti příliš velký vliv. Tento poznatek však nelze zobecnit vzhledem k nízkému počtu domácností řízených ovdovělými otci dětí mladších dvaceti let.

Z analýzy skladby domácností ovdovělých hospodářů a hospodyň vyplývá, že většina osiřelých dětí žila obklopena členy širší rodiny a nezřídka i nepříbuznými členy domácnosti. V životech dětí hrála významnou roli přítomnost jejich prarodičů. Konkrétní podobu kontaktů mezi příslušníky nejstarší a nejmladší generace žijících na

⁸⁶⁰ Zahraniční badatelé věnovali velkou pozornost pravděpodobnosti soužití s potomky různého věku zejména v případě vdov. Ve Skandinávii v průběhu 19. století přibližně čtvrtina ovdovělých žen žila v domácnostech svých dospělých dětí, a to jak v městském, tak i venkovském prostředí. Třetina vdov žijících ve městech podporovala nezletilé dítě. B. MORING, *Widows, Children and Assistance*, s. 111.

jedné usedlosti nelze z pramenů až na úplné výjimky rekonstruovat. Zejména výměnkářky mohly v každodenní péči o osiřelá vnoučata hrát nezastupitelnou úlohu.⁸⁶¹

Ve všech případech se podoba domácnosti během času dynamicky proměňovala podle aktuálních potřeb rodiny.⁸⁶² Jako příklad lze uvést situaci v čp. 28 v Novém Rychnově, v jehož čele stál do roku 1836 tkadlec Václav Svoboda. Vedle něj, jeho ženy a tří dětí ve věku 9-16 let zde žila jeho švagrová s desetiletou dcerou. Po smrti hospodáře se hlavou rodiny stala vdova a do domku se nastěhovala podružská rodina. V tomto složení domácnost setrvala dalších pět let. Roku 1841, kdy nejmladšímu synovi bylo čtrnáct, zde už žádní podruzi nepobývali. O další dva roky později se na usedlosti objevila nevěsta dědice a také manžel prostřední dcery Jan Másilko. Másilkovi zůstali až do roku 1845, aby se znovu objevili v letech 1852 a 1853. Mezitím zemřela ovdovělá hospodyně a do čela usedlosti se dostal její nejstarší, již delší dobu ženatý syn. Na konci čtyřicátých a v první polovině padesátých let domácnost sestávala z mladého hospodáře, jeho manželky a dětí, svobodného bratra, postarší tety a její nemanželské, nyní již dospělé dcery. Tento příklad ukazuje, že i domkářská usedlost se mohla stát domovem většího počtu osob a že složení domácností se velmi rychle proměňovalo v souladu s životním cyklem rodiny.

Ve výše uváděném případě rodiny Svobodových nedošlo k situaci, kdy se ovdovělá matka vzdala hospodaření. Ačkoli se plnění výměnku vztahovalo pouze na osobu bývalého hospodáře respektive jeho manželky, v řadě případů spolu s rodiči pobývali ještě nevyplacení sourozenci nového držitele usedlosti. Ve zповědních seznamech bývá tato situace naznačena tak, že výměnkáři a jejich dosud svobodné děti představují samostatné rodinné jádro uvnitř domácnosti hospodáře. Celkem bylo v rozmezí let 1833-1855 napočítáno 35 výměnkářek a pět výměnkářů, se kterými pobývalo alespoň jedno nezletilé dítě.⁸⁶³

Spolu s matkou žily na výměnku v 15 případech (42,9 %) nezletilé děti a zároveň i dospělí potomci starší dvaceti let. V dalších 11 domácnostech (31,4 %) s ovdovělou

⁸⁶¹ V. GOURDON, *Histoire de grands-parents*, s. 31-55.

⁸⁶² Rovněž výzkumy provedené pro chudé domácnosti ve velkých městech dokládají, že sestěhování a spolubydlení více rodin bylo efektivním způsobem, jak ušetřit náklady na živobytí. Komplexní domácnosti byly flexibilnější a méně často závislé na oficiální podpoře a zatížené půjčkami. Montserrat CARBONELL-ESTELLER, *Using Microcredit and Restructuring Households: Two Complementary Survival Strategies in Late Eighteenth-century Barcelona*, in: L. Fontaine – J. Schlumbohm (edd.), *Household Strategies*, s. 71-92.

⁸⁶³ Pro analýzu byl zvolen vždy první zápis, ve kterém se dotyčná osoba po svém ovdovění objevila v pozici výměnkáře, tedy buď první dochovaný záznam z roku 1833, nebo zápis pocházející z roku následujícího po smrti partnera. MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 14-34, knihy č. 14-34.

výměnkářkou pobývali pouze synové a dcery ve věku 10-19 let, devětkrát (25,7 %) byly přítomny děti, které ještě nepřekročily desáté narozeniny. S ovdovělými otci se na výměnku zdržovali spíše odrostlí potomci, což odpovídalo vyššímu věku mužů při odstoupení z čela usedlosti. Čtyři z pěti výměnkářů, zachycených zpovědními seznamy, měli okolo sebe zároveň dospělé i nezletilé děti, jeden sdílel výměnek pouze s šestnáctiletou dcerou. Dva ze jmenovaných mužů prodali usedlost cizímu kupci a nadále zde byli uváděni jako výměnkáři a otcové svých vlastních i vyženěných dětí.⁸⁶⁴

Rodinná jádra seskupená okolo ovdovělých výměnkářů byla poměrně malá. Průměrně na jednoho vdovce či vdovu na výměnku připadaly pouze dvě závislé děti mladší dvaceti let, což je nejméně ve srovnání s ovdovělými rodiči v jiném postavení. Větší počet osob se kolem výměnkáře či výměnkářky objevoval pouze v případech, kdy rodič předal usedlost nejstaršímu dítěti, jakmile to bylo možné.

Příkladem může být rodina Kateřiny rozené Chábové, která se provdala za ovdovělého chalupníka Martina Nováka, který měl z předchozího manželství šest dětí, z nichž nejstarší byl jen o osm let mladší než jeho macecha. Roku 1847 Martin Novák zemřel a na jeho místo nastoupil stejnojmenný syn. O rok později vypadala situace na usedlosti tak, že kromě nového hospodáře a jeho ženy zde byla čtyřicetiletá výměnkářka Kateřina a s ní šest dětí ve věku 7-26 let, z toho pouze tři nejmladší byly její vlastní. Jako člen rodiny byl evidován i František Novák, *strejc* nového hospodáře.⁸⁶⁵

Odrostlé děti žily na usedlostech svých bratrů či švagrů v postavení čeledi nebo podruhů, měly ovšem nárok na vyplacení svých podílů. Posledně uváděné příklady dokládají, že u dospělých potomků se mnohdy jednalo o jedince žijící v definitivním celibátu, kteří rodnou usedlost nikdy neopustili. V případě, že sirotci dosud nebyli schopni uživit sami sebe, musel jejich obživu spolu s pozůstalým rodičem zajišťovat hospodář. V smlouvách o převzetí usedlosti se někdy objevovaly formulace, kterými se nový držitel zavazoval postarat o své mladší sourozence. Hospodářova péče o sirotky mohla být případně kompenzována finanční náhradou. Například Kateřina Kuželová, matka čtyř nezletilých dětí, se roku 1848 zřekla vyplacení svého podílu výměnou za to, že se její nevlastní syn, který převzal usedlost, postará o ostatní bratry a sestry.

⁸⁶⁴ Na selském gruntě v Novém Rychnově čp. 44 pobývala s výměnkářem Janem Vopálenským jeho vlastní dcera a dále čtyři synové z prvního svazku zemřelé manželky ve věku 20-33 let. Na usedlosti byla přítomná i výměnkářova sestra s dětmi a další podruh. S tkalcem Václavem Váňou z Nového Rychnova čp. 61 na výměnek odešli tři vlastní potomci staří 9-24 let a také dvě vyženěné dcery, z nichž starší bylo už jednatřicet.

⁸⁶⁵ MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 14-34, knihy č. 14-34.

Zděděný majetek byl v případě usedlého obyvatelstva základním zdrojem příjmu, který měl zabezpečit osiřelou rodinu. Zahraniční výzkumy prokázaly, že velikost a forma odkazu určeného pro ovdovělou ženu se odvíjely od jejího věku a stáří dětí. Starším vdovám, které už nemohly těžce pracovat, jejich manželé jen zřídka odkazovali půdu, mnohem častější byla renta. Naopak ovdovělé matky po svých mužích zpravidla dědily pozemky a zboží, umožňující zabezpečení sirotků.⁸⁶⁶ V českém venkovském prostředí se s ohledem na nezletilé potomky proměňovala velikost a forma vdovského výměnku. Pokud se výměnkářkou stávala matka malých dětí, mohla dočasně získat prostředky, které jí a sirotkům umožnily určitou nezávislost. Například Anně Noskové byla roku 1843 vyhrazena místnost a výměnek navýšený o větší množství potravin a chov krávy, aby nemusela spolu se svými třemi dětmi sdílet byt a stravu s hospodářem, kterým se stal její nevlastní syn.⁸⁶⁷ Anna Homolková, jež ovdověla za podobné situace, dostala len na ošacení dětí.⁸⁶⁸

Soužití dvou rodin nemuselo být bez konfliktů, o čemž svědčí stereotypně opakovaná ustanovení pro případ neshod, která se vyskytují v pozůstalostních řízeních i smlouvách o postoupení usedlosti.⁸⁶⁹ Lze však doložit i případy, kdy mezi dětmi a nevlastními rodiči panovaly korektní vztahy.⁸⁷⁰ Dokladem může být závěr života Kateřiny Frantalové, která manželova syna Josefa vychovávala od jeho čtyř let. Dědicem usedlosti se stal její vlastní syn František, u kterého po svém ovdovění žila tři roky. Roku 1835 hospodář domek v Dolních Hutích prodal, ovšem jeho matka zůstala. Záhy došlo mezi výměnkářkou a novým majitelem ke sporům a Kateřina své dosavadní bydliště opustila. Přestěhovala se do Nového Rychnova k nevlastnímu synu Josefovi, u kterého dožila a jemuž kšaftem odkázala celý svůj majetek v hodnotě 68 zl. Spolu s matkou se sem uchýlila i její mladší dcera se svými nemanželskými dětmi.

Postavení mladšího sourozence nového hospodáře, přebývajícího s ovdovělým rodičem na výměnku, nebylo ideální, neboť dítě se z pozice syna nebo dcery majitele usedlosti dostávalo spíše na úroveň čeledi. Přesto však mělo jistotu určitého zaopatření, včetně nároku na bydlení, stravu a do budoucna na vyplacení dědického podílu.

⁸⁶⁶ Lynn BOTEHLO, „*The Old Woman's Wish*“. *Widows by the Family Fire? Widows' Old Age Provisions in Rural England, 1500-1700*, HF 7, 2002, s. 59-78.

⁸⁶⁷ NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1462, sign. 204 Pelhřimov, fol. 44rv.

⁸⁶⁸ Tamtéž, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 71r-72v.

⁸⁶⁹ Na riziko konfliktů v domácnostech s výměnkem upozorňovali i Cyril Horáček a Antonín Menoušek, ačkoli jinak hodnotili výměnek poměrně kladně. C. HORÁČEK, *Výměnek*; A. MENOŠEK, *Výměnek*.

⁸⁷⁰ I přes rozšířené negativní stereotypy v reálném životě spolupráce rodičů a jejich dospělých nevlastních dětí často velmi dobře fungovala a bývala oboustranně výhodná. Srov. G. INGENDAHL, *Witwen*, s. 316-320; S. PERRIER, *La marâtre*, s. 183-184.

Obtížnější byla situace sirotků žijících v podruží u cizích hospodářů, bez ohledu na to, zda se v tomto postavení ocitli ještě za života obou rodičů, nebo až po jejich smrti. Výzkum podružských rodin je však mnohem komplikovanější než v případě usedlého obyvatelstva z důvodu zvýšené mobility těchto osob a také kvůli jejich faktické nepřítomnosti v zápisech gruntovních knih. Počet sirotků z podružské vrstvy, kteří mohli být podrobeni dalšímu zkoumání, je poměrně nízký a nezbyvá než se spolehnout na víceméně ojedinělé případy.

V podruží se spolu s ovdovělým rodičem ocitlo 64 dětí z 23 rodin. Sirotků, kteří žili na cizí usedlosti s ovdovělou matkou, však bylo třikrát více než dětí, které zůstaly jen s ovdovělým otcem. Napočítáno bylo celkem 48 sirotků po otci, pocházejících ze 17 rodin, ale 16 dětí z šesti rodin osiřelých po matce. Důvodem byly častější sňatky ovdovělých mužů, kteří nacházeli nové partnerky, přestože jim nemohli nabídnout vlastnictví nemovitosti.⁸⁷¹

Bez ohledu na to, zda zůstal naživu otec nebo matka, počet nezletilých dětí připadajících na jednu podružskou rodinu byl přibližně stejně vysoký. Představoval v průměru 2,7 respektive 2,8 dítěte, což je podstatně více než u výměnkářů, se kterými průměrně žili dva nedospělí potomci. Počet dětí, připadajících na jednu podružskou domácnost, je v případě sirotků po otci srovnatelný se situací, kdy matka vstoupila do dalšího manželství. Ovdovělí muži, kteří zůstali v podruží, u sebe měli v průměru více nezletilých dětí než samostatní hospodáři, výměnkáři i ti, kteří uzavřeli nový sňatek. Přítomnost většího počtu nezletilých dětí v kombinaci s nízkým sociálním statutem v jejich případě skutečně komplikovala vstup do nového manželství.

Podobu deseti podružských domácností, v jejichž čele stála ovdovělá matka, se podařilo rekonstruovat na základě zповědních seznamů. V případě, že alespoň některé děti dosáhly věku, kdy byly schopny přispět k zabezpečování obživy, patrně nebyla pozice rodiny beznadějná.⁸⁷² K takové situaci došlo v pěti případech, kdy spolu s ovdovělou matkou a nezletilými sirotky žili i dospělí sourozenci, nebo s vdovou pobýval pouze

⁸⁷¹ Nový sňatek uzavřelo 17 ovdovělých podruhů, kteří měli nezletilé děti, a 10 ovdovělých podruhyň, jež byly matkami dětí mladších dvaceti let.

⁸⁷² Spolubydlení vdovy a odrostlých dětí bylo velmi častou strategií ve venkovském i městském dělnickém prostředí. Srov. například Maria Antonia Gomila GRAU, *Residence Patterns of Aged Widows in the Three Mediterranean Communities and the Organization of the Care*, HF 7, 2002, s. 157-173. Výzkum provedený pro městské domácnosti severní Evropy doložil, že častější byla kooperace vdov s dcerami než syny. B. MORING, *Widows, Children and Assistance*. Pro Anglii a Wales konce 19. století bylo zjištěno, že soužití s dcerami preferovali stárnoucí vdovy i vdovci. R. WALL, *Elderly Widows and Widowers*, s. 88.

malý počet takřka odrostlých dětí.⁸⁷³ Úmrtí otce sice znamenalo ztrátu klíčové pracovní síly, ovšem v podmínkách venkovských podruhů se na získávání životních prostředků vždy museli podílet všichni členové rodiny.

Situace se výrazně komplikovala, pokud na ženě záviselo více potomků, z nichž nejmladší dosud vyžadovali její péči a nebyli schopni si na sebe vydělat. Například v pazderně v Novém Rychnově žila se svými třemi dětmi ve věku 7 až 16 let podruhyň Klára Suchá. Dalším příkladem mohou být sirotci po myslivci Janu Urbanovi, kteří spolu s matkou žili v podruží v Chaloupkách čp. 7. Pěti dětem bylo v době otcovy smrti od 5 do 18 let.⁸⁷⁴ Poznatky ohledně životních podmínek a každodennosti jmenovaných domácností však v tomto bodě končí. Lze pouze předpokládat, že léta následující těsně po smrti otce byla vzhledem k nízkému věku dětí pro tyto rodiny kritická a zejména pro ovdovělé matky představovala velkou zátěž.

Uspořádání neúplných podružských rodin, jejichž hlavou byl ovdovělý otec, se na základě zповědních seznamů podařilo rekonstruovat v čtyřech případech. František Rys měl pouze jednoho syna, který byl v době matčiny smrti dvanáctiletý, s Pavlem Holzbauerem žily tři děti ve věku 11 až 17 let. Patrně nejsnazší pozici měl Václav Jedlička a jeho dvě dcery, čtrnáctiletá a šestnáctiletá, s nimiž žil a pracoval ve vrchnostenském dvoře. Naopak nejproblematičtější situaci musel řešit Josef Kříž, kterému zesnulá manželka zanechala dva syny ze svého předchozího manželství ve věku 12 a 13 let a ještě dva vlastní potomky, pětiletého Josefa a dvouletou Marii. Jakým způsobem se ovdovělým otcům, kteří se ocitli v podobné situaci, dařilo skloubit veškeré povinnosti, není možné z pramenů vyčíst, zřejmě se však neobešli bez pomoci osob stojících mimo nejužší rodinu.

V souvislosti s životními podmínkami venkovských nádeníků byl vysloven předpoklad, že v jejich rodinách „*děti nebyly považovány za požehnání*,“ neboť vyžadovaly značné náklady. Pozice ovdovělého rodiče s více dětmi měla být v této společenské vrstvě katastrofální, mimo jiné i kvůli minimálním vyhlídkám na nový sňatek.⁸⁷⁵ Problém zajištění obživy i péče o pozůstalé potomky byl v případě podruhů, plně závislých na námezdní práci, mnohem palčivější než v případě usedlých vrstev obyvatelstva.

⁸⁷³ Celkem tři vdovy-podruhyň měly vedle sebe dospělé i nezletilé děti zároveň, jedna žena měla pouze osmnáctiletého syna, jiná měla dvě děti ve věku třináct a sedmáct let.

⁸⁷⁴ Další žena pobývala v podruží s třemi dětmi ve věku 6-14, jiná měla čtyři potomky staré 11-19 let. Na Teresii Cumýralové závisela pouze devítiletá dcera.

⁸⁷⁵ Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK, *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781-1914*, Praha 2010, s. 168-169.

Přesto není patrné, že by osiřelé děti opouštěly původní rodinu před dosažením dospělosti. Zůstávaly i v případě, že jejich rodič uzavřel nové manželství. Zpovědní seznamy zachytily například domácnost podruha Pavla Nováka a jeho druhé ženy v Hojkově čp. 17, ve které žilo pohromadě šest dětí, ovšem ani jedno z nich nebylo vlastním potomkem obou rodičů. Čtyři starší Pavel Novák vyživil s první manželkou, která mu porodila i dvě mladší dcery, zatímco jeho druhá žena zůstala bezdětná.

Zejména v případě početnějších sourozeneckých skupin mohlo velké potíže přinášet i hledání vhodného bydlení. Příkladem může být rodina Marie Šlechtové, která žila na řadě různých usedlostí v Novém Rychnově a bydliště měnila takřka každoročně. Marie, vdova po řezníkovi, který přišel o držbu chalupy, měla v okamžiku ovdovění osm dětí ve věku 11 až 31 let, které matku opouštěly pouze krátkodobě. Dvě dcery měly vlastní nemanželské děti, domácnost podruhně tedy čítala jedenáct členů, kteří se postupně začali oddělovat až po matčině smrti roku 1841. Zmíněný případ svědčí nejen o významu vzájemné rodinné podpory pro jedince žijící v podruží, ale také o problémech při shánění ubytování pro větší počet osob.

Problémy s užitím rodiny vyvstávaly i v usedlých rodinách, které byly závislé na příjmu z otcovy řemeslné práce. Mezi muži, kteří po sobě zanechali vdovu a děti mladší dvaceti let, bylo 64 řemeslníků. Devatenáct z nich (29,7 %) bylo zároveň uváděno mezi držiteli chalupnických nebo dokonce selských živností, které osiřelým rodinám poskytovaly dostatečné zázemí i bez otcova výdělků z provozování řemesla. Takřka dvě třetiny mužů (62,5 %) vlastnily domek, z toho osmnáct bylo střídavě označováno za domkáře a řemeslníky, u dvaadvaceti se objevilo pouze zařazení podle řemesla. Pět otců vykořisťovalo své povolání z podruží a jejich rodiny zůstaly zcela nezaopatřeny.⁸⁷⁶

Způsob obživy rodin bez otce, které se musely obejít bez zázemí v podobě vlastního hospodářství, představuje velmi obtížnou, avšak zásadní otázku. Problematika ženské a dětské práce je velmi frekventovaným tématem zahraniční historiografie,⁸⁷⁷ ovšem většina výzkumů se soustředí na prostředí měst či nově vznikajících průmyslových cen-

⁸⁷⁶ Ani v jednom případě se nedochovalo pozůstalostní řízení.

⁸⁷⁷ Problematika ženské práce není v české historiografii dosud příliš probádána, dotkla se jí zejména Věra HRUŠKOVÁ, *Přeměna socioprofesionální struktury vesnice ve 2. polovině 19. století (na příkladě obce Přezletice, o. Praha – východ)*, ČL 73, 1986, s. 143-152; TÁŽ, *Vliv změny profese*, s. 201-228. Srov. také Pavla HORSKÁ, *Vliv počátku samostatné výdělečné činnosti žen na vývoj rodiny*, ČL 70, 1983, s. 223-228; TÁŽ, *K ekonomické aktivitě žen na přelomu 19. a 20. století. Příklad českých zemí*, ČsČH 31, 1983, s. 711-743. Otázka ženského zaměstnání bývá ve vztahu k devatenáctému století bádána především ve vztahu k feminizaci odborných a intelektuálních profesí. Srov. M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 251-260.

ter.⁸⁷⁸ V souvislosti s venkovem se možnostmi obživy osamělých žen zabývala Sheilagh Ogilvie, jež se systematicky věnuje středoevropskému prostoru včetně českých zemí.⁸⁷⁹ Dosavadní výzkumy shodně udávají, že pracovní nasazení žen se soustředilo především do tradičních oblastí, kterými bylo zemědělství, pomoc v domácnosti, textilní práce a určitá odvětví služeb.⁸⁸⁰ Ženy přitom vykonávaly pomocné, málo kvalifikované a hůře honorované činnosti. Zejména nádenická práce v zemědělství se postupně stala doménou žen, zatímco mužské pracovní síly se koncentrovaly spíše v průmyslu. Také práce dětí v oblastech, kde chyběla rozsáhlá manufakturní či tovární výroba, spočívala především ve vykonávání pomocných prací v zemědělství nebo protoindustrii.

V podmínkách novorychnovského panství první poloviny 19. století nemohly nezapomenuté odrůstající děti a jejich matky doufat v nalezení skutečně stabilního zaměstnání, které by přinášelo stálý, pravidelný příjem. Jejich pracovní nasazení se pravděpodobně odvíjelo od sezónních prací v zemědělství a bylo provázeno neustálým hledáním možností přivýdělku. Jako námezdní způsob obživy se ve sledované oblasti prosadila především textilní produkce spojená s pěstováním lnu a chovem ovcí, který byl rozšířen na vrchnostenských dvorech. Jednalo se o předení a tkalcovskou práci, šití oděvů a obuvi.⁸⁸¹ Pro druhou polovinu 19. století je na Novorychnovsku doložena rozsáhlá výroba sítěk na vlasy a pletení punčoch pro faktory jako způsob přivýdělku vhodný pro ženy i děti.⁸⁸²

Historikové, kteří se zabývají problematikou práce žen a dětí, často hovoří o *kumulativní* či *pružné* ekonomice domácností nižších společenských vrstev.⁸⁸³ Tyto rodiny se dokázaly uživit, aniž by měly pevný příjem ze stálého zaměstnání, které by bylo možné jednoznačně pojmenovat. Svůj rozpočet skládaly z řady drobných příjmů, jejichž výše a charakter se proměňovaly sezónně i v dlouhodobějším horizontu. Výdělečná činnost žen obvykle spočívala ve vykonávání různorodých, dílčích prací, jejichž výnosy v součtu představovaly důležitý přínos do rozpočtu. Navíc je obvykle mohly konat

⁸⁷⁸ Srov. příspěvky ve sborníku B. MORING (ed.), *Female Economic Strategies*.

⁸⁷⁹ Zejména S. OGILVIE, *A Bitter Living*, především s. 206-268, 320-352.

⁸⁸⁰ Podobné poznatky přináší i Sussie STEINBACH, *Women in England. 1760-1914. A Social History*, London 2005, s. 9-34; M. E. WIESNER, *Women and gender*, s. 11-22; O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 340-346.

⁸⁸¹ Konkrétním příkladem může být Kateřina Kuželová, která postoupila hospodaření manželovým potomkům z prvního svazku a výslovně si vymínila, že bude příst na výdělek pro své čtyři dcery. NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1513, kar. 344.

⁸⁸² H. NOVÁKOVÁ, *Tradiční řemesla*, s. 91-93.

⁸⁸³ O. HUFTON, *The Poor*.

z domu a propojit tak péči o vlastní domácnost a děti se získáváním obživy. Také odměna za práci nejmladších členů rodiny v žádném případě nemusela mít charakter mzdy. Mohlo se jednat například o porci jídla, kterou dítě dostalo za svou pomoc, nebo o potraviny získané sběrem, vyloučeny nebyly ani drobné krádeže.⁸⁸⁴ I takto nepatrné příspěvky výrazně ulevovaly rozpočtu chudých domácností a do rodinné ekonomiky zapojovaly i nejmenší děti. Nelze pochybovat o tom, že předčasná smrt rodiče přiměla potomky k zvýšení pracovního nasazení nebo k zahájení vlastní výdělečné aktivity.⁸⁸⁵

V.3. Úplní sirotci

Přes všechny obtíže, které mohl život ovdovělého rodiče s dětmi přinést, zůstávali sirotci po dobu svého dospívání v péči pozůstalého otce nebo matky. Výjimkou byly děti po Josefu Fialovi z Nového Rychnova čp. 15, který zemřel roku 1851. V čele usedlosti spojené s bednářskou dílnou dosud stál jejich osmašedesátiletý dědeček, který nehodlal pozici hlavy domácnosti opustit ani v následujících letech. Matka osiřelých dětí ve věku 2 až 14 let se rok po svém ovdovění znovu vdala a usedlost řízenou tchánem opustila. Přestěhovala se pouze v rámci městečka, její děti včetně příštího dědice Josefa však nadále zůstaly bydlet u dědečka.⁸⁸⁶ Tento případ, ovlivněný především majetkovými poměry v rodině, kde se zemřelý otec dosud nestal vlastníkem přislíbené usedlosti, byl zcela výjimečný. Prarodiče obvykle neměli možnost podobně zásadním způsobem zasáhnout do života svých vnoučat, neboť v době jejich osiření buď sami nebyli na živu, nebo se již nenacházeli v postavení hlavy hospodářství, o kterém by mohli dle svého uvážení rozhodovat.

Životní situace osiřelých dětí se výrazně zhoršovala v případech, že předčasně ztratily také druhého z rodičů. Úplní sirotci byli jednou z nejohroženějších skupin venkovského obyvatelstva, ačkoli případů, kdy oba rodiče zemřeli krátce po sobě v útlém věku svých potomků, nebylo mnoho. V sledované oblasti se jednalo celkem o 153 dětí z 84 rodin. Smrt druhého rodiče postihla ještě před dvacátými narozeninami přibližně 12,7 % sirotků. Více než polovina dětí byla v okamžiku úplného osiření starší 15 let, průměrný věk představoval 13,9, medián 15,5 let.

⁸⁸⁴ Velký význam v jídelníčku nejchudších vrstev venkovského obyvatelstva mělo ovoce, lesní plody, houby. Využívalo bylo i maso drobných, volně žijících živočichů. Například Marie ÚLEHLOVÁ-TILSCHOVÁ, *Česká strava lidová*, Praha 2011,² s. 15-64.

⁸⁸⁵ K efektivitě dětských přivýdělků pro ekonomiku venkovských domácností Barry REAY, *Microhistories: Demography, Society and Culture in Rural England, 1800-1930*, Cambridge 1996, s. 99-122.

⁸⁸⁶ APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1513, kar. 344.

Tabulka č. VI.5.

**Věk při úplném osiřeni
Novorychnovsko, 1793-1863**

VĚK PŘI ÚPLNÉM OSIŘENÍ	Osiřelé děti	
	počet	%
0 až 4	5	3,3
5 až 9	22	14,4
10 až 14	43	28,1
15 až 19	83	54,2
Celkem	153	100,0

Tabulka č. VI.6.

**Prodleva mezi úmrtím rodičů v případech úplných sirotků
Novorychnovsko, 1793-1863**

PRODLEVA MEZI ÚMRTÍM RODIČŮ	Osiřelé rodiny	
	počet	%
0 až 5 let	38	46,3
6 až 10 let	29	35,4
11 a více let	15	18,3
Celkem*	82	100,0

* Ve dvou případech se prodlevu mezi úmrtími rodičů nepodařilo přesně určit.

Mezi úmrtím prvního a druhého rodiče v nadpoloviční většině případů uplynulo více než pět let, během kterých řada dětí dospěla, a úplnými sirotky se stávali pouze nejmladší potomci páru. Patnáctkrát (17,6 %) zemřeli oba rodiče dítěti, které nemělo v době osiřeni žádné další nedospělé bratry a sestry. V zbývajících 138 případech se jednalo o sourozeneckou skupinu osiřelých dětí, ale jen v osmnácti rodinách (21,4 %) došlo k úmrtí druhého rodiče dříve, než alespoň jeden ze sirotků dosáhl dvacátých narozenin. V 25 případech (29,8 %) dospělo jen nejstarší z osiřelých dětí, zatímco jeho mladší sourozence postihla ztráta obou rodičů ještě před dosažením dospělosti.

Tabulka č. VI.7.

**Počet úplných sirotků připadajících na jednu rodinu
Novorychnovsko, 1793-1863**

POČET ÚPLNÝCH SIROTKŮ V RODINĚ	Osiřelé rodiny	
	Počet	%
1	46	54,7
2	15	17,9
3	17	20,2
4	4	4,8
5	2	2,4
Celkem	84	100,0

Po smrti druhého rodiče se tak ve většině případů mohl hlavou rodiny stát některý z dospělých sourozenců a úplní sirotci již zpravidla byli ve věku, kdy se o sebe dokázali

alespoň částečně postarat. Přesto má zásadní význam otázka, kdo přejímal zodpovědnost a péči o nezletilce, kteří předčasně ztratili otce i matku. Obvykle šlo jen jedno nebo dvě děti, ovšem ve více než čtvrtině případů sourozenecká skupina úplných sirotků čítala tři a více dětí. Pro řadu z nich však nebylo možné v pramenech vyhledat potřebné informace a zejména životní podmínky těch, kteří přišli o oba rodiče v útlém věku, se nepodařilo až na výjimky osvětlit.

V případě 23 úplných sirotků nebyly zjištěny žádné další informace ohledně jejich života po smrti druhého z rodičů. Třináct (10,0 %) ze zbývajících 130 dětí pobývalo ještě za života svých rodičů v podruží. V případě dalších dvou (1,5 %) byla usedlost prodána během hospodaření ovdovělého otce nebo matky, aniž by bylo známo, jak se životní situace dětí dál vyvíjela. Celkem 115 dětí se v době úplného osiření řadilo mezi usedlé vrstvy obyvatelstva. Většinou nedošlo v důsledku úmrtí druhého rodiče k dalšímu posunu ve smyslu změny příštího držitele gruntu. Celkem 101 (77,7 %) sirotků zůstalo žít na usedlosti, kterou získal dědic určený předchozím vývojem v rodině, tedy jejich vlastní sourozenec, případně nevlastní bratr z dřívějšího manželství rodičů.⁸⁸⁷ Hospodář, který byl s dětmi takto blízce spřízněn, přejímal postavení hlavy rodiny a zodpovědnost za mladší sourozence. Péče o sirotky, v novějších zápisech gruntovních knih stereotypně popisovaná slovy *vychovat, živit, šatit a do školy posílat*, byla podmínkou převzetí gruntu.

Vazby mezi sourozenci přetrvávaly i v případě, že rodina opustila původní usedlost a přestěhovala se jinam. Dokladem je jeden z mála obsáhlejších spisů vzniklých z činnosti vrchnoporučenského úřadu, který byl vytvořen na základě žádosti Josefa Vítka, poručníka sirotků po Františku Vítkovi z Nového Rychnova. Jejich nejstarší bratr Josef, který se po smrti otce a odchodu macechy na konci roku 1841 stal hospodářem, domek čp. 110 v roce 1846 prodal a přestěhoval se i mladšími sourozenci do čp. 67. Díky výměně usedlosti získal nějaké prostředky, které složil svým bratrům a sestrám do sirotčí kasy. Dne 8. března 1848 následovala žádost poručníka, aby hospodář mohl roční úrok z jejich vkladu vyzvednout jako náhradu za výdaje, které s nimi měl. Přístup staršího bratra vypadal tak, že *„bratry a sestry do svého domku do jejich zrostu přijmul, je živil a šatil, a ještě nyní [...] starost a péči o ně má a jim pomoc dává.“* Žádosti bylo

⁸⁸⁷ V případě 69 úplných sirotků usedlost zdědil jejich vlastní bratr, v 16 případech vlastní sestra, šestnáctkrát dědil nevlastní bratr z předchozího manželství rodičů osiřelých dětí.

vyhověno a Josef Vítěk získal 13 zl. 13 kr. Podle zповědních seznamů sourozenci, nyní ve věku 15 až 25 let, stále pobývali v domácnosti svého bratra.⁸⁸⁸

Zbývajících čtrnáct (10,8 %) potomků zemřelých majitelů usedlostí se v důsledku úplného osiření ocitlo v mnohem spletitější situaci, neboť grunt připadl osobě, se kterou nebyli vůbec spřízněni. Tyto případy jsou značně různorodé a ukazují velkou pestrost osudů, kterými mohly děti po svém osiření projít, stojí tedy za to zabývat se jimi jednotlivě. Situace Marie Bednářové (*1839) se zkomplikovala nikoli v důsledku úmrtí rodičů, ale kvůli předčasné smrti bratra-dědice usedlosti, po němž grunt převzala jeho ovdovělá manželka. Marie však spolu se svým dalším bratrem na rodné usedlosti, nyní řízené švagrovou a jejím novým partnerem, ještě několik let zůstala.

Častěji se usedlost dostala do rukou ovdovělé macechy nebo otčima. Marii a Kateřině Bartákovým zemřel otec v době, kdy starší z nich bylo pouhých pět let. Usedlost v Těšenově čp. 22 držel až do své smrti roku 1847 jejich dědeček, zatímco matka uzavřela nový sňatek. V lednu 1849 v rodině došlo k dalšímu úmrtí a dívky ve věku 9 a 11 let osiřely úplně. Prozatímním hospodářem se stal jejich otčím, který se brzy znovu oženil. Osiřelé sestry i nadále setrvaly na usedlosti, kde zároveň pobývali i jejich nevlastní rodiče se svými dvěma syny. Dědičkou usedlosti i přesto zůstala Marie Bartáková.⁸⁸⁹

Tři děti po Janu Marešovi z Hojkova (†1825) sice zažily samostatné hospodaření macechy, dědicem usedlosti se i přesto stal jejich nejstarší bratr Prokop.⁸⁹⁰ Kateřinu Zábojovou její otčím vyplatil ještě za života matky, která zemřela roku 1847, když bylo děvčeti jedenáct let. I ona zůstala bydlet s rodinou svého nevlastního otce a z domu odešla až roku 1855, kdy oslavila dvacáté narozeniny.

Ondřej Straka z Trsova zemřel, když jeho dceři Teresii, narozené roku 1790, bylo devět let. Domek převzala její macecha, která neměla vlastní děti a velmi brzy uzavřela nový sňatek. Po svém druhém ovdovění roku 1814 se vdova postavila do čela usedlosti, kterou vedla až do své smrti v roce 1834, aby ji odkázala jednomu ze svých synů narozených v druhém manželství. Podle kšaftu prvního muže měla své vyvdané dceři vyplatit polovinu hodnoty zděděného domku, není však jisté, zda a kdy tak učinila.

⁸⁸⁸ NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1514, kar. 345.

⁸⁸⁹ Tamtéž, inv. č. 1462, sign. 204 Pelhřimov, fol. 33v-34r.

⁸⁹⁰ Tamtéž, inv. č. 1439, sign. 180 Pelhřimov, fol. 324rv; tamtéž, inv. č. 1460, sign. 202 Pelhřimov, fol. 15rv.

Teresie Straková rodnou usedlost natrvalo opustila až v souvislosti se svým sňatkem v roce 1830, kdy jí bylo bezmála čtyřicet let.⁸⁹¹

Nejsložitější propletenec rodinných vazeb byl zaznamenán v případě Teresie Novotné, narozené roku 1823 v rodině domkáře v Novém Rychnově čp. 6. Poté, co pětileté dívce zemřela matka, uzavřel její otec ještě další dva sňatky. Po své smrti v roce 1834 zanechal vdovu Rosinu, která o dva roky později prodala domek a přestěhovala se k novému manželovi, rovněž vdovci. Do čp. 58 se k Josefu Strakovi spolu s macechou a nevlastní sestrou odstěhovala i tehdy třináctiletá Teresie. Straka měl z předchozího manželství pět potomků a jeho nová manželka mu porodila ještě dceru Evu. V jedné domácnosti se tak sešly děti ze čtyř různých manželství, které zůstaly pod jednou střechou minimálně do roku 1855. V té době byl Josef Straka již třináct let po smrti a v čele usedlosti stál jeho stejnojmenný syn. Domácnost s ním nadále sdíleli jeho vlastní sourozenci, macecha a všechny tři nevlastní sestry, z nichž pouze Eva byla jeho pokrevní příbuznou.

Dalších pět osiřelých dětí se dostalo do situace, kdy po smrti obou rodičů došlo k úřední dražbě usedlosti, neboť chyběl jakýkoli dospělý dědic. Právě osudy Václava Vítka a čtyř sirotek po Janu Klubalovi představují nejlépe zdokumentované případy s vysokou výpovědní hodnotou, které umožňují objasnit péči o osiřelé děti v podmínkách českého venkova první poloviny 19. století. V souvislosti s tragickým úmrtím Barbory Vítkové, která o osm let přežila svého prvního manžela Jana, byl roku 1848 vytvořen velmi obsáhlý spis. Domek čp. 134 v Novém Rychnově, na kterém hospodařila se svým druhým mužem, byl krátce poté prodán ve veřejné dražbě. Jednotlivé části majetku byly oceněny a rozprodány sousedům, z utržených peněz byly uhrazeny dluhy a zbytek byl uložen do sirotčí pokladny ve prospěch jediného syna Jana a Barbory Vítkových.

Při licitaci usedlosti byla dána přednost cizímu kupci, přestože druhým zájemcem byl strýc a zároveň poručník patnáctiletého Václava. Ačkoli Martin Vitek z draženého domku pocházel, zvítězila vyšší suma a okamžité složení hotovosti, které nabídl Vojtěch Marousek, jenž nebyl s chlapcem nijak spřízněn. Na místo snahy udržet usedlost v rodině zvítězila v očích vrchnostenských úředníků i rychtáře Josefa Pípala potřeba finančně zabezpečit sirotka, který byl o půl roku později dán do učení. Do té doby však

⁸⁹¹ Tamtéž, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 15rv; tamtéž, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 101v; tamtéž, inv. č. 1442, sign. 175 Pelhřimov, fol. 331rv.

patrně pobýval u svého poručníka, otcova bratra Martina Vítka, který si posléze nechal proplatit výlohy za Václavovo ošacení, léky, které potřeboval v době nemoci, a vstup do ševcovského cechu.⁸⁹²

Mimořádnou roli strýců v životě úplných sirotků ukazuje i druhý případ. Jan Klubal, domkář a truhlář z Nového Rychnova čp. 135, zemřel v roce 1839 a jeho žena Josefa jej následovala o rok později. Jejich nejstarší dceři Marii bylo v té době jedenáct, prostředním synům sedm a pět let, nejmladšímu Petrovi teprve rok. Matka ve svém kšaftu žádala prodej domku a rozdělení peněz mezi děti, které byly příliš malé na správu svého dědictví. Domek byl odhadnut na 220 zl., ovšem při veřejné dražbě se podařilo cenu zvýšit o dalších 40 zl., které byla ochotna připlatit kupující Anna Hernová. Děti tou dobou už pobývaly v Batelově u matčina bratra Františka Trávníka, který jejich jménem jednal s vrchnostenským úřadem. Oficiálním poručníkem a dohlížitelem nad správou jejich majetku byl jmenován Josef Kovář, kmotr jednoho z nich, který se ovšem v písemnostech sirotčí pokladny podruhé neobjevil. Jako poručníci sirotků vystupovali příbuzní z otcovy strany Jan a František Klubalovi.

Počátkem roku 1844 František Trávník požádal sirotčí kasu o částečné vyplacení podílů dvou mladších chlapců, „*poněvadž ten samý jakožto strýc z pouhé přátelské náklonnosti tyto sirotky živí a o ně pečuje, mimo toho sám žádné vlastní jmění nemá, aby tuto částku k dalšímu kapitálu zmnožení v kase ležet nechat mohl.*“ Jeho žádost byla uznána jako oprávněná a mohl si na každého z hochů vyzvednout 70 zl. O čtyři roky později se před zástupci vrchnostenského úřadu objevil poručník Jan Klubal a předložil vyúčtování nákladů sirotků za uplynulé období. Z jeho výpovědi vyplynulo, že děti dosud žijí u Františka Trávníka v Batelově, který nechal dva starší chlapce učit řemeslu. O nejstarší Marii nepadla zmínka, ovšem o nejmladším Petrovi bylo řečeno, že jej živí a šatí strýc, který na něj až do jeho dvanácti let bude pobírat úroky z jeho vkladu v sirotčí kase.⁸⁹³

Na tomto výjimečně dochovaném příběhu lze ukázat řadu zajímavých detailů. V první řadě je to spolupráce příbuzných, kdy matčin bratr převzal každodenní péči o sirotky, zatímco strýcové z otcovy strany děti zastupovali v právní a finanční rovině. Účast matčina bratra v péči o osiřelé děti byla zjevně žádoucí i přesto, že synovce a neteř

⁸⁹² Tamtéž, inv. č. 1514, kar. 345.

⁸⁹³ Tamtéž, inv. č. 1513, kar. 340; tamtéž, inv. č. 1514, kar. 345.

odvedl do svého domova mimo novorychnovské panství.⁸⁹⁴ Jak bude ještě ukázáno, průběžné vybírání dílčích částek ze sirotčí pokladny na pokrytí životních nákladů dětí bylo vcelku obvyklé. Zajímavá je věková hranice, po jejímž překročení již neměl opatrovník dětí nárok na pobírání výživného. V případě Petra Klubala bylo přímo stanoveno, že strýc si bude vybírat úroky ze sirotčí kasy až do jeho dvanáctých narozenin. Pro starší sourozence nebyl žádný limit určen, avšak již v roce 1844 Jan Trávník vyzvedával pouze prostředky na výživu dvou mladších chlapců, zatímco na patnáctiletou Marii a jedenáctiletého Václava nic nežádal. Tato skutečnost odpovídá výsledkům bádání o osiřelých a odložených dětech napříč Evropou. Chlapci a dívky na hranici puberty již byli považováni za osoby schopné alespoň částečně kompenzovat náklady na svou výživu a péči svých opatrovníků si odpracovat.⁸⁹⁵

Pouze minimum informací je známo o dětství třinácti úplných sirotků z jedenácti rodin, které nedisponovaly vlastní usedlostí. I v jejich životech sehrály zásadní roli příbuzenské vazby. Šestnáctiletá Marie Bártů po smrti otce pobývala v podruží s macechou, devatenáctiletý Josef Suchý zůstal po skonu ovdovělé matky jako podruh v pazderně spolu se svými staršími sourozenci a strýcem. Pomoc příbuzných, kteří se rovněž pohybovali ve službách vrchnosti, lze předpokládat také v případě dvou takřka dospělých sirotků po polním mistru Janu Čechovi.

Dvě osiřelé děti, jejichž rodiče byli podruzi, se díky příbuzenským vazbám vrátili mezi usedlé vrstvy obyvatelstva. Jan Suchý se spolu s ovdovělou matkou přestěhoval ke strýci do domku čp. 90 v Novém Rychnově, kde měl jeho otec dosud nevyplacený podíl. Poté, co roku 1840 zemřela i Janova matka, byl osmnáctiletý mladík uváděn jako *sirota* a člen hospodářovy rodiny. Druhým příkladem je Jan Pavlíček, jehož matka se po ovdovění v roce 1846 rovněž uchýlila do podruží k bratrovi svého prvního manžela Matějovi. Krátce poté si švagra vzala a strýc se stal zároveň otčímem desetiletého chlapce. Jan zůstal na usedlosti čp. 33 v Milíčově i po matčině smrti roku 1855 a o šest let později ji zdědil, přestože jeho nevlastní sestra z matčina druhého manželství již dospívala a Matěj Pavlíček byl znovu ženatý.

⁸⁹⁴ Městečko Batelov leží 8 km vzdušnou čarou od Nového Rychnova.

⁸⁹⁵ Ve Francii platilo nařízení, že pěstoun, který bude dítě vychovávat do jeho dvanácti let, má právo si jej u sebe ponechat a nadále využívat jeho pracovní sílu. Ch. ESCURIOL, *Les enfants*, s. 74. Ve Švédsku byla pěstounům jako odměna garantována práce jejich svěřenců až do doby, kdy dostáhli osmnácti nebo jednadvaceti let; B. PERSSON – L. ÖBERG, *Foster-children and the Swedish State*, s. 77. A. FILLON, *Les Orphelins*, s. 175. V Čechách bylo pěstounům, kteří se ujali dítěte z pražského nalezince, vypláceno ošetrovné do patnácti let věku chovance. Po desátých narozeninách dítěte se výše finančního příspěvku snižovala. M. HALÍŘOVÁ, *Sociální patologie*, s. 133.

Zcela mimořádný význam měla spolupráce členů nejužší rodiny v případě pozůstalých dětí po bývalém direktoru Bernardu Hütterovi. Jejich životní podmínky se sice vymykaly běžnému standardu venkovanů, avšak na jejich příkladě lze velmi dobře dokumentovat jak fungování rodinných vazeb, tak i systém péče o osiřelé děti. Důvodem je poměrně obsáhlý soubor písemností, který vznikl v rámci správy dědictví po někdejším nejvýše postaveném úředníku novorychnovského panství. Zámožnost a postavení rodiny, která se pohybovala na společenském švu mezi venkovany a vrchností, byly příčinnou vzniku rozsáhlé korespondence a účetního materiálu.

Devětapadesátiletý Bernard Hütter zemřel roku 1799 a zanechal po sobě vdovu, prodanou dceru Annu, devatenáctiletou svobodnou Teresii a pět mladších synů. Jeho pozůstalost tvořily finanční prostředky ve výši takřka 7000 zl., které z větší části zůstaly ve správě novorychnovské sirotčí pokladny. Úroky z nich představovaly nejčastější téma korespondence mezi vrchnostenským úřadem a sirotky, respektive jejich zástupci. Vdova Hüttrová svého manžela přežila pouze o tři a půl roku. Před smrtí patrně pobývala u dcery v Pelhřimově, není však jisté, kde po smrti rodičů žili jejich potomci, z nichž tři byli dosud nezletilí.

Nejstarší z osiřelých dětí Teresie se začátkem roku 1802 vdala za pelhřimovského měšťana Nácovského. Žádost o povolení sňatku za ni sepsal Jan Dobrý, radní a kancelista z Kolína, přičemž není známo, proč dívku zastupoval právě on. Mladší synové se postupně vydávali na studia do Prahy a posléze se stěhovali za službou v úřadu. Již v říjnu 1804 správa sirotčí kasy odesílala 30 zl. do Prahy k rukám studenta Bernarda Hüttera mladšího, který zemřel roku 1848 jako farář v Plané. Další žádost o výplatu peněz ze sirotčí pokladny je datována až rokem 1812. Za nezletilého Antonína korespondovala jeho starší sestra Teresie, která v roli zástupkyně mladších sourozenců vystupovala i v následujícím období. Ve čtyřicátých letech pravidelně jednala jménem bratra Jana, který byl duševně nemocný a žil v nemocnici milosrdných bratří v Praze. Roku 1848 se však situace změnila. Na novorychnovskou sirotčí pokladnu se obrátil Josef Hütter, toho času správce panství Sovinka u Mladé Boleslavi, a žádal zaslání části ročního úroku na adresu ovdovělé sestry Teresie Nácovské, která vzhledem ke svému vysokému věku potřebovala prostředky živobytí.⁸⁹⁶

⁸⁹⁶ NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1514, kar. 345-346.

VI.4. Poručníci osiřelých dětí

V předchozích odstavcích byla opakovaně zmíněna role poručníků a zástupců osiřelých dětí. Konkrétní podobu poručnictví bylo možné zkoumat díky údajům uvedeným v pozůstalostních řízeních a v písemnostech vrchnoporučenského úřadu pouze na příkladě 153 osiřelých dětí (12,7 % celkového počtu), které pocházely z 71 rodin. Ve 132 případech (86,3 %) jednalo o děti, kterým zemřel nejdříve otec, devatenáct z nich posléze osiřelo úplně. Zbývajících 21 dětí (13,7 %) ztratilo nejprve matku, ovšem patnácti z nich byl poručník ustanoven až ve chvíli, kdy ji zemřel i druhý rodič. Pouze šest dětí (3,9 %) tedy dostalo jiného právního zástupce v situaci, kdy byl ještě naživu jejich otec.

Drtivá většina dostupných informací o poručnících sirotků na Novorychnovsku pochází z období po roce 1811, kdy se občanským zákoníkem změnila legislativa ohledně zástupců osiřelých dětí. Není tedy možné sledovat, jak rychlý dopad měla ve zkoumané oblasti nově uzákoněná opatření, především právo matky na vykonávání funkce poručníka. Ze staršího období je známo pouze jméno zástupce čtyř sirotků po Jiřím Bártů z Lešova († 1794), u něhož ani není jasné, zda byl příbuzným rodiny, nebo zda šlo o shodu jmen.

Poručníci bývali totožní pro všechny osiřelé děti z jednoho manželství, i když v průběhu doby mohlo dojít ke změně. Z 34 sourozeneckých skupin, kde bylo třeba jmenovat poručníka dvěma a více sirotkům, došlo pouze dvakrát k situaci, kdy byly děti zastupovány rozdílnými osobami. V obou případech začal za mladší děti jednat jejich starší sourozenec poté, co sám nabyl plnoletosti. Odlišné poručníky měli ještě sirotci po Janu Marešovi z Milíčova (†1825), neboť synům z prvního manželství byl za poručníka stanoven soused, zatímco o nejmladší dceři měla rozhodovat výhradně její matka. Není bez zajímavosti, že o sedmnáct let později dívku při uzavírání jejího sňatku zastupoval její nevlastní bratr, hospodář na otcově usedlosti.⁸⁹⁷

Nejčastějšími právními zástupci osiřelých dětí bývali jejich blízcí příbuzní. Přesně se podařilo identifikovat poručníky 143 sirotků z 67 rodin, jen v případě deseti dětí nebylo možné kvůli shodě jmen rozhodnout, zda se jednalo o člena širší rodiny či nikoli. Nejbližšímu zástupci dítěte, nejčastěji matce, byl někdy dán *k ruce* ještě nepřibuzný

⁸⁹⁷ Tamtéž, inv. č. 1460, sign. 202 Pelhřimov, fol. 15rv; tamtéž, inv. č. 1439, sign. 180 Pelhřimov, fol. 324rv.

poručník. V polovině případů se v *poručenství* objevili jen příbuzní, naopak pouze cizí osoby byly poručníky necelé třetině dětí. Vyjma vlastní matky a sestry o dětech nikdy nerozhodovaly ženy. Až na naprosté výjimky bylo dodržováno pravidlo, že poručník pobýval ve stejné lokalitě, kde žili, respektive vlastnili majetek jeho svěřenci.

Tabulka č. VI.8.

**Vztah poručníků a osiřelých dětí
Novorychnovsko, 1794-1850**

PORUČNÍCI	Počet dětí	%	Charakteristika poručníků	
			Příbuzný	Nepříbuzný
Pouze příbuzní	73	51,0	36x matka, 5x otčím, 8x bratr, 1x nevlastní bratr, 2x sestra, 24x strýc, 20x dědeček, 2x švagr, 1x otčím matky, 1x matčin strýc, 7x buď dědeček, nebo strýc (shoda jmen)	27x rychtář, 21x představitel samosprávy, 1x kolega z úřadu, 4x nepříbuzný kmostr, 15x nespecifikováno
Pouze cizí osoba/osoby	45	31,5		
Příbuzný +cizí osoba	25	17,5		
Celkem	143	100,0	107	68

Nejčastěji bylo poručnictví svěřeno strýcům dětí, neboť se předpokládalo, že budou mít k osiřelým synovcům a neteřím blízko i v osobní rovině.⁸⁹⁸ Přestože zákon od roku 1811 jako možné zástupce sirotků preferoval prarodiče, příslušníci starší generace mezi poručníky nepřevažovali.⁸⁹⁹ Přednost byla dávána osobám, které byly věkově blízké rodičům sirotkům, o nichž bylo možné soudit, že mají nejen dostatek zkušeností, ale i sil k hájení zájmů svých svěřenců. I přes naprostou převahu případů, kdy byl poručník dán dítěti, které ztratilo otce, se mezi zástupci sirotků často objevovali příbuzní z matčiny strany. Pokud nebudou započítány případy, kdy zodpovědnost převzal člen nejužší rodiny dítěte (matka, bratr), byli příbuzní z otcovy strany jako poručníci

⁸⁹⁸ Nabízí se srovnání se situací ve Francii, kde byla problematika poručnictví zkoumána dosud nejdetailněji. Podle zvykového práva měla na péči o sirotka dohlížet rada příbuzných, složená z 5-12 členů, napoleonský Code civil jejich počet upravil na šest. V Dijonu se opatrovníkem sirotků obvykle stával pozůstalý rodič, kterému byla k ruce sestavena rada, jejíž členové byli vybíráni nejčastěji z pokrevních příbuzných zemřelého. Rada přitom musela vdovce nebo vdovu v roli poručníka schválit. Je zajímavé, že kontrolory se častěji stávali příbuzní z matčiny strany, a to i v případě, že dětem zemřel otec. Ch. CORLEY, *Preindustrial „Single-parent“*, s. 352-357. Převahu příbuzných z matčiny strany mezi poručníky pařížských sirotků Vincent Gourdon vysvětluje tím, že zemřelí otcové byli často migranti z venkova, jejichž původní rodina sídlila daleko od metropole. V případě venkovského Vernonu, vzdáleného asi 70 km od hlavního města, však byla situace opačná a mezi poručníky převažovali příbuzní z otcovy strany. V. GOURDON, *Les mécanismes*, s. 317-318. Srovnání situace v Paříži a v Châlons-en-Champagne ukázalo, že pařížské rodiny složení rady výrazně ovlivňovaly, naproti tomu na venkově bylo její jmenování dáno spíše úředním postupem. S. PERRIER, *Des enfances protégées*, s. 31. V oblasti St. Trivier v 18. století bylo 53 % poručníků a členů rad nepříbuzných, do roku 1869 jejich podíl stoupl na 15,5 %. G. BRUNET, *Le juge et l'orphelin*, s. 233.

⁸⁹⁹ Podobný poznatek byl zjištěn pro Francii 18. století. Prarodiče mnohdy nebyli naživu, aby úřad poručníka převzali, nebo zemřeli během jeho vykonávání. Velká role proto připadala strýcům dětí. Například V. GOURDON, *Les mécanismes*, s. 315.

zmíněni v 16 rodinách (23,9 %) s 26 sirotky. S matkou byli zástupci dítěte pokrevně spřízněni v případě 9 rodin (13,4 %) s 19 sirotky.

Matky byly oficiálně jmenovanými zástupkyněmi čtvrtiny dětí (36 případů, 25,2 %), ovšem jen deset z nich vystupovalo samostatně. Vdovám nebylo poručnictví odnímáno, ani když se chtěly vdát. Naopak dvě ovdovělé matky namísto sebe poslaly jménem svých dětí jednat jejich otčíma. Nevlastní otec zastupoval sirotky ještě v dalších třech případech.⁹⁰⁰ Zajímavý je případ již zmiňovaného Josefa Vítka, který byl jmenován právním zástupcem dětí po Františku Vítkovi. V žádosti odeslané vrchnostenskému úřadu se podepsal jako *dědek* sirotků, se kterými ovšem nebyl pokrevně spřízněn. Stejně příjmení bylo dílem náhody, Josef Vítek byl ve skutečnosti nevlastním otcem matky osiřelých dětí, které neměly žádné bližší příbuzné.

Mezi nepřibuznými poručníky měli jasnou převahu rychtáři, nebo „vážení“ sousedé, tedy příslušníci vesnické samosprávy a bohatí sedláci, kteří se pravidelně objevovali na místech svědků nejrůznějších pořízeních, svateb i křtů. Tito muži měli dostatečnou autoritu mezi obyvatelstvem i zkušenosti s jednáním s úřady, zastupování sirotků tedy do značné míry vyplývalo z jejich postavení.

Nepodařilo se naopak prokázat žádnou významnější roli kmotrů v péči o osiřelé děti.⁹⁰¹ Jejich jména byla v rámci přípravy využívané databáze excerpována spolu s daty narození sirotků a následně porovnávána se jmény poručníků a případně dalších osob, které za osiřelé jakýmkoli způsobem převzaly zodpovědnost. Pouze u šesti dětí kmotr vystupoval jako poručník, z toho dvakrát byl dotyčný muž zároveň strýcem dítěte z matčiny strany a dvakrát se jednalo o rychtáře. Je tedy pravděpodobné, že kmotrovství nebylo určujícím kritériem pro jejich ustanovení do funkce oficiálních zástupců dětí. V případě již zmíněného Josefa Kováře nebyl nalezen žádný doklad o činnosti oficiálně jmenovaného poručníka-kmotra, neboť správu sirotčího majetku převzali pokrevní příbuzní dítěte. Pouze Matěj Jedlička, kmotr tříletého Josefa Půlkrába, vystoupil v zájmu dítěte při projednávání pozůstalosti po zemřelé matce, aniž s ním byl jakkoli jinak spřízněn nebo byl k jednání povolán z titulu své funkce.

⁹⁰⁰ Obdobně poručnictví fungovalo v oblastech francouzského zvykového práva, kde se vdova rovněž nemusela poručnictví vzdávat a mohla k němu přizvat i otčíma dětí. S. PERRIER, *Des enfances protégées*, s. 66-68.

⁹⁰¹ Úlohu kmotrů v péči o sirotky předpokládá Josef GRULICH, „*Slavnostní okamžiky*“ – *svatební a křestní obřad v období raného novověku. (Závěry tridentského koncilu a pražské synody ve světle jihočeských matričních zápisů z 2. poloviny 17. století)*, HD 23, 2000, s. 49-82, zde s. 61. Miroslava MELKESOVÁ, *Adhiberi solent, qui compatres vocantur. Kmotrovství ve venkovském prostředí raného novověku na základě výzkumu chýnovské matriky*, HD 27, 2003, s. 63-120.

V novorychnovských pramenech nebyl nalezen ani jeden spor o poručnictví, ačkoli pro 16. století jsou podobné konflikty doložitelné.⁹⁰² Ve zkoumaném období poručnictví nemohlo přinést takřka žádné zisky, tudíž o něj nebyl tak velký zájem jako v průběhu raného novověku. Soudě podle protokolů novorychnovského vrchnoporučenského úřadu byla role poručníků osiřelých dětí do značné míry formální. Většina z nich se na vrchnostenské kanceláři objevila až v souvislosti se sňatkem sirotka nebo výplatou podílu ze sirotčí kasy v době, kdy jejich svěřenec byl (takřka) dospělý. O to zajímavější je aktivní řešení záležitostí osiřelých dětí, ke kterému přistoupil novorychnovský rychtář Josef Pípal, poručník sirotků po Janu Svobodovi. Vrchnostenský myslivec po své smrti v roce 1830 zanechal jmění ve výši 3434 zl., které byly složeny do sirotčí kasy, a devět dětí, z nichž nejstaršímu bylo teprve patnáct let.

Hodnota pozůstalosti byla dostatečně vysoká, aby dětem mohlo být zajištěno určité vzdělání, a v tomto smyslu jednal i jejich poručník. Na jaře 1833 se kvůli odlišným názorům na výchovu třináctiletého Josefa dostal do konfliktu s matkou, nyní provdanou Veselou. Podle stížnosti, kterou adresoval vrchnostenskému úřadu, bydlel chlapec předcházející půlrok u něj, chodil do školy a „dobře se učil,“ avšak o Velikonocích matka vzala syna domů a do školy ho přestala posílat. Její chování Josefa Pípala přimělo k tomu, aby požadoval uhrazení zbytečných výloh na školném a náhradu za výživu sirotka. Jakým způsobem byl spor ukončen, není známo, avšak názory poručníka ohledně vzdělání dětí patrně převážily. Tři z pěti osiřelých chlapců byli postupně posláni do učení do Jihlavy, kam na rok odešla i nejmladší dcera Josefa, aby se vyučila švadlenou.⁹⁰³

Podrobná rekonstrukce předchozího případu byla umožněna nejen díky iniciativě rychtáře Josefa Pípala, ale také jeho důsledně písemným jednáním s vrchnostenským úřadem. Je možné předpokládat, že i další příbuzní či sousedé osiřelých rodin byli schopni v případě potřeby poskytnout účinnou pomoc, avšak potřebné doklady chybí. Záchraná sociální síť příbuzných a přátel měla o to větší význam, že ve venkovském prostředí první poloviny 19. století dosud neexistovaly instituce, které by dokázaly převzít péči o nezaopatřené děti.⁹⁰⁴

⁹⁰² T. SIGLOVÁ, *Sirotci a vdovy*; P. SLAVÍČKOVÁ, *Kdyby se jí ubližovalo*.

⁹⁰³ NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1514, kar. 345.

⁹⁰⁴ Rolí příbuzných jakožto pěstounů nezaopatřených dětí na přelomu 19. a 20. století na základě egodokumentů zkoumal Michael MITTERAUER, *Historische Verwandtschaftsforschung*, Wien-Köln-Wiemar 2013, s. 131-148.

Přestože ve velkých městech rakouské monarchie se již od osvícenství rozvíjely ústavy, zaměřené na péči o bezprizorní mládež, venkovské děti musely nadále hledat pomoc ve svém nejbližším okolí. Ve sledovaném období na Novorychnovsku nevzniklo žádné podpůrné sociální zařízení typu starobince nebo špitálu,⁹⁰⁵ lidé bez vlastního bydlení byli odkázáni na podruží v domech svých sousedů. Přijetí do domácností a poskytnutí možnosti přivýdělnku se zejména v případě malých dětí nebo starých osob mnohdy rovnalo udělené almužně.

VI. 5. Vrchnoporučenský úřad a sirotčí pokladna

Ochrana vdov a sirotek byla od středověku vnímána jako jedna ze samozřejmých povinností lokálních vládců. Soupisy osiřelých dětí daly vzniknout prvním pramenům patrimoniální správy evidujícím obyvatelstvo,⁹⁰⁶ pokladny shromažďující sirotčí peníze byly kontrolovány panskými úředníky.⁹⁰⁷ Skutečná role vrchností v péči o osiřelé potomky poddaných však zůstává takřka neprobádána. Platí to zejména pro Čechy, neboť všechny dosud provedené dílčí výzkumy se týkaly moravského prostředí. Dosavadní bádání se navíc v drtivé většině soustředilo na dobu před třicetiletou válkou, novější období ponechalo stranou.⁹⁰⁸

Zejména marxistická historiografie podtrhovala, že majitelé panství svými postoji vůči sirotkům sledovali především vlastní prospěch. Výsledkem vrchnostenské péče měla být takřka bezplatná služba osiřelých dětí na panských dvorech, nucení k sňatkům či tresty za případné porušení stanovených norem.⁹⁰⁹ Do značné míry negativní hodnocení si vysloužily i sirotčí pokladny. Jejich správci dokázali své funkce využívat k vlastnímu obohacení, přestože jejich činnost měla být kontrolována.⁹¹⁰ Ochrana zájmů osiřelých dětí v souvislosti s obdobím pozdního středověku a raného novověku příliš

⁹⁰⁵ Chudobinec v Novém Rychnově fungoval až ve 20. století.

⁹⁰⁶ K využití sirotčích register v demografickém výzkumu blíže E. MAUR, *Základy*, s. 65.

⁹⁰⁷ Sirotčí pokladny byly oficiálně zrušeny až zákonem 93/1949 s platností od 1. 1. 1950.

⁹⁰⁸ Přelomem 17. a 18. století se v souvislosti se sirotky zabývá pouze M. ŠTINDL, *Bítešští a novoměstští sirotci*.

⁹⁰⁹ M. ZEMEK – V. NOVÁK, *Sirotci*, s. 150. Výjimku představují názory Vladimíra Procházky, podle kterého byl vrchnostenský dohled sirotkům spíše ku prospěchu. V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 417-435.

⁹¹⁰ B. CHOCHOLÁČ, *Poddaní na venkově*, s. 320-324.

často zdůrazňována nebývá.⁹¹¹ Výjimku představují pouze práce Pavly Slavíčkové, která se zaměřila na ustanovení dobové legislativy.⁹¹²

Působení patrimoniální správy na poli sirotčí agendy však přetrvalo až do počátku padesátých let 19. století a prošlo významnými změnami. Důležité bylo posilování vlastnických práv poddaných vůči držným nemovitostem, ke kterému docházelo díky zakupování jednotlivých usedlostí již od v předbělohorském období. Zásadní vliv měly josefínské reformy, především zrušení nevolnictví v roce 1781, které významně omezilo práva vrchností určovat osudy obyvatel panství. Klíčové bylo potvrzení kšaftovního práva zakoupených poddaných roku 1786.

Nemenší význam mělo zavedení státní kontroly dovnitř patrimoniální správy zřízením funkce justiciářů. V důsledku jmenovaných změn vrchnosti ztratily možnost zásadně ovlivňovat životní cesty svých poddaných, včetně dětí bez rodičů. Nadále však plnily roli nadřazené instituce, která měla za úkol kontrolovat výchovu nezletilých sirotků i nakládání s jejich majetkem. Česká historiografie však tomuto aspektu patrimoniální správy konce 18. a první poloviny 19. století kupodivu nevěnovala pozornost.

Agendu týkající se osiřelých dětí v průběhu raného novověku zajišťovaly vrchnostenské kanceláře, které někdy zaměstnávaly i specializované sirotčí písaře.⁹¹³ Jejich úkolem bylo sledování pohybu nezletilých sirotků, případně jejich zaměstnávání v rámci panství a vedení příslušných záznamů. Na výchovu dětí měli dozírat rychtáři, tedy příslušníci venkovské samosprávy, kteří mnohdy zodpovídali i za peníze složené v sirotčích truhlicích (pokladnách), jež měli v úschově. V období raného novověku se jednalo o skutečné truhly, ukrývající balíčky s mincemi, které sem byly ukládány coby pravidelné splátky (*vejrunky*, z německého *Währungen*) z usedlostí původně patřících rodičům sirotků.

Nashromážděné jmění bylo možné využívat k poskytování levného úvěru dalším členům venkovské společnosti. Získané úroky mohly být připojeny k uložené sumě, nebo se průběžně využívaly k pokrytí potřeb dítěte.⁹¹⁴ Finance a písemnosti uložené v pokladnách však byly jen minimálně chráněny proti zpronevěrám ze strany rychtářů

⁹¹¹ Vrchnostenské instrukce z moravského prostředí, které se týkaly osiřelých dětí, uvádí F. MATĚJEK, *Péče*, s. 65-67. Základní zaopatření osiřelých dětí zmiňuje J. F. SVOBODA, *Pohledy*, s. 114-115.

⁹¹² Srov. především syntézu P. SLAVÍČKOVÁ, *Právní ochrana dětí*.

⁹¹³ J. JANÁK – Z. HLEDÍKOVÁ – J. DOBEŠ, *Dějiny správy*, s. 232.

⁹¹⁴ B. CHOCHOLÁČ, *Selské peníze*, s. 132-135.

i vrchnosti, vyloučeny nebyly ani přímé krádeže.⁹¹⁵ Přesto byly sirotčí truhlice v předbělohorském období důležitým stabilizačním činitelem, avšak během třicetileté války ztratily svůj účel i prestiž.⁹¹⁶ Jejich fungování v následujících desetiletích zůstává neobjasněno.

Karel Adámek připomíná založení první společné sirotčí pokladny ve Vídni roku 1715 a dvorský dekret vydaný v roce 1790, který doporučil jejich zřizování pro všechna města a panství. V roce 1812 se zvažovalo rušení sirotčích pokladen, návrh však narazil na rozhodný odpor, neboť na venkově hrály nezastupitelnou roli úvěrové instituce. Roku 1850 v souvislosti s rušením patrimoniální správy byla agenda sirotčích kas převedena do kompetence berních úřadů. Koncem padesátých let 19. století v jejich správě proběhlo několik reforem, došlo mimo jiné k oficiálnímu zvýšení úrokových sazeb na 5 %. V následujících desetiletích začaly do jisté míry plnit charitativní poslání, neboť přebytky z jejich hospodaření byly využívány v péči o chudou a zanedbanou mládež.⁹¹⁷ V této podobě se udržely po celou dobu trvání Rakouska-Uherska a první republiky, k významné reformě omezující jejich činnost došlo až roku 1946. Sirotčí pokladny definitivně zanikly k 1. 1. 1950 přijetím zákona 93/1949.

Na konci 18. a v průběhu první poloviny 19. století do záležitostí sirotků vstupovala vrchnost, církve a v osobě justiciára i stát.⁹¹⁸ Spolupráce představitelů těchto institucí měla zabezpečit práva dětí, které ztratily rodiče. Písemné doklady jejich činnosti však dosavadní bádání zatím ponechalo stranou pozornosti. Následující text se proto opírá výhradně o poznatky z pramenů novorychnovského panství, aniž by bylo možné uvést odpovídající srovnání.

Ve sledovaném období se veškerá zdejší sirotčí agenda soustředila v rukou zaměstnanců vrchnostenského úřadu. Role rychtářů zůstala omezena pouze na případy, kdy představitel vesnické samosprávy zároveň vykonával funkci poručníka konkrétního nezletilce. Záležitosti osiřelých dětí řešil justiciár spolu s direktorem panství, sirotci či jejich zástupci se přitom písemně obraceli na *vrchnoporučenský úřad*, případně své žádosti adresovali na *Oberamt*. Jeho úkolem bylo posuzovat a schvalovat důležité

⁹¹⁵ Jan SCHWALLER, *Komorní velkostatek Pardubice v letech 1650-1651*, in: Zdeněk Kárník – Jiří Štaif (edd.): *K novověkým sociálním dějinám českých zemí I. Čechy mezi tradicí a modernizací 1566-1848*, Praha 1999, s. 71-93, zde s. 79-80.

⁹¹⁶ B. CHOCHOLÁČ, *Poddanský úvěr*, s. 67-70.

⁹¹⁷ K. ADÁMEK, *Společné pokladny sirotčí*, s. 3-5; TÝŽ, *Zemské sirotčí fondy*.

⁹¹⁸ Stát převzal odpovědnost za majetek sirotků až v druhé polovině 19. století, když byla povinnost dozírat na hotové peníze sirotků přenesena na okresní soudy. B. CHOCHOLÁČ, *Sirotčí truhlice*, s. 43.

životní kroky osiřelých dětí, které ještě nedosáhly plnoletosti, především finanční transakce a sňatky. Druhým významným posláním úřadu bylo vedení účtů sirotčí pokladny, označované většinou jako *Waisenkassa*, která zároveň fungovala jako úvěrová instituce.

Zajímavým dokumentem jsou elaboráty vytvořené na základě matrik v lednu 1849 a počátkem roku 1850 novorychnovským farářem a doručené na vrchnostenskou kancelář. Páter Jan Fährnich do nich přehledně vypsál jména dospělých mužů a žen, zemřelých v uplynulém roce. U každého z nich poznamenal jména a data narození dosud nezletilých potomků, na něž se vztahovala pravomoc vrchnostenského dohledu. Spolu s nimi byla poznamenána jména nemanželsky narozených dětí, které byly rovněž zahrnovány do sirotčí agendy, aniž by mezi nimi a sirotky byly činěny jakékoli formální rozdíly.⁹¹⁹ Fara a vrchnostenský úřad spolu komunikovaly i v případě sňatků osiřelých nezletilců, kteří museli oddávajícímu předložit písemné svolení zástupce vrchnosti.

Na Novorychnovsku se nedochovala žádná specializovaná úřední kniha, která by byla určena pouze pro agendu týkající se osiřelých dětí. Účet sirotčí pokladny z roku 1811 se zmiňuje o *Passivkapitalienbuch*, tato kniha se však ve velkostatkovém archivu nenachází. K dispozici je pouze aktový materiál z let 1801-1850 v rozsahu necelých dvou archivních kartonů. Vyřízené a nepotřebné spisy byly bohužel průběžně vyřazovány, o čemž svědčí záznamy na obalech jednotlivých složek. Skartace byly hojně především na začátku sledovaného období,⁹²⁰ dochovaných spisů přibývá až ve třicátých a zejména čtyřicátých letech 19. století.

Celkem bylo využito 117 spisů, které se týkají osiřelých dětí pocházejících ze sledované oblasti.⁹²¹ Nevelký rozsah a značná pestrost zkoumaných dokumentů vylučuje jejich kvantitativní zpracování, jedná se však o velmi zajímavý pramen, který nechává promluvit i samotným sirotkům, respektive jejich poručníkům. Zástupci osiřelých dětí však s vrchnoporučenským úřadem jednali v nestejně míře, což představuje největší problém využití těchto písemností. Zatímco poručníci dětí Jana Hüttera či Jana Svobody

⁹¹⁹ Na Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1514, kar. 546.

⁹²⁰ Z devíti jednání ve věcech sirotků, která proběhla roku 1801, se dochovala pouze dvě. Pro rok 1802 se dochoval pouze jeden spis ze tří.

⁹²¹ Na Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1514, kar. 345-346.

se na úředníky obraceli pravidelně, drtivá většina sirotků se ve zmiňovaných spisech vůbec neobjevila.

Tabulka č. VI.9.

**Záležitosti novorychnovských sirotků řešené vrchnoporučenským úřadem
Novorychnovsko, 1801-1850**

OBDOBÍ	Počet řešených záležitostí					Celkem
	Povolení sňatku	Výběr +sňatek	Výběr peněz	Výběr dílčí sumy	Jiné	
1801-1810	1	1	-	1	-	3
1811-1820	1	1	-	1	-	3
1821-1830	-	-	-	-	-	-
1831-1840	4	1	6	5	-	16
1841-1850	37	1	20	22	15	95
Celkem	43	4	26	29	15	117

Důležitým úkolem vrchnoporučenského úřadu byla kontrola manželství nezletilých sirotků. V matrikách oddaných bývá svolení vydané vrchnostenským úřadem důsledně uváděno, avšak vlastní povolení se nedochovala. K dispozici je 43 žádostí o schválení sňatku podepsaných poručníky osiřelých ženichů a nevěst mladších čtyřiaadvaceti let. Z úředních přípisů na těchto dokumentech vyplývá, že všem žadatelům bylo bez prodlení vyhověno. Vrchnost však projevovala alespoň formální zájem o osudy sirotků, na které měla dozírat. Svědčí o tom stručné charakteristiky budoucích partnerů osiřelých dětí nebo shrnutí ekonomických možností nového páru, které byly obvyklým obsahem žádostí.

Pro vrchnost bylo důležité v první řadě to, že manželství sirotka zabezpečí finančně. Pravidlem bylo konstatování, že se novomanželé zvládnou postarat o obživu budoucí rodiny. Některé žádosti o povolení sňatku v podstatě rekapituluji znění svatební smlouvy, když vypočítávají majetek, který snoubenci do svazku přinesou. Čtyřikrát byla prosba o udělení vrchnostenského souhlasu se sňatkem přímo spojena s požadavkem na vyplacení peněz uložených v sirotčí pokladně. Zmíněno mohlo být i povolání ženicha a schopnost nevěsty zvládnout rodinné hospodářství. Například dvaadvacetiletý Václav Bušta roku 1844 dokládal, že se vyučil truhlářem a zakoupil domek čp. 4 v Novém Rychnově, tudíž je schopen „*živobytí sobě hájit a manželku vyživit.*“ Povolení k sňatku získal i panský čeledín Josef Straka, jehož poručník potvrdil, že budoucí nevěsta „*v hospodářství zběhlá a všech věcech zachovalá jest.*“

Pravidelně se objevuje stereotypní formulace, že se mladí lidé budou brát z *pouhé náklonnosti a beze všeho přinucení*, někdy sepisovatelé žádosti podtrhli soulad obou partnerů. Nejobšírněji se vyjádřil poručník Antonie Horáckové, který o ní a jejím ženichovi v roce 1840 tvrdil, že „*se oboje strany vždy milovaly, sobě nakloněny sou a že*

mezi nimi manželská svornost k očekávání jest.“ Rychtář Martin Uhlíř jménem osiřelé dcery Matouše Niklase z Řeženčic v roce 1846 jen lakonicky konstatoval, že Kateřina „s tímto malým věnem větší štěstí k očekávání nemá“ a přimlouval se za její sňatek s domkářem Martinem Sekavou z Milíčova. Nelze předpokládat, že by vrchnostenské úředníky skutečně zajímaly osobní pocity nebo spokojenost sirotků. Podobné poznámky uváděné v oficiálních dokumentech, jejichž cílem bylo dosáhnout úředního souhlasu s plánovaným manželstvím, však svědčí o určité důležitosti, která byla přikládána harmonickému manželskému soužití. Právě tento aspekt rodinných vztahů bývá v souvislosti s venkovským prostředím často podceňován, ne-li popírán.⁹²²

Častěji než plánovanými sňatky se vrchnoporučenský úřad zabýval majetkovými záležitostmi sirotků. Zejména v posledním desetiletí fungování vrchnostenské sirotčí agendy se objevují případy, kdy se úředníci angažovali ve věci zajištění majetkových práv osiřelého dítěte, aniž by přitom muselo jít o složení peněz do pokladny.⁹²³ Je nesporné, že úřad kontroloval nakládání s grunty a vyplácení dědických podílů osiřelým dětem, ačkoli přímé doklady se dochovaly jen v sedmi případech. Kromě toho bylo v pravomoci vrchnoporučenského úřadu zplnoletit osiřelého mladého muže a usadnit mu tak samostatné vykonávání živnosti. Jedním ze tří příkladů je žádost Jana Těšetíka, vyučeného pekaře, který se kvůli nezletilosti nemohl stát mistrem svého řemesla. Postup v cechu a provozování vlastní dílny přitom byly pro sirotka bezpochyby důležitější než pro ty, kteří mohli po vyučení pracovat společně s otcem.

Dochovala se pouze čtyři přímá potvrzení o přijetí podílu nezletilého dítěte do sirotčí pokladny. Četnější jsou doklady o vyzvednutí celého obnosu (26 případů), nebo jeho dílčí části (29 případů). Není však možné odhadnout, jak velké procento vkladů a výběrů v rámci sirotčí kasy dochované písemnosti zachycují. Relativně kompletní jsou patrně záznamy ze čtyřicátých let 19. století. Lze tedy předpokládat, že k výběru celého dědického podílu ze sirotčí kasy mohlo v rámci zkoumané oblasti docházet průměrně dvakrát do roka. Přibližně stejně často byly vybírány pouze dílčí částky. Bronislav Chocholáč upozorňuje na problematiku a mnohdy neprůhledné manipulace s penězi

⁹²² Negativní pohled na manželské soužití ve venkovské společnosti zastává J. L. FLANDRIN, *Familles*, s. 120-138. Opačný názor vyslovila A. FILLON, *Les trois bagues*.

⁹²³ Tyto případy byly v rámci tabulky č. VI.9. zahrnuty do položky *jiné*. Z patnácti uváděných dokumentů se čtyřikrát jednalo o potvrzení složení peněz do sirotčí kasy, dvakrát úřad urgoval vyplacení dědického podílu z usedlosti přímo k rukám dospělého sirotka, jednou měly být peníze složeny do sirotčí pokladny. Třikrát vrchnostenský úřad povoloval zplnoletění kvůli výkonu řemesla, čtyřikrát se zabýval předáním usedlosti do rukou dospívajícího sirotka, jednou byla řešena *licitace* (dražba) sirotčího majetku.

osiřelých dětí v období raného novověku, které leckdy znemožnily vyplacení podílů v okamžiku, kdy o to sirotci požádali.⁹²⁴ V 19. století už ale pokladny fungovaly spíše na principu záložen a pohyb peněz podléhal přísné evidenci. Na Novorychnovsku nebyl zachycen jediný případ opakované žádosti o vydání finančních prostředků, nebo jakákoli nesrovnalost, která by nasvědčovala problémům při vybírání vkladů.

V případě, že k vyzvednutí obnosu mělo dojít až poté, co sirotek dosáhl čtyřiaadvaceti let, podával si žádost sám za sebe a svůj věk doložil přiloženým křestním listem. Vyhověno však bývalo i poručníkům, kteří požadovali vyplacení podílu pro své dosud nedospělé svěřence. Vrchnoporučenský úřad byl chopen vyřizovat žádosti také korespondenčně a výjimečně i na velké vzdálenosti. Příkladem může být každoroční vyplacení úroků potomkům Bernarda Hüttera, kteří se pohybovali po celých Čechách. Vojtěch Svoboda se v roce 1847 kvůli vyzvednutí svého dědictví ozval z Jindřichova Hradce. Služka Marie Rysová o dva roky později jako svou zpáteční adresu uvedla brněnské bydliště své zaměstnavatelky paní Krubsově. Nejdelší vzdálenost z novorychnovského panství urazila Anna rozená Kouřimská, která o vyplacení podílu po matce požádala roku 1832 z Lombardie, kde pobývala s manželem Karlem Wiasem.⁹²⁵

Jen zřídka býval v žádosti o vyplacení prostředků ze sirotčí kasy uváděn účel, za kterým měly být peníze použity. Zdá se, že v případě již plnoletých sirotků se o něj vrchnost ani nezajímala a částku vydala pouze na základě doložení data narození. Výjimečný byl požadavek Josefa Niklase z Řeženčic, který v září 1846, půl roku po svých dvacátých narozeninách, hodlal vyzvednout 433 zl., protože si chtěl zakoupit dům v Třešti. Obvyklejší bylo zdůvodnění u výběru dílčích částek, které směřovaly na zaplacení běžných výdajů. Například *poručenstvo* Teresie rozené Svobodové žádalo o vyplacení úroků za rok 1842, neboť dívka se krátce předtím provdala a peníze s manželem potřebovali na úhradu dluhů. Někdy ale sirotek nemusel mít zájem na rychlém vybrání peněz a raději je ponechal v kase k dalšímu zúročení. Například již dospělý hospodář Josef Homolka z Nového Rychnova žádal o vyplacení teprve poté, co „špatný sklizuňk byl a zcela nic v domě ve forotě“ neměl.⁹²⁶

Z dochovaných spisů není možné zjistit, jak dlouhá doba uplynula mezi vložním a vyzvednutím peněz konkrétními jednotlivci. Uložené finanční prostředky byly

⁹²⁴ B. CHOCHOLÁČ, *Poddání na venkově*, s. 320-324.

⁹²⁵ Vzdálenost vzdušnou čarou mezi Novým Rychnovem a Jindřichovým Hradcem činí 39 km, Brno je vzdáleno 80 km, v případě Lombardie se mohlo jednat přibližně o 800 km.

⁹²⁶ NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1514, kar. 345.

prostřednictvím vrchnostenské kanceláře nabízeny k zapůjčení dalším obyvatelům panství, kteří tuto možnost podle potřeby využívali. Při vypůjčení určitého obnosu ze sirotčí pokladny byla pečlivě sepisována *obligace* (dlužní úpis), která pojišťovala vrácení peněz ustanovením hypotéky na majetek dlužníka. Mezi klienty sirotčí kasy se objevovali pouze držitelé usedlostí a bez ohledu na výši dluhu vždy ručili celým svým jměním. Odkazy na dlužní úpisy byly důsledně poznamenávány do pozemkových knih.

Vypůjčenou sumu byli dlužníci povinni vrátit po uplynutí čtvrtletní výpovědní lhůty, průběžně museli splácet pouze úrok. Tento každoroční *interes* byl stanoven na 4-5 % vydlužené částky a bylo třeba jej zaplatit vždy ke konci kontribučního roku, tedy do konce října.⁹²⁷ V textu smluv se pravidelně objevuje odkaz na patent o vymahatelnosti dlužných částek z 18. září 1792, podle kterého byl věřitel oprávněn bez výpovědi žádat vrácení celého dluhu v případě, že mu nebyl včas zaplacen úrok. Nejednalo se jen o formální připomínku. V knize smluv novorychnovského panství se v roce 1826 objevila série sedmi zápisů, formulovaných jako výsledek soudního jednání ohledně nesplacených úroků do sirotčí kasy. Jako žalobce vystupoval justiciář panství Jakub Minier, obžalováni byli dlužníci, kteří v loňském roce nezaplatili stanovené *interese*. Odsouzení byli povinni do čtrnácti dnů uhradit požadovanou sumu i soudní výlohy, jen v jednom případě bylo dohodnuto odložení splátky.⁹²⁸

Nízké zúročení bylo výhodné zejména pro dlužníky, ovšem věřitelům-sirotkům, přinášelo nezanedbatelné částky v poměrně vyšší k původnímu vkladu. Pětiprocentní roční zhodnocení v případě dlouhodobého vkladu přinášelo zajímavé navýšení. *Interese* bylo možné průběžně vybírat, nebo je připojit k vložené sumě a ponechat ve správě sirotčí pokladny. Mimořádně vysoké zisky vynášela pozůstalost bývalého direktora panství Bernarda Hüttera, zemřelého roku 1799. Ještě čtyřicet let po smrti zůstavitele dokázal každoroční úrok ve výši 42 zl. pokrývat náklady na živobytí jeho slabomyslného syna Jana a přispět na přilepšenou dceři Teresii. Zúročení nabízené sirotčí pokladnou bylo efektivní i v případě mnohem menších částek. Příkladem může být přibližně osmiletý vklad Jana Razimy z Řeženčic, který měl uloženo 85 zl. a díky úrokům si roku 1848 odnesl o 30 zl. více. Jan byl druhorozený syn a spolu s ním na vyplacení z bratrovy

⁹²⁷ Čtyřprocentní úrok byl nařízen dvorskými dekrety z let 1782 a 1784. K. ADÁMEK, *Společné pokladny sirotčí*, s. 5. Úrok byl tedy o něco menší, než na raně novověké Moravě, kde se pohyboval okolo 6 %, výjimečně mohl být i vyšší; B. CHOCHOLÁČ, *Poddanský úvěr*, s. 68.

⁹²⁸ NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 120v-127v.

usedlosti čekali další čtyři sourozenci. Navýšení vkladu o třetinu původní hodnoty a vyplacení částky v hotových penězích pro něj muselo mít nezanedbatelný význam.

Dokladem důvěry v sirotčí pokladnu mohou být dva zápisy z roku 1837, které se týkaly dětí dosud žijících rodičů. Vklad volných finančních prostředků do sirotčí pokladny jim v podstatě posloužil jako forma spoření. Rosina Suchá z Milíčova ve své žádosti o vyplacení peněz upřesnila, že šlo o dědictví po sestře, které se rozhodla ušetřit pro své potomky. O jak vysokou částku se jednalo, bohužel neuvedla. Zajímavější byl případ Matěje Mareše, který svým dvěma dcerám uložil 500 zl. Obnos vyzvedl dva měsíce před tím, než zakoupil chalupu čp. 24 v Těšenově, na které další čtyři roky spolu s manželkou hospodařil. Naspořené prostředky však dívky posléze skutečně využily, neboť otec roku 1841 usedlost předal starší z nich.⁹²⁹

Představu o fungování sirotčí pokladny je možné čerpat ze sumárních účtů z let 1807 a 1811. Zatímco první z nich byl běžným zúčtováním za uplynutý kontribuční rok, dva elaboráty z roku 1811 vznikly v souvislosti se státním bankrotem, díky čemuž jsou mnohem podrobnější. Ukazuje se, že venkované do jednání se sirotčí kasou vstupovali častěji jako žadatelé o půjčku než jako věřitelé, tedy sirotci a jejich zástupci. Vklad do pokladny byl obvykle činěn jménem všech osiřelých sourozenců dohromady, aby byl později rozdělen rovným dílem, někdy však byli sirotci jmenováni jednotlivě. Nelze ovšem doložit, na základě jakého klíče k tomuto rozlišování docházelo.

V účtech z roku 1811 jsou u každé vložené *pozůstalosti* jmenovitě uvedeni dlužníci, kteří posléze měli vypůjčenou částku splatit *k ruce* sirotků. Podobně byli v roce 1832 uváděni ti, kteří si vypůjčili z odkazu po vrchnostenském myslivci Janu Svobodovi. Z dalších pramenů však lze usazovat, že sirotčí pokladna fungovala na modernějších, v podstatě bankovních principech, kdy splácení úvěrů a výběry vkladů probíhaly odděleně. Mezi dlužníky sirotčí pokladny byli vždy evidováni pouze ti, jež si vzali úročenou půjčku, nikoli příbuzní osiřelých dětí, například bratři nebo otčímové, kteří jim měli vyplatit podíl z usedlosti.

Podle účtu z roku 1807 zůstalo v sirotčí pokladně z předchozích let 4801 zl., nově přibylo šest vkladů v celkové výši 2986 zl.⁹³⁰ Aktiva sirotčí pokladny od 1. listopadu

⁹²⁹ Tamtéž, inv. č. 1514, kar. 345; tamtéž, inv. č. 1442, sign. 175 Pelhřimov, fol. 177rv-178rv, 230rv.

⁹³⁰ Tři čtvrtiny uvedené částky, konkrétně 2188 zl., byly zapsány na jména sirotků po vrchnostenském direktoru Bernardu Hütterovi a tento obnos byl v průběhu roku rodinou vybrán. O jaké peníze se jednalo a proč byly do sirotčí pokladny vloženy osm let po smrti někdejšího ředitele panství, není známo.

1806 do 31. října 1807 činila 8014 zl.,⁹³¹ přičemž 226 zl. představovaly úroky z poskytnutých půjček. Do dalšího roku bylo převedeno 5439 zl., které sloužily k dalšímu zhodnocování formou úvěrů, zbytek byl vyplacen sirotkům. Celkem dlužilo 70 hospodářů z celého panství. Ze seznamu vyplývá, že v sirotčí kase byly složeny pozůstalosti náležející osiřelým dětem ze 17 rodin z celého panství, pouze osmkrát se jednalo o sirotky pobývající v rámci zkoumané oblasti. Od roku 1799, kdy je v seznamu datována nejstarší půjčka, došlo na Novorychnovsku k úmrtí otce nezletilých dětí v 25 rodinách. Lze tedy soudit, že na počátku 19. století byly do sirotčí kasy vkládány peníze přibližně třetině osiřelých po otci. Zahrnut nebyl ani jeden sirotek po matce.⁹³²

Účet, který byl sestaven k datu vyhlášení státního bankrotu 15. března 1811, dochovaný ve dvou exemplářích, je mnohem podrobnější.⁹³³ V první části vyjmenoval všechny sirotky a u každého z nich uvedl stav uloženého jmění v každém roce trvání vkladu. Sirotci měli přidělena čísla, popořadě byly očíslovány i jednotlivé roční položky.⁹³⁴ Druhá polovina účtu se zabývala dlužníky. U každého z nich byl pomocí výše uvedených čísel poznamenán odkaz na vklad, ke kterému vydlužená částka patřila. Zachyceno bylo celkem 59 dlužníků, většina z nich si vypůjčila peníze náležející k majetku více sirotků. Nejstarší zaznamenané dluhy stále pocházely z roku 1799.

V březnu roku 1811, kdy byl sestavován účetní výkaz v souvislosti s přechodem na šajnovou měnu, disponovala sirotčí pokladna 7137 zl. v bankocetlích, které byly přepočítány na 4026 zl. W.W. Peníze patřily 55 dětem z 37 rodin pobývajících v rámci celého panství, přímo z Novorychnovska pocházelo 19 sourozeneckých skupin. Počet těch, kteří vložili peníze do sirotčí pokladny, se tedy za tři a půl roku zdvojnásobil. S ohledem na počet otců nezletilých dětí, kteří ve sledované oblasti zemřeli od roku 1799, je možné odhadnout, že těsně před státním bankrotem měla v sirotčí pokladně peníze asi polovina sirotků po otci. Jednalo se spíše o menší vklady, celkové jmění sirotčí pokladny oproti roku 1807 vzrostlo o necelých 1700 zl, tedy o 31,3 %.

Nejistota válečných let patrně přiměla řadu hospodářů k tomu, aby peněžní prostředky, které měli vyplatit sirotkům po bývalém majiteli svého gruntu, nenechávali doma a raději

⁹³¹ V účetních protokolech jsou tyto položky pojmenovány jako *pasiva*, tedy dlužné ve vztahu k sirotkům-vkladatelům. Naopak zapůjčené peníze jsou označovány jako *aktiva*, tedy aktivní dluhy, které má sirotčí kasa k pohledávání.

⁹³² NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 2139.

⁹³³ Oba exempláře jsou obsahově identické a byly stvrzeny podpisem direktora panství. Účet inv. č. 2141 má vzhledem k úpravě spíše charakter konceptu.

⁹³⁴ V rámci účtu byla dětem přidělena čísla 1-55, jednotlivým ročním zúčtováním 1-330.

je uložili do sirotčí pokladny na zámku. Kvůli měnové reformě roku 1811 však došlo k znehodnocení všech vkladů a prudké inflaci, která způsobila nárůst cen i nedůvěru k platnému oběživu.⁹³⁵ Připomenout lze například vzpomínku Jana Jeníka z Bratřic na „den ukrutnosti“, kdy vyhlášením „*finanapatentu*“ zůstaly vdovy, které se domnívaly, že jsou zajištěny penzí po svých mužích, takřka bez prostředků. Ženě, která měla uloženo 5000 zl., mělo po všech reformách údajně zbývat jen 400 zl.⁹³⁶

Pro následující desetiletí zůstávají informace o činnosti novorychnovské sirotčí pokladny velmi kusé. Poznatky lze čerpat pouze z knih obligací, zaznamenávajících dlužní úpisy z let 1799-1850.⁹³⁷ První stránky nejstaršího svazku zaplňovala právě potvrzení vystavená ve prospěch sirotčí kasy a pokladen záduší. V roce 1807 se objevil první zápis pojišťující pohledávku u židovského věřitele, roku 1815 se připojily dluhy do obecních kas jednotlivých vsí a městeček na panství. V druhé obligační knize, založené roku 1820, již měly převahu dluhy u soukromých osob, které ve třetím svazku zcela převládly. Ze srovnání s výše citovanými účty sirotčí pokladny je patrné, že minimálně v prvním desetiletí 19. století byly pohledávky vůči kase do obligačních knih zapisovány skutečně důsledně. Poslední dlužní úpis ve prospěch této instituce byl zaznamenán k roku 1839 a zůstává otázkou, nakolik jsou zápisy z předcházejících let úplné.

Obligace nebyly systematicky vkládány do žádné jiné knihy dochované v rámci velkostatkového archivu. Zatímco o výpůjčkách ze sirotčí kasy si lze na základě uvedených dokumentů udělat poměrně přesný přehled, v případě splátek úvěrů je situace mnohem komplikovanější. Potvrzení o zaplacení pohledávek byla zapisována do knih kvitancí. Tyto písemnosti však postrádají pečlivost a přehlednost, typické pro záznamy obligací, což v podstatě vylučuje jejich systematické zpracování.⁹³⁸

Tabulka č. VI.10. ukazuje přehled výpůjček ze sirotčí pokladny v letech 1799-1840. Ačkoli není znám počet ani výše vkladů, z vydlužených částek je patrné, že největší

⁹³⁵ K vnímání peněžní reformy roku 1811 například Milan ŠVANKMAJER, *Čechy na sklonku napoleonských válek. 1810-1815*, Praha 2004, s. 12-18; Antonín DOLENSKÝ, *Bankocetle a šajny v současných skládaních lidových*, ČL 18, 1909, s. 125-126; Jiří ŠTAIF, *Ztráta důvěry ve stát. Rakouský státní bankrot roku 1811*, DaS 38, 2001, s. 34-36.

⁹³⁶ J. TRAXLER (ed.), *Písně krátké II*, s. 407.

⁹³⁷ NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1449, sign. 198 Pelhřimov; tamtéž, inv. č. 1450, sign. 199 Pelhřimov; tamtéž, inv. č. 1451, sign. 200 Pelhřimov.

⁹³⁸ Tamtéž, inv. č. 1445, sign. 194 Pelhřimov; tamtéž, inv. č. 1446, sign. 195 Pelhřimov; tamtéž, inv. č. 1447, sign. 196 Pelhřimov; tamtéž, inv. č. 1448, sign. 197 Pelhřimov.

obrat měla sirotčí kasa na přelomu 18. a v prvním desetiletí 19. století. Po státním bankrotu zájem o vklady i půjčky radikálně klesl, avšak řada osob měla v pokladně nadále uložené peníze, které byly k dispozici případným zájemcům. K největšímu propadu v činnosti sirotčí pokladny proto došlo až ve dvacátých letech. V následujících dvou desetiletích začalo vypůjček znovu přibývat, ovšem takové intenzity jako na počátku století již dosaženo nebylo. Zatímco kolem roku 1800 přicházelo každoročně deset až dvanáct žadatelů o půjčku, po roce 1820 to byli v průměru tři nebo čtyři zájemci. Situace se zlepšila až ve třicátých letech 19. století, kdy byla sirotčí pokladna schopna vyhovět žádosti o půjčku přibližně pětkrát do roka.

V průběhu sledovaných desetiletí se proměnila i obvyklá výše půjčovaných částek. Na počátku 19. století převažovaly vypůjčky v hodnotě okolo 100 zl., v následujících desetiletích byly častější dluhy kolem 50 zl. Mezi jednotlivými dlužníky však byly velké rozdíly. Zatímco Martin Vytiska z Nového Rychnova si v roce 1812 vypůjčil pouze 12 zl., Jan Šlechta roku 1800 potřeboval celých 500 zl. a Jan Nepraš o osm let později 492 zl.⁹³⁹ Jak konkrétně byly vypůjčené peníze využívány, není možné zjistit.

Ze záznamů obligačních knih vyplývá, že při čerpání úvěru ze sirotčí pokladny nabídka ve velké míře určovala poptávku. Nejvíce vypůjček bylo na Novorychnovsku evidováno v letech 1799/1800 a v roce 1832. V obou případech je možné doložit nebývale vysoký příjem do sirotčí pokladny, který přilákal velký počet zájemců o půjčku. Dne 1. června 1799 zemřel direktor panství Bernard Hütter, jenž po sobě zanechal jmění v hodnotě minimálně 7000 zl., které bylo uloženo k zhodnocení.⁹⁴⁰ Následovala série dlužních úpisů vůči sirotčí kase, z nichž některé se výslovně odvolávaly na „*hütterovskou pozůstalost*“.⁹⁴¹ Podobná situace nastala po smrti vrchnostenského myslivce Jana Svobody, jehož nezletilým potomkům připadlo celkem 3434 zl. Částka byla k 1. listopadu 1832 vložena do sirotčí pokladny, kde si ji bezprostředně poté rozdělilo 35 zájemců.⁹⁴²

⁹³⁹ V rámci celého panství (včetně Dolnocerekevicka a Rynárecka) bylo nejvyšší vypůjčenou částkou 910 zl. v roce 1810, nejnižší 1 zl. 12 kr. o dva roky později.

⁹⁴⁰ Vlastní pozůstalostní řízení Bernarda Huttera se nedochovalo.

⁹⁴¹ NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1449, sign. 198 Pelhřimov, fol. 1r-9v.

⁹⁴² Tamtéž, inv. č. 1450, sign 199 Pelhřimov, fol. 120v-137v.

Tabulka č. VI. 10.

**Výpůjčky z novorychnovské sirotčí pokladny
Panství Nový Rychnov, 1799-1840**

ROK	Nově zaznamenané výpůjčky ze sirotčí pokladny (ve zl. C.M.)						Průměrná půjčka
	Novorychnovsko		Dolnocerekevicko +Rynárecko		Celé panství		
	Celková suma	Počet výpůjček	Celková suma	Počet výpůjček	Celková suma	Počet výpůjček	
1799	160	4	816	8	976	12	81,3
1800	690	6	157	4	847	10	84,7
Dohromady	850	10	973	12	1823	22	82,9
1801	303	6	198	6	501	12	41,8
1802	0	0	0	0	0	0	0,0
1803	336	4	1337	12	1673	16	104,6
1804	341	6	245	6	586	12	48,8
1805	60	1	208	4	268	5	33,6
1806	132	3	0	0	132	3	44,0
1807	0	0	0	0	0	0	0,0
1808	492	1	360	4	852	5	170,4
1809	581	2	507	4	1088	6	181,3
1810	0	0	1026	2	1026	2	513,0
Dohromady	2245	23	3881	38	6126	61	100,4
1811	148	1	40	1	188	2	94,0
1812	12	1	132	5	144	6	24,0
1813	98	4	24	1	122	5	24,4
1814	20	1	32	1	52	2	26,0
1815	132	4	723	12	855	16	53,4
1816	185	4	100	2	285	6	47,5
1817	80	2	120	2	200	4	50,0
1818	118	1	12	1	130	2	65,0
1819	0	0	0	0	0	0	0,0
1820	56	2	66	1	122	3	40,7
Dohromady	849	20	1249	26	2098	46	45,6
1821	40	1	157	3	197	4	49,3
1822	80	2	122	4	202	6	33,7
1823	121	4	148	3	269	7	38,4
1824	141	2	102	3	243	5	48,5
1825	28	1	0	0	28	1	28,0
1826	0	0	140	3	140	3	46,7
1827	0	0	0	0	0	0	0,0
1828	80	1	80	2	160	3	53,3
1829	80	1	180	3	260	4	65,0
1830	220	3	0	0	220	3	73,3
Dohromady	790	15	929	21	1719	36	47,8
1831	0	0	0	0	0	0	0,0
1832	1774	28	270	7	2044	35	58,4
1833	0	0	0	0	0	0	0,0
1834	0	0	132	2	132	2	66,0
1835	186	3	60	2	246	5	49,2
1836	94	2	132	0	226	2	113,0
1837	320	1	0	0	320	1	320,0
1838	100	1	0	0	100	1	100,0
1839	147	2	40	1	187	3	62,3
1840	0	0	0	0	0	0	0,0
Dohromady	2621	37	634	12	3255	49	66,4
Celkem	6505	95	6693	97	13198	192	68,7

Naopak nízkou hodnotou vkladů je možné vysvětlit propad počtu výpůjček v dvacátých letech 19. století. Vklady, které pocházely z období před devalvací měny v roce 1811, sloužily ještě několik let poté k poskytování úvěrů. Jejich majitelé si v následujícím období své peníze vybrali, avšak k ukládání nových částek patrně docházelo jen zřídka. Důvodem byl bezpochyby ekonomický pokles venkovských domácností a také nedůvěra k hotovým penězům a finančním transakcím. Ze strany zástupců osiřelých dětí to mohlo znamenat, že finanční prostředky určené sirotkům raději investovali například do hmotných věcí nebo hospodářského zvířectva. V tomto období byla činnost sirotčí pokladny i vrchnoporučenského úřadu do značné míry utlumena. Svou činnost plně obnovily počátkem třicátých let 19. století.

Závěrem lze konstatovat, že sirotčí kasa měla i v první polovině 19. století ve venkovské společnosti nezastupitelnou úlohu a to jak pro sirotky, tak pro dlužníky. Kasa fungovala jako byrokratizovaná instituce s pečlivě vedenými písemnostmi a podléhala kontrole vrchnostenského úřadu, který ji zaštiťoval svou autoritou. Její role v otázce úvěrových možností venkovského obyvatelstva však zůstává nezodpovězena, neboť majitelé usedlostí si mohli potřebné peníze půjčovat také z jiných zdrojů, především ze zádušních, kontribučních a posléze obecních pokladen, nabízejících podobné podmínky výpůjčky i výši úročení, a samozřejmě od soukromých věřitelů.

Vyjma období po státním bankrotu 1811, který poškodil finanční zájmy obyvatelstva celé monarchie, přinášelo vložení peněz do sirotčí pokladny nemalé zisky a patrně i jistotu návratnosti uložené sumy. Velké části sirotků však finanční prostředky do sirotčí pokladny ukládány nebyly. Důvodem, proč docházelo k pouhému pojišťování podílů na usedlosti, mohl být nedostatek finančních prostředků, ale také nedůvěra k měně v období ekonomických krizí. Obava z inflace nebo znehodnocení hotovosti způsobovala, že děti musely spoléhat na to, že budou časem vyplaceny svými příbuznými.

Po celé sledované období sirotci a jejich ovdovělí rodiče nemohli spoléhat na stabilní sociální podporu. Charitativní pomoc, kterou mohli získat ti, kteří se ocitli na prahu nouze, byla nevýrazná a především nebyla poskytována soustavně. Péče o chudé byla ve sledovaném období stále záležitostí vrchnosti, která na svých panstvích plnila úkoly

vycházející z přenesené působnosti státu, a především církve, jež měla evidovat chudé a přerozdělovat podporu z chudinských fondů.⁹⁴³

Charitativní péče v 19. století stále pracovala s konceptem *pravých* či *hodných* chudých, za které byli uznáváni zpravidla zestárlí a nemocní obyvatelé venkova, kteří si už nedokázali vydělat na obživu a neměli nikoho, kdo by se o ně postaral. Příspěvky, pokud byly vůbec přiděleny, bývaly velmi nízké a jejich příjemci museli nadále podle svých sil pracovat. Například na Novohradsku bylo koncem 18. století velmi rozšířené předání nebo jiná ruční práce, nádenictví a provádění drobných oprav.⁹⁴⁴

Konkrétních informací o fungování péče o chudé na Novorychnovsku je však velmi málo a většinou pocházejí až z konce sledovaného období.⁹⁴⁵ Dochovaly se tři jmenné seznamy osob, které přijaly peněžitou podporu. Dva z nich jsou uloženy v archivu pelhřimovského vikariátu, jeden mezi písemnostmi farního úřadu. První soupis pochází z roku 1818 a obsahuje jak jména přispěvatelů, především z řad místních úředníků a kněží, tak seznam jednadvaceti chudých, kteří měli obdržet dvakrát po jednom zlatém.⁹⁴⁶ Druhý seznam „*chudých podělených leonardovskou almužnou*“ byl sestaven 5. března 1855. V rámci celé farnosti bylo jednorázovým příspěvkem ve výši 1 zl. poděleno padesát osob, které se *dílem pro neumělost, dílem pro stáří* nemohly podepsat. Jejich jména tehdy poznamenal *otec chudých* učitel Jan Kočí.⁹⁴⁷ Třetí seznam pochází

⁹⁴³ Organizace chudinské péče po vzoru reform, které na novohradském panství zavedl hrabě Buquoy, byla doporučena výnosy z let 1782-1785, avšak teprve zákonem z roku 1849 bylo zřízení chudinských ústavů nařízeno jako povinné. Hlavní působnost obcí v chudinské péči byla právně zakotvena až roku 1862. Alena PETRÁŇOVÁ, *Venkovská chudina evidovaná v buquoyském „zaopatřovacím“ zřízení ve II. polovině 18. století*, JSH 30, 1961, s. 114-134; Miroslav MARTÍNEK, *Rakouské zákonodárství v oblasti chudinství, zdravotnictví a sociální správy*, Sborník k dějinám 19. a 20. století 4, 1977, s. 63-85.

⁹⁴⁴ Důvodem přidělení podpory na panství Nové Hradky bylo v 42,1 % stáří, v 46,9 % nemoc nebo postižení, pouze 11,2 % osob mělo nárok na pomoc z důvodu špatné rodinné situace. Margarete BUQUOY, *Die Armen auf dem Lande im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert. Eine Strukturanalyse am Beispiel der Buquoyschen Herrschaft Gratzen in Südböhmen, Bohemia*. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischer Länder 26, 1985, s. 38-78. Srov. D. ŠTEFANOVÁ – M CERMÁN, *Lebensunterhalt und Erwerb*, s. 93-97.

⁹⁴⁵ Nejobsažnější je účet příjmů, které byly novorychnovskému ústavu pro chudé přiděleny pelhřimovským okresním úřadem od roku 1853 do roku 1861. Tyto příjmy pozůstávaly z vybraných poplatků a pokut obvykle v hodnotě několika krejcarů. Celkové příjmy představovaly 209 zl. 64 kr., vydání se vyšplhalo na 184 zl. 36 kr. MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 81, kar. 14.

⁹⁴⁶ Výkaz z účtů novorychnovské chudinské kasy byl sepsán ke dni 25. 10. 1818. Vybráno bylo celkem 38 zl. 50 kr., nejvíce přispěla vrchnost, direktor panství a farář, shodně po 6 zl. Menší obnosy dodali další přispěvatelé, především místní úředníci, učitel a správce pivovaru. MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *VÚ Pelhřimov*, inv. č. 304, kar. 35.

⁹⁴⁷ Tamtéž. Chudí byli rozděleni podle obcí a zaznamenáni celým jménem. Jedinou výjimkou byla „*jedna nemá osoba*“ z Nového Rychnova.

rovněž z roku 1855 a uvádí potřebné, kterým byly novorychnovským chudinským ústavem přičeny příspěvky v hodnotě 20 nebo 40 kr.

V nejstarším seznamu z roku 1818 jsou zaznamenáni 3 muži a 18 žen, roku 1855 dostalo příspěvek *leonardovské* nadace 10 mužů a 39 žen a podporu z chudinského fondu získalo 8 mužů a 24 žen, přičemž ženám byla zpravidla přidělena vyšší dávka 40 kr. Potvrzuje se tedy, že větší šanci na získání chudinských dávek měly jednoznačně ženy. Zůstává však otázkou, jaká byla další kritéria při přidělování podpory, neboť ve využívaných databázích bylo možné dohledat pouze sedmnáct ovdovělých žen, jednoho vdovce a žádného sirotka.⁹⁴⁸ Většina ovdovělých příjemkyň chudinských příspěvků byla pokročilého věku. Potvrdit lze i hypotézu o zhoršeném zdravotním stavu, protože sedm žen zemřelo v témže nebo následujícím roce po obdržení příspěvku.⁹⁴⁹ Rovněž bývalému sluhovi Jakubu Veselému bylo v roce 1855, kdy obdržel příspěvek, 73 let.

Pět žen bylo v době zápisu do chudinského seznamu v produktivním věku 39-54 let, ale pouze dvě z nich měly nezletilé děti. Anna Sekavová z Milíčova ovdověla roku 1846 jako matka čtyř nezaopatřených potomků, ovšem o devět let později, když se rozdělovala leonardovská almužna, již na této výměnkářce závisel pouze třináctiletý syn Josef. Domkářce Marii Cupkové zemřel manžel roku 1849, v době, kdy čekala své šesté dítě. V následujících letech hospodařila na čp. 111 v Novém Rychnově, kde kromě jejích potomků nežil nikdo další, kdo by jí byl nápomocen. V roce 1855 byla tato čtyřiačtyřicetiletá vdova s třemi dětmi mladšími deseti let jedinou osobou, u níž se podařilo prokázat přidělení příspěvku směřovaného ve prospěch sirotků. Oficiální chudinská péče při rozdělování dávek zřetelně preferovala staré a nemohoucí jedince neschopné pracovat.⁹⁵⁰ Ovdovělí rodiče malých dětí sice měli šanci podporu získat, ovšem jen ve výjimečných případech, rozhodně se nezdá, že by byli automaticky řazeni mezi ty, kterým je třeba rozdělit oficiální finanční pomoc.

S chudobou (osiřelých) dětí z nižších vrstev se v očích autorit pojily různé druhy nežádoucího chování. Otázka péče o nezaopatřené děti a potírání nekonformního či přímo

⁹⁴⁸ Roku 1818 dostalo příspěvek sedm ovdovělých žen. V roce 1855 tři vdovy obdržely leonardovskou almužnu, dvěma ženám přispěl roku 1855 chudinský fond, dalších šest žen obdrželo oba příspěvky, leonardovský i chudinský. Jakub Veselý získal leonardovskou almužnu roku 1855.

⁹⁴⁹ Průměrný věk vdov, které obdržely příspěvek v roce 1818, byl 66 let, v roce 1855 to bylo obdobných 67 let.

⁹⁵⁰ K podobným závěrům došel H. ZEITLHOFER, *Arbeit und Alter*, s. 46-52.

kriminálního jednání se již v průběhu raného novověku spojovaly v budování různých sociálních ústavů, nalezinců, sirotčinců, špitálů i polepšoven pro odložené, opuštěné či zanedbané děti. František Čáda, který se na konci dlouhého 19. století zabýval péčí o mládež, zařadil sirotky mezi ohroženou skupinu, které hrozila hmotná nouze i fyzické a mravní chátrání.⁹⁵¹

Několik historiků na základě studia raně novověkých sirotčích seznamů shledalo, že děti bez rodičů měly sklon k chování, které vrchnosti hodnotily jako nepřípustné. Jednalo se především o svévolné opuštění dominia. Například na rajhradském panství před Bílou horou zběhlo 10 % sirotků, na panství Rudolec bylo „*velké procento*“ neposlušných.⁹⁵² Je však otázkou, do jaké míry *lotrování* skutečně souviselo s narušenými rodinnými vazbami a hmotnou nouzí. Důvodem takto nepříznivého obrazu osiřelých dětí může být paradoxně i důkladná evidence mládeže bez rodičů, která u jiných skupin obyvatelstva nebyla vedena. Pro novorychnovské panství první poloviny 19. století nejsou dochovány žádné prameny, které by potvrzovaly či vyvracely existenci potíží, jež by svým chováním způsobily osiřelé děti.

⁹⁵¹ F. ČÁDA, *Péče*, s. 16.

⁹⁵² J. F. SVOBODA, *Pohledy*, s. 119.

VII. Perspektivy osiřelých dětí

Zásadní, avšak nejobtížnější součástí výzkumu problematiky osiřelých dětí je otázka, do jaké míry úmrtí rodiče ovlivňovalo životní perspektivy sirotků. Smrt otce nebo matky znamenala nejen emoční, ale také významné ekonomické změny v životě rodiny. Je třeba se ptát, jak se odrazily v životních vyhlídkách sirotků, respektive zda osiřelé děti nesly znevýhodnění vyvolané úmrtím rodiče až do dospělosti. Tuto otázku si sice položila řada badatelů, konkrétní výzkumy ale takřka chybí. V evropském kontextu lze zmínit studie Sylvie Perrier či Kevina McQuillana, v českém prostředí zůstalo pouze u hypotéz. Domácí historiografie dosud viděla osudy osiřelých dětí převážně v temných barvách, poukazovalo se na chudobu a mnohdy i nelegální chování sirotků.⁹⁵³ Realističtěji vyznívá předpoklad Josefa Grulichy, že úmrtí rodičů mohlo v některých případech paradoxně usnadnit pozici jejich dětí, především díky rychlejšímu převodu usedlosti.⁹⁵⁴

VII.1. Dědické podíly osiřelých dětí

Budoucí ekonomické možnosti dítěte určovala výše dědického podílu, s níž mohlo počítat. Ta se samozřejmě odvíjela od hodnoty majetku, který zemřelý rodič vlastnil. Ve venkovském prostředí byla typická držba usedlosti, jejíž hodnota se při předání novému majiteli rozpočítávala na rovné podíly pro jednotlivé členy rodiny. Úmrtí vdané hospodyně zpravidla nevedlo k dědickému vypořádání či k oficiálnímu převedení gruntu, ani když zemřelá byla spolumajitelkou či dědičkou usedlosti. V takových případech se majetek obvykle dělil až po smrti obou členů manželského páru, nebo když se hospodář rozhodl grunt předat *za života*.

Výše dědických podílů v okamžiku osiření je tedy zjistitelná víceméně pouze u dětí, kterým zemřel otec, ačkoli ani tehdy nebylo okamžité písemné pozůstalostní řízení samozřejmostí. U sirotků po matce je většinou známa až částka, která dětem připadla při definitivním rozpočítávání podílů v okamžiku odstoupení nebo smrti otce. K tomu ale někdy došlo až o řadu let později, kdy se grunt mohl nacházet v zcela jiné ekonomické situaci.

⁹⁵³ Metoděj Zemek a Vladimír Novák hovoří o „*trpkém osudu chudiny*“, „*neutěšené situaci*“, scházení na „*zcestí*“ a nucených sňatcích osiřelých osob, kdy „*se sešly dvě bídy*“. M. ZEMEK – V. NOVÁK, *Sirotci*, s. 149-150. Především nelegální počínání osiřelých dětí, spojené s potulkou a zbláháním, sledoval také M. ŠTINDL, *Bítešští a novoměstští sirotci*. Podobné závěry vyslovil i J. F. SVOBODA, *Pohledy*, s. 119.

⁹⁵⁴ J. GRULICH, *Migrace*, s. 176.

Chybějící záznamy o dědických řízeních nejsou jediným úskalím pokusu o studium životní úrovně a finančního zabezpečení osiřelých dětí. Dalším problémem je měnící se reálná hodnota rodinného majetku, kterou nelze jednoduše ztotožňovat s velikostí usedlosti a rozlohou půdy, jež k ní patřila. Důležitou roli hrál stav hospodářství, který se mohl v podstatě kdykoli výrazně změnit, například v důsledku požáru nebo neúrody, proti kterým byla venkovská společnost ještě v první polovině 19. století zcela bezbranná. Hodnota usedlosti se také zvyšovala či snižovala v souladu s kvalitou hospodaření, jež souvisela se schopnostmi hospodáře a hospodyně. Uvedené změny jsou dochovanými prameny jen těžko postižitelné a vymykají se kvantitativnímu zpracování, je však třeba s nimi počítat. Hospodářství daného typu a s podobnou rozlohou půdy nemusela mít srovnatelnou reálnou hodnotu, jež by byla započítána do dědictví. Tatáž usedlost, která v jednom období prosperovala, mohla být o několik let zanedbaná a zatížená dluhy.⁹⁵⁵

Vyplacení podílů z rodinného majetku probíhalo podle stejných pravidel i v případě nezemědělského obyvatelstva, například úředníků či zaměstnanců placených vrchností, kteří mohli, nebo nemuseli mít vlastní nemovitost. Někdy se objevují pozůstalostní řízení podruhů, kteří disponovali úsporami z výdělku, nebo jim náležel dosud nevyplacený dědický podíl z majetku rodičů. Výše podílů pro jednotlivé potomky byla závislá na počtu příbuzných, kteří mohli vyplacení požadovat. Částka připadající na jedince pocházející z těžce usedlosti se tak i při zachování stejné úrovně hospodaření proměňovala v každé generaci. Věno dítěte z chalupnické usedlosti se tak mohlo rovnat částce, kterou dostal potomek sedláka.

Porovnávat finanční možnosti osiřelých dětí pouze na základě nominální výše jejich podílů by vedlo ke zkreslení, neboť suma, která v jedné společenské vrstvě znamenala slušný kapitál, mohla být pro osoby pocházející z lépe situovaného prostředí zcela nedostatečná. Potíže by navíc způsobovaly dobové výkyvy hodnoty měny, které byly zejména po státním bankrotu roku 1811 a zavedení *šajnů* (zlatých vídeňského čísla) velmi výrazné. Pro účely následující analýzy byly hodnoty uvedené v zlatých vídeňského čísla přepočítány na konvenční měnu.⁹⁵⁶

⁹⁵⁵ Podle Bronislava Chocholáče se tržní ceny usedlostí určovaly v souladu s tradicí dřívějších prodejů, momentální situací usedlosti i nabídkou a poptávkou. Prodeje cizím kupcům a sirotčí prodeje zachovávaly stejné ceny. B. CHOCHOLÁČ, *Selské peníze*, s. 75-80.

⁹⁵⁶ V zápisech gruntovních knih panství Nový Rychnov bylo po celou první polovinu 19. století počítáno se zlatými konvenční mince. Někdy byla hodnota uvedena v obou měnách, tedy v konvenční minci i v zlatých vídeňského čísla. Zápisy počítající pouze s *šajny* se vzhledem k rychlé devalvaci této měny vyskytují jen zřídka. Poměr mezi zlatými konvenční měny a zlatými vídeňského čísla byl 2 : 5, tedy například 80 zl. C.M. = 200 zl. W.W.

V praxi bylo při výplatě podílů obvyklé vyrovnání formou předání hmotných věcí nebo živého inventáře, především hovězího dobytka, který představoval důležitý a obnovitelný zdroj kapitálu venkovských usedlostí. Nároky jednotlivých dědiců však byly v gruntovních knihách uváděny v penězích, jako ideální díly z čisté hodnoty pozůstalosti, tedy po odečtení všech dluhů, které na majetku vázly.⁹⁵⁷ Na základě zápisů v gruntovních se nabízí možnost spočítat, jak velkou poměrnou částku představoval podíl osiřelého dítěte ve vztahu k celkové ceně převáděného či odkazovaného majetku. Této otázce ve vztahu k první polovině 19. století česká historiografie dosud nevěnovala mnoho pozornosti, takže není možné získané poznatky konfrontovat s výsledky jiných autorů. Současně je třeba poznamenat, že předkládaná analýza je do značné míry pouze teoretická, neboť vyčíslení majetkových nároků zdaleka neznamenal jejich skutečné vyrovnání.

Na Novorychnovsku nebyly doloženy vejrunkové splátky ani skupování sirotčích peněz, typické pro starší období. Vyplácení podílů pojištěných na usedlostech někdy trvalo řadu let a v případě snížení prosperity gruntu mohly být pohledávky fakticky nedobytné.⁹⁵⁸ Velký vliv na to, zda budou stanovené podíly skutečně vyrovnány, měla výše finančních prostředků, se kterými disponoval nový hospodář. Čím větší poměrná částka z ceny usedlosti dědici připadla, tím větší byla šance, že se mu podaří závazky vyrovnat a v budoucnu předat usedlost nezatíženou dluhy. Při větším počtu dědiců a zejména v případě zatížení usedlosti pohledávkami ze staršího období mohl být jeho vlastní kapitál ve srovnání s částkou, kterou byl povinen vydat, velmi nízký. Klíčový význam pak mělo věno jeho nevěsty, které bylo využito k splácení pohledávek. Pokud usedlost dědila dcera, fungoval obdobně *zános* jejího manžela.

Z 217 zápisů novorychnovských gruntovních knih, které se týkají osiřelých dětí, vyplývá, že drtivá většina rodičů přiznávala svým potomkům shodné nároky na *vybytí*. Údaje o nestejně vysokých podílech se v kšaftech a smlouvách o převezech usedlostí objevují zřídka. Obvykle jsou zdůvodněny tím, že dospělé děti již byly zčásti nebo zcela

⁹⁵⁷ Bronislav Chocholáč, který problematiku zadlužení usedlostí zkoumal na příkladu předbělohorské Moravy, doložil, že hrazení dluhů obvykle dosahovalo do 13 % zatížení gruntů. Nezabýval se však otázkou, jaké poměrné hodnoty dosahovala výše dluhů na podílech vůči ceně usedlosti. B. CHOCHOLÁČ, *Selské peníze*, s. 141-146. Na panství Český Krumlov bylo na počátku 17. století zadluženo 71 % gruntů, jejichž splácení představovalo více než polovinu výdajů hospodářů. Na Nových Hradech na konci 16. století dlužilo 31 % hospodářů, přičemž splátky tvořily dvě třetiny jejich výdajů. Milan HOLAKOVSKÝ, *Finanční hospodaření na selských gruntech v předbělohorských jižních Čechách*, JSH 62, 1993, s. 70-92.

⁹⁵⁸ V novorychnovských gruntovních knihách bývalo ve sledovaném období splacení dluhu či vyrovnání dlužného podílu poznamenáno pouze škrtnutím, případně stručnou slovní poznámkou bez uvedení datace. Není tedy možné říci, jak dlouho jednotliví hospodáři spláceli své grundy.

vyplaceny, nejčastěji v souvislosti s uzavřením manželství. Není bez zajímavosti, že hospodáři stanovovali shodné podíly všem svým dětem bez rozdílu i v případě, že se jednalo o potomky z různých manželství. Ve všech deseti případech, kdy byly dohledány podíly sirotků, pocházejících ze dvou různých svazků jednoho otce, dostaly děti stejnou částku.

Nestejně odkazy se vyskytovaly ve smlouvách a pozůstalostních řízeních, kdy byl mezi potomky dělen hmotný majetek, například šatstvo nebo nářadí potřebné k výkonu povolání. Například vdova vrchnostenského myslivce Jana Svobody si u sebe ponechala *flinty*, protože třináctiletý syn Jan prohlásil, že chce pokračovat v otcově profesi.⁹⁵⁹ Dalším příkladem může být tkalcovský stav, který synovi odkázal domkář Vojtěch Dušek.⁹⁶⁰ Někdy bylo při rozdělování majetku bráno do úvahy pohlaví dětí. Například hamerník Václav Homolka roku 1834 v závěti stanovil, že jeho dcery mají kromě podílu z rodné usedlosti dostat krávu a má jim být vypravena svatba. Mladšímu synovi musel nový hospodář zaplatit náklady spojené s vyučením řemeslu.⁹⁶¹ Františce Noskové ovdovělá matka odkázala navíc plátno a krávu s doložením, že obojí má sloužit nejen jí, ale také dvěma mladším bratrům.⁹⁶²

V obdobných případech však měly podíly jednotlivých dětí zhruba stejnou finanční hodnotu. Vyšší rozdíly byly zaznamenány jen v 8 z 217 (3,7 %) smluv o převodu majetku patřícího rodičům osiřelých dětí. Pokud se některý ze sourozenců dočkal *nadlepšení* svého podílu, stalo se tak obvykle v důsledku zvláštní situace. Důvodem mohl být zdravotní nebo sociální handicap dítěte. Například chalupník Matěj Mareš učinil zvláštní odkaz pro nevidomou dceru Teresii, jejíž majetek měl následně připadnout hospodyni a jejímu manželovi jako odměna za to, že se o ni postarají.⁹⁶³ Příkladem pomoci znevýhodněnému dítěti je kšaft podruhyně Marie Hořínkové z roku 1824. Umírající odkázala dvě třetiny z 85 zl., jež měla pojištěné jako podíl na usedlosti svého otce, starší dceři Františce, která se jí narodila ještě za svobodna. Mladší, manželská Anna měla mít podle matčina názoru v životě snazší pozici, zemřela však o několik týdnů později a část jejího podílu připadla sedmileté Františce.⁹⁶⁴ Tomáš Vyskočil roku 1839 nařídil, že jeho pětadvacetiletý syn Jan má dostat navíc jalovici,

⁹⁵⁹ NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1460, sign. 202 Pelhřimov, fol. 122r-124r.

⁹⁶⁰ Tamtéž, inv. č. 1459, sign. 201 Pelhřimov, fol. 192rv; tamtéž, inv. č. 1441, sign. 181 Pelhřimov, fol. 143r.

⁹⁶¹ Tamtéž, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 71r-72v.

⁹⁶² Tamtéž, inv. č. 1513, kar. 342; tamtéž, inv. č. 1462, sign. 204 Pelhřimov, fol. 44rv.

⁹⁶³ Tamtéž, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 61v; tamtéž, inv. č. 1459, sign. 201 Pelhřimov, fol. 139rv.

⁹⁶⁴ Tamtéž, inv. č. 1513, kar. 337.

„poněvadž by žádnéj začátek do hospodářství nebo živobytí neměl, až jednou od vojenského stavu propuštěn bude“.⁹⁶⁵

Vyšší dědický podíl mohl také představovat formu kompenzace za ztrátu nástupnictví na rodné usedlosti. Dvakrát na Novorychnovsku došlo k situaci, kdy otec musel usedlost předčasně převést na dceru, ačkoli ji původně chtěl předat jedinému synovi, jemuž jako náhradu přiřkl větší množství finančních prostředků. Tímto způsobem ovdovělý otec roku 1833 ztrojnásobil dědický podíl Matěji Hanzalovi. Chlapec tak získal celý *zános* svého švagra, nového hospodáře na rodné usedlosti, zatímco sestry dostaly pouze 100 zl.⁹⁶⁶ Důvodem *nadlepšení* nebylo jen pohlaví, ale také věk devítiletého syna, jenž byl o šest, respektive o jedenáct let mladší než dcery.

Starost o nejmladšího Josefa, jehož matka zemřela krátce po porodu, se prolíná celým kšaftem chalupníka Jakuba Knížete z Lešova (†1804). S ohledem na děti, pro které chtěl zachovat neztenčené dědictví, se podruhé neoženil a svou ženu přežil o pouhých sedm let. V závěti určil třem dcerám podíly ve výši 100 zl. a synovi odkázal 162 zl. jako náhradu za chalupu, kterou získala nejstarší, dvacetiletá Kateřina s manželem.⁹⁶⁷ Syna, jenž se neměl postavit do čela rodinné usedlosti, zvýhodnila bývalá samostatná hospodyně Terezie Rychtářů. Patrně chtěla pomoci nejmladšímu chlapci, který jako třinácté dítě svého otce dosud nedostal příležitost k osamostatnění.⁹⁶⁸

Jediným dokladem zjevného, neodůvodněného znevýhodnění dívek oproti chlapcům je pozůstalost Jakuba Daňka-Chába, který pro své dcery určil podíly ve výši 90 zl., zatímco synům mělo připadnout 163 zl. Nakonec však patrně došlo k vyrovnání a dívky dostaly více, protože když se roku 1846 vdávala nejmladší Anna, odnášela si ze sirotčí kasy věno 180 zl.⁹⁶⁹ Bez zjevné příčiny rozdělil svou pozůstalost na nestejně díly tkadlec Štěpán Kratochvíl († 1809), který třem nevybytým dětem odkázal různý počet zlatých mincí.⁹⁷⁰

Zvýhodnění některého dítěte na sebe mohlo vzít podobu údajné dlužní pohledávky, která přišla danému potomkovi *k lepšímu*. K situaci, kdy umírající rodič tvrdil, že dluží některému z dětí jistou finanční částku, kterou je třeba odečíst z hodnoty pozůstalosti, došlo u hospodářů pouze dvakrát, čtyřikrát tento postup zvolili výměnkáři. Například

⁹⁶⁵ Tamtéž, inv. č. 1439, sign. 180 Pelhřimov, fol. 62rv, 63rv.

⁹⁶⁶ Tamtéž, inv. č. 1442, sign. 175 Pelhřimov, fol. 211v-213r.

⁹⁶⁷ Tamtéž, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 45rv; tamtéž, inv. č. 1437, sign. 174 Pelhřimov, fol. 47rv.

⁹⁶⁸ Tamtéž, inv. č. 1462, sign. 204 Pelhřimov, fol. 38v-39v.

⁹⁶⁹ Tamtéž, inv. č. 1441, sign. 181 Pelhřimov, fol. 342rv.

⁹⁷⁰ Tamtéž, inv. č. 1459, sign. 201 Pelhřimov, fol. 116rv; tamtéž, inv. č. 1441, sign. 181 Pelhřimov, fol. 19v-20r.

nevlastní sestra Magdaleny Bořetové si roku 1808 z hodnoty otcova domku mohla strhnout celé dvě třetiny, konkrétně 100 zl., které spolu s manželem údajně investovali při přestavbě.⁹⁷¹ František Jedlička z Těšenova při převodu domkářské usedlosti v roce 1838 tvrdil, že je svému synovi-novému hospodáři dlužen 86 zl., takže ostatní čtyři děti dostaly na podílech pouze po 8 zl.⁹⁷² Nelze přitom zjistit, jestli tyto dluhy byly skutečné, nebo zda posloužily pouze jako zástěrka pro zvýhodnění jednoho z potomků.

Přiznání vyššího podílu obvykle směřovalo k budoucímu majiteli usedlosti. Tímto krokem však nevydělal pouze on, ale v podstatě celé rodinné hospodářství. Pokud totiž dluhy a z nich pramenící úroky přesáhly určitou mez, hrozilo, že hospodář nebude schopen usedlost udržet a bude muset přistoupit k prodeji rodinného jmění, jako se to stalo roku 1833 v Trsovech na chalupě čp. 6. Dědici zde v okamžiku nástupu do čela domácnosti patřilo pouze 32 zl. z celkové odhadní ceny gruntu, vyčíslené na 667 zl.⁹⁷³ Patrně v obavě z přílišného zatížení usedlosti se pokusil svého nástupce zvýhodnit sedlák Josef Těšetík (†1844), který nejstaršímu synovi odkázal celou polovinu selského gruntu. Jeho poslední vůle však narazila na odpor ovdovělé hospodyně, jež byla spolumajitelkou usedlosti. Vdova rozhodla o vyplacení rovných dílů všem dětem, v jejichž prospěch byla ochotná vzdát se svého podílu.⁹⁷⁴

Prvořadý zájem o prosperitu usedlosti je patrný ze závěti Kateřiny Pechové, která zemřela roku 1846 v čp. 17 v Hojkově. Chalupu zakoupila spolu se svým druhým manželem Tomášem o dva roky dříve. Předtím žili 17 let jako výměnkáři na sousedním gruntu čp. 19, který Kateřina šest let samostatně vedla, aby jej krátce před druhou svatbou předala svému synovi Martinovi Jířů z prvního manželství. Právě jemu se před smrtí pokusila odkázat 55 zl., které měla pojištěné na své bývalé usedlosti čp. 17, čímž pominula dva nezletilé syny z druhého svazku. Poté, co Tomáš Pech napadl manželčin kšaft, dostali chlapci po 2 zl. 24 kr. Kateřinu k takovému poslednímu pořízení patrně vedl nejen blízký vztah k nejstaršímu synovi, ale také k usedlosti, v jejímž čele kdysi stála.⁹⁷⁵

⁹⁷¹ Tamtéž, inv. č. 1441, sign. 181 Pelhřimov, fol. 12rv.

⁹⁷² Tamtéž, inv. č. 1442, sign. 175 Pelhřimov, fol. 324v-325rv.

⁹⁷³ Tamtéž, inv. č. 1451, fol. 8v-9v; tamtéž, inv. č. 1462, sign. 204 Pelhřimov, fol. 38v-39v; tamtéž, inv. č. 1513, kar. 339; tamtéž, inv. č. 1442, sign. 175 Pelhřimov, fol. 250rv-254rv; tamtéž, inv. č. 1443, sign. 184 Pelhřimov, fol. 4rv.

⁹⁷⁴ Tamtéž, inv. č. 1516, kar. 342.

⁹⁷⁵ Tamtéž, inv. č. 1513, kar. 343.

V případě, že se usedlost předávala za života rodičů, bylo možné mladému hospodáři ulehčit odkázáním zbývajících majetku výměnkářů.⁹⁷⁶ Odstupující hospodáři a hospodyně si na usedlosti pojišťovali určitou částku, s níž mohli volně disponovat, respektive požadovat její vyplacení *na jakýkoli požádání* a případně ji komukoli odkázat. Nejčastějšími dědici se stávali poskytovatelé výměnku. Ovdovělé výměnkářky v deseti případech z čtyřadvaceti ve svém kšaftu zvýhodnily hospodáře, u kterého dožily. Stejně se svým zbývajícím majetkem naložili i dva vdovci pobývající na výměnku. Sedm vdov počítalo s rovnými podíly pro své potomky, šest učinilo zvláštní odkaz pro některé ze svých dětí a jedna žena rozdělila svůj majetek zcela nerovnoměrně. Poměrně výjimečnou závěť sestavil roku 1822 bývalý novorychnovský domkář Martin Vítek, který veškeré své jmění odkázal vnučce Františce.⁹⁷⁷

Příslib získání výměnkářovy pozůstalosti byl pro dědice usedlosti motivací k slušnému zacházení se stárnoucími rodiči a zároveň pro něj znamenal vyhlídku na navýšení vlastnického podílu vůči usedlosti. V případě domkáře Josefa Svobody a jeho matky Marie byl tento postup výslovně zakotven už ve smlouvě o předání hospodářství z roku 1843. Syn měl zdědit matčin podíl v hodnotě 20 zl., pokud s ní bude „*žít ve svornosti*.“⁹⁷⁸ Bývalá lešovská selka Anna Bártů († 1816) odkázala svému synu Františkovi mnohem větší částku, celých 202 zl. za to, že „*ji do smrti ctil, dobře dochoval a [na] její přílepkování mnoho vynaložil*.“ S matčíným ústním kšaftem, vysloveným na smrtelné posteli, souhlasilo ostatních pět přítomných výměnkářčích dětí.⁹⁷⁹

Shoda všech potomků nemusela být v případě odkázání majetku jedinému z nich pravidlem. Jistější bylo při sepisování kšaftu či pozůstalostního inventáře tvrdit, že suma pojištěná na usedlosti byla utracena už za výměnkářova života. Například Kateřina Kučerová na výměnku žila sedm let, z toho byla údajně šest let nemocná. Disponovat mohla s částkou ve výši 200 zl., avšak výlohy na její léčení se prý vyšplhaly na 150 zl., které uhradil hospodář František a mohl tedy žádat jejich proplacení z pozůstalosti.⁹⁸⁰ Podobně byl utracen celý podíl Anny Bláhové ve výši 59 zl.⁹⁸¹ Je otázkou, zda testá-

⁹⁷⁶ Byly dohledány záznamy o pozůstalostním řízení 24 ovdovělých výměnářek a pouze tří osamělých mužů pobývajících na výměnku. Zdůvodnění je třeba hledat v skutečnosti, že bývalí hospodáři se na výměnku ocitali mnohem méně často než jejich manželky.

⁹⁷⁷ NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1459, sign. 201 Pelhřimov, fol. 225rv.

⁹⁷⁸ Tamtéž, inv. č. 1441, sign. 181 Pelhřimov, fol. 249rv; tamtéž, inv. č. 1513, kar. 344.

⁹⁷⁹ Tamtéž, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 85v.

⁹⁸⁰ Tamtéž, inv. č. 1460, sign. 202 Pelhřimov, fol. 71rv.

⁹⁸¹ Tamtéž, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 174v.

torky tyto náklady úmyslně nezveličily, aby jejich synové, u kterých strávily svá poslední léta, mohli bez problémů zdědit vyšší obnos.

V drtivé většině případů byly dětem z jednoho manželství vyčísleny stejné nebo srovnatelné podíly. Jejich výše v jednotlivých rodinách však byla nesouměřitelná. Pohybovala se od takřka nulových hodnot, až po maximální částku 683 zl., kterou roku 1808 zdělila Anna Švíková z Hojkova.⁹⁸² Procentuální výše z celkové hodnoty rodinného majetku byla stejně různorodá, začínala na necelých 3 % a končila zděděním úplné, nezadlužené pozůstalosti jediným dítětem.⁹⁸³

Čím vyšší byl relativní podíl připadající z ceny usedlosti na jednoho potomka, tím vyšší byla pravděpodobnost, že si dítě do budoucna udrží stávající životní úroveň. S růstem částky, která při převodu zbyla na dědice usedlosti, vzrůstala šance, že bude schopen dostat všem závazkům a vyplatit své sourozence. Tabulky č. VII.1. a VII.2. a graf č. VII.1. ukazují, jak velký procentuelní podíl z pozůstalosti připadl na jednoho potomka v 207 osiřelých rodinách, kde byla uplatněna zásada rovných dědických dílů.⁹⁸⁴

Většina dětí mohla počítat s vyplacením částky, která se pohybovala mezi desetinou a pětinou hodnoty rodinného majetku, ať už se jednalo o podíl z usedlosti, nebo o peníze a movitý majetek v případě řemeslníků a neusedlých osob. Přibližně třetina sirotek měla šanci, že z celkového jmění získá větší díl. Zdědění majetku v hodnotě přesahující polovinu celkové ceny pozůstalosti však bylo výjimečné, došlo k němu přibližně v 8 % případů. K této situaci mohlo dojít pouze u jedináčků, případně dětí, jejichž sourozenci byli vyplaceni dříve. Osm sirotek dokonce převzalo celou, nezadluženou pozůstalost. Naproti tomu pětina dětí se po smrti rodiče dostala do situace, kdy si mohla nárokovat méně než desátý díl pozůstalosti.

⁹⁸² Hospodyní na otcově usedlosti se stala její starší sestra Kateřina, které připadl stejný podíl. Tamtéž, inv. č. 1439, sign. 180 Pelhřimov, fol. 238rv.

⁹⁸³ Po 10 zl., které představovaly jen 3 % z celkové hodnoty usedlosti oceněné na 349 zl., předal roku 1827 svým šesti potomkům Jakub Policar, domkář a kožešník z Nového Rychnova. Důvodem zanedbatelné výše podílů byly velké dluhy váznoucí na usedlosti. Tamtéž, inv. č. 1441, sign. 181 Pelhřimov, fol. 36v-39v.

⁹⁸⁴ V následujících odstavcích a tabulkách je počítáno s celkovou hodnotou rodinného jmění, která byla projednávána v rámci pozůstalostního řízení nebo předávání usedlosti, bez ohledu na to, zda její součástí byla nemovitost, nebo jen hotové peníze a movitý majetek. Do analýzy byla zařazena pouze vypořádání, u kterých byla hodnota rozdělovaného jmění a jednotlivých podílů vyčíslena v penězích.

Tabulka č. VII.1.

**Výše podílů pro jednotlivé sirotky po otci (v % z celkové hodnoty rodinného majetku)
Novorychnovsko, 1790-1852**

SOCIÁLNÍ POSTAVENÍ OTCE	Výše 1 podílu z celkové hodnoty pozůstalosti										Celkem rodin	
	0-5 %		6-10 %		11-20 %		21-50 %		51-100 %		počet	%
	počet rodin	%	počet rodin	%	počet rodin	%	počet rodin	%	počet rodin	%		
Sedláci	4	12,1	9	27,3	12	36,4	7	21,2	1	3,0	33	100
Chalupníci	2	4,7	3	6,9	19	44,2	14	32,6	5	11,6	43	100
Domkáři	2	9,1	8	36,4	11	50,0	-	-	1	4,5	22	100
Řemeslníci	-	-	1	14,3	6	85,7	-	-	-	-	7	100
Zaměstnanci	-	-	-	-	3	75,0	-	-	1	25,0	4	100
Podruzi	-	-	-	-	-	-	3	75,0	1	25,0	4	100
Dohromady	8	7,1	21	18,6	51	45,1	24	21,2	9	8,0	113	100

Tabulka č. VII.2.

**Výše podílů pro jednotlivé sirotky po matce (v % z celkové hodnoty rodinného majetku)
Novorychnovsko, 1786-1854**

SOCIÁLNÍ POSTAVENÍ OTCE	Výše 1 podílu z celkové hodnoty pozůstalosti										Celkem rodin	
	0-5 %		6-10 %		11-20 %		21-50 %		51-100 %		počet	%
	počet rodin	%	počet rodin	%	počet rodin	%	počet rodin	%	počet rodin	%		
Sedláci	-	-	2	7,2	13	46,4	12	42,8	1	3,6	28	100
Chalupníci	2	5,3	6	15,8	13	34,2	13	34,2	4	10,5	38	100
Domkáři	-	-	2	18,2	4	36,4	3	27,2	2	18,2	11	100
Řemeslníci	1	11,1	-	-	3	33,3	5	55,6	-	-	9	100
Zaměstnanci	-	-	-	-	1	100	-	-	-	-	1	100
Podruzi	-	-	-	-	-	-	1	100,0	-	-	1	100
Dohromady	3	3,4	10	11,4	34	38,6	34	38,6	7	8,0	88	100

Navzdory četným druhým sňatkům vdovců a častější přítomnosti nevlastních sourozenců měli sirotci po matce vesměs větší šanci na získání slušného podílu. Případů, kdy na jedno dítě vyšlo méně než 10 % z hodnoty celkového majetku, bylo více mezi rodinami, kde zemřel otec. Naproti tomu v bezmála polovině rodin osiřelých po matce mohly děti očekávat, že zdědí více než 20 % hodnoty rodinného majetku. Rozdíl je možné vysvětlit způsobem, jakým probíhala pozůstalostní řízení a následně převody usedlostí v případě úmrtí mužů a žen. Pokud zemřel hospodář, docházelo velmi krátce po jeho smrti k projednání pozůstalosti, které často vyústilo v postoupení usedlosti. Naproti tomu úmrtí matky jen zřídka vedlo k převodu rodinného jmění. Dědické podíly byly vypočítávány a případně postupně vypláceny až ve chvíli, kdy o tom rozhodl ovdovělý manžel, což mohlo být i o desítky let později a za úplně jiné ekonomické situace hospodářství.

Nízké relativní podíly připadající na jednotlivé sirotky po otci odrážejí situaci, kdy k rozpočtení pozůstalosti došlo předčasně, v době, kdy usedlost dosud zatěžovaly starší nesplacené pohledávky vzniklé při převzetí nemovitosti.⁹⁸⁵ Pokud zemřela matka, k okamžitému zafixování hodnoty pozůstalosti obvykle nedocházelo. Jestliže se ovdovělý hospodář dožil dospělosti svých potomků, mohl jejich podíly vypočítat z aktuální hodnoty usedlosti, kterou navýšil díky předchozímu splacení starých dluhů. V případě sňatku dědice či dědičky k tomu mohl využít také věno snachy nebo *zános* zetě. Pokud hospodář začal své děti vyplácet už za svého života, měl více prostoru k manipulování s cenou usedlosti i s výší podílů. Nasvědčují tomu konkrétní sumy uváděné v svatebních smlouvách či zápisech o převedení usedlosti, jež bývají zaokrouhleny na desítky, někdy i stovky zlatých. Při vypořádání pozůstalosti předčasně zemřelého hospodáře naopak docházelo k úřednímu odhadu majetku, který byl matematicky přesně rozdělen na jednotlivé částky počítající i s čtvrtinami krejcarů.

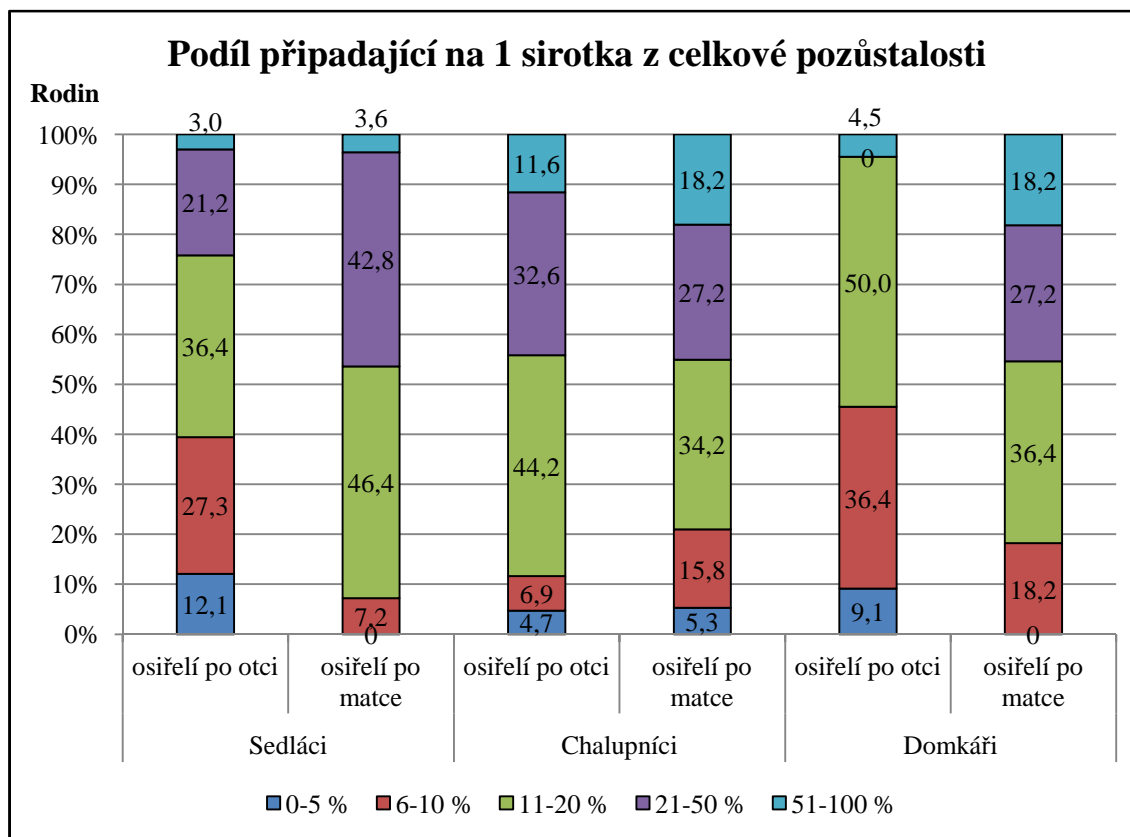
Viditelné rozdíly v procentuelní výši dílčích podílů jsou patrné i při pohledu na jednotlivé skupiny venkovského obyvatelstva. V případě řemeslníků, podruhů a osob, které živila služba, byl k dispozici pouze velmi malý vzorek, čítající dohromady jen 26 rodin. Zdá se však, že u těchto vrstev bylo pravděpodobné, že dětem případnou větší podíly, neboť pouze dvakrát dostal každý potomek méně než desetinu rodinného jmění.⁹⁸⁶ Dochovaná pozůstalostní řízení, týkající se rodin, které neživilo zemědělství, obvykle zaznamenávají jen málo pasivních položek a naopak mnohem častěji zahrnují hotové peníze. Náklady na živobytí se průběžně hradily z hotovosti a ušetřené částky bylo možné snadno rozdělit dědicům. Mezi děti z neusedlých, služebných nebo řemeslnických rodin pak mohla být obvykle rozpočítána větší poměrná část majetku, než tomu bylo u většiny rolníků. Naopak na zemědělských usedlostech obvykle dlouhodobě vázly nesplacené dědické podíly, které někdy přesáhly celou generaci a byly hlavní příčinou zadlužení gruntů.

⁹⁸⁵ Zahraniční i české výzkumy prokázaly vysokou zadluženost venkovských usedlostí, která však nebyvala vnímána jako projev ekonomické krize ani jako něco nečestného. Dlužníci zpravidla ani nepočítali s rychlým splacením půjček, spíše předpokládali jejich vyrovnání ve vzdálenější budoucnosti. Nejčastěji se lidé zadlužovali v době zakládání rodiny, tedy po 25. narozeninách. Sheilagh OGILVIE – Markus KÜPKER – Janine MAEGRAITH, *Household Debt in Early Modern Germany: Evidence from Personal Inventories*, *The Journal of Economic History* 72, 2012, s. 134-167. Srov. Sheilagh OGILVIE, *Consumption, Social Capital and the „Industrious Revolution“ in the Early Modern Germany*, CWPE, 2009; B. CHOCHOLÁČ, *Selské peníze*.

⁹⁸⁶ Jednalo se o rodiny řezníka a tkalce, pokaždé s pěti dětmi.

Graf č. VII.1.

**Podíly z celkové hodnoty usedlosti připadající na jednoho sirotka
Novorychnovsko, 1786-1854**

V případě usedlých zemědělských vrstev obyvatelstva měly nejlepší vyhlídky na získání výraznějšího podílu děti chalupníků. Takřka polovina z nich (44,4 %) obdržela více než jednu pětinu jmění svých rodičů, což bylo o poznání více než v případě sedláků (34,4 %) i domkářů (18,2 %). Jen 16,0 % chalupnických dětí se přitom muselo spokojit s menším než desetinovým podílem, se kterým byla nucena vystačit celá čtvrtina (24,6 %) selských synů a dcer a třetina (36,4 %) potomků domkářů. Rozdílná procentuelní výše podílů připadajících na jedno dítě v jednotlivých sociálních vrstvách nesouvisela odlišnou velikostí rodiny (tabulka č. IV.9.). Jak již bylo ukázáno, na selské a chalupnické rodiny připadal shodný počet sirotků, v domkářských rodinách bylo dětí v průměru ještě méně.⁹⁸⁷

Důvody je třeba hledat v ekonomice jednotlivých gruntů. Selské statky sice měly největší zdroje, jejich majitelé však byli nejvíce zatíženi nejrůznějšími dávkami a také povinnostmi reprezentovat navenek svůj stav, což znamenalo další výdaje. Nákladné byly především sňatky příslušníků selských rodin, neboť dcery i synové museli obdržet

⁹⁸⁷ V průměru na selskou rodinu připadaly 2,6 osirelé děti, na chalupnickou 2,7, na domkářskou 2,3 sirotci.

odpovídající *zános* a *výbavu*. U sedláků nebyly zanedbatelné ani požadavky výměnkářů, kteří si leckdy nárokovali v podstatě zřízení malého hospodářství a pro usedlost znamenali nemalou zátěž.⁹⁸⁸ V důsledku toho byli nastupující hospodáři svázáni četnými pohledávkami a dluhy. Především v prvních letech hospodaření nového majitele byla většina selských gruntů zadlužená, což se výrazně projevovalo na výši dědických podílů mladé generace, zejména pokud hospodář zemřel předčasně.⁹⁸⁹

Majitelé chalupnických usedlostí samozřejmě také museli plnit povinnosti vyplývající z držby zemědělské usedlosti, avšak jejich životní náklady nebyly tak vysoké a pružněji se přizpůsobovali své aktuální ekonomické situaci. Zároveň měli otevřenou cestu k různým formám přivýdělku, počínaje domácí výrobou a námezdní prací dětí až po vykonávání řemesla.⁹⁹⁰ Hospodářské zázemí jejich usedlostí postačovalo k tomu, aby pokrylo výdaje, a zadlužení tudíž obvykle nedosahovalo takové výše jako u sedláků. Tento poznatek odpovídá zjištění Bronislava Chocholáče, který doložil, že ideální doba splatnosti všech dlužných pohledávek byla na menších usedlostech kratší než na velkých gruntech.⁹⁹¹ Naproti tomu domkářské rodiny, pokud se jim nedařilo najít dostatečný výdělek, často balancovaly na pokraji chudoby. Na jejich domcích tak rovněž zůstávaly zapsány dlouholeté pohledávky, na jejichž splácení se nedostávalo prostředků.

Také skutečná výše dědických podílů byla velice různorodá. Porovnání maximálních a minimálních částek, které byly osiřelým dětem stanoveny v jednotlivých skupinách obyvatelstva, ukazuje, že narození ve vyšší společenské vrstvě automaticky neznamenal lepší finanční zázemí. Nejvyšší podíly vyplacené v chalupnických rodinách znatelně přesahovaly průměrnou hodnotu dílu, který připadal na jedno dítě u sedláků. Podobně vypadá i srovnání jmění potomků nejbohatších domkářů s průměrnými podíly u chalupníků. Specifickou a těžko porovnatelnou kategorií zůstávají rodiny ře-

⁹⁸⁸ Například František Bárta, bývalý lešovský rychtář, po sobě roku 1848 zanechal majetek sestávající z několika kusů dobytka a většího množství obilí, ale také 124 zl. dluhu. Mladý hospodář František prý sice o některých dluzích věděl, každopádně na jejich zaplacení mu jeho část otcova odkazu nestačila. Kromě toho měl podle testamentu z pozůstalosti vyplatit podíly svým sourozencům. NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1513, kar. 343.

⁹⁸⁹ Na jihu Čech zůstávaly usedlosti zadlužené do dvaceti let od převzetí. J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 314. Na Frýdlantsku doba splácení gruntu zakoupeného mezi příbuznými v 37,9-43,5 % případů překračovala deset let. D. ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungs-spielräume*, s. 104.

⁹⁹⁰ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 362-371; J. ŠĀSTNÁ, *Výměnek*, s. 283-290.

⁹⁹¹ B. CHOCHOLÁČ, *Selské peníze*, s. 108.

meslníků a služebných osob, neboť výše jejich výdělků byla velmi rozdílná a z hlediska zkoumaných pramenů ji nelze zachytit.

Tabulka č. VII.3.

Výše dědických podílů připadajících na jednotlivé sirotky (v zl. konvenční mince)

Novorychnovsko, 1786-1854

SOCIÁLNÍ POSTAVENÍ OTCE	Osirelí po otci				Osirelí po matce			
	počet rodin	nejvyšší podíl	nejnižší podíl	průměrný podíl	počet rodin	nejvyšší podíl	nejnižší podíl	průměrný podíl
Sedláci	33	683	20	163	28	509	20	190
Chalupníci	43	310	9	75	38	200	0	68
Domkáři	22	100	2	28	11	222	8	62
Remeslníci	7	74	17	47	9	100	10	45
Zaměstnanci	4	105	4	37	1	200	-	-
Podruzi	4	206	38	96	1	60	-	-

Na první pohled může překvapit výše podílů, které gruntovní knihy zachytily v případě pěti podružských rodin. Dokládají, že ani jedince, kteří nedisponovali žádnou nemovitostí ani jasně určeným zaměstnáním, nelze automaticky pokládat za chudinu, neboť svým dětem byli schopni zanechat i relativně slušné jmění. Ve všech zmiňovaných případech se ale jednalo o osoby pocházející z prostředí usedlých vrstev, které měly majetek pojištěný na nemovitostech svých rodičů, a čekaly na jeho vyplacení. Během této doby založily rodinu, a pokud se výplaty svého podílu nedožily, byl rozdělen jejich dětem. V případě většiny podruhů, kteří neměli majetkové nároky k žádné usedlosti ani jakékoli větší movité jmění, se pozůstalostní řízení nedochovala a je možné předpokládat, že situace jejich osirelých potomků nebyla jednoduchá.

Přičtením odpovídajícího částky v rámci pozůstalostního řízení však cesta za nabytím dědictví po rodičích pro většinu osirelých dětí teprve začínala, neboť pojištění stanovené sumy nemuselo vždy znamenat její skutečné vyplacení. Obvykle se předpokládá, že osiření a zejména úmrtí otce znamenalo chudobu. Rozbor pozůstalostních řízení a gruntovních knih však naznačuje, že v některých případech mohla smrt v rodině paradoxně znamenat finanční zvýhodnění.⁹⁹² Příkladem může být

⁹⁹² K podobnému závěru dospěl i Richard Wall, který poukázal na to, že smrt rodičů v řadě případů umožnila nebo urychlila založení nové rodiny pozůstalými dětmi. Richard WALL, *The Age of Leaving Home*, JFH 3, 1978, s. 181-202. Také ve Francii se sirotci osamostatňovali rychleji než potomci žijících otců. Například v regionu Dombes bylo 83 % devatenáctiletých sirotek úředně zploletěno. G. BRUNET, *So Many Orphans*, s. 11.

Kateřina Zábajová, jejíž rodiče společně drželi selský grunt v Těšenově čp. 3, který převzali od matčina otce takřka bez dluhů. František Zábaj však v roce 1842 zemřel a v poslední vůli odkázal svou polovinu usedlosti jediné dceři. Šestadvacetiletá vdova se krátce na to vdala a její nový manžel samozřejmě stál o hospodaření na vlastním majetku, takže se rozhodl nevlastní dceru vyplatit. Po urgenci Kateřinina poručníka o dva roky později složil do sirotčí kasy celou požadovanou sumu 468 zl. Osiřelá dívka se tak v deseti letech stala majitelkou jmění, za které mohl být zakoupen menší selský statek.⁹⁹³

Bohatou dědičkou se stala také Anna Tomanová z Milíčova, které roku 1815 zemřela matka a v následujících čtyřech letech i bratr a sestra. Díky úmrtí obou sourozenců bylo Anně ze sirotčí kasy vyplaceno namísto původních 96 zl. mateřského podílu celých 300 zl., k tomu jí otec přidal věnem dobytek v hodnotě dalších 92 zl.⁹⁹⁴ V podobných případech lze vyslovit hypotézu, že kdyby bylo manželství rodičů zůstalo zachováno a rodinné jmění se rozdělovalo mezi několik sourozenců, byly by dědické podíly jmenovaných dětí výrazně nižší.

Nechybí ovšem ani doklady o tom, že předčasná smrt mohla způsobit snížení životní úrovně rodiny. Příkladem může být úmrtí dvaatřicetiletého Martina Zábaje roku 1840. Tento syn sedláka se oženil v situaci, kdy teprve čekal na vyplacení svého dědického podílu, a spolu s manželkou přebýval v podruží. Společně se švagrem zakoupil napůl selský grunt, který měl postupně doplatit a stát se jeho úplným vlastníkem. Vzhledem k nenadálému úmrtí však svůj plán neuskutečnil a jeho vdova a novorozená dcera získaly pouze 206 zl., které zbyly po zaplacení dluhů.⁹⁹⁵

VII.2. Sňatky osiřelých dětí

Finanční prostředky poskytnuté nebo odkázané rodiči byly důležitým faktorem, který mladým lidem usnadňoval vstup do života. Přelomovým bodem životního cyklu, jenž souvisel s dospělostí a nezávislostí jedince, byl až do konce 19. století sňatek. Uzavření manželství a založení vlastní domácnosti bývá ve vztahu k venkovské společnosti vnímáno jako doklad určitého životního úspěchu jedince. Soudí se, že vstup

⁹⁹³ NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1462, sign. 204 Pelhřimov, fol. 36v-37r; tamtéž, inv. č. 1443, sign. 184 Pelhřimov, fol. 1r, 7v, 8r; tamtéž, inv. č. 1514, kar. 345.

⁹⁹⁴ Tamtéž, inv. č. 1459, sign. 201 Pelhřimov, fol. 207v-208r.

⁹⁹⁵ Tamtéž, inv. č. 1513, kar. 340.

do manželského stavu byl pro drtivou většinu venkovanů žádoucí, neboť znamenal mimo jiné zvýšení společenského statutu. Sňatek zároveň předpokládal vytvoření určitého zázemí pro novou rodinu, proto byl pro řadu osob dlouhou dobu fakticky nedostupný.

Badatelé zkoumající rodinné struktury střední a západní Evropy se shodují, že načasování vstupu do manželství odpovídalo ekonomickým možnostem jedince. V méně zámožných vrstvách nebo v době hospodářských krizí proto byly svatby odkládány. Sňatkový věk bývá z tohoto důvodu považován za ukazatel stavu ekonomiky celé společnosti i jednotlivců.⁹⁹⁶ Ve venkovském prostředí bylo uzavření manželství úzce spjato s vyplácením dědických podílů a předáváním usedlostí. Zahraniční i domácí výzkumy však již před časem doložily, že vlastnictví zemědělské či řemeslnické živnosti nebylo nezbytnou podmínkou uzavření manželství. Dědicové se mnohdy ženili ještě před nástupem do čela domácnosti. Se svými manželkami a dětmi často velmi dlouho žili v podřízeném postavení vůči generačně starší hlavě domácnosti a čekali na převzetí hospodářství. Snoubenci však už v okamžiku svatby museli mít reálnou vyhlídku, že budou schopni rozrůstající se rodinu uživit.⁹⁹⁷

Dítě opouštějící domov poskytnuté prostředky obvykle přineslo do domácnosti (rodičů) svého partnera, kde byly použity k vyplacení jeho sourozenců. Mezi jednotlivými usedlostmi vznikala řetězec pohledávek, kdy jeden sňatek spojený s vyplacením věna podmiňoval uzavření manželství dalších osob. V případě mladších sourozenců dědice byla šance na získání dědického podílu a tedy i včasné uzavření manželství do značné míry závislé na věnu manželky budoucího hospodáře. Právě nutnost vyplatit ostatní děti byla příčinou majetkových kalkulací doprovázejících svatby dědiců usedlostí, kteří potřebovali sňatkem získat takové jmění, jež by umožnilo uhrazení alespoň části dlužných pohledávek. Sociálně homogamní, *rovné* sňatky byly ve venkovské společnosti mimořádně důležité, neboť nedodání očekávaného věna mohlo výrazně zkomplikovat perspektivy sourozenců nového hospodáře.

⁹⁹⁶ Zhoršené perspektivy dětí bez rodičů na základě vyššího sňatkového věku i častého soužití v konkubinátu dokládá studie založená na výzkumu pramenů z průmyslového Lyonu. V tomto případě se však nejednalo o sirotky, ale o odložené děti-chovance zdejšího špitálu. G. BRUNET – A. BIDEAU – M. NOLWENN-GERBE, *Vers une insertion*.

⁹⁹⁷ Srov. především J. SCHLUMBOHM – Ch. DUHAMELLE (edd.), *Eheschließungen*.

Pravděpodobnost rychlého vyplacení dědického podílu klesala se vzrůstajícím pořadím, ve kterém se dítě narodilo. Nejstarší děti bývaly vypláceny ještě v průběhu hospodaření svých rodičů, nebo těžily z věkové blízkosti s novým hospodářem a snadno získávaly prostředky na opuštění rodného domu. Mladší měly jen poměrně malou šanci, že je vyplatí sami rodiče, a hrozilo jim, že nový hospodář se bude snažit zajistit budoucnost spíše vlastním dětem než svým bratrům a sestrám. S větším počtem starších sourozenců a vyšším věkovým odstupem vůči dědici usedlosti narůstala pravděpodobnost, že dotyčný bude muset na prostředky potřebné k zahájení samostatné existence čekat, nebo si je vydělat samostatně, třeba i za cenu trvalého opuštění rodiště.⁹⁹⁸ Důsledkem obojího bylo odkládání manželství či sňatky s příslušníky hůře situovaných společenských vrstev, sňatková migrace, v krajních případech i definitivní celibát.

Výzkum aspektů spojených s uzavíráním sňatků otvírá prostor pro zkoumání životních perspektiv dětí narozených ve venkovském prostředí, neboť umožňuje jak kvantitativní zhodnocení, tak i sledování individuálních případů. Klíčovou otázkou zůstává sňatkový věk a pravděpodobnost uzavření vyrovnaného, homogamního manželství pro osoby v určitém sociálním postavení.⁹⁹⁹ V české historiografii toto téma nejdále posunula Alice Velková, která se jím zabývala v souvislosti s výběrem dědiců a sňatky jejich sourozenců podle pořadí narození.¹⁰⁰⁰ Výsledky, ke kterým dospěla na základě studia západočeského panství Štáhlavy, se shodují s poznatky získanými pro Novorychnovsko. Otázka vlivu předčasného úmrtí rodičů na sňatkové perspektivy dětí však dosud zkoumána nebyla.

Údaje o sňatcích 296 dívek a 220 chlapců (516 dětí, tedy 42,8 % celkového počtu), na nichž je postavena následující analýza, nepředstavují kompletní vzorek, neboť byly

⁹⁹⁸ Rovněž výzkumy provedené pro Alsasko prokázaly, že čím později zemřel otec, tím vyšší byla pravděpodobnost, že dítě dostane svůj podíl a poté uzavře sňatek a usadí se v rodné vsi. Kevin MCQUILLAN, *Family Composition, Birth Order and Marriage Patterns: Evidence From Rural Alsace, 1750-1885*, ADH 115, 2008, s. 57-71, zde s. 66.

⁹⁹⁹ Martin Dríbe a Christer Lundh, kteří zkoumali problematiku vyrovnaných manželství na příkladu pěti farností v jižním Švédsku, rozlišují věkovou, sociální a geografickou homogamii a podotýkají, že všechny tři faktory je třeba zkoumat současně. Homogamní sňatek podle jejich názoru uzavírali snoubenci, jejichž věkový rozdíl nepřekročil tři roky, pocházeli ze shodné společenské vrstvy a stejné farnosti. M. DRÍBE – Ch. LUNDH, *Status Homogamy*.

¹⁰⁰⁰ Alice Velková dokázala, že nejen sňatkový věk, ale také věkový rozdíl mezi ženichem a nevěstou odrážel postavení jedince v rodinných strategiích. Dědicové usedlosti se ženili dříve a brali si obvykle ženy mladší, než byli sami. U jejich sourozenců však pravděpodobnost věkově nevyrovnaného sňatku stoupala. A. KLÁŠTERSKÁ, *Výběr partnera*; A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 220-243.

excerpovány pouze z matrik novorychnovské farnosti.¹⁰⁰¹ Řada dalších sirotků, zejména mužů, jistě uzavřela sňatek jinde než v Novém Rychnově. Snoubenci pocházející z různých lokalit se obvykle brali ve farnosti nevěsty, proto se více získaných údajů týká osiřelých dívek. Dostupné údaje přesto umožňují srovnávání a statistické vyhodnocení. Naproti tomu jiné typy životní kariéry, zejména pokud byly spojeny s odchodem ze sledované oblasti lze sledovat pouze v případě jednotlivců.¹⁰⁰² Velké množství sirotků, zejména těch, kteří se narodili v druhé čtvrtině 19. století, ze zkoumaných pramenů mizí, nelze tedy zjistit, jaké byly jejich další osudy. Vlivem sílící migrace obyvatelstva a poklesem výpovědní hodnoty využívaných archiválií po roce 1850 se sledování jednotlivců stává velmi obtížným.

Vzhledem k uvedeným skutečnostem není možné říci, jak velké procento osiřelých dětí vstoupilo do manželství, což představovalo normální a žádoucí průběh životního cyklu, a kolik sirotků naopak zůstalo do konce života svobodných. Bylo prokázáno, že sňatkový věk na Novorychnovsku odpovídal poměrům obvyklým v méně úrodných oblastech Čech zkoumaného období (tabulka č. III.3.). Věk při prvním sňatku v první polovině 19. století stoupal, v průměru dosahoval 27,2 let v případě mužů a 24,0 roků u žen, přičemž medián byl v případě obou pohlaví o něco nižší (26,0 let u mužů, 23,4 let u žen).

Následující tabulky č. VII.4.-VII.10. rozdělují osiřelé děti do čtyř skupin podle toho, zda jim zemřel otec, nebo matka a jestli se tak stalo v době jejich dětství (do 9 let), nebo až v období dospívání (10-19 let). Rozdělení podle věku při osiření je velmi důležité, neboť strategie ovdovělých rodičů se do značné míry proměňovaly podle toho, jak staré byly jejich děti. S dospíváním potomků se v jednotlivých rodinách začínaly vytvářet plány na budoucí uspořádání poměrů na usedlosti, současně se promýšlel výběr dědice a perspektivy ostatních dětí. Lze předpokládat, že životní dráha dětí, které osiřely na prahu dospělosti, byla alespoň v některých případech částečně určena předem a smrt rodičů na ní tolik nezměnila.¹⁰⁰³

¹⁰⁰¹ Jen v ojedinělých případech, když bylo z jiných pramenů známo, kam směřoval sňatek osiřelého dítěte, byl přesný údaj dohledán v matrice mimo působnost farního úřadu Nový Rychnov.

¹⁰⁰² Problematika migrace je pro předstatistické období sledovatelná především v souvislosti s imigrací do určité oblasti. J. GRULICH, *Migrace*, s. 56-74.

¹⁰⁰³ A. Fauve-Chamoux na základě studia kmenové rodiny v oblasti Pyrenejí dospěla k závěru, že vzhledem k postupnému předávání usedlostí a určování dědice dlouho dopředu smrt otce obvykle nevedla k příliš velkým změnám v rodinném uspořádání. A. FAUVE-CHAMOUX, *Strategies*, s. 131.

Tabulka č. VII.4.

**Sňatkový věk osiřelých chlapců
Novorychnovsko, 1806-1877**

SŇATKOVÝ VĚK	Osireli							
	po otci				po matce			
	ve věku do 9 let		ve věku 10-19 let		ve věku do 9 let		ve věku 10-19 let	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
0-19	4	10,5	7	10,2	2	6,2	6	12,0
20-24	17	44,7	26	37,7	8	25,0	25	50,0
25-29	9	23,7	18	26,1	10	31,3	6	12,0
30-34	6	15,8	13	18,8	11	34,4	12	24,0
35-39	2	5,3	4	5,8	1	3,1	1	2,0
40 a víc	0	0,0	1	1,4	0	0,0	0	0,0
Celkem	38	100,0	69	100,0	32	100,0	50	100,0

Tabulka č. VII.5.

**Sňatkový věk osiřelých dívek
Novorychnovsko, 1804-1880**

SŇATKOVÝ VĚK	Osirely							
	po otci				po matce			
	ve věku do 9 let		ve věku 10-19 let		ve věku do 9 let		ve věku 10-19 let	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
0-19	9	13,6	25	30,1	9	17,3	11	15,9
20-24	29	43,9	27	32,5	22	42,3	31	44,9
25-29	15	22,7	18	21,7	14	27,0	16	23,2
30-34	8	12,2	9	10,9	3	5,8	6	8,7
35-39	4	6,1	3	3,6	2	3,8	5	7,3
40 a víc	1	1,5	1	1,2	2	3,8	0	0,0
Celkem	66	100,0	83	100,0	52	100,0	69	100,0

Ukazuje se, že v případě dívek nemělo úmrtí rodičů příliš velký vliv na načasování svatby.¹⁰⁰⁴ Průměr sňatkového věku osiřelých nevěst se od celkových hodnot nevychyluje více než o jeden rok, a navzájem se jednotlivé kategorie liší maximálně o 1,5 roku. Jde o poměrně malé rozdíly, které mohou být způsobeny i využitím nevelkého vzorku, jež zahrnuje dlouhé časové období a všechny společenské vrstvy. Mírný vzestup je patrný u dívek, jimž v dětství zemřela matka. Jedná se však pouze o 0,8 roku a sňatkový věk žen, osiřelých po matce v době dospívání, se průměru nevymyká. Nelze tedy potvrdit předpoklad, že ovdovění otce komplikovalo vyhlídky dcer, které musely převzít povinnosti zemřelé matky.¹⁰⁰⁵

Také u chlapců, jimž zemřel otec v době v teprve dospívání, a u těch, kteří jako děti ztratili matku, se sňatkový věk příliš nevychýlil od všeobecných hodnot. Ovšem v případě

¹⁰⁰⁴ Sedm dívek se provdalo ještě před osiřením.

¹⁰⁰⁵ Snížená šance na vstup do manželství v případě dívek osiřelých po matce byla prokázána pro Alsasko ve druhé polovině 18. a v průběhu 19. století. K. MCQUILLAN, *Family Composition*, s. 67.

synů osiřelých po otci do devíti let věku a chlapců, kterým mezi deseti a devatenácti lety zemřela matka, se sňatkový věk oproti průměru snížil o dva a půl roku. Není tedy možné říci, že by ztráta jednoho z rodičů vedla k zhoršení životních perspektiv dětí ve smyslu opožděného uzavření manželství. Naopak se zdá, že úmrtí rodiče dětem spíše umožňovalo rychlejší start do života. Patrné je to především u synů, kteří se oproti dívkám čtyřikrát častěji stávali dědici rodné usedlosti.

Tabulka č. VII.6.

**Sňatkový věk osiřelých dětí
Novorychnovsko, 1804-1880**

SIROTCI			Počet	Sňatkový věk	
				průměr	medián
Osířeli po otci	do 9 let věku	chlapci	38	24,7	24,6
		dívky	66	24,8	23,4
	v 10-19 letech věku	chlapci	69	26,0	26,3
		dívky	83	23,3	22,5
Osířeli po matce	do 9 let věku	chlapci	32	27,0	27,5
		dívky	52	24,7	23,9
	v 10-19 letech věku	chlapci	50	24,7	23,6
		dívky	69	23,8	23,2

Souvislost mezi snížením sňatkového věku sirotků a majetkovými transfery, které provázely vypořádání pozůstalosti po zemřelém rodiči, je nepochybná. Ačkoli úmrtí rodiče nemuselo vyústit v okamžité předání usedlosti zástupci mladší generace, lze předpokládat, že ve většině rodin padlo alespoň předběžné rozhodnutí o dalším nakládání s rodinným majetkem. Zejména v případě, že zemřel otec odrůstajících dětí, došlo už při pozůstalostním řízení k určení dědice, přestože k jeho skutečnému nástupu do čela usedlosti mohlo dojít až o řadu let později. Stanovení budoucího hospodáře a přibližné vyčíslení nákladů, které bude muset po převzetí gruntu uhradit, urychlilo úvahy o jeho sňatku. Brzká svatba dědice byla žádoucí i kvůli doplnění chybějící pracovní síly.¹⁰⁰⁶ Zános nově příchozího partnera umožnil dřívější vyplácení a tedy i sňatky sourozenců hospodáře. Osíření tak vedlo k dřívější svatbě nejen nástupce, ale i jeho bratrů a sester, přinejmenším těch, kteří mu byli věkově nejbližší.

Jednoznačným příkladem jsou sňatky čtyř dětí sedláka Martina Jírů z Hojkova, který zemřel koncem roku 1821. Jejich matka se postavila do čela usedlosti, přičtené nejstaršímu Martinovi, jemuž bylo v době otcovy smrti šestnáct let. V roce 1826 došlo

¹⁰⁰⁶ Například Josef Krejčí, který se roku 1843 ženil v 22 letech coby dědic přebírající chalupu, v žádosti o povolení sňatku výslovně uváděl, že potřebuje hospodyně. NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1514, kar. 345.

k oficiálnímu převodu usedlosti, neboť dědicovi a jeho sestře Marii se naskytla možnost výhodného sňatku s dětmi milíčovského rychtáře Zemana. Se svatbami se však čekalo až do masopustu následujícího roku, do Mariiných šestnáctých narozenin. Manželství mladší sestry, při kterém odpadlo vyplácení věna, znamenalo pro jednadvacetiletého Martina úsporu 200 zl. Příznivá ekonomická situace gruntu a také optimální věkové rozdíly mezi sourozenci umožnily velmi brzký sňatek i nejmladší Kateřině, která se roku 1833 provdala za syna hojkovského sedláka Bláhy. Jako poslední se roku 1835 vdávala dvaadvacetiletá Anna. Oproti svým sestrám uzavřela manželství později a vzala si jen chalupníka, ale bezprostředně po svatbě se stala hospodyní. Ovdovělá matka sourozenců Jírových se rovněž znovu vdala – ovšem až poté, co se její syn postavil do čela gruntu.¹⁰⁰⁷

Sňatky sirotků byly ovlivněny nejen svatbami jejich starších sourozenců, ale také případným příchodem nových partnerů pozůstalých rodičů. Rozdíly ve sňatkovém věku chlapců a dívek podle toho, zda měli, či neměli otčíma nebo macechu, ukazuje tabulka č. VII.7. a graf č. VII.2. Při srovnání s tabulkou VII.6. je patrné, že pokud dítě osiřelo před desátými narozeninami, měla přítomnost nevlastního rodiče na načasování jeho sňatku minimální vliv. U chlapců a dívek, jimž v dětství zemřela matka, navíc výraznou většinu tvořily právě případy, kdy se ovdovělý otec znovu oženil. Věk při uzavření manželství u těchto sirotků nevykazoval větší rozdíly ani vůči všeobecnému průměrnému sňatkovému věku. Potvrzuje se tak, že po příchodu nevlastního rodiče do domácnosti s malými dětmi docházelo v podstatě k rekonstrukci rodiny, která se příliš nelišila od běžného uspořádání v domácnostech, kde oba rodiče zůstali na živu.

Pokud došlo k osiření v době dospívání, nový sňatek ovdovělého rodiče ovlivňoval spíše dívky než hochy. Matky odrostlých synů se vdávaly jen zřídka, a pokud lze soudit z osmi doložených případů, sňatkový věk chlapců se svatbou matky spíše snižoval.¹⁰⁰⁸ Pouze dvakrát byl ženich starší třiceti let,¹⁰⁰⁹ jeden se žení šestadvacetiletý, ostatních pět uzavřelo manželství v rozmezí 20-24 let. Vždy se přitom jednalo o dědice usedlosti nebo prvorozeného syna a svatba byla způsobem, jak potvrdit jeho práva k rodnému hospodářství.¹⁰¹⁰

¹⁰⁰⁷ Tamtéž, inv. č. 1439, sign. 180 Pelhřimov, fol. 180v; 252v-254rv.

¹⁰⁰⁸ Kevin McQuillan naopak dokazuje, že synové matek, které se vdaly vícekrát, se ženili později. K. MCQUILLAN, *Family Composition*, s. 68.

¹⁰⁰⁹ Výjimkami byli Václav Bártů (*1774) a Jakub Vytiska (*1825), kteří se do čela svých usedlostí postavili teprve po smrti svých matek a manželství uzavřeli až jako třicátníci.

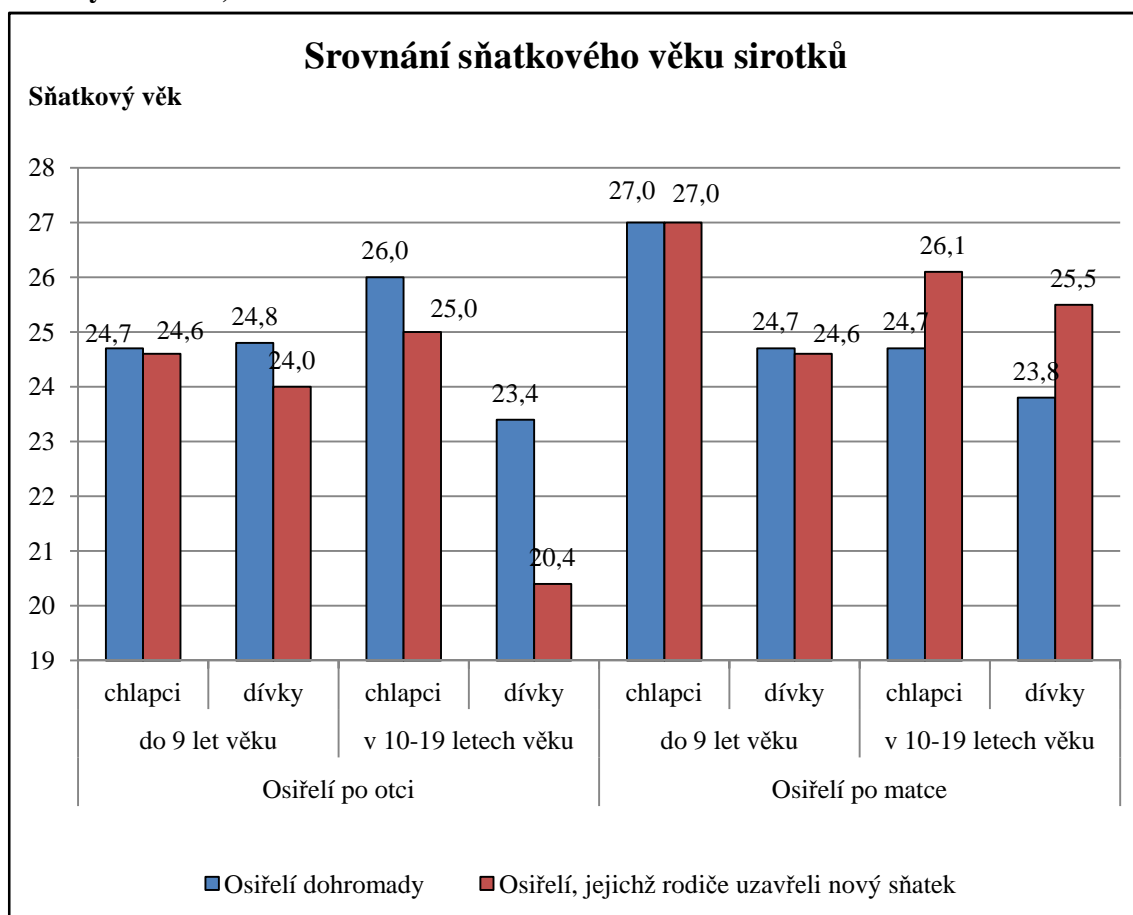
¹⁰¹⁰ Poněkud specifický byl příběh Josefa Razimy, jež namísto otcova selského statku v Řeženčicích čp. 21 získal sousední grunt čp. 11. K prodeji původní usedlosti a zakoupení nové, jež měla ještě

Tabulka č. VII.7.

**Sňatkový věk osiřelých dětí, jejichž rodiče uzavřeli nový sňatek
Novorychnovsko, 1804-1880**

SIROTKA, JEJICHŽ OVDOVĚLÍ RODIČE UZAVŘELI NOVÝ SŇATEK			Počet	Podíl z celkového počtu	Sňatkový věk	
					průměr	medián
Osireli po otci	do 9 let věku	chlapci	22	57,9	24,6	24,5
		dívky	36	54,5	24,0	23,3
	v 10-19 letech věku	chlapci	8	11,6	25,0	24,5
		dívky	18	21,7	20,4	20,5
Osireli po matce	do 9 let věku	chlapci	29	90,6	27,0	27,0
		dívky	38	61,5	24,6	23,9
	v 10-19 letech věku	chlapci	29	58,0	26,1	24,3
		dívky	31	44,9	25,5	24,0

Graf č. VII. 2.

**Srovnání sňatkového věku sirotek podle toho, zda jejich rodiče uzavřeli nový sňatek
Novorychnovsko, 1804-1880**

vyšší hodnotu, došlo na základě svolení *poručenstva* roku 1840, když bylo Josefovi 19 let. Statek byl okamžitě zapsán na jeho jméno, do jeho čela se však postavil otčím s matkou, přičemž k svatbě dědice došlo až o sedm let později. Poručníkem Josefa Razimy a jeho sourozenců, který směnu povolil, byl Martin Razima, buď děd, nebo strýc z otcovy strany. NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 96rv; tamtéž, 1514, kar. 345; tamtéž, inv. č. 1442, sign. 175 Pelhřimov, fol. 98rv-99rv; tamtéž, inv. č. 1442, sign. 175 Pelhřimov, fol. 143rv-136rv.

V případě osmnácti dívek, osiřelých mezi desátými a devatenáctými narozeninami, klesl sňatkový věk v souvislosti s příchodem otčíma mnohem výrazněji než u chlapců. Vypočítaná hodnota 20,4 let je o tři a půl roku nižší, než byl všeobecný průměr. Pět z nich se vdalo dokonce ještě před osmnáctými narozeninami. Předpokládá se, že čím nižší je věk snoubenců, tím vyšší pravděpodobnost, že se jednalo o domluvené manželství, o kterém rozhodli jiní.¹⁰¹¹ Uzavření sňatku v sedmnácti nebo dokonce v patnácti letech nebylo nikterak obvyklé a většinou bylo vynuceno zvláštními okolnostmi. Všechny uváděné případy jsou svým způsobem výjimečné a těžko mezi nimi hledat jinou souvislost než úmrtí otce.¹⁰¹²

Polovina ze zbývajících dvanácti dívek,¹⁰¹³ které vyrůstaly v domácnosti vedené otčímem, uzavřela manželství už kolem dvacátého roku života a odešla z domu. Lze se pouze domnívat, zda poměrně brzké uzavření sňatku bylo v jejich případě způsobeno dobrou hospodářskou bilancí rodiny, která umožnila vyplacení věna, nebo snahou o rychlý odchod ze společné domácnosti. Vyvdání dospívající dcery mohlo být pro otčíma způsobem, jak docílit delšího setrvání na místě hospodáře,¹⁰¹⁴ nebo prostě cestou, jak na usedlosti uvolnit prostor pro dorůstající mladší potomky. Vyloučit, ale ani dokázat nelze problematické vztahy mezi dospívající dcerou a novým manželem matky. Konflikty v nově vzniklé rodině mohly hrozit, zejména když byl otčím oproti své nevlastní dceři jen o pár let starší.¹⁰¹⁵

Horší pověst než otčímové měly v lidovém podání macechy. Příklad nové matky však nevyvolával potřebu rychle uzavřít sňatek a opustit společnou domácnost ani

¹⁰¹¹ Jack GOODY, *The Development of the Family and Marriage in Europe*, Cambridge 1983, s. 121.

¹⁰¹² Zásnuby již zmíněné Marie Jíru byly domluveny ještě před matčinou svatbou a navíc je uspíšila možnost dvojitého sňatku společně s bratrem. Matka Marie Kubů, která šla k oltáři v sedmnácti, se opětovně vdala až čtyři roky po ovdovění, dva a půl roku po svatbě své dcery. Jediná dcera chalupníka Josefa Čakovského, který zemřel roku 1822, se vdávala rok a půl před otcovou smrtí jako patnáctiletá. Její manžel okamžitě po tchánově smrti převzal hospodářství, zatímco matka, která zůstala vdovou pouze půl roku, odešla za svým druhým manželem. Další dvě dívky, které uzavřely manželství v patnácti, respektive v šestnácti letech, se v důsledku osiření ocitly v situaci, kdy se do čela usedlosti dostala vzdáleněji příbuzná osoba. Jednou se jednalo o nevlastního bratra, podruhé o ovdovělou švagrovou.

¹⁰¹³ Specifický byl případ Marie Fialové, jež dospívala v domácnosti vedené dědečkem a vdala se v 19 letech.

¹⁰¹⁴ Třikrát byl otčím posledním známým držitelem usedlosti, v ostatních případech se dědicem stalo dítě z prvního manželství matky. Jednou byla celá pozůstalost vyčíslena v penězích a movitém majetku, neboť otec, vrchnostenský myslivec, nebyl držitelem usedlosti.

¹⁰¹⁵ Celkem se před osmnáctými narozeninami provdalo osm dívek, které měly otčíma. Pouze ve třech případech byl nevlastní otec starší než matka. V ostatních pěti případech byl nový partner vdovy poměrně výrazně mladší než jeho žena (jednou věkový rozdíl představoval šest, jednou deset a třikrát jedenáct let).

u synů, ani u dcer. Naopak sňatkový věk dětí, které v období dospívání osiřely a dostaly náhradní matku, byl o něco vyšší než v případě těch, jejichž otec se znovu neoženil.

Chlapci osiřelí mezi desátými a devatenáctými narozeninami se v průměru ženili v 24,7 letech, tedy o poznání dříve, než byl všeobecný průměrný sňatkový věk mužů na Novorychnovsku, vypočítaný na 27,2 let. Ti, jejichž otec se znovu oženil, ale uzavírali manželství krátce po šestadvacátých narozeninách. Vysvětlení lze hledat v rozdělení pracovních rolí, běžném ve venkovských domácnostech, a ve způsobu předávání usedlostí. Pokud ovdovělý otec nehodlal uzavřít nové manželství, mohla roli hospodyně převzít jeho snacha. Sňatek dědice následně urychlil vyplácení podílů pro další děti a jejich odchod z domácnosti. Naopak vdovci, kteří našli novou partnerku, měli obvykle snahu zůstat v čele usedlosti déle a s jejím předáním (a tedy i sňatkem dědice) tolik nespěchali.

Skupinu 29 chlapců, kterým mezi 10-19 lety zemřela matka a na její místo nastoupila macecha, lze rozdělit zhruba na dvě poloviny. Pouze tři se oženili v běžném věku 25 nebo 27 let, ostatní vstoupili do manželství buď ještě jako nezletilí, nebo naopak až po třicítce. Mezi patnácti hochy, kteří se dočkali svatby ve svých 20-24 letech, bylo sedm dědiců. V jejich případě patrně zvítězila snaha otce upravit majetkové a dědické poměry na usedlosti co nejdříve po smrti první manželky a případně urychlit vyplácení podílů ostatním dětem. Naopak potřeba zabezpečit mladší potomky a novou ženu byly důvodem pro setrvávání vdovců na místech hospodářů a odkládání svatby jejich dědiců. Opoždění svatby v případě příchodu macechy je patrné také u dívek osiřelých mezi 10 a 19 lety věku. Zatímco samotné úmrtí matky nemělo na sňatkový věk dospívajících dcer žádný vliv (23,8 let oproti průměrným 24,0), příchod macechy jejich vstup do manželství o rok a půl odsouval, až na 25,5 let.

Důvodem pozdějších sňatků dětí, jejichž otec se ve středním věku oženil, mohl být v některých rodinách vyšší počet mladších sourozenců. Děti, které přišly na svět v druhém manželství, samozřejmě měly nárok na vyplácení otcovského podílu z usedlosti, čímž snižovaly poměrnou část dědictví připadající na jednotlivé potomky.¹⁰¹⁶ Vyšší počet sourozenců, ať už vlastních nebo nevlastních, mohl vést k tomu, že si chlapec či

¹⁰¹⁶ Čtyři z jedenácti chlapců, kteří v době dospívání dostali macechu a následně uzavřeli sňatek až po třicítce, měli více než tři nevlastní sourozence z následujícího manželství otce. V obdobné situaci se ocitly také dvě dívky, které osiřely za stejných okolností.

děvče museli před vstupem do manželství větší část prostředků vydělat a ušetřit sami, což samozřejmě vedlo k odsunutí svatby do pozdějších let.¹⁰¹⁷ Potvrdit by to mohlo i povolání ženichů, které však bývalo v matrikách oddaných zaznamenáno pouze zřídka. Uvést lze příklady Josefa Hrušky (*1826), který se před svatbou živil jako čeledín v Hojkově, nebo Jana Zabloudila (*1837), jenž pracoval jako kovářský tovaryš. Oba muži uzavřeli sňatek až po třicítce a usadili se mimo rodnou usedlost, spravovanou otcem a macechou; první z nich měl šest, druhý sedm žijících sourozenců.

Tabulka č. VII.8.

**Sňatkový věk osiřelých dědiců usedlostí
Novorychnovsko, 1804-1866**

SŇATKY DĚDICŮ		Dědicové - muži				Dědičky - ženy	
		osiřeli po otci		osiřeli po matce		osiřely po otci	osiřely po matce
		do 9 let	10-19 let	do 9 let	10-19 let		
Celkový počet		25	31	13	29	12	12
Sňatkový věk	průměr	23,9	24,6	26	23,2	19,7	21,6
	medián	23,5	22,5	24,5	22,9	20,5	20,6
Měli nevlastního rodiče		17	6	13	17	5	8
Sňatkový věk	průměr	24,2	25,8	26	21,2	20,8	23,3
	medián	23,0	24,0	26,5	23,5	21,0	23,5

V předcházejících odstavcích byl několikrát zmíněn sňatkový věk dědiců usedlostí a jeho vliv na načasování svateb ostatních bratrů a sester. Dědicové zpravidla uzavírali manželství v mladším věku a dříve než jejich sourozenci, kteří na převzetí gruntu neměli nárok. Jejich sňatek býval urychlen úmrtím rodiče, potřebou převzít hospodářství, vyřešit budoucí uspořádání domácnosti a doplnit chybějící pracovní sílu. Zejména sňatkový věk dědiček byl oproti ostatním dívkám výrazně nižší, zejména pokud usedlost přebíraly po smrti otce. Dříve uzavírali manželství i chlapci, kteří měli zdědit usedlost, ačkoli to bylo o poznání později než v případě dívek.¹⁰¹⁸ Svou roli hrál i fakt, že synové na sebe s postavením hlavy rodiny brali hlavní zodpovědnost za vedení hospodářství, a to jak v ekonomické, tak i v právní rovině, zatímco ženy obvykle zastupoval manžel. Z tohoto důvodu se svatby dědiců častěji odkládaly až na dvacáté

¹⁰¹⁷ Ve Francii 18. století dívky před svatbou pracovaly obvykle 14-16 let, aby si ušetřily na věno, a po dlouhém období zasnoubení v 26-28 letech konečně uzavíraly sňatek. O. HUFTON, *Women and the Family Economy*, s. 4-9.

¹⁰¹⁸ Ke shodným výsledkům dospěla pro panství Štáhlavy A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 220-224, 229.

narozeniny, kdy mohlo dojít k úřednímu zplnoletění. Obvyklejší však byly sňatky uzavírané až v době, kdy se mladý muž přiblížil zletilosti.¹⁰¹⁹

Bylo však možné nalézt i výjimky. Připomenout lze dva extrémní příklady, které ukazují, že i v případě dědiců usedlostí mohl být průběh životního cyklu velmi různorodý. Chalupník Vojtěch Zeman z Milíčova se v roce 1807 ženil v pouhých sedmnácti letech, o dva roky později mu jeho matka předala usedlost, kterou samostatně řídila šest let. Ovdovělou hospodyni k převodu netlačila přítomnost dalších dětí čekajících na podíly, ani vlastní zdravotní stav, přesto její jediný syn uzavřel manželství jako nejmladší ze všech podchycených chlapců.¹⁰²⁰

Naopak Matěj Pavlíček, jen o pár let mladší soused zmiňovaného Vojtěcha Zemana, na uzavření manželství zřejmě časem rezignoval. Usedlost rovněž převzal od samostatně hospodařící matky a údajně ještě za jejího života vyrovnal veškeré pohledávky. Oženil se však až roku 1849 ve svých sedmačtyřiceti letech. Okolnosti jeho sňatku byly poněkud netypické, neboť si vzal vdovu po mladším bratrovi-podruhovi, která se k němu po svém ovdovění nastěhovala. První dcera se novému páru narodila čtyři měsíce před svatbou, lze se však pouze domýšlet, zda její předmanželské početí nebylo úmyslnou strategií, která měla urychlit získání dispenzu pro blízce spřízněné snoubence.¹⁰²¹

VII.3. Dědicové usedlostí a perspektivy jejich sourozenců

Graf č. VII.3., dokládá, že děti, které nepřebíraly usedlosti svých rodičů, uzavíraly manželství později. Jejich stáří při první svatbě ale kopíruje křivku věku při prvním sňatku dědiců. Tento poznatek zdůvodňuje nižší sňatkový věk sirotků oproti všeobecnému průměru, neboť provedení dědického vypořádání po smrti rodičů urychlilo svatbu dědice, která následně uspíšila zásnuby jeho sourozenců.

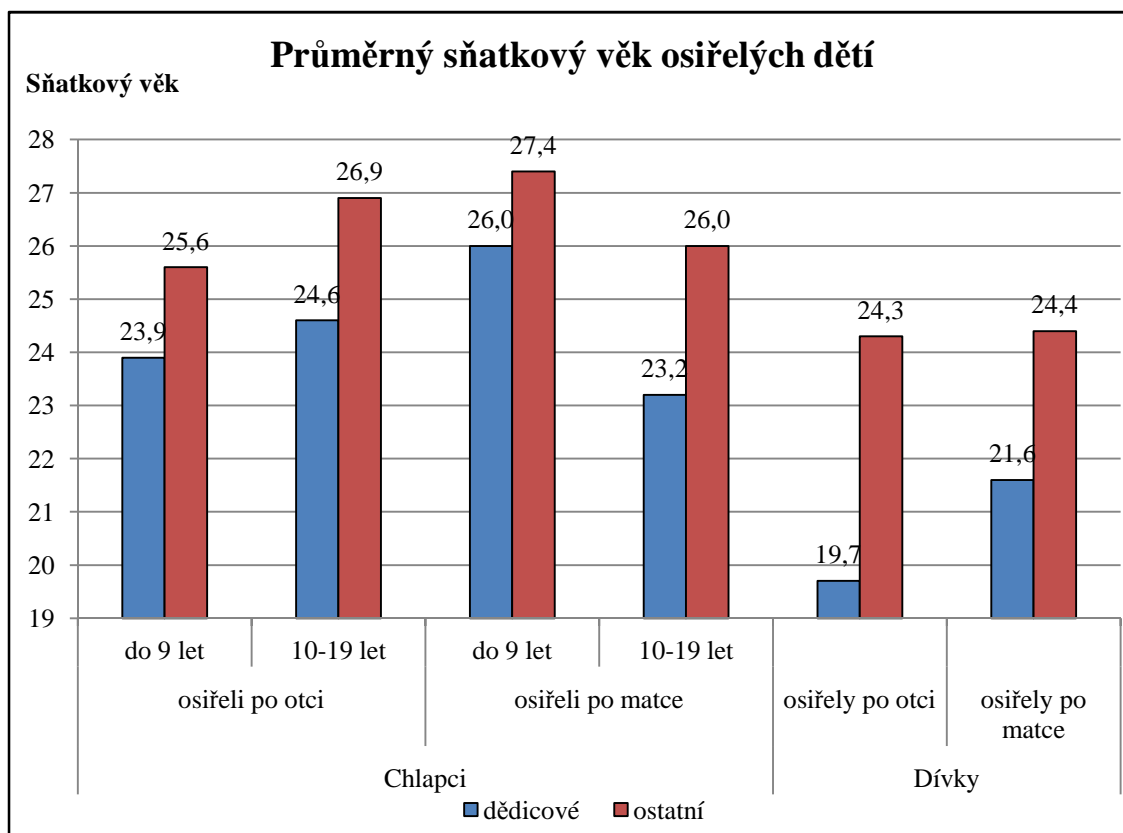
¹⁰¹⁹ Přesný sňatkový věk bylo možné určit u 74 osiřelých dědiců, z nichž 13 (17,6 %) se oženilo do 19 let, 37 (50,0 %) ve věku 20-24 let, 9 (12,2 %) ve věku 25-29 let, 12 (16,2 %) ve věku 30-34 let, 3 (4,0 %) byli starší 35 let. Z 21 dědiček, u nichž byl zjištěn sňatkový věk, se 8 (38,1 %) vdalo do 19 let, 9 (42,9 %) ve věku 20-24 let a zbývající 4 (19,0 %) ve věku 25-28 let.

¹⁰²⁰ Ovdovělá Marie Zemanová žila u svého syna jako výměnkářka dalších 33 let. Její syn byl jedináček, usedlost mu předala zcela bez dluhů, neboť jeho jedinou nevlastní sestru stihl částečně vyplatit otec, zbytek doplatila během svého hospodaření matka. Nevěsta Vojtěcha Zemana byla o čtyři roky starší než její budoucí manžel, v matrice oddaných však byl jejich věk zaokrouhlen na shodných dvacet let. NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 2rv-3r; tamtéž, inv. č. 1439, sign. 180 Pelhřimov, fol. 144rv.

¹⁰²¹ Tamtéž, inv. č. 1440, sign. 183 Pelhřimov, fol. 6v-7v. Po smrti první manželky roku 1855 se Matěj Pavlíček oženil ještě dvakrát.

Graf č. VII. 3.

**Srovnání průměrného sňatkového věku osiřelých dědiců a sirotků, kteří usedlost nezdědili
Novorychnovsko, 1804-1880**

Brzké sňatky dědiců však v žádném případě neznamenaly, že by se hospodářem vždy stával prvorozený syn nebo nejstarší dcera, aby mohlo k předání gruntu dojít co nejdříve. Třiatřicet ze 126 sirotků-budoucích majitelů usedlostí (26,2 %) mělo v době úmrtí rodiče alespoň jednoho sourozence staršího 20 let. Většinou se jednalo o sestry, které již byly mnohdy provdané. V 14 případech (11,1 %) však měli sirotci dospělého bratra, který se ale usedlosti neujal. Většinou nebylo rozhodnutí nijak vysvětleno, dvakrát byla důvodem lepší životní perspektiva staršího syna, který se dokázal uchytit jinde.

Příkladem může být Jan Kučera, který převzal selský grunt v Novém Rychnově ihned po svém osiření v 19 letech, ačkoli se narodil jako druhorozený. Jeho starší bratr Karel byl již jako devítiletý odeslán na sousední červenořečické panství, kde byl přijat za *vlastního* do rodiny mlynáře, a tudíž byl z hlediska svých příbuzných zaopatřen. Tento způsob zabezpečení dítěte byl zcela ojedinělý, dokládá však snahu některých rodičů zajišťovat svým potomkům budoucnost postupně.¹⁰²²

¹⁰²² Tamtéž, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 67r-68r; tamtéž, inv. č. 1441, sign. 181 Pelhřimov, fol. 215v-216r.

Jednadvacet sirotků (16,7 %), kteří posléze zdědili grunt, mělo staršího, byť nezletilého bratra. Dalších devět dívek (7,1 % osiřelých dědiců) získalo usedlost i přes přítomnost mladšího bratra nebo starší sestry, kteří měli být preferovanými dědici. Pružněji při volbě svého nástupce postupovali ovdovělí otcové, kteří častěji volili jedno ze svých mladších dětí. Vdovci, jimž zesnulá manželka zanechala pouze nedospělé potomky, nejstaršího syna vybrali v 27 případech ze 43 (62,8 %), prvorozenou dceru v 6 z 12 případů. Ovdovělé matky, které měly v době ovdovění jen děti mladší 20 let, přenechaly usedlost nejstaršímu synovi v 43 případech z celkových 58 (74,1 %). Pokud měly pouze dcery, dědila prvorozená v 6 z 13 případů (46,2 %). Zejména u vdovců bývala příčinou zvolení mladšího potomka snaha setrvat delší dobu v čele usedlosti a postupně vyplácet jednotlivé děti.

Tabulka č. VII.9.

**Osiřelí dědicové usedlostí a jejich sourozenci
Novorychnovsko, 1785-1855**

DĚDIC	Prvorozený/ jediný syn		Má zletilého bratra		Má staršího, nezletilého bratra	
	počet	poznámka	počet	poznámka	počet	poznámka
58 osiřelých po otci	43	18x osiřel do 9 let	4	1x osiřel do 9 let	11	6x osiřel do 9 let
43 osiřelých po matce	27	9x osiřel do 9 let	9	1x osiřel do 9 let	7	3x osiřel do 9 let

Tabulka č. VII.10.

**Osiřelé dědičky usedlostí a jejich sourozenci
Novorychnovsko, 1785-1855**

DĚDIČKA	Prvorozená/ jedináček		Má staršího bratra		Má mladšího bratra nebo starší sestru	
	počet	poznámka	počet	poznámka	počet	poznámka
13 osiřelých po otci	6	3x nový sňatek matky	2	oba bratři nezletilí	5	osiřely ve věku 14-19 let
12 osiřelých po matce	6	4x nový sňatek otce	2	1x bratr zletilý	4	osiřely ve věku 8-14 let

* Starší sestru měly dvě dědičky – jedna z nich byla sirotkem po otci, druhá po matce.

Již zmiňovaný Jakub Kníže (†1804), ovdovělý otec tří dcer a jednoho syna, chtěl naopak dostat obvyklým zvyklostem, „myslil hospodařit do zrostu toho [nejmladšího syna] Josefa“ a posléze mu chalupu předat. Zemřel však, když bylo chlapeci sedm let, a proto usedlost dočasně přenechal dceři Kateřině Kučerové a jejímu muži. Manželé Kučerovi začali postupně vyplácet stanovené podíly a chalupu udrželi ve svých rukou. Formálně byla jejich práva k hospodářství potvrzena roku 1838, kdy se původní dědic

Josef definitivně zřekl svých dědických nároků a ve prospěch sestry a švagra se vzdal i svého podílu z usedlosti.¹⁰²³

Při posuzování perspektiv osiřelých dětí má mimořádný význam sledování sociálního postavení jejich životních partnerů. Za ideální byly považovány přibližně vyrovnané svazky, kdy oba partneři pocházeli se stejné společenské vrstvy a do nově zakládané domácnosti vložili srovnatelné prostředky. Uzavření rovného manželství bylo mimořádně důležité zejména pro dědice usedlostí, kteří potřebovali sňatkem získat prostředky na vyplacení svých sourozenců. Příchod příliš chudé nevěsty byl nemyslitelný, neboť znamenal ohrožení budoucnosti bratrů a sester nového hospodáře.

Z etnografických a literárních pramenů vyplývá, že v případě plánovaných zasnub nejen budoucí dědic, ale i široké okolí vědělo a posuzovalo, jaká je ekonomická situace jeho hospodářství a jak velkou částku bude muset vyženit, aby měl šanci vše splatit. Nutnost uzavření výhodného sňatku přitom byla stejná, ať se jednalo o dědice či dědičku. Kalkulace ohledně věna bývají přisuzovány především sedlákům, avšak týkaly se i držitelů menších usedlostí.

Tabulka č. VII.11.

**Sňatky osiřelých dědiců usedlostí podle sociální úrovně snoubenců*
Novorychnovsko, 1804-1866**

SOCIÁLNÍ POSTAVENÍ DĚDICE/ DĚDIČKY	Sociální postavení otce partnera osiřelého dědice												Σ
	S		C		D		Ř		Z		P		
	Σ	%	Σ	%	Σ	%	Σ	%	Σ	%	Σ	%	
Sedlák	16	84,2	1	5,3	-	-	-	-	2	10,5	-	-	19
Chalupník	16	42,1	15	39,5	1	2,6	4	10,5	2	5,3	-	-	38
Domkář	2	25,0	2	25,0	-	-	2	25,0	-	-	2	25,0	8

*Vysvětlivka: S = sedlák, C = chalupník, D = domkář, Ř = řemeslník, Z = osoba ve služebním poměru, zaměstnanec vrchnosti, P = podruh.

Z tabulky č. VII.11. je patrné, že dědicové a dědičky jednoznačně preferovali partnery ze stejných nebo vyšších vrstev venkovské společnosti, bez ohledu na velikost usedlostí, které měli převzít.¹⁰²⁴ Zcela jednoznačné je to u chalupníků, kteří protějšky pocházející ze selských gruntů vybírali dokonce častěji než příslušníky své vlastní

¹⁰²³ Tamtéž, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 45rv; tamtéž, inv. č. 1437, sign. 174 Pelhřimov, fol. 47rv.

¹⁰²⁴ Tabulka č. VII.11. a grafy č. VII.4. a VII.5. ukazují vzájemný poměr snoubenců s ohledem na jejich vlastní sociální zázemí, respektive na postavení jejich otců. V případě zemědělského obyvatelstva lze poměrně snadno určit přibližnou hospodářskou a životní úroveň vlastníků usedlostí a pracovat s nimi v rámci obvyklých kategorií sedlák, chalupník, domkář. Problémy nastávají u řemeslníků, kterým jejich povolání mohlo přinášet velmi rozdílné zisky, stejně jako osobám ve služebním poměru. Při kvantitativním hodnocení podílu sociálně vyrovnaných sňatků proto byla pozornost zaměřena jen na zemědělské obyvatelstvo, umožňující přesnější srovnávání.

společenské vrstvy. Pokud jsou brány v potaz sňatky všech osiřelých dětí bez ohledu na to, zda se staly dědici, nebo musely z rodného domu odejít, ukazuje se, že podíl homogamních sňatků nebyl tak vysoký. Pravděpodobnost uzavření sociálně vyrovnaného manželství se lišila v jednotlivých společenských vrstvách a výrazné rozdíly byly také mezi příslušníky obou pohlaví.

Grafy č. VII.5 a VII.6. dokládají, že osiřelé dívky měly mnohem menší šanci na uzavření sňatku s partnerem ze stejné či vyšší společenské vrstvy. Zatímco u chlapců rovné sňatky uzavíralo až 71,5 % příslušníků jednotlivých sociálních kategorií, u dívek maximum představovalo 52,0 %. Větší podíl vyrovnaných manželství chlapců je bezpochyby dán tím, že mnozí z nich byli plánovanými dědici usedlostí a museli proto hledat partnerku odpovídající úrovně. Dívky z vyšší společenské vrstvy byly naopak žádanými nevěstami pro muže, kteří se na společenském žebříčku nacházeli o příčku níž, neboť jim svým věnem výrazně ulehčily splácení usedlosti.¹⁰²⁵ Uzavření sňatku s dědicem menšího hospodářství mohlo být leckdy výhodnější, neboť za pomoci slušného zánosu bylo možné rychle vyplatit *nápady* ostatních členů rodiny. Příchozí nevěsta se tak brzy stávala skutečnou hospodyní a její zásluhy na splacení usedlosti jí přinášely nezanedbatelnou prestiž i autoritu v očích manželových příbuzných.

Typickým příkladem může být sňatek, který uzavřeli Josef Bulant a Františka Ficencová roku 1850. Ženich, jenž šest let po smrti svého otce přebíral chalupu v Lešově, musel vyplatit dva bratry a zajistit výměnek matce a případně i babičce. Jeho usedlost měla celkovou hodnotu 380 zl., na každého syna připadlo 100 zl. Nevěsta, které bylo původně slíbeno 232 zl., nakonec přinesla celých 300 zl., které představovaly pádný důvod, aby byla okamžitě zapsána jako spolumajitelka usedlosti.¹⁰²⁶ Naprosto shodné rysy vykazovala svatební smlouva Josefa Šeby, jenž se roku 1834 ujímal domku v Řeženčicích, který do té doby držel jeho dědeček. Pozůstalost měla v tomto případě podstatně nižší hodnotu, jen 172 zl., a na čtyři sourozence připadalo kvůli staršímu zadlužení po 22 zl. Věno dědicovy nevěsty Kateřiny Procházkové, dcery chalupníka

¹⁰²⁵ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 225.

¹⁰²⁶ NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 156v-157v; tamtéž, inv. č. 1437, sign. 174 Pelhřimov, fol. 18r-21r.

z Nového Rychnova, činilo 140 zl. a bylo výslovně určeno na splácení dluhů. Také Kateřině bylo přiznáno spoluvlastnictví usedlosti.¹⁰²⁷

Pravděpodobnost uzavření sňatku s partnerem ze stejné nebo vyšší společenské vrstvy v jednotlivých skupinách obyvatelstva do značné míry koresponduje s poměrnou výší podílů, které v rodinách připadaly na jedno dítě (tabulky č. VII.1., VII.2.). Nejvyšší šanci na uzavření *rovného* nebo *lepšího* manželství měly děti z chalupnických rodin, které zároveň nejčastěji dědily vyšší procentuelní podíl z pozůstalosti svých rodičů. Naopak poměrně častý výběr *nerovných* partnerů v případě sirotek ze selských rodin odráží hospodářské potíže mnohých gruntů, kdy děti po svých rodičích leckdy dostávaly poměrně malou částku. Je ovšem problematické hodnotit podíl vyrovnaných sňatků u domkářů. Jejich děti si velmi často vybíraly partnery mezi potomky řemeslníků, jejichž majetkové zázemí bývalo velice různorodé, což dokládají i sumy, připadající na jednotlivé potomky v případě úmrtí otce (tabulka č. VII.1 a VII.3.)

Dokladem toho, že manželství s řemeslníkem mohlo být zajímavé pro děti ze všech společenských vrstev, je žádost o povolení sňatku, kterou roku 1850 sepsal novorychnovský rychtář Pípal, poručník nezletilého sirotka Josefy Tešetíkové. Její snoubenec tkadlec Karel Jaroš nadržel usedlost a měl dostat pouze 40 zl. a jalovici, což bylo – jak přiznávala žádost – dost málo. Bylo však možné spoléhat na to, že Karel jakožto „*pracovitý řemeslník hezkou částku do roka vydělá.*“ Josefa přitom byla dcerou sedláka, pocházela ale z početné rodiny a věnem získala jen 100 zl.¹⁰²⁸

Sirotci, jejichž otcové se zabývali řemeslem nebo byli ve službě, častěji volili partnera z téže socioprofesionální skupiny. Řemeslníci patřící ke stejnému cechu, podobně jako zaměstnanci vrchnosti se navzájem znali, v určitém kontaktu bývaly i jejich rodiny. Vzájemné sňatky byly velmi obvyklé a umožňovaly snoubencům přenést do nové domácnosti vědomosti nabyté v rodném domě. V případě rodin, pro jejichž obživu bylo zásadní vzdělání a odborné vědomosti otce, je sledování osudů osiřelých dětí velmi obtížné. Pro tyto vrstvy bylo typické, že synové odcházeli za vzděláním nebo za službou mimo své rodiště a zde také nacházeli partnerky.¹⁰²⁹ Na základě novorychnovských pramenů není možné doložit podrobnosti ohledně žádného sňatku sirotka pocházejícího z tohoto společenského prostředí.

¹⁰²⁷ Tamtéž, inv. č. 1442, sign. 175 Pelhřimov, fol. 95v-96r; tamtéž, inv. č. 1514, kar. 346.

¹⁰²⁸ Tamtéž, inv. č. 1515, kar. 342; tamtéž, inv. č. 1514, kar. 346.

¹⁰²⁹ Dokázal to již zmiňovaný příklad sourozenců Hüttrových, povoláním úředníků a kněze, kteří našli uplatnění v různých oblastech Čech.

Tabulka č. VII.12.

Sociální postavení nevěst osiřelých chlapců*

Novorychnovsko, 1806-1877

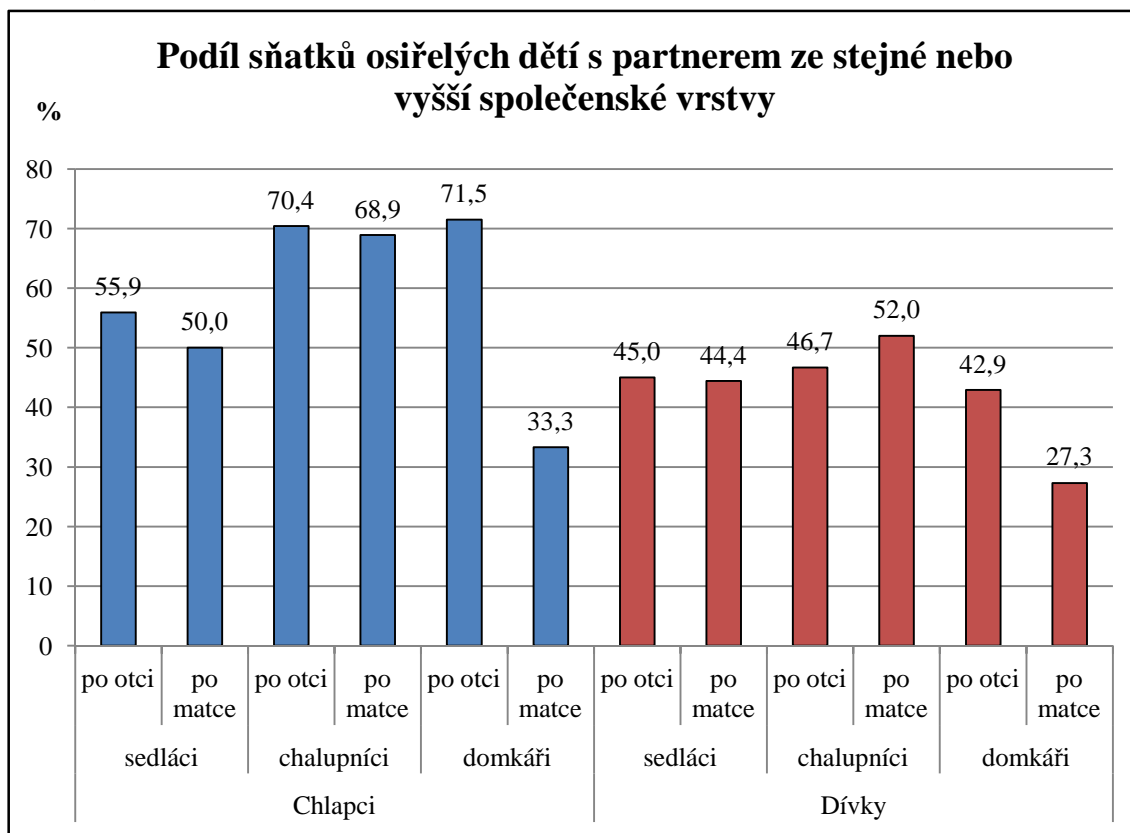
OTEC SIROTKA		Sociální postavení (otce) nevěsty												Σ 100%
		S		CH		D		Ř		Z		P		
		Σ	%	Σ	%	Σ	%	Σ	%	Σ	%	Σ	%	
Osirelí po otci	S	19	55,9	6	17,7	3	8,8	2	5,9	3	8,8	1	2,9	34
	Ch	8	29,6	11	40,8	1	3,7	4	14,8	1	3,7	2	7,4	27
	D	2	14,3	4	28,6	4	28,6	3	21,4	1	7,1	-	-	14
	Ř	1	11,1	1	11,1	1	11,1	3	33,3	3	3,3	-	-	9
	Z	-	-	1	50,0	-	-	1	50,0	-	-	-	-	2
	P	1	25,0	2	50,0	-	-	-	-	-	-	1	25,0	4
Osirelí po matce	S	10	50,0	4	20,0	3	15,0	2	10,0	1	5,0	-	-	20
	Ch	13	44,8	7	24,1	2	6,9	5	17,2	1	3,5	1	3,5	29
	D	1	11,1	1	11,1	1	11,1	2	22,2	3	33,3	1	11,1	9
	Ř	2	33,3	2	33,3	1	16,7	1	16,7	-	-	-	-	6
	Z	-	-	-	-	-	-	1	100	-	-	-	-	1
	P	-	-	2	50,0	1	25,0	-	-	-	-	1	25,0	4

* S = sedlák, C = chalupník, D = domkář, Ř = řemeslník, Z = osoba ve služebním poměru, zaměstnanec vrchnosti, P = podruh.

Graf. č. VII.4.

Podíl sňatků osiřelých dětí s partnerem ze stejné nebo vyšší společenské vrstvy

Novorychnovsko, 1806-1877

Tabulka č. VII.13.

Sociální postavení ženichů osiřelých dívek*

Novorychnovsko, 1804-1880

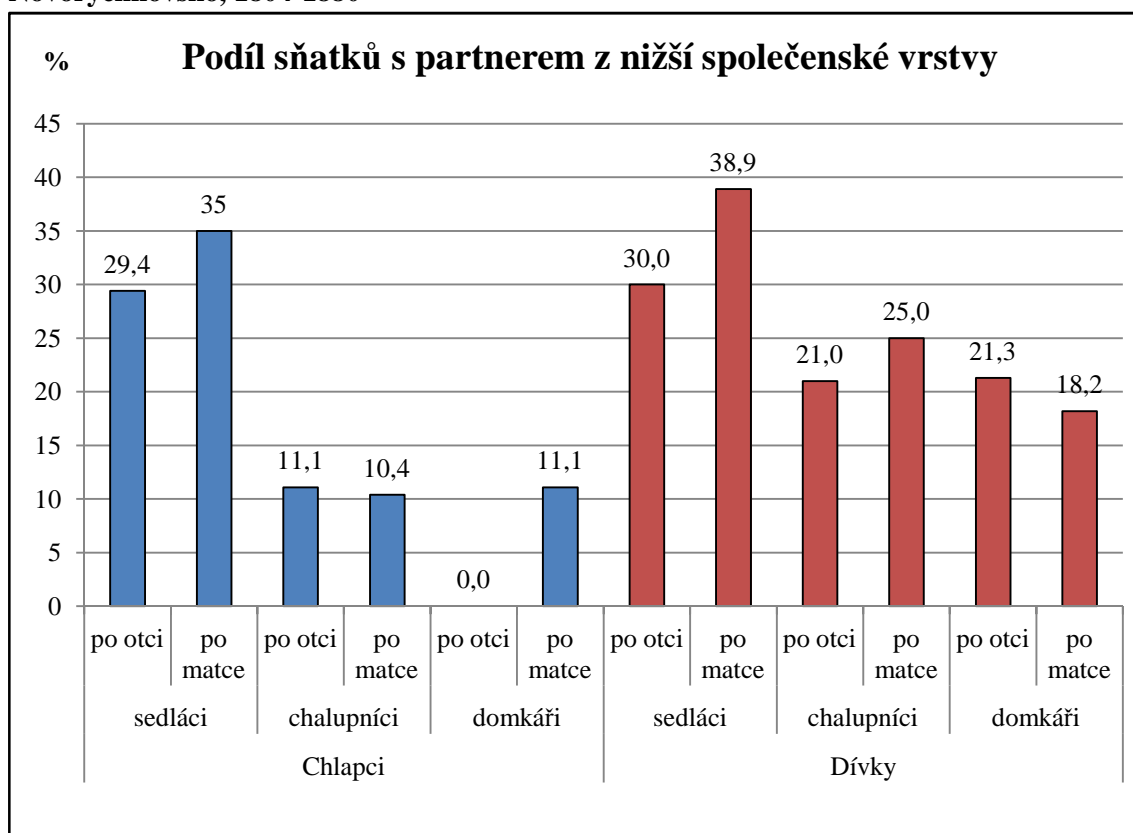
OTEC SIROTKA		Sociální postavení (otce) ženicha												Σ 100%
		S		CH		D		Ř		Z		P		
		Σ	%	Σ	%	Σ	%	Σ	%	Σ	%	Σ	%	
Osirelé po otci	S	18	45,0	5	12,5	4	10,0	8	20,0	2	5,0	3	7,5	40
	Ch	7	11,3	22	35,4	7	11,3	14	22,6	6	9,7	6	9,7	62
	D	1	7,1	1	7,1	4	28,7	4	28,7	1	7,1	3	21,3	14
	Ř	1	7,1	2	14,4	-	-	10	71,4	1	7,1	-	-	14
	Z	-	-	2	28,5	1	14,3	2	28,5	1	14,3	1	14,3	7
	P	1	14,3	1	14,3	3	42,8	1	14,3	-	-	1	14,3	7
Osirelé po matce	S	16	44,4	11	30,6	2	5,5	6	16,7	-	-	1	2,8	36
	Ch	11	22,9	14	29,1	8	16,7	9	18,8	2	4,2	4	8,3	48
	D	1	9,1	1	9,1	1	9,1	5	45,4	1	9,1	2	18,2	11
	Ř	-	-	4	44,4	-	-	4	44,4	-	-	1	11,1	9
	Z	-	-	-	-	-	-	1	50,0	1	50,0	-	-	2
	P	1	16,7	1	16,7	1	16,7	1	16,7	-	-	2	33,3	6

* S = sedlák, C = chalupník, D = domkář, Ř = řemeslník, Z = osoba ve služebním poměru, zaměstnanec vrchnosti, P = podruh.

Graf č. VII.5.

Podíl sňatků osiřelých dětí s partnerem z nižší společenské vrstvy

Novorychnovsko, 1804-1880

VIII. Závěr

V úvodu předložené disertační práce byla připomenuta myšlenka anglického historika Petera Lasletta o problému neúplných rodin. Vysoká úmrtnost a následné druhé sňatky vdovců a vdov měly v minulých staletích podobný efekt jako dnešní rozvodovost. Nezletilé děti velmi často žily pouze s jedním z rodičů, mnohdy sdílely domácnost s macechou nebo otčímem a někdy i s nevlastními sourozenci. Provedený výzkum tento předpoklad jednoznačně potvrdil. Předčasné rozpady rodin, jakkoli mohly být pro své aktéry bolestné, byly na konci 18. a v první polovině 19. století statisticky naprosto normální.

Obraz sirotka byl evropské mentalitě pevně zakotven jako prototyp *hodného chudého*, který zasluhuje veškerou péči a podporu. Dítě bez rodiny vždy budilo mnoho zájmu a jeho situace vyvolávala emoce. Společenský diskurs pracoval i se stereotypem *chudé vdovy*. Srovnávací výzkumy provedené pro různé evropské lokality doložily, že ovdovělé ženy vždy požívaly více výhod než osamělí vdovci. Vysoký morální status a hodnoty, které byly vdovám a sirotkům přisuzovány v souladu s pojetím křesťanských ctností, ale kontrastovaly s běžnou životní realitou.

Ovdovění a osiření jsou fenomény, které zásadně ovlivňovaly životy jednotlivců i podobu rodinných struktur v minulosti. Zájem českých historiků však v žádném případě neodpovídá závažnosti tohoto tématu, ani pozornosti, která je mu věnována v evropské historiografii. Inspirací pro sepsání předložené práce se staly publikace řady zahraničních badatelů, například Alaina Bideaua, Guy Bruneta, Antoinette Fauve-Chamoux, Beatrice Moring či Jürgena Schlumbohna. Z hlediska metodiky výzkumu i v zájmu potřebné komparace s dalšími českými regiony měly zásadní význam poznatky historiků spojených s někdejšími projektem *Soziale Strukturen in Böhmen*.

Disertační práce je pokusem o nastínění obrazu neúplných rodin ve venkovském prostředí konce 18. a první poloviny 19. století. Heuristickým východiskem se staly prameny z let 1785-1855 dochované pro panství Nový Rychnov, ležící v oblasti Českomoravské vrchoviny. V této nepřilíživě úrodné oblasti se ve sledovaném období rozvíjela domácká textilní výroba, jež poskytovala obživu či možnost přivýdělku řadě zdejších rodin. Zároveň se zde udrželo tradiční společenské uspořádání, spojené s dědičnou držbou usedlostí, ke kterým patřilo různě velké hospodářské zázemí.

Zvolená forma mikrohistorické studie umožnila prolnutí kvantitativních metod se sledováním osudů konkrétních jednotlivců. Mnohé z otázek, nezbytných pro pochopení životních postojů a jednání vdovců, vdov a sirotků, nemohly být vzhledem k charakteru

pramenné základny zodpovězeny, neznámé zůstávají zejména jejich osobní pocity a názory. Dochované prameny převážně evidenčního charakteru zachycují pouze dílčí informace o osudech jednotlivých osob, při pečlivé heuristice je však možné zaznamenat stěžejní body jejich životního cyklu. Pomocí rekonstrukce rodin na základě matrik bylo podchyceno celkem 462 mužů a 632 žen, kteří během svého života alespoň jednou ovdověli, a 1207 dětí, jež ztratily jednoho z rodičů před dosažením dospělosti.

Ačkoli dobové právo vnímalo osiření především jako absenci otce, úmrtí matky bylo považováno za srovnatelně tragický zlom v životě dítěte. Ve venkovském prostředí smrt otce neznamenal ztrátu jediného živitele rodiny, přesto měla výrazný ekonomický a právní dopad. Úmrtí matky přinášelo potíže především v oblasti každodenní péče o domácnost, spojováno bylo i se ztrátou citového zázemí. Z těchto důvodů byli zkoumáni sirotci po otci i po matce, zvýšená pozornost se soustředila na ty, kteří ztratili oba rodiče.

Oproti zahraničním výzkumům byla stanovena vyšší věková hranice vymezující osiřelé děti. Většina badatelů ji pokládá mezi desátý a šestnáctý rok života dítěte, předložený výzkum však zahrnul všechny chlapce a dívky, kterým zemřel jeden z rodičů před dvacátými narozeninami. Důvodem byl předpoklad, že osiření v období dospívání stále mohlo významně ovlivňovat vyhlídky dětí, a právě sledování životních perspektiv sirotek bylo jedním z důležitých cílů práce.

Předčasné úmrtí otce nebo matky v době, kdy měli dosud nedospělé potomky, bylo na Novorychnovsku velmi častým jevem, který postihoval přibližně dvě pětiny rodin. Osobní zkušenost s osiřením v průběhu dětství či dospívání měla asi třetina osob. Přestože v celkových počtech ve společnosti výrazně převažovaly vdovy nad vdovci, poměr ovdovělých rodičů nezletilých dětí byl opačný, neboť početní převahu vdov vytvářely především ženy pokročilého věku. Zaznamenáno bylo 231 rodin osiřelých po otci, naproti tomu matka chyběla v 254 rodinách.

Příčinou byla zvýšená úmrtnost žen v produktivním věku, která způsobovala vysoký počet relativně mladých vdovců s dosud nezaopatřenými dětmi. Ženy, kterým se podařilo překonat nejrizikovější léta života spojená s výchovou potomků, měly velkou šanci přežít své partnery a dočkat se poměrně vysokého stáří. Matky nedospělých dětí umíraly nejen častěji, ale také v mladším věku než otcové. Důsledkem byl rozdílný počet nezletilých dětí, připadajících na osiřelou rodinu. Zatímco vdovcům zůstávalo v průměru 2,3 dětí, vdovy měly na starosti 2,6 dětí. Přibližně ve třetině osiřelých rodin se vedle nezletilých sirotek nacházel alespoň jeden sourozenec starší dvaceti let.

Důvodem velkého počtu sirotek nebyla jen vysoká úmrtnost rodičů, ale také míra natality a reprodukční zvyklosti odpovídající starému demografickému režimu. Děti se rodily prakticky po celé plodné období manželského páru a nejmladší z nich se pak musely velmi často vyrovnávat s úmrtím rodičů dříve, než dospěly. Počet osiřelých dětí ovlivňovala také vysoká dětská úmrtnost, která způsobovala, že rodiče mnohdy přežili své potomky, ačkoli sami zemřeli mladí. Při poklesu mortality osob mladších dvaceti let by byl počet osiřelých výrazně vyšší.

Životní podmínky a osudy příslušníků osiřelých rodin byly v rámci předložené práce nahlíženy ve dvou perspektivách. První rovinu tvořily rodinné strategie, které byly do značné míry formovány předchozím vývojem v rodině. Jejich uplatnění záleželo především na ovdovělém rodiči, na jehož rozhodování však měly pozůstalé děti velmi významný vliv. Druhou rovinu představovalo hledisko osiřelých dětí, jejich životní podmínky a perspektivy. Propojení obou úhlů pohledů je mimořádně důležité, přesto v odborné literatuře zpravidla chybí. Je třeba mít na paměti, že to, co se může z pohledu ovdovělých rodičů jevit jako úspěšná strategie, mohlo pro sirotky znamenat přinejmenším komplikaci.

Záhy po smrti jednoho z partnerů na jeho místo velmi často nastupoval nový protějšek pozůstalého vdovce nebo vdovy. Problematika druhých sňatků a nevlastního rodičovství nabízí velmi zajímavou možnost srovnání obecně sdílených stereotypů a výsledků demografického bádání. Zatímco lidová tvorba shodně líčila vdovy a vdovce jako takřka přestárlé jedince vyhledávající výrazně mladší partnery, ve skutečnosti ovdovělí lidé, kteří uzavírali nové sňatky, příliš staří nebyli.

Do dalšího manželství pravidelně vstupovali ti, co ztratili manžela nebo manželku jako mladí. Věk při druhém sňatku se v případě řady ovdovělých ženichů a nevěst přibližoval průměrnému sňatkovému věku svobodných snoubenců. Zejména vdovy měly zájem o věkově vyrovnaná manželství, bohatá stařena jdoucí k oltáři s mladíkem je pouze literárním klišé. Nevěsty vdovců sice bývaly oproti svým ženichům výrazněji mladší, jen zřídka však šlo o generační věkový rozdíl.

Věk nebyl jediným aspektem, který ovlivňoval sňatečnost ovdovělých osob. S ním souvisel počet a věk potomků a obvykle také ekonomická pozice vdovce nebo vdovy. Nelze přijmout často opakovaný předpoklad, že ovdovělí muži mohli uzavírat nové sňatky prakticky bez omezení. Věková hranice, v jejímž rámci bez problémů našli novou partnerku, sice byla posunuta až k padesátým narozeninám, ovšem i oni museli s postupujícím věkem snižovat své nároky.

Vstoupit do nového manželství pro ně ale bylo každopádně snazší, a to zejména v sociální rovině. Muži bez ohledu na počet uzavřených sňatků zůstávali po celý život zástupci své původní rodiny. Ženy měly situaci složitější. Už v okamžiku, kdy se provdaly poprvé, stávaly se součástí dvou rodinných struktur, vlastní a manželovy. Pokud se vdávaly podruhé, zůstávaly vázané na rodinu prvního manžela, především na své děti. Muži měli v tomto smyslu o poznání jednodušší pozici, neboť stáli v čele svého vlastního rodu, byli nezpochybnitelnou hlavou domácnosti a především majiteli a hospodáři své usedlosti.

Zásadní roli v postojích a osudech ovdovělých osob i jejich potomků hrála otázka držby rodinného majetku. Ta velmi úzce souvisela s dědickým právem a zvyklostmi při převodech hospodářství. Na Novorychnovsku byly ve sledovaném období grunty většinou předávány mezi příbuznými z generace na generaci. Preferovanými, i když nikoli výhradními dědici bývali nejstarší synové a všechny děti měly nárok na získání shodného podílu.

U vdovců i vdov klesala pravděpodobnost nového sňatku společně s dospíváním potomků. Zdá se, že věk dětí byl důležitější než jejich počet. V případě ovdovělých žen hrálo velkou roli také pohlaví potomků, zvláště prvorození synové velmi limitovali pravděpodobnost další svatby své matky. Odrůstající potomci byli důležitou pracovní silou, potřebnou pro udržení chodu hospodářství, ovšem v dospělosti měli právo na vyplacení svého dědictví a na převzetí hospodářství. Právě majetkové nároky mohly být důvodem sporů mezi nevlastními sourozenci a tedy i příčinou špatné pověsti otčímů a macech.

Lidová tvorba napříč Evropou reflektovala napjaté vztahy mezi osiřelými dětmi a jejich nevlastními matkami, postava otčima se neobjevuje tak často. Stereotyp *zlé macechy* byl ale často spojen s obrazem otce, který není schopen zabránit konfliktům uvnitř nově rekonstruované rodiny a dopouští ústrky vůči svým vlastním dětem. Soužití s nevlastními rodiči však bylo naprosto obvyklé a týkalo se takřka poloviny sirotků. Výzkum prokázal, že osiřelé děti své původní rodiny neopouštěly a nejbližší příbuzní se obvykle stávali i jejich oficiálními poručníky.

Pro Novorychnovsko první poloviny 19. století se nepotvrdil ani předpoklad o posílání osiřelých dětí do služby. Důvodem byl hospodářský charakter regionu a také potřeba uplatnění jejich pracovní síly v domácím prostředí, především v rámci domácí protoindustriální výroby.

Děti se mnohem častěji setkávaly s macechami než s otčímý. Nevlastního rodiče dostaly dvě třetiny sirotků po matce, ale jen tři desetiny osiřelých po otci, neboť většina ovdovělých matek preferovala samostatné držení usedlosti. Hospodaření ovdovělého rodiče zažily čtyři desetiny dětí, kterým zemřel otec, ale jen asi pětina osiřelých po matce. Vdovci, kteří byli v době smrti své manželky ještě poměrně mladí, zpravidla uzavírali nové sňatky, které nemohly ohrozit jejich výsadní právo k rodinnému majetku. Ovdovělé ženy se snažily udržet usedlosti pro své potomky, což jim usnadňovaly i reformy dědického práva, které proběhly v posledních dvou desetiletích 18. století.

Právě držba usedlosti ženou bývá interpretována jako jeden ze zásadních rysů proměny venkovské společnosti v polovině 19. století. V literatuře bývá vedení samostatné domácnosti vdovami nezdědka interpretováno jako zárodek osamostatňování ženy v tradiční společnosti. Soběstačnost a schopnosti ovdovělých žen, stejně jako uspokojení z dobře vykonané práce, které bezpochyby doprovázely samostatné řízení hospodářství, však nelze spojovat s vědomou emancipací v moderním slova smyslu.

Postavení v čele usedlosti pro vdovy znamenalo způsob, jak se vyrovnat se složitou životní situací, a mnohdy bylo spíše rodinnou strategií. Zatímco některé ženy se dokázaly svého úkolu velmi dobře zhostit, jiné úspěšné nebyly. Je třeba také připomenout, že v čele usedlostí zůstávali také ovdovělí muži. I v jejich případě se jednalo o způsob, jak si udržet rozhodující postavení a zároveň zachovat majetek pro odrůstající potomky. Většina vdovců postavení samostatného hospodáře volila v závěrečné fázi života. Domácnosti s nimi sdíleli odrostlí potomci a zpravidla i rodina vybraného nástupce.

Převedení rodinného majetku vždy úzce souviselo se sňatkem dědice. Ačkoli k předání pravomocí hlavy domácnosti mohlo dojít postupně a nebylo přímo svázáno s okamžikem svatby, věno nevěsty budoucího hospodáře bylo důležitým předpokladem pro vyplácení podílů jeho sourozenců. V případě úmrtí muže-hospodáře bývalo bez odkladu provedeno pozůstalostní řízení, které stanovilo jeho nástupce a vypočetlo nároky všech dědiců. Takzvaně *do libosti* mohly hospodařit pouze spolumajitelky usedlostí nebo ženy, kterým to umožnil manželův kšaft. V případě ostatních vdov mělo být hospodaření provizoriem, které ukončilo předání usedlosti do rukou některého z potomků.

Ačkoli od devadesátých let 18. století měli vdovy i vdovci ke svým usedlostem srovnatelná práva, stále se očekávalo, že matka dospělého syna hospodářství předá. Situace ovdovělých mužů byla jednodušší, neboť jejich postavení nebylo

zpochybňováno, ani když zemřelá manželka byla majitelkou poloviny usedlosti. Mohli se sami rozhodnout, jak dlouho setrvají v pozici hlavy domácnosti a jaké podíly určí svým dědicům. Zatímco muži místo v čele usedlosti v 80 % případů opouštěli buď na základě vlastního uvážení za života manželky nebo po samostatném hospodaření, u poloviny výměnkářek bylo odstoupení z pozice hospodyně uspíšeno úmrtí manžela.

Důsledkem rychlých převodů usedlostí po smrti muže byl častý pobyt ovdovělých matek a jejich nedospělých dětí na výměnku. Tuto situaci zažila pětina osiřelých po otci. Naproti tomu vdovci z čela domácnosti zpravidla odcházeli až ve chvíli, kdy odrostla většina jejich potomků. Ovdovělí muži s nezaopatřenými dětmi se většinou dokázali vyhnout závislému postavení a životu bez manželky. I v případě, že nedrželi usedlost, velmi často uzavírali nová manželství. Ačkoli vzhledem ke svému sociálnímu postavení od svých partnerek nemohli očekávat věno, soužití v páru pro ně bylo díky pracovnímu nasazení manželky výhodnější.

Lze jen těžko odhadnout skutečnou ekonomickou situaci a životní úroveň domácností vdovců a vdov. Obojí záviselo na výši zděděného majetku, schopnostech pozůstalých členů rodiny a také na času, který musel uplynout do doby, než se osiřelé děti dokázaly podílet na získávání obživy. Předčasné rozpady rodin však nezpůsobovaly výrazné krize, které by se projevovaly například zvýšenou úmrtností dalších členů domácnosti nebo u usedlého obyvatelstva poklesem mezi podruhy.

Úmrtí jednoho z rodičů až na úplné výjimky nevedlo k prodeji usedlosti cizí osobě. V čele domácnosti setrval pozůstalý vdovec nebo vdova, často spolu s novým protějškem, nebo byl grunt převeden na příslušníka mladší generace. Osiření zpravidla nemělo ani velký vliv na výběr dědice, do čela hospodářství se obvykle postavil vlastní bratr nebo sestra sirotků. Mohlo však urychlit předání vybranému dědici, nebo alespoň vést k rozhodnutí o příštím majiteli gruntu.

Nevlastní sourozenci dědili usedlosti zpravidla v případě, že pocházeli z dřívějšího svazku rodičů osiřelých dětí. Několikrát došlo také k situaci, kdy nemovitost získal potomek z druhého manželství. Postoupení usedlosti některému z mladších dětí, zatímco starší byly postupně vypláceny za života rodičů, však bývalo poměrně častou strategií i v případě úplných rodin.

V rámci vypořádání pozůstalosti zesnulého rodiče byly rovněž stanovovány podíly osiřelých dětí. Jejich výše se odvíjela od čisté hodnoty pozůstalosti, tedy po odečtení všech dluhů, kterými byl majetek nebožtíka zatížen. Všichni dosud nevybytí potomci měli nárok na vyplacení shodného dílu. Stejnou částku mohla ve většině případů

požadovat také vdova respektive vdovec. Výše podílu připadajícího na jednotlivce se samozřejmě snižovala s přítomností dalších dědiců. Nemuselo se přitom jednat jen o děti zemřelého, ale i o jeho sourozence nebo členy širší rodiny. Pokud bylo těchto *nápadníků* více, bývaly jejich reálné podíly velmi malé, přestože se původně jednalo o bohatou usedlost.

Získání dědického podílu, vyplaceného formou věna či *zánosu*, bylo základním předpokladem pro vstup do manželství a zahájení samostatné existence. Svou roli nehrála jen absolutní hodnota podílu, vypočítaná většinou ve zlatých konvenční mince, ale také jeho relativní výše vzhledem k celkové hodnotě rodinného majetku. Částka postačující pro dítě z chalupnické rodiny v případě domkářů představovala celé jmění, ale pro selského syna nebo dceru byla naprosto nedostatečná a hrozila výrazným poklesem životní úrovně. Je zajímavé, že právě děti sedláků musely počítat s procentuelně nižšími podíly z usedlostí než potomci chalupníků. Nejnižší částky připadaly na děti z domkářských rodin, které rovněž často dědily jen malý poměrný díl z majetku svých rodičů.

Výzkum ukázal, že sirotkům po otci býval vymezován nižší podíl z pozůstalosti než dětem, kterým zemřela matka. Příčinou však nebyly ekonomické obtíže usedlostí řízených ženami, ale spíše způsob a načasování dědických řízení. Po smrti muže probíhalo vypořádání pozůstalosti okamžitě, tedy zpravidla v době, kdy na nemovitosti ještě vázly starší dluhy, které snížily její reálnou hodnotu a tedy i podíly dětí. Naopak v případě smrti matky byly dědické podíly často vypočítávány až s odstupem let, kdy už byly staré pohledávky uhrazeny a vlastním dětem hospodáře mohlo být vyměřeno víc.

Existovaly v podstatě dvě možnosti, jak naložit s majetkem patřícím nezletilému dítěti. Nejčastějším způsobem bylo bezúročné pojištění odpovídající částky na rodinné nemovitosti. Nárok na dědický podíl byl zaznamenán do pozemkové knihy jako pasivní položka, aniž by docházelo k jejímu zhodnocení formou úroků. Tato varianta byla uplatňována především v případech, kdy majetek zůstal v rukou ovdovělého rodiče nebo pokrevního sourozence dítěte. Další možností bylo složení dané sumy v hotovosti do sirotčí kasy, jejíž výhodou bylo zhodnocení peněz díky čtyř- až pětiprocentnímu úroku. Tyto *interese* mohly v průběhu let hodnotu vkladu výrazně navýšit, nebo umožnily průběžné čerpání ročního přírůstku na denní potřeby dítěte.

Sirotčí pokladnu hojně využívaly rodiny, které nedisponovaly nemovitostí, na níž by mohl být podíl formou hypotéky pojištěn, a kde větší část pozůstalosti tvořily hotové peníze, jako v případě vrchnostenských zaměstnanců. Příslušníci usedlých, ze-

mědělských vrstev obyvatelstva vkládaly peníze do sirotčí pokladny zejména, když došlo k převodu usedlosti do rukou nepříbuzné osoby nebo nevlastního rodiče či sourozence. Hlavní předností složení dědického podílu do sirotčí pokladny byla jistota, že obnos bude dítěti skutečně vyplacen, jakmile ho bude potřebovat, což v případě pojištění na usedlosti nebylo garantováno.

Majetek, se kterým mohlo osiřelé dítě počítat, do značné míry ovlivňoval jeho vyhlídky v dalším životě. Při posuzování perspektiv osiřelých dětí byly jako klíčové faktory vnímány sňatkový věk a pravděpodobnost uzavření sociálně homogamního manželství. Vstup do manželského svazku byl samozřejmě do značné míry závislý na ryze osobních faktorech, které pro badatele zůstávají nezachytitelné. Řadě osob v uzavření sňatku zabránila předčasná smrt, nemoc nebo třeba odchod na vojnu. Přesto provedená analýza přinesla řadu zajímavých výsledků.

Se sňatkem s příslušníkem nižší společenské vrstvy musely počítat spíše dívky, zatímco chlapci, kteří se častěji stávali dědici usedlostí, si vybírali partnerky z lépe situovaných rodin. Nalezení snoubenky s dostatečně vysokým věnem bylo pro nastupující hospodáře nutností, neboť bez něj mohli jen těžko vyplácet své sourozence. Pravděpodobnost uzavření vyrovnaného manželství byla nejvyšší u dětí z chalupnických rodin. Ty také v rámci pozůstalostních řízení obvykle dědily vyšší poměrné částky, které jim umožňovaly zachování či dokonce zvýšení životní úrovně. Pokles sociálního statutu naopak nejčastěji provázel syny a především dcery ze selských rodin, což dokládá vysokou zadluženost zdánlivě bohatých usedlostí.

Důležité poznatky přineslo porovnávání sňatkového věku sirotků. Posunutí věkové hranice definující osiřelé děti až k dvacátým narozeninám se ukázalo jako velmi přínosné, protože úmrtí jednoho z rodičů skutečně ovlivňovalo perspektivy dospívající mládeže. V souvislosti s načasováním vstupu do manželství mělo osiření menší vliv na dívky a děti, které ztratily rodiče jako velmi malé. Naopak v případě synů se v důsledku osiření průměrný sňatkový věk snižoval. Nelze tedy jednoznačně říci, že smrt rodičů zásadním způsobem komplikovala životní vyhlídky dětí. Naopak dřívější rozvržení podílů a určení budoucího dědice usedlosti mohlo výrazně urychlit start do života.

Bylo třeba také zodpovědět otázku, jestli perspektivy sirotků ovlivňoval příchod nevlastních rodičů. Zdá se, že v rodinách s malými potomky docházelo k rekonstrukci původních vazeb. Na sňatkový věk dětí, které osiřely před svými desátými narozeninami, nemělo druhé manželství pozůstalého rodiče takřka žádný vliv.

Neprokázano se ani, že by u dospívající mládeže příchod macechy vyvolával potřebu rychle opustit společnou domácnost nebo zhoršoval vyhlídky na uzavření sňatku.

Uspíšení vstupu do manželství bylo naopak doloženo v rodinách, do kterých přišel otcím. V případě chlapců-budoucích dědiců usedlosti byla brzká svatba způsobem, jak potvrdit jejich práva k držbě gruntu. Zajímavé je však zjištění, že příchod nevlastního otce výrazně urychloval sňatky dospívajících dívek. Uzavření manželství a opuštění rodné usedlosti je v jejich případě možné interpretovat jako snahu zabránit možnému napětí v domácnostech. V daných souvislostech by snad bylo možné vyslovit analogii s poznatky současných psychologů. Podle nich se menší děti snáze vyrovnávají se situací způsobenou odloučením rodičů a sžívají se i s jejich novými partnery, zatímco v případě adolescentů hrozí reálné riziko konfliktů.

Předložený výzkum se pokusil zodpovědět řadu otázek, které se týkají problematiky neúplných rodin ve venkovské společnosti. Osíření stejně jako ovdovění v mladém věku bylo v minulosti velice obvyklé a stavělo své aktéry do mnohdy nelehké situace. Přesto nelze tvrdit, že by předčasný rozpad rodiny znamenal nevyhnutelnou krizi, z níž by nebylo možné najít východisko. Podařilo se naopak doložit uplatňování řady různorodých strategií, které osiřelým rodinám pomáhaly překonat složité období, kdy bylo třeba zajistit obživu, chod domácnosti i péči o nejmenší potomky bez pomoci zemřelého otce nebo matky.

Děti, které ztratily jednoho z rodičů, byly svými současníky bezpochyby litovány a osíření je skutečně mohlo nesmazatelně poznamenat v osobní i sociální rovině. Nelze se však domnívat, že úmrtí otce nebo matky vždy vedlo k ekonomickému propadu pozůstalé rodiny, nebo že by sirotci zůstávali zcela bez ochrany. I v případě úplného osíření byly děti obklopeny sítí příbuzenských a sousedských vazeb, které jim pomáhaly překonat těžkou situaci. Ve společnosti poznamenané vysokou úmrtností dětí i dospělých byl odchod členů nejbližší rodiny bezesporu vnímán jinak než dnes. Smrt byla považována za sice tragickou, avšak normální a neodmyslitelnou součást života, který musel pokračovat dál.

Ovdovění a osíření byly fenomény, které až do nedávné minulosti formovaly dějiny obyvatelstva. Problematika neúplných rodin představuje jedno z nejdůležitějších témat studia sociálních struktur venkovské společnosti, které předložená práce nemohla v žádném případě vyčerpat. Výzkum poukázal na řadu dalších aspektů a otevřel nové otázky, na které bude v budoucnu zapotřebí najít odpovědi.

Sirotci nebyli jedinou skupinou sociálně znevýhodněných dětí. V podobné situaci se nacházeli potomci svobodných matek, jejichž počet v první polovině 19. století velmi výrazně vzrostl. Nemanželské děti sice nejsou v české historiografii neznámým tématem, avšak srovnání jejich situace s životními podmínkami sirotků dosud chybí. Výchova dítěte v neúplné rodině s sebou nesla řadu obtíží, bez ohledu na to, zda jim čelila svobodná matka, vdova či ovdovělý otec.

Lze říci, že děti se svým osiřením nebo nelegitimním narozením ocitaly v krizové situaci, kterou bylo nutné zvládnout. Zásadní úlohu v takových případech hrály sociální sítě a osoby, které se pohybovaly v blízkosti dětí. Nabízí se tedy otázka, jaká byla za takových okolností role prarodičů a dalších příbuzných, ale také například křestních kmotrů. Je třeba se ptát, kdo byl ochoten přebírat zodpovědnost za sirotky či potomky svobodných matek. Důležité srovnání by přinesl výzkum kmotrovství, zaměřený na osoby, které dobrovolně přijaly závazky vůči křtěným dětem.

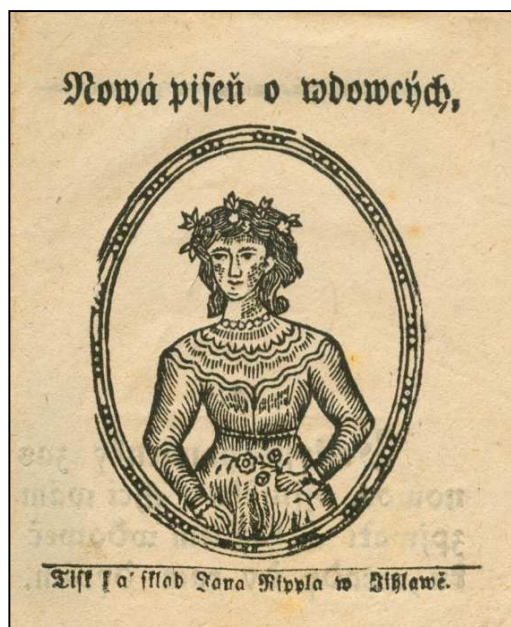
Jednou z možných strategií vdov i svobodných matek byl sňatek, vedoucí k opětovnému zformování úplné rodiny. Pravděpodobnost uzavření (nového) manželství byla odděleně zkoumána pro obě skupiny žen, ke komplexnímu srovnání v rámci jednoho regionu v daném časovém období dosud nedošlo. Jakou roli hrály děti v sňatcích svých ovdovělých nebo nikdy neprovdaných matek? Porovnání životních perspektiv osiřelých a nemanželských dětí by vneslo nové světlo do pohledu na postavení sirotků. Ke slovu by opět přišel výzkum sňatkových strategií, výběru partnerů a načasování vstupu do manželství v případě obou skupin sociálně znevýhodněných dětí. Na své otevření dosud čeká otázka definitivního celibátu, který bývá vnímán jako důsledek špatné ekonomické situace jedince i rodiny, z níž pocházel.

Předestřená dílčí témata by přinesla velké množství zajímavých poznatků a otevřela by řadu nových perspektiv. Mohla by také zodpovědět otázku, zda ve venkovské společnosti 19. století stále vítězily tradiční stereotypy *nepočestného* nemanželského dítěte a *ubohého sirotka*, nebo zda se začala prosazovat všeobjímající představa nevinného dítěte, které je středobodem rodinného života. Řada badatelů, Philippem Arièsem počínaje, uvádí, že postoj, jaké určitá společnost zaujímá ke svým nejmladším členům, jsou ukazatelem její pokročilosti. Již z tohoto důvodu je třeba pokračovat v bádání o venkovských dětech žijících v minulých staletích.

IX. Obrazová příloha

Obrázek IX. 1. **Vdovec.**
Světobor 17, 1883, č. 4, s. 45.

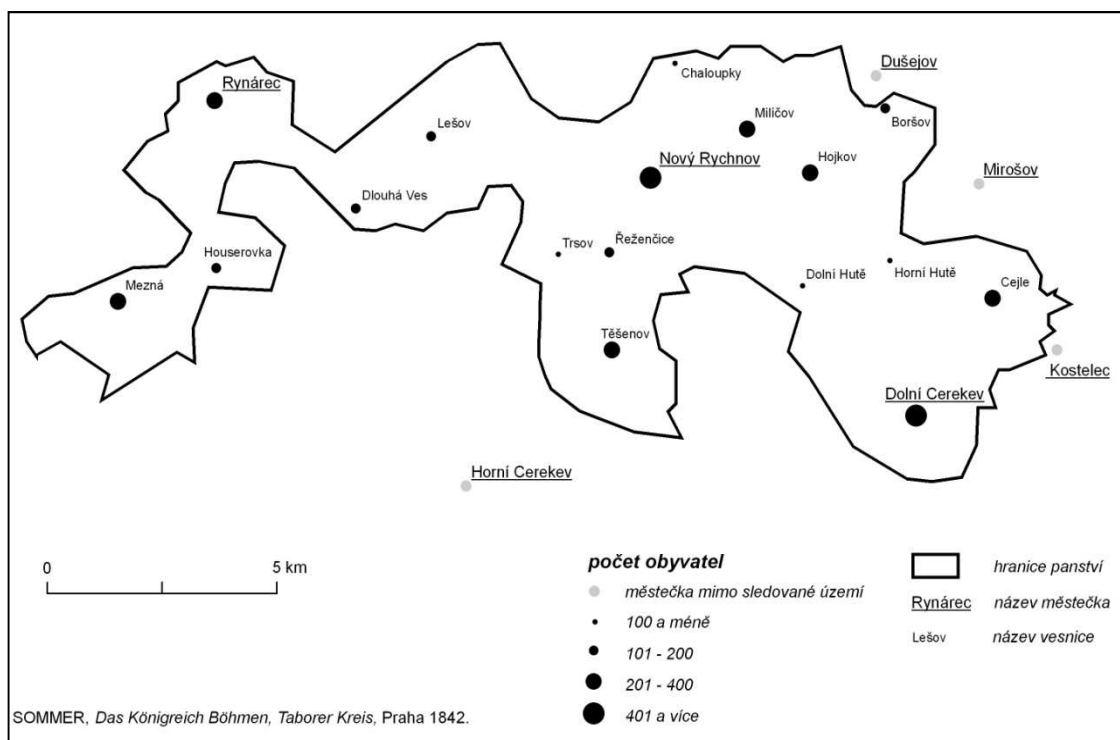
Obrázek IX. 2. **Nová píseň o vdovcích.**

Tiskárna Jana Rippla v Jihlavě, nedatováno.
MVP, Archiv, *Sbírka drobných literárních děl*, přír. č. 12732.

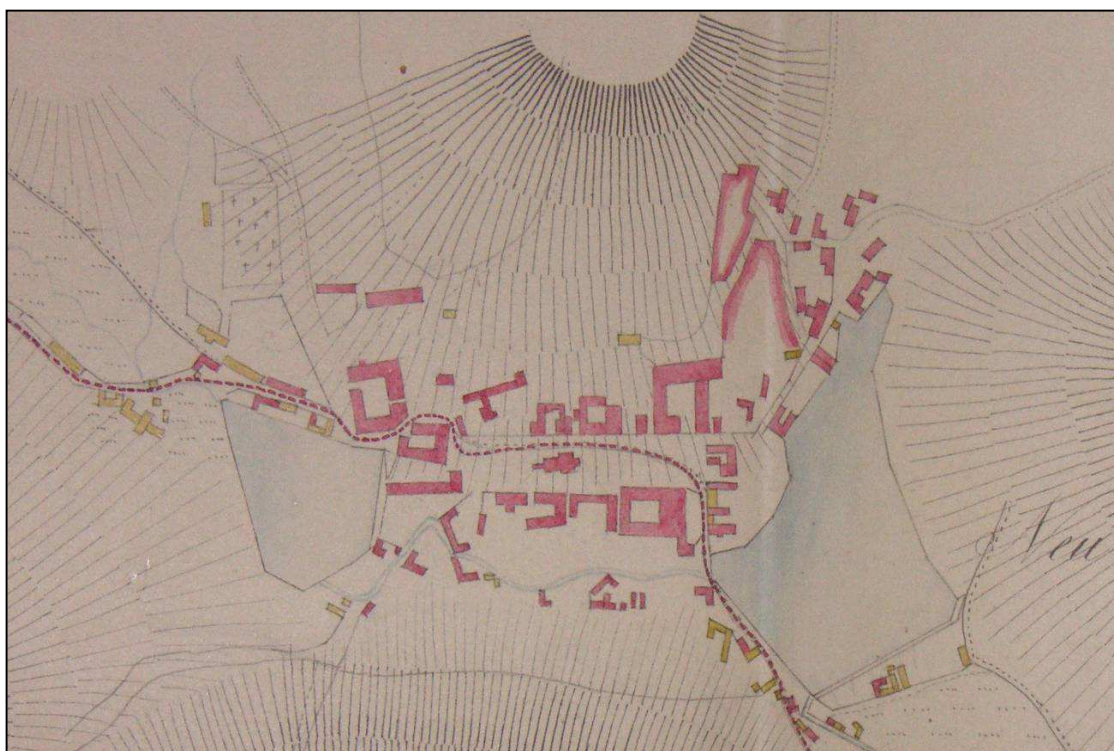

Obrázek IX. 3. **Pobožná píseň k svatému Jánmu Nepomuckému.**

Tiskárna Jana Rippla v Jihlavě, 1851.
MVP, Archiv, *Sbírka drobných literárních děl*, přír. č. 1178.

Obrázek IX.4. Mapa panství Nový Rychnov.

Obrázek IX.5. Plán městečka Nový Rychnov pořízený při plánování silnice z Pelhřimova do Rohozné, 1849.

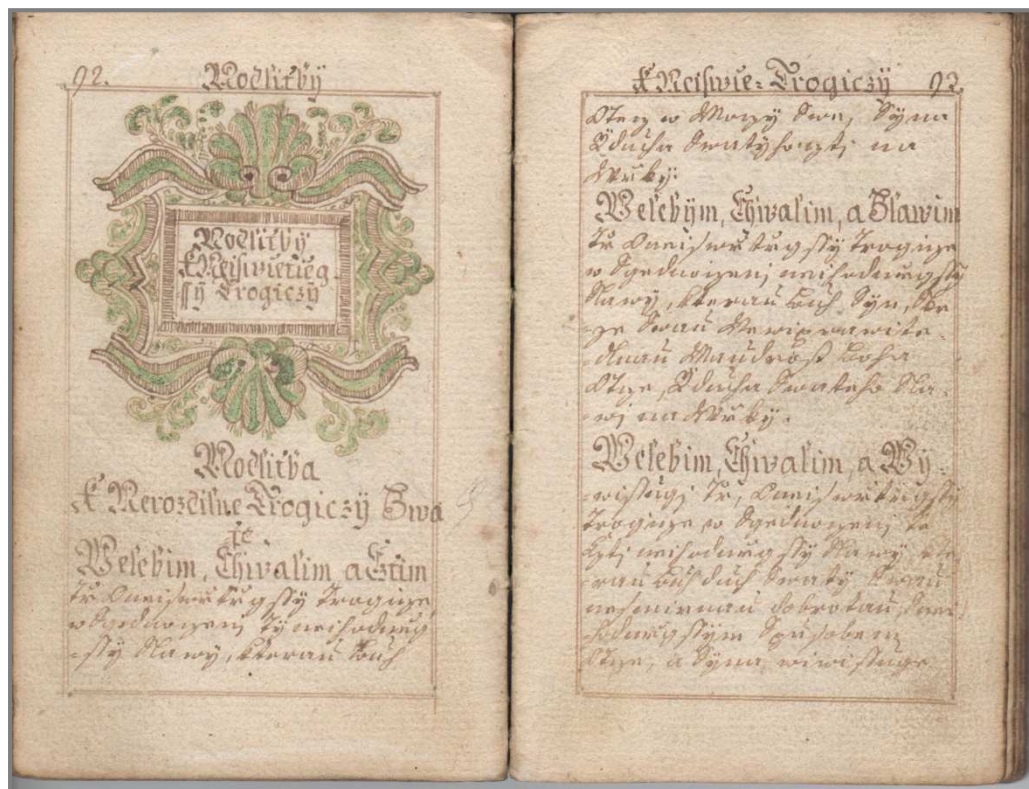
NA Praha, APA, *Správa statků*, inv. č. 1081, sign. XXXIV/5/1-134, kar. 711.

Obrázek IX.6. Městečko Nový Rychnov, fotografie, třicátá léta 20. století.
MZA Brno – SOkA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 84, kar. 15.

Obrázek IX.7. Usedlost v Horních Hutích, fotografie, nedatováno.
MVP, *Fotoarchiv*, sign. Rx 4193.

Obrázek IX.10. Modlitební knížka Jana Jaroše z Nového Rychnova, 1779.
MVP, Archiv, Sběrka rukopisných modlitebních knih a zpěvníků, inv. č. 3, rukopis č. 3.

Obrázek IX.11. Modlitební knížka z Pelhřimovska Libý pokrm duše v pravém slovu Božím,
polovina 19. století.
MVP, Archiv, Sběrka rukopisných modlitebních knih a zpěvníků, inv. č. 25, rukopis č. 25.

Obrázek IX.12. **Bočnice a vnitřní část víka lidové truhly.**

Truhla pochází z Rynárce, městečka na novorychnovského panství. Roku 1786 tvořila součást výbavy Anny Širůčkové.

MVP, přír. č. 11945/1901-1977, inv. č. 10 NL 23.

Obrázek IX.13. **Malovaná lidová kolébka z Pelhřimovska.**

Kolébka z první třetiny 19. století je zdobena obrazem stromu života.
MVP, přír. č. 4366/1901-1977, inv. č. 10 NL 2.

Obrázek č. IX.14. **Křestní čepček z Pelhřimovska.**

MVP, přír. č. 2724/1901-1977, inv. č. T 952.

Obrázek č. IX.15. **Křestní čepček z Pelhřimovska.**

MVP, přír. č. 2856/1901-1977, inv. č. T 955.

Obrázek IX.16. Pernikářské formy z Pelhřimovka z přelomu 18. a 19. století.

Perníky byly oblíbeným dárkem i hračkou pro děti.

MVP, přír. č. 1556/1901-1977 pernikářská forma – dostavník.

MVP, přír. č. 1602/1901-1977 pernikářská forma – abeceda.

MVP, přír. č. 1563/1901-1977 pernikářská forma – miminko.

X. SEZNAM PRAMENŮ A LITERATURY

X. 1. Prameny nevydané

Národní archiv Praha

APA I., inv. č. 2610 [gruntovní kniha panství Nový Rychnov].

APA I., inv. č. 2611 [gruntovní kniha panství Nový Rychnov].

APA, Správa statků, inv. č. 585-586 [platy zaměstnanců].

APA, Správa statků, inv. č. 1077-1080, kar. 706-710 [hospodářské zprávy statku].

APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1436, sign. 185 Pelhřimov [pozemková kniha Dolní a Horní Hutě].

APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1437, sign. 174 Pelhřimov [pozemková kniha Lešov, Rynárec a Dlouhá Ves].

APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1439, sign. 180 Pelhřimov [pozemková kniha Milíčov a Hojkov].

APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1440, sign. 183 Pelhřimov [pozemková kniha Milíčov a Hojkov].

APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1441, sign. 181 Pelhřimov [pozemková kniha Nový Rychnov a Chaloupky].

APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1442, sign. 175 Pelhřimov [pozemková kniha Řeženčice, Těšenov a Trsov].

APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1443, sign. 184 Pelhřimov [pozemková kniha Těšenov a Řeženčice].

APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1444, sign. 186 Pelhřimov [dominikální pozemková kniha panství Nový Rychnov].

APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1445-1448, sign. 194 Pelhřimov-197 Pelhřimov [knihy kvitancí].

APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1449-1451, sign. 198-200 Pelhřimov [knihy obligací panství Nový Rychnov].

APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1456-1458, sign. 191 Pelhřimov-193 Pelhřimov [knihy smluv panství Nový Rychnov].

APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1459-1462, sign. 201 Pelhřimov-204 Pelhřimov [knihy pozůstalostních řízení].

APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1464, sign. 190 Pelhřimov [kniha smluv panství Nový Rychnov].

APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1513, kar. 335-344 [pozůstalostní řízení panství Nový Rychnov].

APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1514, kar. 345-346 [sirotčí záležitosti panství Nový Rychnov].

APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1788, kar. 464 [reluice robot].

APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 2139 [sirotčí účet panství Nový Rychnov].

APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 2140 [likvidace sirotčího účtu panství Nový Rychnov].

APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 2141 [peněžní likvidace sirotčího účtu panství Nový Rychnov].

Stabilní katastr-duplikát, inv. č. 8661, kar. 3861 Nový Rychnov.

Státní oblastní archiv Třeboň

Sbírka matrik Jihočeského kraje, FÚ Nový Rychnov, kniha č. 1 [matrika NOZ Nový Rychnov].

Sbírka matrik Jihočeského kraje, FÚ Nový Rychnov, kniha č. 3 [NOZ Dolní Hutě].

Sbírka matrik Jihočeského kraje, FÚ Nový Rychnov, kniha č. 4 [NOZ Hojkov].

Sbírka matrik Jihočeského kraje, FÚ Nový Rychnov, kniha č. 5 [NOZ Chaloupky].

Sbírka matrik Jihočeského kraje, FÚ Nový Rychnov, kniha č. 7 [NOZ Lešov].

Sbírka matrik Jihočeského kraje, FÚ Nový Rychnov, kniha č. 8 [NOZ Milíčov].

Sbírka matrik Jihočeského kraje, FÚ Nový Rychnov, kniha č. 9 [NOZ Řeženčice].

Sbírka matrik Jihočeského kraje, FÚ Nový Rychnov, kniha č. 11 [NOZ Těšenov].

Sbírka matrik Jihočeského kraje, FÚ Nový Rychnov, kniha č. 12 [NOZ Trsov].

Sbírka matrik Jihočeského kraje, FÚ Nový Rychnov, kniha č. 13 a kniha č. 14 [NO farnost Nový Rychnov].

Sbírka matrik Jihočeského kraje, FÚ Nový Rychnov, kniha č. 18 [OZ farnost Nový Rychnov].

Moravský zemský archiv Brno – Státní okresní archiv Pelhřimov

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 1, kniha č. 1 [pamětní kniha kostela a fary Nový Rychnov].

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 14-34, knihy č. 14-34 [zpovědní seznamy farnosti Nový Rychnov].

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 35-38, knihy č. 35-38 [knihy prohlášek snoubenců farnosti Nový Rychnov].

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 39-40, knihy č. 39-40 [knihy zkoušek snoubenců farnosti Nový Rychnov].

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 62, kar. 4 [evidence branců].

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 65, kar. 4 [křestní listy].

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 66, kar. 5 [povolení k sňatkům od vojenských úřadů].

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 67, kar. 5 [povolení k sňatkům od patrimoniálních a politických úřadů].

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 68, kar. 6 [sňatkové a manželské záležitosti].

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 69, kar. 6 [prohlášky snoubenců].

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 81, kar. 14 [chudinské a sociální záležitosti].

VÚ Pelhřimov, inv. č. 304, kar. 35 [chudinské a sociální záležitosti].

VÚ Pelhřimov, inv. č. 399, kar. 50 [opisy matrik].

Muzeum Vysočiny Pelhřimov, přísp. org

Archiv, *Sbírka drobných literárních děl*, přír. č. 1183/1901-1977, 1282/1901-1977, 12732/1901-1977.

X. 2. Prameny vydané

Dobové tisky

Allgemeines bücherliches Gesetz für die gesammten deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie, Erste Theil, Wien 1811.

ROTTERDAMSKÝ, Erasmus, *Vdova křesťanská*, Praha 1595.

SCHALLER, Jaroslaus, *Topographie des Königreichs Böhmen. Vierzehnter Theil, Taborer Kreis*.

SOMMER, Johann Gottfried, *Das Königreich Böhmen. Taborer Kreis*, Praha 1842.

TRAJER, Johann, *Historisch-statistische Beschreibung der Diöcese Budweis*, České Budějovice 1862.

Edice pramenů

ČÁŇOVÁ, Eliška (ed.), *Nejstarší zповědní seznamy 1570-1666*, Praha 1973.

- ČERNÝ, Václav, *Hospodářské instrukce. Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV.-XIX. století*, Praha 1930.
- HOLUBOVÁ, Markéta (ed.), *Katalog kramářských tisků II. Biblická a křesťanská ikonografie*, Praha 2012.
- CHALUPA, Aleš – LIŠKOVÁ, Marie – NUHLÍČEK, Josef – RAJTORAL, František (edd.), *Tereziánský katastr český II. Rustikál (kraje K-Ž)*, Praha 1964.
- JIREČEK, Josef, (ed.), *M. Pavel Kristián z Koldína, Práva městská království českého a markrabství moravského spolu s krátkou jich sumou*, Praha 1876.
- KALOUSEK, Josef (ed.), *Řády selské a instrukce hospodářské 1781-1850*, Archiv český 25, Praha 1910.
- KOPALOVÁ, Ludmila – HOLUBOVÁ, Markéta (edd.), *Katalog kramářských tisků*, Praha 2008.
- RATAJOVÁ, Jana – STORCHOVÁ, Lucie (edd.), *Děti roditi jest božské ovotce. Gender a tělo v českojazyčné babické literatuře raného novověku*, Praha 2013.
- RATAJOVÁ, Jana – STORCHOVÁ, Lucie (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskurzy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*, Praha 2008.
- RATAJOVÁ, Jana – STORCHOVÁ, Lucie (edd.), *Žádná ženská člověk není. Polarizace genderů v českojazyčné literatuře 2. poloviny 18. století*, Praha 2011.
- RATAJOVÁ, Jana – STORCHOVÁ, Lucie (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží. Diskurzy manželství v české literatuře raného novověku*, Praha 2009.

Internetové zdroje

<http://alex.onb.ac.at>.

<http://archivnimapy.cuzk.cz./cio/data/main/cio-main-02-index.html>.

<http://db.knihopis.org>.

<http://www.czso.cz/csu/2013edicniplan.nsf/p/4019-13>.

<http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/rozvodovost>.

<http://www.jusline.at>.

<http://www.manuscriptorium.com>.

X. 3. Literatura

- ABRAMS, Lynn, *The Orphan Country: Children of Scotland's Broken Homes from 1845 to the Present Day*, Edinburgh 1998.
- ABRAMSOVÁ, Lynn, *Zrození moderní ženy. Evropa 1784-1915*, Praha 2005.
- ADÁMEK, Karel, *Společné poklady sirotčí*, Chrudim 1899.
- ADÁMEK, Karel, *Zemské fondy sirotčí*, Chrudim 1906.
- ADLER, Jiří, *Zaniklé sklárny na Pelhřimovsku*, JSH 50, 1981, s. 166-172.
- AERT, Laura van, *The Legal Possibilities of Antwerp Widows in the Late Sixteenth Century*, HF 12, 2007, s. 282-295.
- ÅKERMAN, Sune – HÖGBERG, ULF – ANDERSSON, Tobias, *Survival of Orphans in Nineteenth-century Sweden*, in: Lars-Göran Tedebrand (ed.), *Orphans and Foster-children. A Historical and Crosscultural Perspective*, Umeå 1996, s. 81-103.
- AL SAHEB, Jan, *Sirotčí agenda na mensálních statcích olomouckého biskupa v 16. a 17. století na příkladu hukvaldského panství*, ČMM 76, 2007, s. 267-283.
- ALEXANDRE-BIDON, Daniele – LETT, Didier, *Les enfants au Moyen-Age*, Paris 1999.
- ALFANI, Guido – CASTAGNETTI, Philippe – GOURDON, Vincent, *Baptiser: pratique sacramentale, pratique sociale (XVIe-XXe siècles)*, Saint Étienne 2009.
- ALFANI, Guido – GOURDON, Vincent (edd.), *Spiritual Kinship in Europe 1500-1900*, Basingstoke 2012.
- ALFANI, Guido, *Fathers and Godfathers. Spiritual Kinship in Early Modern Italy*, Ashgate 2009.
- ALT, Kurt W. – KEMKES-GROTTENTHALER, Ariane (ed.), *Kinderwelten. Anthropologie – Geschichte – Kulturvergleich*, Köln-Wiemar 2002.
- ALTER, George – CAPRON, Catherine – NEVEN, Muriel – ORIS, Michel, *When Dad Died: Household Economy and Family Culture in Nineteenth-century East Belgium*, in: Renzo Derosas – Michel Oris (edd.), *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Family Stress in Past Societies*, Bern 2002, s. 389-420.
- ANDERSON, Michael, *Approches to the History of the Western Family. 1500-1980*, London 1980.
- ARIÉS, Philippe – DUBY, Georges (edd.), *Histoire de la vie privée IV. De la Revolution á la Grande Guerre*, Paris 1987.
- ARIÉS, Philippe, *L'Enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*, Paris 1960.
- ARNOLD, Klaus, *K sociálním dějinám dětství ve středověku*, HD 15, 1991, s. 123-140.
- ARNOLD, Klaus, *Kind und Gesellschaft in Mittelalter und Renaissance*, Paderborn 1980.
- ARNOLD, Marina, *Mourning Widows: Portraits of Widows and Widowhood in Funeral Sermons from Brunswick-Wolfenbuettel*, in: Alison Levy (ed.), *Widowhood and Visual Culture in Early Modern Europe*, Aldershot 2003, s. 55-74.
- ARRIZABALAGA, Marie Pierre, *Destins de femmes dans les Pyrenées au XIXe siècle: le cas Basque*, ADH 112, 2006, 135-170.
- AUGUSTIN, Jean Marie, *La protection juridique de la veuve sous l'ancien régime*, in: Nicolle Pelegrin – Colette H. Winn (edd.), *Veuf, veuves et veuvage dans la France d'ancien régime. Actes du colloque de Poitiers, 11-12 juin 1998*, Champion 2003, s. 25-46.

- BACCI, Massimo Livi, *Populace v evropské historii*, Praha 2003.
- BAILEY, Joanne, *The „Afterlife“ of Parenting: Memory, Parentage and Personal Identity in Britain c. 1760-1830*, JFH 35, 2010, s. 249-270.
- BARDET, Jean Pierre – BEAUVALET, Scarlett, *L'historien à l'épreuve de ses sources: le remariage à Paris au XVIIIe siècle*, in: Christophe Duhamelle – Jürgen Schlumbohm (edd.), *Eheschliesungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Mustern und Strategien*, Göttingen 2003, s. 341-362
- BARDET, Jean Pierre – DUPAQUIER, Jacques (edd.), *Histoires des populations de l'Europe II. La révolution démographique 1750-1914*, Paris 1998.
- BARDET, Jean Pierre (ed.), *Lorsque l'enfant grandit. Entre dépendance et autonomie*, Paris 2003.
- BARTOŠ, František, *Anthologie z národních písní československých*, Praha 1874.
- BARTOŠ, František, *Lid a národ. Sebrané rozpravy národopisné a literární II.*, Velké Meziříčí 1885.
- BARTOŠ, František, *Naše děti. Jejich život v rodině, mezi sebou a v obci, jejich poesie, zábavy, hry a práce společné*, Praha 1898.
- BAULANT, Micheline, *La famille en miettes: sur un aspect de la démographie du XVIIe siècle*, Annales 27, 1972, s. 958-968.
- BEAUVALET-BOUTOUYRIE, Scarlett, *Les enfants de la Salpêtrière au XVIIIe siècle*, in: Jean Pierre Bardet (ed.), *Lorsque l'enfant grandit. Entre dépendance et autonomie*, Paris 2003, s. 883-899.
- BECCHI, Engle – JULIA, Dominique, *Histoire de l'enfance en Occident du XVIIIe siècle à nos jours*, Paris 1998.
- BECCHI, Engle – JULIA, Dominique, *Historie de l'enfance en Occident. De l'Antiquité au XVIIe siècle*, Paris 1998.
- BEEKINK, Erik – POPPEL, Frans van – LIEFBROER, Aart C., *Parental Death and Death of the Child. Common Causes or Direct Effects?*, in: Renzo Derosas – Michel Oris (edd.), *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Family Stress in Past Societies*, Bern 2002, s. 233-260.
- BEEKINK, Erik – POPPEL, Frans van – LIEFBROER, Aart C., *Surviving the Loss of the Parent in a Nineteenth-century Dutch Provincial Town*, Journal of Social History 32, 1999, s. 641-669.
- BĚHALOVÁ, Štěpánka, *Odras ženy v kramářských tiscích z jindřichohradecké Landfrasovery tiskárny*, in: Markéta Holubová (ed.), *Obrazy ženy v kramářské produkci*, Praha 2008, s. 17-36.
- BELL, David, *Total History and Microhistory: The French a Italien Paradigms*, in: Lloyd Kramer – Sarah Maza (edd.), *A Companion to Western Historical Thought*, Malden-Oxford-Carlton 2006,² s. 262-276.
- BENEŠ, Bohuslav, *Kramářská píseň ve střední Evropě*, ČL 55, 1968, s. 259-274.
- BENEŠ, Bohuslav, *Poslyšte písničku hezkou... Kramářské písně minulých dob*, Praha 1983.
- BENGTSSON, Tommy, *Why Dad Dies? The Mortality of Men in Their Working Age in the 18th and 19th Centuries*, in: Renzo Derosas – Michel Oris (edd.), *When Dad*

- Died. Individuals and Families Coping with Family Stress in Past Societies, Bern 2002, s. 81-98.
- BENNET, Judith M. – FROID, Amy M., *Single Women in the European Past, 1250-1800*, Philadelphia 1999.
- BERÁNKOVÁ, Jana, *Demografický vývoj města Kouřimi v letech 1650-1850*, HD 18, 1994, s. 69-104.
- BERKNER, Lutz K., *Inheritance, Land Tenure and Peasant Family Structure: A German Regional Comparison*, in: Jack Goody – Joan Thirsk – E. P. Thompson (edd.), *Family and Inheritance. Rural Society in Western Europe, 1200-1800*, Cambridge-London-New York-Melbourne 1976, s. 71-95.
- BEUVALET-BOUTOUYRIE, Scarlett, *Être veuve sous l'Ancien Régime*, Paris 2001.
- BIDEAU, Alain – BRUNET, Guy – FORONI, Fabrice, *Orphans and Their Family Histories. A Study of the Valserine Valley (France) during the Nineteenth and Twentieth Centuries*, HF 5, 2000, s. 315-327.
- BIDEAU, Alain – BRUNET, Guy, *The Family, the Village and the Orphan in the Region of Haut-Bugey during the 19th Century*, in: Renzo Derosas – Michel Oris (edd.), *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Family Stress in Past Societies*, Bern 2002, s. 351-367.
- BIDEAU, Alain, *A Demographic and Social Analysis of Widowhood and Remarriage: The Example of the Castelany of Thoissey-en-Dombes, 1670-1840*, JFH 5, 1980, s. 28-43.
- BIGGS, Carnel, *Women, Kinship and Inheritance: Northamptonshire 1543-1709*, JFH 32, 2007, s. 107-132.
- BLÁHOVÁ, Marie, *Pragmatická písemná kultura*, in: Zdeněk Hojda – Hana Pátková (edd.), *Pragmatické písemnosti v kontextu právním a správním*, Praha 2008, s. 15-27.
- BLOM, Ida, *The History of Widowhood: A Bibliographic Overview*, JFH 16, 1991, s. 191-210.
- BOCKOVÁ, Gisele, *Ženy v evropských dějinách: od středověku do současnosti*, Praha 2007.
- BORSCHIED, Peter (ed.), *Alter und Gesellschaft*, Stuttgart 1995.
- BORSCHIED, Peter, *Geschichte des Alters. Vom Spätmittelalter zum 18. Jahrhundert*, München 1989.
- BOTEHLO, Lynn, „*The Old Woman's Wish: "Widows by the Family Fire?*“, HF 7, 2002, s. 59-78.
- BOULTON, Jeremy, „*It Is Extreme Necessity That Makes Me Do This.*“ *Some „Survival Strategies“ of Pauper Households in London's West End During the Early Eighteenth Century*, in: Laurence Fontaine – Jürgen Schlumbohm (edd.), *Household Strategies for Survival, 1600-2000: Fission, Faction and Cooperation*, Cambridge 2000, s. 115-135.
- BOULTON, Jeremy, *London Widowhood Revisited: the Decline of Female Remarriage in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries*, CC 5, 1990, s. 323-355.

- BRÄNDSTRÖM, Anders – EDVINSSON, Sören – ROGERS, John, *Illegitimacy, Infant Feeding Practices and Infant Survival in Sweden. 1750-1950. A Regional Analysis*, <http://www.ep.liu.se/ej/hygiea/ra/011/paperb.pdf>.
- BRAS, Hilde – NEVEN, Muriel, *The Effects of Siblings on the Migration of Women in the Two Rural Areas of Belgium and the Netherlands, 1829-1940*, *Population Studies* 61, 2007, s. 53-71.
- BRESCHI, Marco – MANFREDINI, Matteo – FORNASIN, Alessio, *Remarriage in a Pretransitional Italian Community*, *CC 22*, 2007, s. 407-428.
- BRESCHI, Marco – MANFREDINI, Matteo, *Parental Loss and Kin Networks: Demographic Repercussions in a Rural Italian Village*, in: Renzo Derosas – Michel Oris (edd.), *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Family Stress in Past Societies*, Bern 2002, s. 369-387.
- BROWN, Jim, *Becoming Widowed: Rural Widows in Lower Austria, 1788-1848*, *HF 7*, 2002, s. 117-124.
- BROŽ, Josef, *Mzdy čeledi při dvorech města Plzně v 17. stol.*, *ČDV 12*, 1925, s. 285.
- BRUNET, Guy – BIDEAU, Alain – NOLWENN GEERBE, Marie, *Vers une insertion social? Le mariage des enfants abandonnés á Lyon au XIXe siècle*, *ADH 2002*, s. 161-174.
- BRUNET, Guy – BIDEAU, Alain – RAPPALINI, Emmanuelle, *Grandir sans famille: enfants et adolescents assistés en Haute-Savoie au XIXe siècle*, in: Jean Pierre Bardet (ed.), *Lorsque l'enfant grandit. Entre dépendance et autonomie*, Paris 2003, s. 901-914.
- BRUNET, Guy – BIDEAU, Alain, *Le pupille adolescent et l'inspecteur: une difficile transition vers l'age adulte du departement de l'Ain (1871-1914)*, *ADH 114*, 2007, s. 99-126.
- BRUNET, Guy, *Children Abandoned and Taken Back: Children, Women and Families in Dire Straits in Lyon in the Nineteenth Century*, *JFH 36*, 2011, s. 424-439.
- BRUNET, Guy, *Le juge et l'orphelin. Des assemblées de parents aux conseils de famille XVIIIe-XIXe siècles*, *ADH 123*, 2012, s. 225-241.
- BRUNET, Guy, *So Many Orphans... How Could One Give Them All a Helping Hand? Family Solidarity in a Context of High Mortality in the First Half of the Nineteenth Century. A Case-Study: The Dombes Province (France)*, *HF 16*, 2011, s. 1-12.
- BUQUOY, Margarete, *Die Armen auf dem Lande im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert. Eine Strukturanalyse am Biespiel der Buquoy'schen Herrschaft Gratzen in Südböhmen, Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischer Länder 26*, 1985, s. 38-78.
- BURDOVÁ, Pavla, *Poměry námezdně pracujících v zemědělství na Mnichovohradištsku po třicetileté válce*, *SAP 4*, Praha 1954, s. 99-119.
- BURGIÉRE, André – CLAPISCH-ZUBER, Christine – SEGALEN, Martine – LEBRUN, Françoise (edd.), *Geschichte der Familie. Neuzeit*, Essen 2005.
- BURGIÉRE, André, *Historische anthropologie*, in: Aloys Winterling (ed.), *Historische Anthropologie. Basistexte*, Stuttgart 2006, s. 159-182
- BURKE, Peter, *Lidová kultura v raně novověké Evropě*, Praha 2005.

- BURKE, Peter, *Žebráci, šarlatáni, papežové. Historická antropologie raně novověké Itálie. Eseje o vnímání a komunikaci*, Praha 2007.
- BURNETTE, Joyce, *Gender, Work and Wages in Industrial Revolution Britain*, Cambridge 2008.
- BŮŽEK, Václav – KRÁL, Pavel (edd.), *Člověk českého raného novověku*, Praha 2007.
- CADOLLE, Sylvie, *Côté paternel et côté maternel: qui soutient le jeune de famille recomposée?*, in: Agnès Martial – Agnès Fine (edd.), *La valeur des liens. Hommes, femmes et comptes familiaux*, Toulouse 2007, s. 134-162.
- CALLAHAN, Leslie Abend, *The Widow's Tears: The Pedagogy of Grief in Medieval France and the Image of the Grieving Widow*, in: Linda L. Carlson – Angela J. Weisl (edd.), *Constructions of Widowhood and Virginity in the Middle Ages*, London 1999, s. 245-263.
- CALVI, Giulia, *Widows, the State and Guardianship of Children in Early Modern Tuscany*, in: Sandra Cavallo – Lyndan Warner (edd.), *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*, New York 1999, s. 209-219.
- CAMPBELL, Erin (ed.), *Growing Old in Early Modern Europe. Cultural Representations*, Aldershot 2006.
- CARBONELL – ESTELLER, Montserrat, *Using Microcredit and Restructuring Households: Two Complementary Survival Strategies in Late-eighteenth Century Barcelona*, in: Laurence Fontaine – Jürgen Schlumbohm (edd.), *Householdstrategies for Survival, 1600-2000: Fission, Faction and Cooperation*, Cambridge 2000, s. 71-92.
- CARLSON, Cindy L. – WEISL, Angela J. (edd.), *Constructions of Widowhood and Virginity in the Middle Ages*, London 1999.
- CATELAO, Ofelia Rey, *Les femmes „seules“ du Nord-Ouest de l'Espagne. Trajectoires féminines dans un territoire à l'émigration. 1700-1800*, ADH 112, 2006, s. 105-133.
- CAVALLO, Sandra – WARNER Lyndan (edd.), *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*, New York 1999.
- CERMAN, Markus – MAUR, Eduard, *Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650-1750*, ČČH 98, 2000, s. 737-776.
- CERMAN, Markus – OGILVIE, Sheilagh C. (edd.), *Proto-Industrialisierung in Europa. Industrielle Produktion vor dem Fabrikszeitalter*, Wien 1994.
- CERMAN, Markus – OGILVIE, Sheilagh C., *Einleitung: Theorien der Proto-Industrialisierung*, in: Markus Cerman – Sheilagh C. Ogilvie (edd.), *Proto-Industrialisierung in Europa. Industrielle Produktion vor dem Fabrikszeitalter*, Wien 1994, s. 19-21.
- CERMAN, Markus – ZEITLHOFER, Hermann (edd.), *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.-19. Jahrhundert*, Wien-München 2002.
- CINCIBUSOVÁ, Libuše, *Postavení a úloha ženy ve výročních obyčejích na Pelhřimovsku. Diplomová práce Filosofické fakulty University Karlovy*, Praha 1984.

- CIRONISOVÁ, Eva, *Vystěhovalectví z Pelhřimovska v letech 1850-1944*, JSH 50, 1981, s. 173-180.
- CLASSEN, Albrecht, *Childhood in the Middle Ages and the Renaissance: the Results of Paradigm Shift in the History of Mentality*, Berlin-New York 2005.
- CORBIER, Mireille (ed.), *Adoption et fosterage. Actes du colloque de l'Istitut Finlandais, 4 et 5 juin 1993*, Paris 1999.
- CORBIN, Alain, *Na stopě neznámému. Znovunalezený svět Françoise-Luise Pinagota. 1798-1876*, Praha 2006.
- CORLEY, Christopher, *Les donations á cause de mort et l'âge á la majorité XVIe-XVIIIe siècles*, in: Jean Pierre Bardet (ed.), *Lorsque l'enfant grandit. Entre dépendance et autonomie*, Paris 2003, s. 341-348.
- CORLEY, Christopher, *Preindustrial „Single-parent“ Families: The Tutelle in the Early Modern Dijon*, JFH 29, 2004, s. 351-364.
- CRAWFORD, Patricia, *Parents of Poor Children in England, 1580-1800*, Oxford 2010.
- CUNNINGHAM, Hugh, *Children and Childhood in Western Society Since 1500*, New York 1995.
- CUNNINGHAM, Hugh, *The Decline of Child Labour: Labour Markets and Family Economies in Europe and North America since 1830*, *The Economic History Review*, New Series 53, 2000, s. 409-428.
- CUNNINGHAM, Hugh, *The Children of the Poor. Representations of Childhood since the Seventeenth Century*, Oxford 1991.
- ČÁDA, František, *Péče o děti a mládež*, Praha 1916.
- ČADKOVÁ, Kateřina – LENDEROVÁ, Milena – STRANÍKOVÁ, Jana (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie (Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27.-28. dubna 2006)*, Pardubice 2006.
- ČÁŇOVÁ, Eliška – HORSKÁ, Pavla, *Existuje střeoevropský model rodiny pro předstatistické období?*, in: Blanka Filipcová (ed.), *Sňatečnost a rodina*, Praha 1992.
- ČÁŇOVÁ, Eliška, *K problematice studia zповědních seznamů arcibiskupství pražského jako pramene pro historickou statistiku*, HD 5, 1971, s. 47-60.
- ČÁŇOVÁ, Eliška, *Nejstarší zповědní seznamy arcidieceze pražské jako pramen pro demografickou statistiku*, HD 6, 1972, s. 59-91.
- ČÁŇOVÁ, Eliška, *Prameny pro historickou statistiku v archivu pražského arcibiskupství*, HD 4, 1970, s. 19-32.
- ČÁŇOVÁ, Eliška, *Rekonstrukce rodin (příspěvek k metodice historicko-demografického výzkumu)*, AČ 33, 1983, s. 17-23.
- ČÁŇOVÁ, Eliška, *Využití matričních údajů zповědních seznamů v demografické statistice*, AČ 3, 1978, s. 162-168.
- ČECHOVÁ, Gabriela a kol., *Soupis starých pozemkových knih*, AČ 10, 1961, s. 6-16.
- ČELAKOVSKÝ, František Ladislav, *Mudrosloví národu slovanského v příslovích*, Praha 1978.

- ČEVELOVÁ, Zuzana, *Bolest a potupa lidského osudu. Manželské spory při pražském arcibiskupství*, DaS 33, 2011, s. 26-29.
- ČEVELOVÁ, Zuzana, *Gender, víra a manželství v „dlouhém“ 19. století. Možnosti interpretace katolických normativních pramenů*, Pardubice 2012.
- DALY, Martin – WILSON, Margo, *The Truth about Cinderella*, London 1998.
- DAUMAS, Maurice, *La place de l'enfant dans les traités sur le mariage en France aux XVIe et XVIIe siècles*, in: Jean Pierre Bardet (ed.), *Lorsque l'enfant grandit. Entre dépendance et autonomie*, Paris 2003, s. 419-435.
- DAVIN, Anna, *Growing Up Poor. Home, School and Street in London, 1870-1914*, London 1996.
- De MAUSE, Lloyd (ed.), *The History of Childhood*, London 1976.
- De MAUSE, Lloyd, *The Evolution of Childhood*, in: Lloyd De Mause (ed.), *The History of Childhood*, London 1976, s. 1-73
- DELASSELLE, Claude, *Les enfants abandonnés á Paris au XVIIIe siècle*, *Annales* 30, 1975, s. 187-218.
- DELSALLE, Paul, *L'intégration des enfants dans le monde du travail á Besançon et en Franche-comté au XVIe siècle*, in: Jean Pierre Bardet (ed.), *Lorsque l'enfant grandit. Entre dépendance et autonomie*, Paris 2003, s. 547-557.
- DELUMEAU, Jean – ROCHE, Daniel, *Histoire des pères et de la paternité*, Paris 2000.
- DEROSAS, Renzo – ORIS, Michel (edd.), *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Family Stress in Past Societies*, Bern 2002.
- DIBELKA, Jaroslav, *K novým možnostem studia trestně právní problematiky. Obrané strategie mužů a žen obviněných ze smilstva na třeboňském panství (1650-1750)*, ČČH 106, 2008, s. 19-53.
- DIBELKA, Jaroslav, *Příběh Johany Peřkové. Každodenní život tulačky a zlodějky v první polovině 18. století*, in: Václav Bůžek – Jaroslav Dibelka (edd.), *Člověk a sociální skupina ve společnosti raného novověku (= Opera historica 12)*, České Budějovice 2007, s. 315-332.
- DIEWOKOVÁ, Tereza, *„Dojímavost okamžiku.“ Obraz matky a mateřství ve sbírce rytin 18. století Národní knihovny v Paříži*, *Kuděj* 5, 2003, č. 1, s. 12-24.
- DIEWOKOVÁ, Tereza, *„Voják se bitvy nebojí, tak ani já se nebojím svého porodu“ aneb vnímání porodu na konci 18. a na počátku 19. století*, in: Martin Nodl – Daniela Tinková (edd.), *Antropologické přístupy v historickém bádání*, Praha 2007, s. 53-68.
- DILCHER, Gerhard, *Die Ordnung der Ungleichheit. Haus, Stand und Geschlecht*, in: Ute Gerhard (ed.), *Frauen in der Geschichte des Rechts. Von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*, München 1997, s. 55-72.
- DINGES, Martin (ed.), *Hausväter, Priester, Kastraten: zur Konstruktion von Männlichkeit in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, Göttingen 1998.
- DOBIÁŠ, Josef, *Dějiny královského města Pelhřimova a jeho okolí V.1.*, Praha 1970.
- DOKOUPIL, Lumír – FIALOVÁ, Ludmila – MAUR, Eduard – NESLÁDKOVÁ, Ludmila, *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, Praha 1999.

- DOKOUPIL, Lumír – NESLÁDKOVÁ, Ludmila, *Charakteristické rysy vývoje úmrtnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*, HD 12, 1987, s. 193-206.
- DOKOUPIL, Lumír – NESLÁDKOVÁ, Ludmila, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemích na sklonku feudalismu*, HD 11, 1987, s. 141-158.
- DOLAN, Claire, *L'an de deuil et le remariage des veuves. Loi et tradition au XVIIe siècle en Provence*, in: Nicolle Pellegrin – Colette H. Winn (edd.), *Veuf, veuves et veuvage dans la France d'ancien régime. Actes du colloque de Poitiers, 11-12 juin 1998*, Champion 2003, s. 47-70.
- DOLENSKÝ, Antonín, *Bankocetle a šajny v současných skládáních lidových*, ČL 18, 1909, s. 125-126.
- DOUSSET, Christine, *Fortunes et infortunes familiales des veuves (France XVIIe – XVIIIe siècle)*, in: Agnès Martial – Agnès Fine (edd.), *La valeur des liens. Hommes, femmes et comptes familiaux*, Toulouse 2007, s. 47-67.
- DOUŠEK, Roman, *Sebranice a jejich rychtář Ondřej Kanýz (1694-1761). Vesnická komunita a její kultura v první polovině 18. století*, Brno 2009.
- DOWNS, Laura Lee, *From Women's History to Gender History*, in: Stefan Berger – Heiko Feldner – Kevin Passmore (edd.), *Writing History. Theory and Practice*, London 2003, s. 264-266.
- DRIBE, Martin – LUNDH, Christer – NYSTEDT, Paul, *Widowhood Strategies in Preindustrial Society*, *Journal of Interdisciplinary History* 38, 2007, s. 207-232.
- DRIBE, Martin – LUNDH, Christer, *Retirement as a Strategy for Land Transmission in Pre-industrial Rural Sweden*, CC 20, 2005, s. 165-192.
- DRIBE, Martin – LUNDH, Christer, *Status Homogamy in the Preindustrial Marriage Market: Partner Selection According to Age, Social Origin and Place of Birth in Nineteenth-century Rural Sweden*, JFH 34, 2009, s. 387-406.
- DROBIL, Emanuel, *Jihočeské dítě. Črty povahopisné, kulturní a národopisné*, České Budějovice 1927.
- DUBERT, Isidro, *Eglise, monarchie, mariage et controle social dans la Galice rurale, XVIIIe et XIXe siècles*, ADH 118, 2009, s. 101-121.
- DUBOIS, Arlette, *Les enfants du secret. Enfants trouvés du XVIIe siècle á nos jours*, Paris 2008.
- DUBUIS, Pierre, *Enfants refusés dans les Alpes occidentales (XVIe-XVe siècles)*, in: Kolektiv autorů, *Abandonné et société en Europe XIVE-XXe siècle*, Roma 1991, s. 573-585.
- DUHAMELLE, Christophe – SCHLUMBOHM, Jürgen (edd.), *Eheschliesungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Mustern un Strategien*, Göttingen 2003.
- DÜLMEN, Richard van, *Historická antropologie. Vývoj – problémy – úkoly*, Praha 2002.
- DUNN, Patrick P., „*That Enemy Is the Baby*“: *Childhood in Imperial Russia*, in: Lloyd DeMause (ed.), *The History of Childhood*, London 1976, s. 383-405.
- DÜRR, Renate, *Les servantes de Schwäbisch Hall au XVIIe siècle. Destin et appartenance sociale*, ADH 117, 2009, s. 35-51.
- DUŠEK, Ladislav, *Obyvatelstvo Budyně nad Ohří v letech 1701-1850*, Ústecký sborník historický 1985, s. 143-239.

- EDER, Franz, *Gesindedienst und Geschlechterspezifische Arbeitsorganisation in Salzburger Haushalten des 17. und 18. Jahrhunderts*, in: Gotthard Frühsorge – Rainer Gruentner – Beatrix Wolff-Metternich (edd.), *Gesinde im 18. Jahrhundert*, Hamburg 1995, s. 41-68.
- ENDERS, Lieselott, *Bürde und Würde. Sozialstatus und Selbstverständnis frühneuzeitlicher Frauen in der Mark Brandenburg*, in: Heide Wunder – Christina Vanja (edd.), *Weiber – Menscher – Frauenzimmer. Frauen in der ländlichen Gesellschaft. 1500-1800*, Göttingen 1996, s. 123-153.
- ENGELHARDT, Dietrich von, *Altern zwischen Natur und Kultur. Kulturgeschichte des Alters*, in: Peter Borscheid (ed.), *Alter und Gesellschaft*, Stuttgart 1995, s. 13-24.
- ENNENOVÁ, Edith, *Ženy ve středověku*, Praha 2001.
- ERBEN, Karel Jaromír, *Prostonárodní české písně a říkadla*, Praha 1937.
- ERICKSON, Amy Louise, *Property and Widowhood in England 1660-1840*, in: Sandra Cavallo – Lyndan Warner (edd.), *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*, New York 1999, s. 145-163.
- ESCURIOL, Christophe, *Les enfants de l'Hôpital survivants*, in: Jean Pierre Bardet (ed.), *Lorsque l'enfant grandit. Entre dépendance et autonomie*, Paris 2003, s. 69-93.
- FABIÁNOVÁ, Jiřina, *Písničky veselé i truchlivé na světlo světa vydané. Malé povídaní o kramářských tiscích uložených v muzeu ve Valašském Meziříčí*, Vsetín 2009.
- FARON, Olivier – RENARD, Jacques, *The Varied Repercussions Caused by the Demise of the Father among Past Populations. A Comparative Analysis between Vernon, a Region of Normandy, and the Town of Milan*, in: Renzo Derosas – Michel Oris (edd.), *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Family Stress in Past Societies*, Bern 2002, s. 219-232.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette – FIALOVÁ, Ludmila (edd.), *Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe-XXe siècles*, Praha 1997.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette – WALL, Richard, *Domestic Servants in Comparative Perspective: Introduction*, HF 10, 2005, s. 345-354.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette (ed.), *Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th-21th Centuries*, Bern 2004.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette (ed.), *Domesticité et parcours de vie. Servitude, service prémarital ou métier?*, ADH 117, 2009, s. 5-34.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette, *Beyond Adoption: Orphans and Family Strategies in Pre-industrial France*, HF 1, 1996, s. 1-13.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette, *Beitzweitergabe, familiäre Machtverhältnisse und die Rolle der Frauen im Frankreich des 18. und 19. Jahrhunderts*, in: Reiner Prass – Jürgen Schlumbohm – Gérard Béaur – Christophe Duhamelle (edd.), *Ländliche Gesellschaften in Deutschland und Frankreich, 18.-19. Jahrhundert*, Göttingen 2003, s. 167-186.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette, *Domestic Servants in Comparative Perspective. Introduction*, HF 10, 2005, s. 345-354.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette, *K historii vdov*, HD 23, 1999, s. 15-28.

- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette, *Quitter la maison: enfance et domesticité dans les Pyrénées central (1793-1911)*, in: Marie Koldinská – Alice Velková (edd.), *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 129-139.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette, *Strategies of Household Continuity in a Stem-Family Society: From Heirship to Headship*, in: Renzo Derosas – Michel Oris (edd.), *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Family Stress in Past Societies*, Bern 2002, s. 121-140.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette, *Urban Population and Female Labour: the Fortunes of Women Workers in Rheims before the Industrial Revolution*, in: David J. Siddle (ed.), *Migration, Mobility and Modernization*, Liverpool 2000, s. 119-130.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette, *Widows and Their Living Arrangements in Preindustrial France*, HF 7, 2002, s. 101-116.
- FERTIG, Georg, „Wenn zwey Menschen eine Stelle sehen.“ *Heirat, Besitztransfer und Lebenslauf im ländlichen Westfalen des 19. Jahrhundert*, in: Jürgen Schlumbohm – Christophe Duhamelle (edd.), *Eheschliungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003, s. 93-121.
- FERTIG, Christine, *Hofübergabe im Westfalen des 19. Jahrhunderts: Wedenpunkt des bauerlichen Familienzyklus*, in: Jürgen Schlumbohm – Christophe Duhamelle (edd.), *Eheschliungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003, s. 65-89.
- FIALOVÁ, Ludmila a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996.
- FIALOVÁ, Ludmila, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce*, HD 9, 1985, s. 91.
- FIALOVÁ, Ludmila, *Příspěvek k vývoji plodnosti v českých zemích*, D 27, 1985, s. 34-43.
- FIALOVÁ, Ludmila, *Sňatečnost obyvatelstva v českých zemích v 19. století*, SSD 7, 1997, s. 45-58.
- FIALOVÁ, Ludmila, *Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*, HD 12, 1987, s. 207-224.
- FIALOVÁ, Ludmila, *Změny ve vývoji plodnosti v českých zemích za demografické revoluce*, HD 11, 1991, s. 143-189.
- FILLON, Anne, *Les orphelins du dimanche. Recherche sur une pratique insolite*, in: táž, *Fruits d'écriture. Societé et mentalités aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Le Mans 2001, s. 165-205.
- FILLON, Anne, *Les trois bagues aux doigts. Amours villageoises au XVIIIe siècle*, Paris 1989.
- FINE, Agnès, *Adoption et parrainage dans l'Europe ancienne*, in: Mireille Corbier (ed.), *Adoption et fosterage. Actes du colloque de l'Istitut Finlandais, 4 et 5 juin 1993*, Paris 1999, s. 339-350.
- FINE, Agnès, *Grand-parents et aieux hier et aujourd'hui*, ADH 1992, s. 329-337.
- FINE, Agnès, *Parrains, marraines, la parenté spirituelle en Europe*, Paris 1994.
- FINK DE BACKER, Stéphanie, *Widowhood in Early Modern Spain. Protectors, Proprietors, and Patrons*, Leiden 2010.

- FITZ, Arno, *Heimarbeit und Selbstbewußtsein von Vorarlberger Frauen im 18. Jahrhundert*, in: Heide Wunder – Christina Vanja (edd.), *Weiber – Menscher – Frauenzimmer. Frauen in der ländlichen Gesellschaft. 1500-1800*, Göttingen 1996, s. 60-75.
- FLANDRIN, Jean Luis, *Familles: parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société*, Paris 1976.
- FONTAINE, Laurence – SCHLUMBOHM, Jürgen (edd.), *Householdstrategies for Survival, 1600-2000: Fission, Faction and Cooperation*, Cambridge 2000.
- FONTAINE, Laurence – SCHLUMBOHM, Jürgen, *Household Strategies for Survival. An Introduction*, in: Laurence Fontaine – Jürgen Schlumbohm (edd.), *Household Strategies for Survival 1600-2000: Fission, Faction and Cooperation*, Cambridge 2000, s. 1-18.
- FORSTER, Ellinor, „*Ich glaube, es muß doch eine Gränze geben, wo die Pflicht des Weibes aufhört und sein Recht beginnt.*“ *Von Juristen und Laien diskutierte und in die Praxis umgesetzte Vorstellungen von weiblichen Handlungsspielräumen im Eherecht des 19. Jahrhunderts*, in: Milan Vojáček (ed.), *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.-24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy*, Praha 2007, s. 51-82.
- FOYSTER, Elizabeth, *Marrying the Experienced Widow in Early Modern England: the Male Perspective*, in: Sandra Cavallo – Lyndan Warner (edd.), *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*, New York 1999, s. 108-124.
- FRANKOVÁ, Lidmila, *Příkazy pro poddané na panství červenořečickém (1626-1633)*, VSP 19, 2008, s. 144-151.
- FREIST, Dagmar, *Religious Difference and Experience of Widowhood in Seventeenth- and Eighteenth-century Germany*, in: Sandra Cavallo – Lyndan Warner (edd.), *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*, New York 1999, s. 164-165.
- FRIED, Jan, *Bavoři a Francouzi v Jihlavě a v Dolní Cerekvi a francouzské vojsko v Pelhřimově r. 1805*, VSČJV 8, 1928-1929, s. 44.
- FROID, Amy M., *Never Married. Single Women in Early Modern England*, Oxford 2007.
- FROLEC, Václav (ed.), *Dítě a tradice lidové kultury*, Brno 1980.
- FROLEC, Václav, *Prostá krása. Deset kapitol o lidové kultuře v Čechách a na Moravě*, Praha 1984.
- FRÜHSORGE, Gotthard – GRUENTNER, Rainer – WOLFF-METTERNICH, Beatrix (edd.), *Gesinde im 18. Jahrhundert*, Hamburg 1995.
- FRÜHSORGE, Gotthardt, *Einübung zum Christlichen Gehorsam: Gesinde im „ganzen Haus“*, in: Gotthard Frühsorge – Rainer Gruentner – Beatrix Wolff-Metternich (edd.), *Gesinde in 18. Jahrhundert*, Hamburg 1995, s. 109-120.

- FUČÍKOVÁ, Lucie, *Sírotčí agenda a péče o sirotky v Prácheňském kraji v 18. století. Diplomová práce Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, České Budějovice 2010.*
- GAUNT, David, *The Property and Kin Relationships of Retired Farmers in Northern and Central Europe*, in: Peter Laslett – Jean Robin – Richard Wall (edd.), *Family Forms in Historic Europe*, Cambridge 1983, s. 249-280.
- GÉLIS, Jacques, *L'arbre et le fruit*, Paris 1984.
- GÉLIS, Jacques, *Les enfants des Limbes. Mort-nés et parents dans l'Europe chrétienne*, Paris 2006.
- GERHARD, Ute (ed.), *Frauen in der Geschichte des Rechts. Von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*, München 1997.
- GESTRICH, Andreas – KRAUSE, Jens-Uwe – MITTERAUER, Michael, *Geschichte der Familie*, Stuttgart 2003.
- GILLIS, John R., *Youth and History: Tradition and Change in European Age-Relation. 1770-Present*, New York 1974.
- GINZBURG, Carlo, *Inkvizitor jakožto antropolog*, Kuděj, Časopis pro kulturní dějiny 7, 2005, s. 39-48.
- GODDY, Jack, *Proměny rodiny v Evropské historii: historicko antropologická esej*, Praha 2006.
- GODDY, Jack, *The Development of the Family and Marriage in Europe*, Cambridge 1983.
- GOLDBERG, Jeremy, *Orphans and Servants: The Socialization of Young People Living Away From Home in the English Later Middle-Ages*, in: Mireille Corbier (ed.), *Adoption et fosterage. Actes du colloque de l'Institut Finlandais, 4 et 5 juin 1993*, Paris 1999, s. 231-246.
- GOODE, William J., *Family Changes Over the Long Term: a Sociological Commentary*, JFH 28, 203, s. 15-30.
- GOURDON, Vincent, *Histoire des grands-parents*, Paris 2001.
- GOURDON, Vincent, *Les mécanismes différentiels de mobilisation familiale autor des orphelins: L'exemple des grands-parents dans le système de la tutelle au XVIIIe siècle en France*, in: Jean Pierre Bardet (ed.), *Lorsque l'enfant grandit. Entre dépendance et autonomie*, Paris 2003, s. 307-322.
- GRASSBY, Richard, *Kinship and Capitalism. Marriage, Family and Business in the English-speaking World, 1580-1740*, Cambridge 2001.
- GRAU, Maria Antonia Gomila, *Residence Patterns of Aged Widows in the Three Mediterranean Communities and the Organization of the Care*, HF 7, 2002, s. 157-173.
- GREGOROVÁ, Helena, *Pozemkové knihy pražské metropolitní kapituly v 16. a 17. století. Pramen ke sledování zatížení poddaných*, SAP 29, 1979, s. 277-318.
- GROHMANN, Josef Virgil, *Pověry a obyčeje v Čechách a na Moravě*, Praha 2010.
- GRULICH, Josef – MATLAS, Pavel, *Hmotná kultura a projevy mentality venkovské společnosti (Jižní Čechy, 17.-18. století)*, ČL 96, 2009, s. 1-34.

- GRULICH, Josef – MATLAS, Pavel, *The Mentality of the Rural Population in the Light of Material Culture (South Bohemia, Seventeenth and Eighteenth Centuries)*, *Historica* 14, 2010, s. 125-178.
- GRULICH, Josef, „*Slavnostní okamžiky*“ – *svatební a křestní obřad v období raného novověku. (Závěry tridentského koncilu a pražské synody ve světle jihočeských matričních zápisů z 2. poloviny 17. století)*, *HD* 24, 2000, s. 49-82.
- GRULICH, Josef, *Besitztransfer und regionale Mobilität der untertänigen Bevölkerung (Südböhmen 16.-18. Jahrhundert)*, in: Markus Cerman – Robert Luft (edd.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“*. Sozialgeschichtliche Studien in Frühen Neuzeit, München 2005, s. 127-151.
- GRULICH, Josef, *Das ländliche Ausgedinge in der Frühen Neuzeit. Ein Beitrag zur Problematik der Wahrnehmung sozialer Kategorien im 17. und 18. Jahrhundert*, in: Václav Bůžek – Dana Štefanová (edd.), *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-anthropologische Zugangsweisen in der Geschichts-wissenschaften*, České Budějovice 2001 (= *Opera historica* 9), s. 343-369.
- GRULICH, Josef, *Heiratsstrategien der Dorfbevölkerung. Die Herrschaft Třeboň/Wittingau 1792-1836*, in: Inken Schmidt-Voges (ed.), *Ehe – Haus – Familie. Soziale Institution im Wandel 1750-1850*, Köln-Weimar-Wien 2010, s. 143-178.
- GRULICH, Josef, *Historická demografie, dějiny rodiny v Evropě a v České republice po roce 1950*, *HD* 26, 2002, s. 123-146.
- GRULICH, Josef, *Okolnosti změn vlastnických poměrů v poddanském prostředí (Situace na jihočeském panství Chýnov v rozmezí let 1625-1795)* in: Marie Koldinská – Alice Velková (edd.), *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 108-128.
- GRULICH, Josef, *Poddanská nemovitost a dědické právo na Táborsku. Vřesecká rychta v letech 1625-1825*, *JSH* 65, 1996, s. 34-42.
- GRULICH, Josef, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16.-18. století*, České Budějovice 2008.
- GRULICH, Josef, *Převody poddanských nemovitostí a migrace obyvatelstva na jihu Čech. Situace na Chýnovsku v druhé polovině 17. a 18. století*, *SSD* 6, 2000, s. 117-136.
- GRULICH, Josef, *Rural Society in Bohemia – The Estate of Chýnov and South Bohemia. The Factors Influencing Property Transfers in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, *Historica* 13, 2008, s. 75-107.
- GRULICH, Josef, *Sňatkové migrace na jihu Čech (1750-1824)*, *HD* 30, 2006, s. 19-72.
- GRULICH, Josef, *Venkovská žena v období raného novověku (16.-18. století)*, *Československá historická ročenka* 2001, s. 223-235.
- GRULICH, Josef, *Zkoumání „maličností“ (Okolnosti vzniku a významu mikrohistorie)*, *ČČH* 99, 2001, s. 519-547.
- GRULICH, Josef, *Zu ausgewählten Aspekten des Familien-und Lebenszyklus. (Ein Beitrag zur Geschichte des südböhmischen Landes im 17. und 18. Jahrhundert am Beispiel der Herrschaft Chýnov)*, *HD* 20, 1996, s. 9-56.
- GUNNLAUGSSON, Gísli Ágúst, *Fostering and Kinship in Nineteenth Century Iceland*, in: Lars-Göran Tedebrand (ed.), *Orphans and Foster-children. A Historical and Crosscultural Perspective*, Umeå 1996, s. 11-34.

- HAAS, Antonín, *Omezení odúmrti a vdovská třetina v starším českém městském právu*, Právněhistorické studie 17, 1973, s. 199-218.
- HAFTER, Daryl M., *Les veuves dans les corporations de Rouen sous l'Ancien régime*, in: Nicolle Pellegrin – Colette H. Winn (edd.), *Veuf, veuves et veuvage dans la France d'ancien régime. Actes du colloque de Poitiers, 11-12 juin 1998*, Champion 2003, s. 121-133.
- HAHN, Sylvia, *Women in Older Age – „Old“ Women?*, HF 7, 2002, s. 33-58.
- HALÍŘOVÁ, Martina (ed.), *Od početí ke školní brašně. Sborník z odborného semináře konaného 29.-30. května 2008 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*, Pardubice 2008.
- HALÍŘOVÁ, Martina, *Sociální patologie a ochrana dětství v Čechách od dob osvícenství do roku 1914. Disciplinace jako součást ochrany dětství*, Pardubice 2012.
- HALÍŘOVÁ, Martina, *Zemský nalezinec v Praze a sirotčí péče počátkem 19. století*, in: Eduard Maur – Alice Velková (edd.), *Rodina a domácnost v 16.-20. století*, AUC Phil. et His., *Studia historica* 60, 2010, s. 89-96.
- HALL, Catherine, *White, Male and Middle-class. Explorations in Feminism and History*, Cambridge 1992.
- HANAWALT, Barbara A., *Growing Up in Medieval London. The Experience of Childhood in History*, Oxford 1993.
- HANAWALT, Barbara A., *Historical Descriptions and Prescriptions for Adolescence*, JFH 17, 1992, s. 341-351.
- HANZAL, Josef, *Poznámky ke studiu ceny poddanské nemovitosti v 16.-17. století*, in: Eduard Maur (ed.), *Příspěvky k dějinám cen nemovitostí v 16.-18. století*, Praha 1963, s. 39-48.
- HANZAL, Josef, *Předbělohorské poddanské inventáře*, ČL 50, 1963, s. 169-174.
- HANZAL, Josef, *Současný stav a úkoly studia českých pozemkových knih*, SAP 14, 1964, s. 39-54.
- HARRINGTON, Joel F., *The Unwanted Child. The Fate of Foundlings, Orphans and Juvenile Criminals in Early Modern Germany*, Chicago and London 2009.
- HARRIS, Amy, *That Fierce Edge: Siblings Conflict and Politics in Georgian England*, JFH 37, 2012, s. 155-174.
- HASTINGS, S. A., *A Christian Institution in Nineteenth-century Japan*, in: Lars-Göran Tedebrand (ed.), *Orphans and Foster-children. A Historical and Crosscultural Perspective*, Umeå 1996, s. 35-51.
- HAUBERTOVÁ, Květoslava – HOFMANN, Gustav – LEŠICKÝ, Ladislav (edd.), *Soupis západočeských urbářů. 2. polovina 13. století – 1773*, Plzeň 1993.
- HAUSEN, Karin – WUNDER, Heide (edd.), *Frauengeschichte – Geschlechtergeschichte*, Frankfurt am Main – New York 1992.
- HAWS, Joseph M. – HINER, N. Ray (edd.), *Children in Historical and Comparative Perspective: An International Handbook and Research Guide*, New York 1991.
- HELT, J. S. W., *Memento Mori: Death, Widowhood and Remembering in Early Modern England*, in: Alison Levy (ed.), *Widowhood and Visual Culture in Early Modern Europe*, Aldershot 2003, s. 39-54.

- HENDERSON, John – WALL, Richard (edd.), *Poor Women and Children in the European Past*, London 1994.
- HENDERSON, John – WALL, Richard, *Introduction*, in: John Henderson – Richard Wall (edd.), *Poor Women and Children in the European Past*, London 1994, s. 1-30.
- HEROLDOVÁ, Iva, *Uzavírání sňatků a svatební obyčeje v Čechách ve druhé polovině 18. století a v první polovině 19. století*, ČL 62, 1975, s. 129-139.
- HEROLDOVÁ, Iva, *Vesnická poddanská rodina v Čechách před vydáním patentu o zrušení nevolnictví a po něm*, ČL 68, 1981, s. 156-168.
- HEROLDOVÁ, Iva, *Vesnická rodina*, in: Antonín Robek – Josef Vařeka (edd.), *Jihočeská vlastivěda. Národopis*, České Budějovice 1987, s. 124-138.
- HERRMANN, Ulrich, *Bibliographie zur Geschichte der Kindheit, Jugend und Familie*, München 1980.
- HEYWOOD, Colin, *Growing Up in France: from Ancienne Régime to the Third Republic*, Cambridge-New York 2007.
- HEYWOOD, Colin, *Childhood in Nineteenth-century France: Work, Health and Education among the „classes populaires“*, Cambridge 1988.
- HILLE, Jan Pavel, *Farní osada Novo-rychnovská v Tábořsku. Náčrtek historicko-místopisný*, Praha 1895.
- HIML, Pavel, *Myšlení venkovských poddaných v raně novověkých jižních Čechách pohledem trestně právních pramenů*, in: Václav Bůžek (ed.), *Příspěvky ke každodenní kultuře novověku*, České Budějovice 1995 (= Opera historica 4), s. 153-194.
- HLAVÁČEK, Ivan – KAŠPAR, Jaroslav – NOVÝ, Rostislav, *Vademecum pomocných věd historických*, Praha 2002.³
- HOFF, Jadwiga, *Wzorce obyczajowe zachowań rodzinnych w XIX i pierwszej połowie XX wieku na ziemiach polskich*, in: Cezary Kuklo (ed.), *Rodzina, gospodarstwo domowe i pokrewieństwo na ziemiach polskich w perspektywie historycznej – ciągłość czy zmiana?*, Warszawa 2012, s. 305-321.
- HOFFMAN, Gustav, *Metrologická příručka pro Čechy, Moravu a Slezsko do zavedení metrické soustavy*, Plzeň 1984.
- HOFFMANNOVÁ, Jaroslava, *K vývoji sociální péče o děti a mládež v Čechách*, SAP 32, 1982, s. 419-445.
- HOLAKOVSKÝ, Milan, *Finanční hospodaření na selských gruntech v předbělohorských jižních Čechách*, JSH 62, 1993, s. 70-92.
- HOLDERNESS, B. A., *Widows in Pre-industrial Society: an Essay upon Their Economic Functions*, in: Richard M. Smith (ed.), *Land, Kinship and Life-cycle*, Cambridge 2002,² s. 423-442.
- HOLTHÖFER, Ernst, *Die Geschlechtvormundschaft. Ein Überblick von der Antike bis ins 19. Jahrhundert*, in: Ute Gerhard (ed.), *Frauen in der Geschichte des Rechts. Von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*, München 1997, s. 390-451.
- HOLUBOVÁ, Markéta (ed.), *Obrazy ženy v kramářské produkci*, Praha 2008.
- HOLUBOVÁ, Markéta, *Jednolisty. Kramářské tisky. Knížky lidového čtení. Výběrová bibliografie*, Praha 2007.

- HOPKINS, Eric, *Childhood Transformed. Working-class Children in Nineteenth Century England*, Manchester 1993.
- HORÁČEK, Cyril, *Výminek, Úvaha agrárně politická*, Praha 1900.
- HORÁK, Jiří, *Ze studií o lidových baladách I. Sirotek*, Národopisný věstník československý 12, 1917, s. 418-440.
- HORN, Pamela, *Children's Work and Welfare, 1780-1890*, Cambridge 1995.
- HORSKÁ, Pavla – KUČERA, Milan – MAUR, Eduard – STLOUKAL, Milan, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990.
- HORSKÁ, Pavla – MAUR, Eduard – MUSIL, Jiří, *Zrod velkoměsta, Urbanizace českých zemí a Evropa*, Praha-Litomyšl 2002.
- HORSKÁ, Pavla, *Česká historická demografie*, ČČH 89, 1991, s. 519-532.
- HORSKÁ, Pavla, *Historický vývoj plodnosti v českých zemích. Stav a možnosti výzkumu*, HD 6, 1972, s. 3-39.
- HORSKÁ, Pavla, *K ekonomické aktivitě žen na přelomu 19. a 20. století. Příklad českých zemí*, ČsČH 31, 1983, s. 711-743.
- HORSKÁ, Pavla, *Naše prababičky feministky*, Praha 1999.
- HORSKÁ, Pavla, *Rodinná strategie ve vesnici Záblatí na Třeboňském panství (1661-1820)*, HD 17, 1993, s. 131-149.
- HORSKÁ, Pavla, *Rozdíl v úmrtnosti mužů a žen z hlediska historické demografie*, D 27, 1985, s. 321-328.
- HORSKÁ, Pavla, *Vliv počátků samostatné výdělečné činnosti žen na vývoj rodiny*, ČL 70, 1983, s. 223-228.
- HORSKÝ, Jan – MAUR, Eduard, *Die Familie, Familienstrukturen und Typologie der Familien in der Böhmisches Historiographie*, HD 17, 1993, s. 7-35.
- HORSKÝ, Jan – SELIGOVÁ, Markéta, *Rodina našich předků*, Praha 1996.
- HORSKÝ, Jan, *Historická demografie a nové metodologické pohledy na sociální dějiny*, HD 19, 1995, s. 135-152.
- HORSKÝ, Jan, *Příspěvek ke studiu venkovské poddanské čeledi v 16. a 18. století (panství Třeboň – sonda)*, AČ 43, 1993, s. 145-155.
- HOUBRE, Gabrielle, *Histoire des mères et filles*, Paris 2006.
- HRABALOVÁ, Olga, *Dětský folklór. K současnému stavu jeho českých pramenů a literatury*, ČL 62, 1975, s. 140-150.
- HRABALOVÁ, Olga, *K dětskému folklóru a jeho třídění*, ČL 46, 1959, s. 97-103.
- HRUBÁ, Michaela, „Nedávej statku žádnému, dokud duše v těle:“ *pozůstalostní praxe a agenda královských měst severozápadních Čech v předbělohorské době*, Ústí n. Labem 2002.
- HRUBÁ, Michaela, *Možnosti studia inventářů pozůstalostí a testamentů v královských městech severozápadních Čech*, in: Michaela Hrubá (ed.), *Města severozápadních Čech v raném novověku*, Ústí n. Labem 2000, s. 7-33.
- HRUBÁ, Michaela, *Sňatek a zabezpečení nevěsty ve světle pramenů předbělohorských měst*, in: Martina Halířová (ed.), *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*.

- Sborník z konference konané 13.-14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích, Pardubice 2007, s. 19-26.
- HRUBÁ, Michaela, *Zvonění na sv. Alžbětu. Odras norem a sociální praxe v životních strategiích měšťanek na prahu raného novověku*, Praha 2011.
- HRUBÝ, František, *Selské a panské inventáře v době předbělohorské*, ČČH 33, 1927, s. 21-59, s. 363-306.
- HRUŠKOVÁ, Věra, *Přeměna socioprofesionální struktury vesnice ve 2. polovině 19. století (na příkladě obce Přezletice, o. Praha – východ)*, ČL 73, 1986, s. 143-152.
- HRUŠKOVÁ, Věra, *Uplatňování sociální endogamie v příměstské vesnici ve 2. polovině 19. století*, HD 21, 1997, s. 133-148.
- HRUŠKOVÁ, Věra, *Vliv změny profese na rodinu příměstské vesnice druhé poloviny 19. století*, HD 17, 1993, s. 201-228.
- HUFTON, Olwen, *Frauenleben. Eine europäische Geschichte 1500-1800*, Frankfurt am Main 1998.
- HUFTON, Olwen, *The Poor of Eighteenth Century France 1750-1789*, Oxford 1974.
- HUFTON, Olwen, *Women and the Family Economy in Eighteenth-century France*, French Historical Studies 9, 1975, s. 1-22.
- HUFTON, Olwen, *Women in History I. Early Modern Europe*, PP 10, 1983, s. 125-141.
- HUFTON, Olwen, *Women Without Men: Widows and Spinsters in Britain and France in the Eighteenth Century*, JFH 9, 1984, s. 355-376.
- HUMPHRIES, Jane, *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, Cambridge 2010.
- HUNECKE, Volker, *Die Findelkinder von Mailand. Kinderaussetzung und aussetzende Eltern vom 17. bis zum 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1987.
- HUNECKE, Volker, *The Abandonment of Legitimate Children in Nineteenth-century Milan and European Context*, in: John Henderson – Richard Wall (edd.), *Poor Women and Children in the European Past*, London 1994, s. 117-135.
- HYNKOVÁ, Hana, *Pozůstalostní inventáře z Orlických hor s ukázkami z Rychnova nad Kněžnou*, ČL 54, 1967, s. 16-30.
- CHALUPA, Aleš, *Venkovské obyvatelstvo v Čechách v teresiánských katastrofách (1700-1750)*, SNM, řada A – Historie 23, 1969, s. 197-378.
- CHOCHOLÁČ, Bronislav, *O studiu pozemkových knih*, SPFFBU, řada C-40, 1993, s. 51-61.
- CHOCHOLÁČ, Bronislav, *Poddaní na venkově*, in: Tomáš Borovský – Bronislav Chocholáč – Pavel Pumpr (edd.), *Peníze nervem společnosti. K finančním poměrům na Moravě od poloviny 14. do počátku 17. století*, Brno 2007, s. 292-336.
- CHOCHOLÁČ, Bronislav, *Poddanský úvěr na Moravě v 16. a 17. století*, ČČH 99, 2001, s. 59-84.
- CHOCHOLÁČ, Bronislav, *Pozemkové knihy – neprávem opomíjený historický pramen*, in: Petr Průcha – Karel Schelle (edd.), *Historie a současnost veřejné správy. Sborník příspěvků z vědecké konference*, Brno 1993, s. 8-11.
- CHOCHOLÁČ, Bronislav, *Selské peníze. Sonda do finančního hospodaření poddaných na západní Moravě koncem 16. a v 17. století*, Brno 1999.

- CHOCHOLÁČ, Bronislav, *Sírotčí truhlice*, in: Tomáš Dvořák – Radomír Vlček – Libor Vykoupil (edd.), *Milý Bore... Ctiboru Nečasovi k jeho sedmdesátým narozeninám věnují přátelé, kolegové a žáci*, Brno 2003, s. 43-48.
- IGGERS, Georg G., *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivy k postmoderní výzvě*, Praha 2002, s. 98-105.
- IIDA, Takashi, *Wiederheiraten und Verwandtschaftsnetze auf dem unteilbaren Hof. Bauern, Büdner und Einlieger des brandenburgischen Amtes Alt-Ruppin im 18. Jahrhundert*, in: Jürgen Schlumbohm – Christophe Duhamelle (edd.), *Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003, s. 125-156.
- IMHOF, Arthur E., *Der Beitrag der Historischen Demographie zur Alterforschung*, in: Peter Borscheid (ed.), *Alter und Gesellschaft*, Stuttgart 1995, s. 25-42.
- INGENDAHL, GESA, *Witwen in der frühen Neuzeit. Eine kulturhistorische Studie*, Frankfurt-New York 2006.
- JANÁK, JAN – HLEDÍKOVÁ, Zdenka – DOBEŠ, Jan (edd.), *Dějiny správy v českých zemích od počátku státu po současnost*, Praha 2005.
- JANČÁREK, Petr, *Sňatky v Zubrnících v 19. století. Zpráva o archivním průzkumu*, HD 18, 1994, s. 167-178.
- JANOUSEK, Emanuel, *Několik demografických dat z české vesnice na počátku 19. století*, HD 2, 1968, s. 67-71.
- JIANU, Angela, *Women, Dowries and Parimonial Law in Old Regime Romania (c. 1750-1830)*, JFH 34, 2009, s. 189-205.
- JIRÁNEK, Tomáš – KUBEŠ, Jiří (edd.), *Dítě a dětství napříč staletími* (= Scientific Papers of the University of Pardubice, Series C, Supplement 5), Pardubice 2002.
- JIRÁSEK, Jiří, *Urbáře jako pramen pro poznání předbělohorské vesnice*, ČMM 79, 1960, s. 112-128.
- JIRÁSKOVÁ, Šárka, *Demografický vývoj farnosti Zdechovice v 18. století*, HD 33, 2009, s. 109-144.
- JIRÁSKOVÁ, Šárka, *Vývoj obyvatelstva farnosti Zdechovice v letech 1790-1899*, HD 36, 2012, s. 65-113.
- JIRÍKOVSKÁ, Vanda, *Děti a tradice lidové kultury ve středních Čechách*, in: Muzeum a současnost 4, Roztoky u Prahy 1981, s. 117-139.
- JÍŠOVÁ, Kateřina – DOLEŽALOVÁ, Eva (edd.), *Pozdně středověké testamenty v českých městech. Prameny, metodologie a formy využití*, Praha 2006.
- JÜTTE, Robert, *Poverty and Deviance in Early Modern Europe*, Cambridge 1993.
- KALIBOVÁ, Květa – PAVLÍK, Zdeněk – VODÁKOVÁ, Alena, *Demografie (nejen) pro demografy*, Praha 2009.³
- KALLAB, Jaroslav, *Historický vývoj sociální péče o mládež*, Brno 1923.
- KALNÝ, Adolf, *Soupis urbářů jihočeských archivů 1378-1773*, I-II, České Budějovice 1976.

- KAPRAS, Jan, *Poručenství nad sirotky v právu českém*, Praha 1904.
- KÁRNÍKOVÁ, Ludmila, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914*, Praha 1965.
- KIRBY, Peter, *Child Labour in Britain 1750-1870*, New York 2003.
- KLABOUC, Jiří, *Manželství a rodina v minulosti*, Praha 1962.
- KLACEK, Michal, *Sbírka kramářských písní v Knihovně Národního muzea*, Muzejní a vlastivědná práce 49, 2011, s. 29-40.
- KLAPISCH-ZUBER, Christiane, *Women, Family and Ritual in Renaissance Italy*, Chicago 1985.
- KLÁŠTERSKÁ, Alice, *Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a 1. polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Lhůty u Štáhlav)*, HD 21, 1997, s. 93-131.
- KLÁŠTERSKÁ, Alice, *Výběr partnera a sňatkový věk dědiců venkovských usedlostí na Štáhlavsku a jejich sourozenců v 18. a na počátku 19. století*, HD 22, 1998, s. 145-168.
- KNIBIEHLER, Yvonne – FOUQUET, Catherina, *L'histoire des mères du Moyen Âge à nos jours*, Paris 1981.
- KNIBIEHLER, Yvonne, *Les pères ont aussi une histoire*, Paris 1987.
- KNOZ, Tomáš, *Správa a hospodářská reforma na náměšťském panství po r. 1628*, ČMM 40, 1998, s. 137-154.
- KOČIAN, O., *Dětské hry a zábavy před 30 lety*, Zálesí 13, 1931-1932, s. 13-15, 45-46.
- Kolektiv autorů, *Česká diplomatika do r. 1848*, Praha 1971.
- Kolektiv autorů, *Enfance abandonné et société en Europe XIVe-XXe siècle*, Roma 1991.
- Kolektiv autorů, *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. Věcná část*, Praha 2007.
- Kolektiv autorů, *Pelhřimovsko ve druhém tisíciletí*, Pelhřimov 2000.
- KOPÁČ, Josef, *Horácko a Zálesí*, ČL 1, 1946, s. 50.
- KOPALOVÁ, Ludmila – HOLUBOVÁ, Markéta, *Katalog kramářských tisků*, Praha 2008.
- KOPIČKA, Petr, *Správa velkostatku Mělník v 16.-20. století. Diplomatická studie z dějin patrimoniální a hospodářské správy*, Porta Bohemica 2, 2003, s. 24-78.
- KOUPAL, Jan, *Selský grunt, odkaz a výměnek (z jižních Čech)*, ČL 30, 1930, s. 241-247.
- KOVÁŘOVÁ, Marie, *Z lidových zvyků Podblanicka. Narození dítěte – šestinedělí – křest a úvod*, Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 13, 1972, s. 192-217.
- KOZÁKOVÁ, Anděla, *Právní postavení ženy v českém právu zemském*, Praha 1926.
- KOZLÍK, Jaroslav, *Výměnkářská otázka v Čechách v letech 1873-1912 na základě poznání výměnku ve vybraných obcích okresu Příbram, Podbrdsko 7*, 2000, s. 67-136.
- KRÁL, Pavel, *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*, České Budějovice 2004.
- KRAMAŘÍK, Josef, *Žena a muž při sklizni obilí*, ČL 56, 1969, s. 53-63.
- KRAMERIUS, Václav Radomil, *Knížky lidového čtení*, Praha 1988.
- KRAUSOVÁ, Vendula, *Obyvatelstvo farnosti Stařeč v 19. století*, HD 35, 2011, s. 45-82.

- KRIEDTE, Peter – MEDICK, Hans – SCHLUMBOHM, Jürgen, *Eine Forschungslandschaft in Bewegung. Die Proto-Industrialisierung am Ende des 20. Jahrhunderts*, Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1998, č. 2, s. 9-19.
- KRIEDTE, Peter – MEDICK, Hans – SCHLUMBOHM, Jürgen, *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*, Göttingen 1978.
- KRIEDTE, Peter – MEDICK, Hans – SCHLUMBOHM, Jürgen, *Sozialgeschichte in der Erweiterung: Proto-Industrialisierung in der Verengung? Demographie, Sozialstruktur, moderne Hausindustrie: eine Zwischenbilanz der Proto-Industrialisierungs-Forschung*, GG 18, 1992, s. 70-87, 231-255.
- KROFTA, Kamil, *Dějiny selského stavu v Čechách a na Moravě*, Praha 1934.
- KROMLUS, Václav, *Staročeské pověsti, zpěvy, hry, obyčeje, slavnosti a nápěvy I-II*, Praha 2011-2013.
- KRUSE, Britta-Juliane, *Witwen. Kulturgeschichte eines Standes in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, Berlin-New York 2007.
- KŘIVKA, Josef, *Čeľed' v poddanském hospodářství po třicetileté válce*, ČL 56, 1969, s. 35-41.
- KŘIVKA, Josef, *Čeľed' v poddanském hospodářství po třicetileté válce a její podíl na celkovém počtu vesnického obyvatelstva*, HD 2, 1968, s. 2-8.
- KŘIVKA, Josef, *Mzdové poměry poddanské čeľedě po třicetileté válce*, ČL 57, 1970, s. 100-105.
- KUKLO, Cesary, *Elderly Women in the Cities of Central Europe in the Eighteenth Century*, HF 5, 2000, s. 451-471.
- KUKLO, Cesary, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne*, Białystok 1998.
- KUKLO, Cesary, *Le modèle du life cycle servant a-t-il existé dans la Pologne préindustrielle?*, in: Jean Pierre Bardet (ed.), *Lorsque l'enfant grandit. Entre dépendance et autonomie*, Paris 2003, s. 717-732.
- KUKLO, Cezary – KAMECKA, Małgorzata, *Marriage Strategies in Poland: Social and Spatial Differences (16th-18th Centuries)*, Historical Social Research 28, 2003, s. 29-43.
- KUKLO, Cezary, *La domesticité en Pologne á la fin du XVIIIe siècle. Premiers résultats des recherches*, in: Antoinette Fauve-Chamoux – Ludmila Fialová (edd.), *Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe-XXe siècles*, Praha 1997, s. 54-56.
- LANGHAMMEROVÁ, Jiřina, *Lidové kroje z České republiky*, Praha 2001.
- LANZA, Janine M., *After Father's Death: Authority and Conflict in the Eighteenth-century French Household*, HF 13, 2008, s. 71-84.
- LANZA, Janine, *From Wives to Widows in Early Modern Paris: Gender, Economy and Law*, London 2007.
- LAPLAIGE, Danielle, *Sans famille á Paris. Orphelins et enfants abandonnés de la Siene au XIXe siècle*, Paris 1989.
- LASLETT, Peter – FAUVE-CHAMOUX, Antoinette, *La famille et le ménage: approches historique*, Annales 27, 1972, s. 847-872.

- LASLETT, Peter – ROBIN, Jean – WALL, Richard (edd.), *Family Forms in Historic Europe*, Cambridge 1983.
- LASLETT, Peter, *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations*, Cambridge 1977.
- LASLETT, Peter, *Parental Deprivation in the Past*, in: Peter Laslett, *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations*, Cambridge 1977, s. 160-172.
- LEDERER, Susan E., *Orphans as Guinea Pigs: American Children and Medical Experimenters, 1890-1930*, in: Roger Cooter (ed.), *In the Name of the Child: Health and Welfare 1880-1940*, London 1992, s. 96-123.
- LEFAUCHEUR, Nadine, *Du tour des enfants du tour de mères*, in: Arlette Dubois (ed.), *Les enfants du secret. Enfants trouvés du XVIIe siècle á nos jours*, Paris 2008, s. 21-31.
- LENDEROVÁ, Milena – KOPIČKOVÁ, Božena – BUREŠOVÁ, Jana – MAUR, Eduard (edd.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, Praha 2010.
- LENDEROVÁ, Milena – RÝDL, Karel, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*, Praha-Litomyšl 2006.
- LENDEROVÁ, Milena, *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*, Praha 1999.
- LENDEROVÁ, Milena, *Zrození dětství*, Scientific Papers of the University of Pardubice. Series C, Institute of Languages and Humanities 7, 2001, s. 71-88.
- LEPIČ, Josef, *O selské svatbě v našem kraji*, VŠČJV 2, 1921-1922, s. 12-14, 24-26, 41-42, 56-58, 74-77, 97-99; VŠČJV 3, 1922-1923, s. 19-20, 40-43, 82-84, 104-106, 119-122.
- LETT, Didier, *Histoire médiévale occidentale*, ADH 102, 2001, s. 17-25.
- LETT, Didier, *Vieux frères et oncles jeunes: écart de generations et écart d'âge dans les familles de la fin du Moyen Âge*, in: Jean Pierre Bardet (ed.), *Lorsque l'enfant grandit. Entre dépendance et autonomie*, Paris 2003, s. 93-104.
- LEVI, Giovanni – SCHMITT, Jean Claude (edd.), *Histoire des jeunes en Occident. De l'Antiquité á l'époque modern*, Paris 1996.
- LEVI, Giovanni – SCHMITT, Jean Claude (edd.), *Histoire des jeunes en Occident. L'époque contemporaine*, Paris 1996.
- LEVI, Giovanni, *On Microhistory*, in: Peter Burke (ed.), *New Perspectives on Historical Writing*, Cambridge 1992², s. 97-119.
- LEVY, Alison (ed.), *Widowhood and Visual Culture in Early Modern Europe*, Aldershot 2003.
- LIPOWSKI, Radek, *Dětská úmrtnost v populacích měst Frýdku a Místku v éře demografického přechodu od starého k novému reprodukčnímu režimu*, HD 31, 2007, s. 21-48.
- LOTKA, Alfred J., *Orphanhood in Relation to Demographic Factors. A Study in Population Analysis*, Metron 9, 1931, s. 37-77.
- LUC, Jean Noël, *L'invention du jeune enfant au XIXe siècle. De la salle d'asile á l'école maternelle*, Berlin 1997.
- LUNDH, Christer, *Life-cycle Servants in Nineteenth Century Sweden: Norms and Practice*, in: Antoinette Fauve-Chamoux (ed.), *Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th-21th Centuries*, Bern 2004, s. 71-86.

- LUNDH, Christer, *Remarriage, Gender and Social Class: a Longitudinal Study of Remarriage in Southern Sweden, 1766-1894*, CC 22, 2007, s. 373-406.
- LYNCH, Katherine A. – LEE, W. Robert, *La modéle familial de la bourgeoisie*, in: Jean Paul Bardet – Jacques Dupaquier (edd.), *Histoires des populaions de l'Europe II. La revolution demographique 1750-1914*, Paris 1998, s. 109-142.
- MACHAČOVÁ, Jana – MATĚJČEK, Jiří, *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781-1914*, Praha 2010, s. 168-169.
- MALÝ, Karel a kol., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, 1999.²
- MANČAL, Jaroslav, *Jak Zálesáci v 19. století bydleli*, *Zálesí* 9, 1927-1928, s. 116-120, 135-139, 150-151.
- MANČAL, Jaroslav, *Lidové podání o dětech na Zálesí*, *Zálesí* 8, 1926-1927, s. 132-135.
- MAREC, Yannick, *Du tour á l'accouchement sous X*, in: Arlette Dubois (ed.), *Les enfants du secret. Enfants truvés du XVIIe siècle á nos jours*, Paris 2008, s. 11-19.
- MARTÍNEK, Miloslav, *Rakouské zákonodárství v oblasti chudinství, zdravotnictví a sociální správy*, *Sborník k dějinám 19. a 20. století* 4, 1977, s. 63-85.
- MARTÍNEK, Zdeněk, *Řemeslná, domácí a manufakturní výroba a obchod v Čechách v letech 1752-1756. Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska III*, Praha 2000.
- MARTÍNKOVÁ, Lenka, *Archivy far a vikariátů na Pelhřimovsku. (Několik poznámek k jejich písemnostem na Pelhřimovsku od pobělohorské doby do počátku 20. století)*, *AČ* 55, 2005, s. 89-117.
- MARTÍNKOVÁ, Lenka, *Die Diözese Budweis 1785-1813. Ein Beitrag zu Organisation, Verwaltung, Schriftgut und Geistlichkeit der Diözese in josephinischer Zeit*, Pelhřimov 2011.
- MATĚJČEK, Zdeněk – DYTRYCH, Zdeněk, *Nevlastní rodiče a nevlastní děti*, Praha 1999.
- MATĚJEK, František, *Péče o venkovské sirotky na Moravě před Bílou Horou*, *SH* 36, 1989, s. 65-95.
- MATĚNOVÁ, Hana, *Život sirotek v Hodějicích v 1. polovině 18. století. Oborová práce Historického ústavu Filosofické fakulty Masarykovy univerzity*, Brno 2002.
- MATUŠÍKOVÁ, Lenka – PAZDEROVÁ, Alena, *Alterzusammensetzung der Kinder im „Verzeichnis dr Untertanen nach dem Glauben vom Jahre 1651“*, *HD* 17, 1993, s. 53-65.
- MATUŠÍKOVÁ, Lenka, *Hospodářské a sociální poměry na panství Poděbrady po třicetileté válce*, *Středočeský sborník historický* 22-23, 1996-1997, s. 51-69.
- MAUR, Eduard – HORSKÁ, Pavla, *Zemědělské obyvatelstvo českých zemí v 17. a 19. století*, *HD* 10, 1986, s. 177-189.
- MAUR, Eduard – VELKOVÁ, Alice (edd.), *Rodina a domácnost v 16-20. století*, *AUC, Phil. et His., Studia historica* 60, Praha 2010.
- MAUR, Eduard, *Církevní matriky jako historický pramen (se zvláštním přihlédnutím k historické demografii)*, *SAP* 20, 1970, s. 425-457.
- MAUR, Eduard, *Církevní soupisy obyvatel v katolické a protestantské Evropě*, *HD* 4, 1970, s. 4-18.

- MAUR, Eduard, *Čeled' a tovaryši v Čechách v soupisu podle víry z roku 1651*, HD 23, 1999, s. 85-135.
- MAUR, Eduard, *Das bäuerliche Erbrecht und die Erbschaftspraxis in Böhmen in 16.-18. Jahrhundert*, HD 20, 1996, s. 93-118.
- MAUR, Eduard, *Das Gesinde in Böhmen in der frühen Neuzeit*, in: Antoinette Fauve-Chamoux – Ludmila Fialová (edd.), *Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe-XXe siècles*, Praha 1997, s. 75-94.
- MAUR, Eduard, *Dějiny rodiny v české historiografii*, in: Eduard Maur – Alice Velková (edd.), *Rodina a domácnost v 16.-20. století*, AUC Phil. et His., *Studia historica* 60, 2010, s. 9-22.
- MAUR, Eduard, *Dětství a mládí jako fáze životního cyklu v pojetí J. A. Komenského*, *Studia Comeniana et Historica* 29, 1999, s. 113-125.
- MAUR, Eduard, *K způsobu tvoření a splácení cen poddanských nemovitostí v 17. a počátkem 18. století*, in: Eduard Maur (ed.), *Příspěvky k dějinám cen nemovitostí v 16.-18. století*, Praha 1963, s. 71-84.
- MAUR, Eduard, *Metoda rekonstrukce rodin v historické demografii*, D 24, 1982, s. 101-102.
- MAUR, Eduard, *Na okraj francouzských metod historickodemografického bádání*, HD 2, 1968, s. 72-83.
- MAUR, Eduard, *O počátcích a vývoji církevních matrik se zvláštním zřetelem k českým poměrům*, HD 3, 1969, s. 4-19.
- MAUR, Eduard, *Počátky demografického přechodu v Evropě*, in: Svatava Raková – Christian Lequesne (edd.), *Jakou Evropu ohlašovala bitva u Slavkova?*, Praha 2006, s. 125-137.
- MAUR, Eduard, *Poddaní točnického panství v druhé polovině 17. století*, SAP 14, 1964, s. 57-87; SAP 15, 1965, s. 277-297.
- MAUR, Eduard, *Sociální aspekty demografického vývoje*, ČČH 110, 2012, s. 627-638.
- MAUR, Eduard, *Vývoj matričního zápisu v Čechách*, HD 6, 1972, s. 40-58.
- MAUR, Eduard, *Základy historické demografie*, Praha 1983.
- MAZALOVÁ, Ludmila, *Ženské postavy skalických škarniclovských tisků*, in: Markéta Holubová (ed.), *Obrazy ženy v kramářské produkci*, Praha 2008, s. 37-70.
- MAZZONI, Stanislao – MANFREDINI, Matteo, *Les enfants abandonnés á l'hôpital de Parme (Italie) dans la commune de Pellegrino Parmense*, ADH 114, 2007, s. 83-98.
- MCQUILLAN, Kevin, *Family Composition, Birth Order and Marriage Patterns: Evidence From Rural Alsace, 1750-1885*, ADH 115, 2008, s. 57-71.
- MEDICK, Hans, „Missionare im Ruderboot“? *Ethnologische Erkenntnisweisen als Herausforderung an die Sozialgeschichte*, in: Aloys Winterling (ed.), *Historische Anthropologie. Basistexte*, Stuttgart 2006, s. 183-210.
- MEDICK, Hans, *Quo vadis, Historische Anthropologie? Geschichtsforschung zwischen Historischer Kulturwissenschaft und Mikro-Historie*, HA 9, 2001, s. 78-92.
- MEDICK, Hans, *Weben und Überleben in Laichingen 1650-1900: Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte*, Göttingen 1996.

- MELKESOVÁ, Miroslava, „Skrze něž Pán Bůh svět, církev i nebe množí...“ *Raněnovověké venkovské šestinedělky, porodní báby a kmotry*, in: Kateřina Čadková – Milena Lenderová – Jana Stráníková (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*. (Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27.-28. dubna 2006), Pardubice 2006, s. 263-290.
- MELKESOVÁ, Miroslava, *Adhiberi solent, qui compatres vocantur. Kmotrovství ve venkovském prostředí raného novověku na základě výzkumu chýnovské matriky*, HD 27, 2003, s. 63-120.
- MELKESOVÁ, Miroslava, *Církevní matriky českých zemí v pozornosti badatelů*, HD 32, 2008, s. 5-56.
- MENDELS, Franklin F., *Proto-Industrialization: the First Phase of the Industrialization Process*, *Journal of Economic History* 32, 1972, s. 241-261.
- MENOUŠEK, Antonín, *Výměnek a jeho postavení při držbě reální*, Praha 1898.
- MEULDERS-KLEIN, Marie Thérèse –THÉRY, Irène (edd.), *Les recompositions familiales aujourd'hui*, Paris 1993.
- MEUMANN, Markus, *Findelkinder, Waisenhäuser, Kindsmord. Unversorgte Kinder in der frühneuzeitlichen Gesellschaft*, München 1995.
- MIKULEC, Jiří, *Dějiny venkovského poddanského lidu v 17. a 18. století a česká historiografie posledních dvaceti let*, ČČH 88, 1990, s. 119-130.
- MITTERAUER, Michael, *Familie und Arbeitsteilung. Historischvergleichende Studien*, Wien- Köln 1992.
- MITTERAUER, Michael, *Former ländlicher Familienwirtschaft. Historische Ökotypen und familiale Arbeitsorganisation im österreichischen Raum*, in: Josef Ehmer – Michael Mitterauer (edd.), *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*, Wien-Köln-Graz 1986, s. 185-324.
- MITTERAUER, Michael, *Gesindedienst und Jugendphase im europäischen Vergleich*, GG 11, 1985, s. 177-204.
- MITTERAUER, Michael, *Historisch-anthropologische Familien-forschung. Fragestellung und Zugangsweisen*, Wien-Köln 1990.
- MITTERAUER, Michael, *Ledige Mutter. Zur Geschichte illegitimer Geburten in Europa*, München 1983.
- MITTERAUER, Michael, *Sozialgeschichte der Jugend*, Frankfurt am Main 1986.
- MOORE, Marianne, *Social Control or Protection of the Child? The Debates on the Industrial School Acts 1857-1894*, JFH 33, 2008, s. 359-387.
- MOREL, Marie-France, *Époque moderne*, ADH 102, 2001, s. 26-31.
- MORING, Beatrice (ed.), *Female Economic Strategies in the Modern World*, London 2012.
- MORING, Beatrice, *Conflict or Cooperation? Old Age and Retirement in the Nordic Past*, JFH 28, 2003, s. 231-257.
- MORING, Beatrice, *Migration, Servanthood and Assimilation in a New Environment*, in: Antoinette Fauve-Chamoux (ed.), *Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th-21th Centuries*, Bern 2004, s. 43-70.

- MORING, Beatrice, *Nordic Retirement Contracts and the Economic Situation of Widows*, CC 21, 2006, s. 383-418.
- MORING, Beatrice, *Rural Widows, Economy and Co-residence in the 18th and 19th Centuries*, HF 15, 2010, s. 239-254.
- MORING, Beatrice, *Systems of Survivals. Continuities and Discontinuities after the Death of the Household Head in Pre-industrial Finland*, in: Renzo Derosas – Michel Oris (edd.), *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Family Stress in Past Societies*, Bern 2002, s. 172-193.
- MORING, Beatrice, *The Standart of Living of Widows: Inventories as an Indicator of the Economic Situation of Widows*, HF 12, 2007, s. 233-249.
- MORING, Beatrice, *Widowhood Options and Strategies in Preindustrial Nothern Europe: Socioeconomic Differences in Household Position of the Widowed in 18th and 19th Century Finland*, HF 7, 2002, s. 79-99.
- MORING, Beatrice, *Widows, Children and Assistance from Society in Urban Northern Europe 1890-1910*, HF 13, 2008, s. 105-117.
- MORING, Beatrice, *Women, Work and Survival Strategies in Urban Northern Europe Before the First World War*, in: Beatrice Moring (ed.), *Female Economic Strategies in the Modern World*, London 2012, s. 45-71.
- MRÁZKOVÁ, Jana, „Přislibujou sobě věrnost, lásku a upřímnost až do smrti zachovati.“ *Vliv rodiny a „přátel“ na volbu životního partnera – panství Třeboň na konci 18. a počátkem 19. století*, HD 29, 2005, s. 53-107.
- MURDOCH, Lydia, *Imagined Orphans: Poor Families, Child Welfare, and Contested Citizenship in London*, London 2006.
- MUSILOVÁ, Dana, *Možnosti uplatnění gender v sociální historiografii*, SSD 8, 2001, s. 45-52.
- MYŠKA, Milan, *Problémy a metody hospodářských dějin. Metodické problémy studia sekundárního sektoru*, Ostrava 2010.
- MYŠKA, Milan, *Proto-Industrialisierung in Böhmen, Mähren und Schlesien*, in: Markus Cerman – Sheilagh C. Ogilvie (edd.), *Proto-Industrialisierung in Europa. Industrielle Produktion vor dem Fabrikszeitalter*, Wien 1994, s. 177-191.
- MYŠKA, Milan, *Protoindustrializace. (Čtvrtstoletá bilance jednoho historického paradigmatu)*, ČČH 92, 1994, s. 759-774.
- NÁCOVSKÁ, Pavla, *Svatební smlouvy jako pramen sociálně dějinného a historicko-demografického poznání. Kutná Hora 1550-1600*, HD 21, 1997, s. 37-72.
- NACHTMANNOVÁ, Alena, *Mezi tradicí a módou. Odívání v Čechách od renesance k baroku*, Praha 2012.
- NAVRÁTILOVÁ, Alexandra, *Namlouvání a svatba v české lidové kultuře*, Praha 2012.
- NAVRÁTILOVÁ, Alexandra, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004.
- NEFF, Charlotte, *The Education of Destitute Homeless Children in Nineteenth-century Ontario*, JFH 29, 2004, s. 3-46.
- NEFF, Charlotte, *The Role of Protestant Children's Homes in Nineteenth Century Ontario: Child Rescue or Family Support?*, JFH 34, 2009, s. 48-88.

- NESLÁDKOVÁ, Ludmila, *Reprodukce kulturně odlišných skupin obyvatelstva jižní Moravy v novověku na příkladu křesťanů a židů*, Praha 2003.
- NIXON, Cheryl L., *The Orphan in Eighteenth-century Law and Literature. Estate, Blood and Body*, Farnham 2011.
- NODL, Martin, *Dětství v předmoderní době*, Souvislosti 4, 1996, s. 7-29.
- NOVÁK, Pavel, *Rolník – Vysočina. Příklad Viléma Richlého a rodin z Mirošova a Dušejova*, in: Jiří Hanuš – Lukáš Fasora – Jiří Malíř (edd.), *Člověk na Moravě v 19. století*, Brno 2004, s. 182-201.
- NOVÁKOVÁ, Helena, *Tradiční řemesla a další možnosti přivýdělku na vesnicích na Pelhřimovsku (19. až polovina 20. století)*, VSP 18, 2007, s. 89-94.
- NOVÁKOVÁ, Olga, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v 19. a první polovině 20. století*, D 45, 2003, s. 177-188.
- NOVOTNÝ Jaroslav, *Děti a sirotci na panství chrasteckém r. 1636*, ČSPS 67, 1959, s. 6-11.
- NUHLÍČEK, Josef, *Matriční listinné doklady a jejich hodnota*, AČ 19, 1969, s. 91-97.
- OAKLEY, Ann, *Pohlaví, gender a společnost*, Praha 2000.
- OGILVIE, Sheilagh – CERMAN, Markus, *The Bohemian Census of 1651 and the Position of Inmates*, Histoire sociale 28, 1995, s. 333-346.
- OGILVIE, Sheilagh – EDWARDS, Jeremy, *Ženy a „druhé nevolnictví“ v Čechách na počátku novověku*, HD 22, 1998, s. 5-49.
- OGILVIE, Sheilagh – KÜPKER, Markus – MAEGRAITH, Janine, *Household Debt in Early Modern Germany: Evidence from Personal Inventories*, The Journal of Economic History 72, 2012, s. 134-167.
- OGILVIE, Sheilagh, *A Bitter Living. Women, Markets and Social Capital in Early Modern Germany*, Oxford 2003.
- OGILVIE, Sheilagh, *Consumption, Social Capital and the „Industrious Revolution“ in the Early Modern Germany*, CWPE, 2009.
- OGILVIE, Sheilagh, *How Does Social Capital Affect Women? Guilds and Communities in Early Modern Germany*, The American Historical Review 109, 2004, s. 325-359.
- OPITZ, Claudia, *Emanzipiert oder marginalisiert? Witwen in der Gesellschaft des späten Mittelalters*, in: Bea Lundt (ed.), *Auf der Suche nach der Frau im Mittelalter*, München 1991, s. 25-48.
- OPITZ, Claudia, *Mutterschaft und Vaterschaft im 14. und 15. Jahrhundert*, in: Karin Hausen – Heide Wunder (edd.), *Frauengeschichte – Geschlechtergeschichte*, Frankfurt am Main-New York 1992, s. 137-153.
- ORIS, Michel – OCHIAI, Emiko, *Family Crisis in the Context of Different Family Systems: Framework and Evidence on „When Dad Died“*, in: Renzo Derosas – Michel Oris (edd.), *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Family Stress in Past Societies*, Bern 2002, s. 17-79.
- ORME, Nicholas, *Medieval Children*, London 2003.
- ORME, Nicholas, *The Culture of Children in the Medieval England*, PP 148, 1995, s. 48-88.

- PÁNEK, Jaroslav, *Městské hrdelní soudnictví v pozdně feudálních Čechách (Výsledky, problémy a perspektivy studia)*, ČsČH 32, 1984, s. 693-728.
- PARISSE, Michel (ed.), *Veuves et veuves dans le haut moyen age*, Paris 1993.
- PAULOVÁ, Marika, *Plodnost vdaných žen ve farnosti Rožmberk nad Vltavou v 19. století*, HD 31, 2007, s. 49-90.
- PAULUSOVÁ, Jaroslava, *Milíčov, Nový Rychnov a okolí ve vzpomínkách svých rodáků. Vzpomínky Josefa Tomana a dalších rodáků*, Pelhřimov 1996.
- PAULY, Jan, *Právní rádce pro duchovní správu v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Systematický soubor církevních a státních zákonů, nařízení, rozhodnutí, norem a příslušných formulářů s praktickým návodem pro duchovní správu*, Praha 1902.
- PAUSER, Josef – SCHEUTZ, Martin – WINKELBAUER, Thomas (edd.), *Quellenkunde der habsburgermonarchie (16.-18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch*, Wien 2004.
- PAVLÍK, Zdeněk – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka – ŠUBRTOVÁ, Alena, *Základy demografie*, Praha 1986.
- PAWLOWSKY, Verena, *Die Mütter der Wiener Findelkinder. Zur rechtlichen Situation ledig gebärender Frauen im 18. und 19. Jahrhundert*, in: Ute Gerhard (ed.), *Frauen in der Geschichte des Rechts*, München 1997, s. 367-381.
- PAWLOWSKY, Verena, *Mutter ledig – Vater Statt, Das Gebär- und Findelhaus in Wien, 1784-1910*, Innsbruck-Wien-München 2011.
- PEJML, Karel, *Český lid ve svých názorech, obyčejích a pověrách*, Praha 1941.
- PEKAŘ, Josef, *Kniha o Kosti. Kus české historie I-II*, Praha 1910-1911.
- PELEGRIN, Nicolle – WINN, Colette H. (edd.), *Veuf, veuves et veuvage dans la France d'ancien régime. Actes du colloque de Poitiers, 11-12 juin 1998*, Champion 2003.
- PELEGRIN, Nicole, *Le sexe du crêpe. Costumes du veuvage dans la France d'ancien régime*, in: Nicolle Pellegrin – Colette H. Winn (edd.), *Veuf, veuves et veuvage dans la France d'ancien régime. Actes du colloque de Poitiers, 11-12 juin 1998*, Champion 2003, s. 219-245.
- PELLING, Margaret, *Finding Widowers: Men Without Women in English Towns Before 1700*, in: Sandra Cavallo – Lyndan Warner (edd.), *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*, New York 1999, s. 37-54.
- PERRIER, Sylvie, *Coresidence of Siblings, Half-Siblings and Step-Siblings in Old Regime France*, HF 3, 2000, s. 299-314.
- PERRIER, Sylvie, *Des enfants protégées. La tutelle des mineurs en France, 17e-18e siècles*, St. Denis 1998.
- PERRIER, Sylvie, *La marâtre dans la France d'Ancien Régime: l'intégration ou marginalité?*, ADH 112, 2006, s. 171-188.
- PERRIER, Sylvie, *Logique patrimoniale et relations sociales: les familles recomposées dans la France d'Ancien Régime*, in: Agnès Martial – Agnès Fine (edd.), *La valeur des liens. Hommes, femmes et comptes familiaux*, Toulouse 2007, s. 69-90.
- PERRIER, Sylvie, *The Blended Family in Ancien Régime France. A Dynamic Family Form*, HF 3, 1998, s. 459-471.

- PERSSON, Birgit – ÖBERG, Lisa, *Foster-children and the Swedish State 1785-1915*, in: Lars-Göran Tedebrand (ed.), *Orphans and Foster-children. A Historical and Crosscultural Perspective*, Umeå 1996, s. 51-80.
- PEŠEK, Jiří, *Pozůstalostní inventáře jako pramen poznání kultury každodenního života*, in: Václav Bůžek (ed.), *Kultura každodenního života českých a moravských měst v předbělohorské době*, České Budějovice 1991 (= Opera historica 1), s. 30-42.
- PETRÁŇ, Josef, *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*, Praha 2011.
- PETRÁŇ, Josef, *Mikrohistorie aneb o nedějínách*, in: Jan Klápště – Eva Plešáková – Josef Žemlička (edd.), *Dějiny ve věku nejistot. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštíka*, Praha 2003, s. 201-208.
- PETRÁŇ, Josef, *Příběh Ouběnic, Mikrohistorie české vesnice*, Praha 2001.²
- PETRÁŇOVÁ, Alena, *Venkovská chudina evidovaná v buquoyském „zaopatřovacím“ zařízení ve 2. polovině 18. století*, JSH 30, 1961, s. 114-134.
- PLACHT, Otto, *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.-18. století*, Praha 1957.
- POLÁK, Stanislav, *Knihy gruntovní a knihy městské. Poznámka k diplomatické terminologii*, AČ 16, 1966, s. 208-215.
- POLÁK, Stanislav, *Několik poznámek k „Několika poznámkám“*, AČ 17, 1967, s. 218-219.
- POLLOCK, Linda A., *Forgotten Children: Parent-Child Relations from 1500-1900*, Cambridge 1983.
- POMFRET, David M., *Representations of Adolescence in the Modern City: Voluntary Provision and Work in Nottingham and Saint-Etienne, 1890-1914*, JFH 26, 2001, s. 455-479.
- POPIEL, Jennifer J., *Making Mothers: the Advice Genre and the Domestic Ideal, 1760-1830*, JFH 29, 204, s. 339-350.
- PROCHÁZKA, Vladimír, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963.
- PROCHÁZKA, Vladimír, *Nejstarší česká vesnická pozemková kniha*, ČSPS 68, 1960, s. 81-83.
- PROCHÁZKA, Vladimír, *Výbava a výměnek na české vesnici 16. a 17. století*, ČL 49, 1962, s. 55-63.
- PROKOPEC, Jiří, *Manželství a rozvody v českých zemích v 19. století*, D 30, 1988, s. 310-313.
- PROKŮPEK, J. A., *Jak se hospodařilo na venkovských hospodářstvích v XIX. a na počátku XX. století. Vzpomínky a úvahy*, ČDV 18, 1931, s. 21-41.
- PULLAN, Brian, *Orphans and Foundlings in Early Modern Europe*, nepublikovaná přednáška University of Reading, 1989.
- QUINCY-LEFEBVRE, Pascale, *Familles, institutions et déviances. Une histoire de l'enfance difficile. 1880 – fin des années trente*, Paris 1997.
- RAMEY, Jessie B., *„I Dream of Them Almost Every Night:“ Working Class Fathers and Orphanages in Pittsburgh, 1878-1929*, JFH 37, 2012, s. 36-54.

- RATAJOVÁ, Jana, *Dějiny ženy a koncept genderu v české historiografii*, Kuděj1-2/2005, s. 159-173.
- RATAJOVÁ, Jana, *Gender history jako alternativní koncept dějin*, in: Kateřina Čadková – Milena Lenderová – Jana Stráníková (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*. (Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27.-28. dubna 2006), Pardubice 2006, s. 33-40.
- RATAJOVÁ, Jana, *Manželství v české literatuře raného novověku*, in: Jana Ratajová – Lucie Storchová (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření Boží*. Diskurzvy manželství v české literatuře raného novověku, Praha 2009, s. 733-775.
- RATAJOVÁ, Jana, *Pražské testamenty (1600-1620) jako pramen k dějinám rodinných struktur*, *Právněhistorické studie* 30, 1998, s. 90-113.
- REAY, Barry, *Microhistories: Demography, Society and Culture in Rural England, 1800-1930*, Cambridge 1996.
- REHER, David Sven – GONZALEZ-QUIFIONES, Fernando, *Do Parents Really Matter? Child Health and Development in Spain during the Demographic Transition*, *Population Studies* 57, 2003, s. 63-75.
- REINHARD, Wolfgang, *Lebens-formen Europas. Eine historische Kulturanthropologie*, München 2004.
- REVEL, Jacques (ed.), *Jeux d'échelles. La micro-analyse á l'expérience*, Paris 1996.
- REVEL, Jacques, *Micro-analyse et construction du social*, in: Jacques Revel (ed.), *Jeux d'échelles. La micro-analyse á l'expérience*, Paris 1996, s. 15-35.
- RHEINHEIMER, Martin, *Chudáci, žebráci a vaganti. Lidé na okraji společnosti 1450-1850*, Praha 2003.
- RIPPMANN, Dorothee, *Frauenarbeit im Wandel. Arbeitsteilung, Arbeitsorganisation und Entlohnung im Weinbau am Oberrhein (15./16. Jahrhundert)*, in: Heide Wunder – Christina Vanja (edd.), *Weiber – Menscher – Frauenzimmer. Frauen in der ländlichen Gesellschaft. 1500-1800*, Göttingen 1996, s. 26-59.
- ROBIN-ROMERO, Isabelle, „Apprendre mestier et gagner leur vie.“ *La mise en métier des orphelins des hôpitaux de la Trinité et du Saint Esprit au XVIIe siècle*, in: Jean Pierre Bardet (ed.), *Lorsque l'enfant grandit. Entre dépendance et autonomie*, Paris 2003, s. 657-672.
- ROBIN-ROMERO, Isabelle, *Les établissements pour orphelins á Paris aux XVIe-XVIIIe siècles*, *Histoire économie et société* 3, 1998, s. 441-453.
- ROBIN-ROMERO, Isabelle, *Les orphelins de Paris. Enfants et assistance aux XVIe-XVIIIe siècles*, Paris 2007.
- ROLLET-VEY, Catherine, *Période contemporaine*, ADH 102, 2001/2002, s. 32-46.
- ROSE, Sonya O., *Widowhood and Poverty in Nineteenth-century Nottinghamshire*, in: John Henderson – Richard Wall (edd.), *Poor Women and Children in the European Past*, London 1994, s. 269-291.
- ROUBIC, Antonín, *Správa statků olomouckého (arci)biskupství od 16. století*, SAP 31, 1981, s. 418-475.
- RYCZKOWSKA, Grazyna – PERROUX, Olivier, *Viellesses au féminin et au masculin. Individus familles et collectivité á Genève, 1816-1843*, ADH 112, 2006, s. 189-215.

- RYCHNOVÁ, Dagmar, *Prameny pro studium lidové písně na Pelhřimovsku*, ČL 42, 1955, s. 16-18.
- RYŠAVÁ, Eva, *Odras života městských žen v kramářských písních*, in: Jiří Pešek – Václav Ledvinka (edd.), *Žena v dějinách Prahy*. Sborník z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies, Praha 1996, s. 185-193.
- ŘEZNÍČEK, Jan, *Soupis českých a moravských urbářů*, AČ 22, 1972, s. 73-86.
- SAGOT, Isabelle, *Être veuve au temps des honorables hommes á Niort, au XVIIe siècle. L'apport des actes notairés*, in: Nicolle Pellegrin – Colette H. Winn (edd.), *Veuf, veuves et veuvage dans la France d'ancien régime*. Actes du colloque de Poitiers, 11-12 juin 1998, Champion 2003, s. 93-108.
- SALABA, Josef, *Příspěvky k dějinám selského práva dědického v 17. století*, ČČH 12, 1906, s. 191-197.
- SANDRI, Lucia, *Ségrégation et violence. Les enfants trouvés á Florence et en Toscane entre le XVIIe et le XVIIIe siècles*, in: Jean Pierre Bardet (ed.), *Lorsque l'enfant grandit. Entre dépendance et autonomie*, Paris 2003, s. 965-976.
- SANDRIN, Jean, *Enfants truvés, enfants ouvriers: XVIIe-XIXe siècle*, Paris 1982.
- SAUERMANN, Dietmar (ed.), *Knechte und Mägde in Westfalen um 1900*, Münster 1979.
- SCOTT, Joan W., *Gender. A Useful Category of Historical Analysis*, *The American Historical Review* 91, 1986, 5, s. 1053-1075.
- SCOTT, Joan W., *Women in History. The Modern Period*, PP 101, 1983, s. 141-157.
- SCOTT, Joan W., *Women's History*, in: Peter Burke (ed.), *New Perspectives on Historical Writing*, Cambridge 1992,² s. 43-70.
- SEABEN, David Warren, *Allianzen und Listen: Die Geschlechtvormundschaft im 18. und 19. Jahrhundert*, in: Ute Gerhard (ed.), *Frauen in der Geschichte des Rechts. Von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*, München 1997, s. 460-479.
- SEDLÁČEK, Jaromír, *Právo výměnku v dějinném vývoji*, *Věstník české akademie zemědělské* 19, 1943, s. 101-104.
- SEGALEN, Martine, *Historical Anthropology of the Family*, Cambridge 1987.
- SHAHAR, Shulamith, *Childhood in the Middle Ages*, London 1990.
- SHAHAR, Shulamith, *Vývojové fáze dětství*, *Souvislosti* 4, 1996, s. 7-29.
- SHARPE, Pamela, *Survival Strategies and Stories: Poor Widows and Widowers in Early Industrial England*, in: Sandra Cavallo – Lyndan Warner (edd.), *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*, New York 1999, s. 229-239.
- SHORTER, Edward, *The Making of the Modern Family*, New York 1975.
- SCHAMSCHULA, Walter, „Oráč z Čech“ a „Tkadleček“, ČČH 88, 1990, s. 824-833.
- SCHATTKOWSKY, Martina (ed.), *Witwenschaft in der Frühen Neuzeit. Fürstliche und adlige Witwen zwischen Fremd- und Selbstbestimmung*, Leipzig 2003.
- SHEETZ-NGUYEN, Jessica A., *Calculus of Respectability: Defining the World of Foundling Hospital Women and Children in Victorian London*, ADH 114, 2007, s. 13-36.

- SCHELLEOVÁ, Ilona – SCHELLE, Karel (edd.), *Civilní kodexy 1811-1950-1964*, Brno 1993.
- SCHLUMBOHM, Jürgen – DUHAMELLE, Christophe (edd.), *Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003.
- SCHLUMBOHM, Jürgen (ed.), *Kinderstuben. Wie Kinder zu Bauern, Bürgern, Aristokraten wurden. 1700-1850*, München 1983.
- SCHLUMBOHM, Jürgen, „Die Schule des Lebens:“ *Zur Sozialisation von Kindern im Vorindustriellen Deutschland*, in: Eduard Maur – Alice Velková (edd.), *Rodina a domácnost v 16.-20. století*, AUC Phil. et His., *Studia historica* 60, 2010, s. 69-88.
- SCHLUMBOHM, Jürgen, „Proto-Industrialisierung“ *als forschungs-strategisches Konzept und als Epochenbegriff – eine Zwischenbilanz*, in: Markus Cerman – Sheilagh C. Ogilvie (edd.), *Proto-Industrialisierung in Europa. Industrielle Produktion vor dem Fabrikszeitalter*, Wien 1994, s. 23-33.
- SCHLUMBOHM, Jürgen, *Gesindedienst als Lebensphase und als Klassenphänomen: Mägde und Knechte in einem Ländlichen Kirchspiel Nordwestdeutschlands. 1650-1850*, in: Antoinette Fauve-Chamoux – Ludmila Fialová (edd.), *Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe-XXe siècles*, Praha 1997, s. 23-39.
- SCHLUMBOHM, Jürgen, *Lebensläufe, Familien, Höfe. Der Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650-1860*, Göttingen 1994.
- SCHLUMBOHM, Jürgen, *Mächtige Mythen und flexible Praktiken: Erbhof und Stammfamilie in Deutschland*, in: Marie Koldinská – Alice Velková (edd.), *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 162-180.
- SCHLUMBOHM, Jürgen, *Quelques problèmes de microhistorie d'une société locale. Construction de liens sociaux dans la paroisse de Belm (17e-19e siècles)*, *Annales* 50, 1995, s. 775-802.
- SCHMIDT, Ariadne, *Generous Provisions or Legitimate Shares? Widows and the Transfer of Property in 17th Century Holland*, *HF* 15, 2010, s. 13-24.
- SCHMIDT, Ariadne, *Managing a Large Household. The Gender Division of Work in Orphanages in Dutch Towns in the Early Modern Period, 1580-1800*, *HF* 13, 2008, s. 42-57.
- SCHMIDT, Ariadne, *Survival Strategies of Widows and Their Families in Early Modern Holland, 1580-1750*, *HF* 12, 2007, s. 268-281.
- SCHMIDT, Heinrich R., *Hausväter vor Gericht. Der Patriarchalismus als zweischneides Schwert*, in: Martin Dinges (ed.), *Hausväter, Priester, Kastraten: zur Konstruktion von Männlichkeit in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, Göttingen 1998, s. 213-236.
- SCHOFIELD, Roger S., *Age-Specific Mobility in an Eighteenth-century Rural English Parish*, in: Peter Clark – David Souden (edd.), *Migration and Society in Early Modern England*, London 1987, s. 253-266.
- SCHREMMER, Eckart, *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Anmerkungen zu einem Konzept der Proto-Industrialisierung*, in: Hans-Ulrich Wehler (ed.), *Professionalisierung in historischer Perspektive*, Göttingen 1980, s. 419-448.
- SCHREMMER, Eckart, *Proto-Industrialisation: a Step Towards Industrialisation?*, *The Journal of European Economic History* 10, 1981, s. 653-670.

- SCHULTE, Regina, *Bevor das Gerede zum Tratsch wird*, in: Karin Hausen – Heide Wunder (edd.), *Frauengeschichte – Geschlechtergeschichte*, Frankfurt am Main-New York 1992, s. 67-73.
- SCHWALLER, Jan, *Komorní velkostatek Pardubice v letech 1650-1651*, in: Zdeněk Kárník – Jiří Štaif (edd.), *K novověkým sociálním dějinám českých zemí I. Čechy mezi tradicí a modernizací 1566-1848*, Praha 1999, s. 71-93.
- SIGLOVÁ, Tereza, „*Súd' se pokud súd:*“ *spor o opatrovnictví nezletilého dítěte v městečku Bohdanči v letech 1583-1584*, VSH 13, 2006, s. 3-16.
- SIGLOVÁ, Tereza, *Sírotci a vdovy v městečku Dašicích v letech 1563-1618*, VSH 11, 2001, s. 3-40.
- SIGLOVÁ, Tereza, *Svatební smlouvy a manželství na příkladu městečka Dašic v letech 1563-1652*, in: Martina Halířová (ed.), *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí. Sborník z konference konané 13.-14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*, Pardubice 2007, s. 27-46.
- SKOŘEPOVÁ, Markéta, *Gruntovní knihy 19. století a možnosti jejich využití (na příkladu panství Nový Rychnov)*, *Vlastivědný sborník Vysočiny, Oddíl věd společenských* 17, 2010, s. 48-72.
- SKOŘEPOVÁ, Markéta, *Gruntovní knihy první poloviny 19. století na příkladu panství Nový Rychnov*, AČ 60, 2010, s. 344-360.
- SKOŘEPOVÁ, Markéta, *Osiřelé děti ve venkovské společnosti. Směry zahraniční historiografie a inspirace pro české bádání*, HD 37, 2013, s. 51-78.
- SKOŘEPOVÁ, Markéta, *Stereotypy a každodennost vdovství a vdovectví v tradiční venkovské společnosti*, in: Václav Bůžek – Jaroslav Dibelka (edd.), *Utváření identity ve vrstvách paměti, České Budějovice 2011 (= Opera historica 15)*, s. 283-321.
- SKOŘEPOVÁ, Markéta, *Struktura venkovských domácností v Novém Rychnově v první polovině 19. století*, HD 32, 2008, s. 57-108.
- SKOŘEPOVÁ, Markéta, *Vdovství v tradiční venkovské společnosti (přehled bádání)*, HD 35, 2011, s. 1-31.
- SKOŘEPOVÁ, Markéta, *Vdovy a vdovství ve venkovské společnosti. Panství Nový Rychnov v první polovině 19. století, Rigorózní práce Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích*, České Budějovice 2010.
- SKUPNIK, Jaroslav, *Antropologie příbuzenství. Příbuzenství, manželství a rodina v kulturněantropologické perspektivě*, Praha 2010.
- SLÁDEK, Miloš, *Čeled' na třeboňských panstvích v polovině 17. století*, HD 11, 1987, s. 51-96.
- SLAVÍČKOVÁ, Pavla, „...kdyby se jí...ubližovalo, aby jí za vochranu byli.“ *Poručenství městského sirotčího statku před Bílou horou*, Výběr 43, 2006, s. 3-11.
- SLAVÍČKOVÁ, Pavla, *Právní ochrana dětí v období prvních kodifikací*, Praha 2012.
- SLAVÍČKOVÁ, Pavla, *Právní podstata poručenské správy sirotků v raném novověku*, *Acta Universitatis Palackinae Olomucensis Historica* 34, 2008, s. 45-52.
- SLAVÍČKOVÁ, Pavla, *Ukončení poručenské správy nezletilých osob v raně novověkém městském prostředí*, *Theatrum historiae* 6, 2010, s. 9-22.

- SLOVÁKOVÁ, Věra, *Postavení osiřelých dívek a žen ve vsi Křenovice v první polovině 18. století. Bakalářská diplomová práce*, Brno 2008.
- SMETANA, Robert – VÁCLAVEK, Bedřich, *České písně kramářské*, Praha 1949.
- SMÍŠKOVÁ, Helena, *Správa děčínského paství za Františka Thun-Hohensteina (1808-1844)*, SAP 22, 1972, s. 356-412.
- SOKOLL, Thomas, *Negotiating a Living: Essex Pauper Letters from London, 1800-1834*, in: Laurence Fontaine – Jürgen Schlumbohm (edd.), *Household Strategies for Survival, 1600-2000: Fission, Faction and Cooperation*, Cambridge 2000, s. 19-46.
- SONNINO, Eugenio, *Between the Home and the Hospice. The Plight and Fate of Girl Orphans in Seventeenth and Eighteenth-century Rome*, in: John Henderson – Richard Wall (edd.), *Poor Women and Children in the European Past*, London 1994, s. 94-116.
- SRB, Vladimír, *1000 let obyvatelstva českých zemí*, Praha 2004.
- STEEDMAN, Carolyn, *Labours Lost. Domestic Service and the Making of Modern England*, Cambridge 2009.
- STEEDMAN, Carolyn, *Master and Servant. Love and Labour in the English Industrial Age*, Cambridge 2001.
- STEINBACH, Sussie, *Women in England. 1760-1914. A Social History*, London 2005.
- STEINBACHOVÁ, Lucie, *Ke kritice spolehlivosti zpovědních seznamů pražské arcidiecéze*, HD 23, 1999, s. 137-150.
- STEJSKALOVÁ, Jana, *Křaft jako pramen pro studium kulturní úrovně měšťanské domácnosti*, in: Václav Bůžek (ed.), *Kultura každodenního života českých a moravských měst v předbělohorské době*, České Budějovice 1991 (= Opera historica 1), s. 74-80.
- STONE, Lawrence, *The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800*, London 1977.
- STORCHOVÁ, Lucie, *Gender a „přirozený řád“ v českojazyčných diskurzech vdovství, panenství a světectví raného novověku*, in: Jana Ratajová – Lucie Storchová (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskurzy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*, Praha 2008, s. 508-541.
- STORCHOVÁ, Lucie, *Konceptualizace genderu v Historische Anthropologie*, in: Lucie Storchová (ed.), *Conditio Humana – konstanta (č)i historická proměnná? Koncepty historické antropologie a teoretické reflexe v současné historiografii*, Praha 2007, s. 59-82.
- STRETTON, Tim, *Widows at Law in Tudor and Stuart England*, in: Sandra Cavallo – Lyndan Warner (edd.), *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*, New York 1999, s. 193-208.
- SVOBODA, J. F., *Pohledy do života selských sirotků*, Věstník zemědělského muzea 12, 1939, s. 114-121.
- SVOBODA, Jiří, *Ke studiu sociálního rozvrstvení venkovského lidu v Čechách v druhé polovině 18. století*, ČsČH 5, 1957, s. 447-473.
- SVOBODNÝ, Petr, *Les enfants abandonnés de l'Hôpital Italien de Prague*, in: Kolektiv autorů, *Enfance abandonné et société en Europe XVe-XXe siècle*, Roma 1991, s. 1097-1122.

- SZOŁTYSEK, Mikołaj, *Life-cycle Service and Family Systems in the Rural Countryside: a Lesson from Historical East-Central Europe*, ADH 117, 2009, s. 53-94.
- ŠEBESTOVÁ – LEDECKÁ, Augusta, *Ústroj hlavy vdaných žen na Pelhřimovsku*, ČL 11, 1902, s. 330.
- ŠIKULOVÁ, Alexandra, *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století (1785-1914)*, HD 34, 2010, s. 114-175.
- ŠIKULOVÁ, Alexandra, *Vývoj úmrtnosti ve farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století (1785-1914)*, HD 35, 2011, s. 217-262.
- ŠIMÁK, Josef Vítězslav, *Zpovědní seznamy arcidiecéze pražské z r. 1671-1752, díl V. Bechyňsko*, Praha 1928.
- ŠOLLE, Václav, *Civilní soudnictví předbřeznové v českých zemích*, SAP 10, 1960, s. 111-146.
- ŠPOROVÁ, Lenka, *Všední život města Mostu ve světle sirotčí knihy z první poloviny 17. století*, in: Michaela Hrubá (ed.), *Města severozápadních Čech v raném novověku*, Ústí n. Labem 2000, s. 54-76.
- ŠTAIF, Jiří, *Ztráta důvěry ve stát. Rakouský státní bankrot roku 1811*, DaS 38, 2001, s. 34-36.
- ŠTARHA, Ivan, *K soupisu pozemkových knih v Jihomoravském kraji*, AČ 17, 1967, s. 200-205.
- ŠTASTNÁ, Jarmila, *Výměnek a postavení výměnkářů v západním Podkrkonoší*, ČL 58, 1971, s. 283-290.
- ŠTEFANOVÁ, Dana – CERMAN, Markus, *Lebensunterhalt und Erwerb im Alter in ländlichen Gesellschaften der frühen Neuzeit*, in: Marie Koldinská – Alice Velková (edd.), *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 83-107.
- ŠTEFANOVÁ, Dana, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume von Untertanen in der Gutsherrschaft. Die Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen 1558-1750*, Wien-München 2009.
- ŠTEFANOVÁ, Dana, *K aspektům role příbuzenských vztahů a majetkových transakcí. Situace na frýdlantském panství v letech 1558-1750*, HD 22, 1998, s. 107-144.
- ŠTEFANOVÁ, Dana, *Mobilita podružské vrstvy. Snaha o její definici. Mikrostudie poddanské vesnice Luh*, ČNM – řada historická 164, 1995, s. 51-60.
- ŠTEFANOVÁ, Dana, *Sozialeschichtung in der Herrschaft Frýdlant. Ein Beitrag zur Entwicklung der bäuerlichen und unterbäuerlichen Bevölkerungsschichten zwischen 1650-1700*, HD 20, 1996, s. 177-229.
- ŠTEFANOVÁ, Dana, *Vdovy v raném novověku. Studie k právnímu postavení a jednání „viditelných“ žen na příkladu praxe panství Frýdlant v severních Čechách mezi léty 1550-1750*, SPFFBU, C 51, 2002, s. 49-69.
- ŠTEFANOVÁ, Dana, *Zur Stellung von Witwen in ländliche Gesellschaften den Frühen Neuzeit zwischen 1558 und 1750*, in: Václav Bůžek – Dana Štefanová (edd.), *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-anthropologische Zugangsweisen in der Geschichtswissenschaften*, České Budějovice 2001 (= Opera historica 9), s. 197-217.

- ŠTINDL, Martin, *Bítešští a novoměstští sirotci na přelomu 17. a 18. století (pokus o sledování osudové „kariéry“*, Západní Morava 8, 2004, s. 44-56.
- ŠTOVÍČEK, Ivan, *Zásady vydávání historických pramenů z období od počátku 16. století do současnosti. Příprava vědeckých edic dokumentů ze 16.- 20. století pro potřeby historiografie*, Praha 2002.
- ŠUBRTOVÁ, Alena, *Dějiny populačního myšlení a populačních teorií*, Praha 1989.
- ŠUBRTOVÁ, Alena, *Kojenecká úmrtnost v Praze v letech 1785-1815 na základě matrik*, HD 2, 1968, s. 45-57.
- ŠUBRTOVÁ, Alena, *Kontracepce, aborty a infanticidia v pramenech předstatistického období*, HD 15, 1991, s. 9-46.
- ŠULCOVÁ, Milada, *Příspěvek ke studiu života výměnkářů*, ČL 61, 1974, s. 97-99.
- ŠVANKMAJER, Milan, *Čechy na sklonku napoleonských válek. 1810-1815*, Praha 2004.
- TABUTIN, Dominique, *La surmortalité feminine en Europe avant 1940*, Population 33, 1978, s. 12-148.
- TADRA, Ferdinand, *Řádění Švédů na Pelhřimovsku po bitvě u Jankova roku 1645*, VSČJV 3, 1922-1923, s. 130-134.
- TALKENBERGER, Heike, *Konstruktion von Männerrollen in württembergischen Leichenpredigten des 16.-18. Jahrhunderts*, in: Martin Dinges (ed.), Hausväter, Priester, Kastraten: zur Konstruktion von Männlichkeit in Spätmittelalter und Früher Neuzeit, Göttingen 1998, s. 29-75.
- TEDEBRAND, Lars-Göran (ed.), *Orphans and Foster-children. A Historical and Crosscultural Perspective*, Umeå 1996.
- THIERCÉ, Agnès, *Histoire de l'adolescence: 1850-1914*, Paris 1999.
- THOŘOVÁ, Věra, *Kramářská píseň jako inspirační zdroj české písně lidové (na základě textových i melodických variant Jaký mám trápení)*, ČL 97, 2010, s. 51-74.
- TINKOVÁ, Daniela, *„Žena“ – prázdná kategorie? Od (wo)men's history k gender history v západoevropské historiografii posledních desetiletí 20. století*, in: Kateřina Čadková – Milena Lenderová – Jana Stráníková (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*. (Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27.-28. dubna 2006), Pardubice 2006, s. 19-32.
- TINKOVÁ, Daniela, *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa*, Praha 2004.
- TINKOVÁ, Daniela, *Ilegitimita a „nová ekonomie života“ v osvícenské Habsburské monarchii. Problém svobodných matek a nemanželských dětí mezi sociální kontrolou a sociální péčí na prahu osvícenské společnosti*, HD 27, 2003, s. 133-172.
- TINKOVÁ, Daniela, *Předcházet, či trestat? Problém infanticidia v osvícenské společnosti*, ČČH 101, 2003, s. 27-76.
- TINKOVÁ, Daniela, *Tělo, věda, stát. Zrození porodnice v osvícenské Evropě*, Praha 2010.
- TINKOVÁ, Daniela, *Věčně nemocná žena. Žena a mateřství v lékařském myšlení na prahu moderní doby*, Das 1, 2004, s. 7-11.

- TODD, Barbara J., *The Virtuous Widow in Protestant England*, in: Sandra Cavallo – Lyndan Warner (edd.), *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*, New York 1999, s. 63-93.
- TOMÍČEK, Antonín, *Dětské svátky v našem kraji, Zálesí 8, 1926-1927*, s. 65-67.
- TOMKINS, Alannah – KING, Steven (edd.), *The Poor in England 1700-1850. An Economy of Makeshifts*, Manchester 2003.
- TOMKINS, Alannah – KING, Steven, *Introduction*, in: Alannah Tomkins – Steven King (edd.), *The Poor in England 1700-1850. An Economy of Makeshifts*, Manchester 2003, s. 1-38.
- TOSH, John, *A Man's Place. Masculinity and the Middle Class Home in Victorian England*, London 1999.
- TOSH, John, *What Should Historians Do With Masculinity? Reflections on Nineteenth-century Britain*, in: Robert Shoemaker – Mary Vincent (edd.), *Gender and History in Western Europe*, Oxford 1998.
- TRANTÍREK, Miroslav, *Vliv státu na vývoj městských a gruntovních knih na Moravě a ve Slezsku do roku 1849*, SAP 10, 1960, s. 105-181.
- TRAXLER Jiří, (ed.), *Písňe krátké Jana Jeníka z Bratřic I*, Praha 1999.
- TRÍSKA, Karel, *Vývoj černínské ústřední správy*, SAP 18, 1968, s. 363-376.
- TURČÍN, Oldřich, *Několik poznámek k článku „Knihy pozemkové a knihy městské“*, AČ 17, 1967, s. 98-101.
- TUTTLE, Leslie, *Celebrating the Père de famille: Pronatalism and Fatherhood in Eighteenth-century France*, JFH 29, 2004, s. 366-381.
- TYWONIAK, Jiří, *Ústřední správa chotkovských velkostatků a její archiv*, SAP 23, 1973, s. 3-105.
- ULBRICHT, Otto, *The Debate About Foundling Hospitals in Enlightenment Germany: Infanticide, Illegitimacy, and Infant Mortality Rates*, Central European History 18, 1985, s. 211-256.
- ÚLEHLOVÁ-TILSCHOVÁ, Marie, *Česká strava lidová*, Praha 2011.²
- URBÁNKOVÁ-HRUBÁ, Lada, *Ze sirotčí agendy na Moravě 16. století (registra zemských sirotek z let 1552-1563)*, ČMM 76, 1957, s. 41-57.
- URFUS, Valentin, *Historické základy novodobého práva soukromého*, Praha 2001.
- VACEK, František, *Urbáře a pozemkové knihy*, ČDD 13, 1926, s. 8-31.
- VALVERDE LAMFUS, Lola, *Survival Strategies of Poor Women in Two Localities in Guipuzcoa (Northern Spain) in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, in: Beatrice Moring (ed.), *Female Economic Strategies in the Modern World*, London 2012, s. 33-44.
- VALVERDE, Lola, *Illegitimacy and the Abandonment of Children in the Basque Country, 1550-1880*, in: John Henderson – Richard Wall (edd.), *Poor Women and Children in the European Past*, London 1994, s. 51-64.
- VANĚČEK, Václav, *Dějiny státu a práva v Československu do roku 1945*, Praha 1964.
- VAŘEKA, Josef – FROLEC, Václav, *Lidová architektura. Encyklopedie*, Praha 2007.²

- VASSBERG, David E., *Orphans and Adoption in Early Modern Castilian Villages*, HF 3, 1998, s. 441-458.
- VEČERKOVÁ, Eva, *Poslouchejte, mládenci a panny..., aneb O české písni kramářské*, Brno 1995.
- VELKOVÁ, Alice, „Kdyby mi pánbůh z tohoto světa povolati ráčil.“ Význam právních pořízeních ve venkovské rodině v první polovině 19. století, in: Milan Řepa (ed.), 19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly, Praha 2008, s. 504-531.
- VELKOVÁ, Alice, *Dítě jako oběť. Vraždy dětí spáchané matkami ve 2. polovině 19. století*, in: Martina Halířová (ed.), Od početí ke školní brašně. Sborník z odborného semináře konaného 29.-30. května 2008 ve Východočeském muzeu v Pardubicích, Pardubice 2008, s. 147-164.
- VELKOVÁ, Alice, *Fenomén stárí ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, SSD 6, 2001, s. 145-156.
- VELKOVÁ, Alice, *Household Formation in Bohemia 1700-1850. Inheritance Practice and Family Strategy*, ČČH 109, 2011, s. 328-343.
- VELKOVÁ, Alice, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, Praha 2009.
- VELKOVÁ, Alice, *Migrace a životní cyklus venkovského obyvatelstva na Štáhlavsku v letech 1750-1850*, HD 30, 2006, s. 73-98.
- VELKOVÁ, Alice, *Nemanželské děti ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: Tomáš Jiránek – Jiří Kubeš (edd.), *Dítě a dětství napříč staletími* (= Scientific papers of the University of Pardubice, Series C, Supplement 5), Pardubice 2002, s. 205-227.
- VELKOVÁ, Alice, *Proměny venkovské společnosti v letech 1700-1850*, ČČH 105, 2007, s. 809-857.
- VELKOVÁ, Alice, *Sebevědomé, nebo zoufalé? Vdovy hospodařící na venkovských usedlostech v první polovině 19. století*, in: Milan Vojáček (ed.), *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století*. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.-24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy, Praha 2007, s. 321-340.
- VELKOVÁ, Alice, *Schuld und Strafe. Von Frauen begangenen Morde in den böhmischen Ländern in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, München 2012.
- VELKOVÁ, Alice, *Složení domácností a problematika čelední služby na panství Štáhlavy počátkem 19. století*, in: Marie Koldinská – Alice Velková (edd.), *Historik zapomenutých dějin*. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi, Praha 2003, s. 140-161.
- VELKOVÁ, Alice, *Sociální stratifikace venkova na přelomu 18. a 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, SSD 10, 2002, s. 53-66.
- VELKOVÁ, Alice, *Staatlichen Eingreifen in die Beziehungen zwischen Gutsherrschaft und der Untertanen. Zu Erbrecht und ländlicher Familienstruktur in Westböhmen an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert*, in: Markus Cerman – Robert Luft (edd.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“*, München 2005, s. 154-175.

- VELKOVÁ, Alice, *Staré ženy ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: Zdeněk Hojda – Marta Ottlová – Roman Prahel (edd.), *Věché stáří, nebo zralý věk moudrosti? Sborník příspěvků z 28. ročníku symposia k problematice 19. století*. Plzeň, 28. února-1. března 2008, Praha 2009, s. 204-226.
- VELKOVÁ, Alice, *Svatební smlouvy ve venkovském prostředí v 1. polovině 19. století*, in: Martina Halřřová (ed.), *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*. Sborník z konference konané 13.-14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích, Pardubice 2007, s. 75-86.
- VELKOVÁ, Alice, *Venkovské ženy v letech 1650-1850. Perspektivy výzkumu s využitím historické demografie, mikrohistorie, historické antropologie a dějin každodennosti*, in: Kateřina Čadková – Milena Lenderová – Jana Stránřřková (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006, s. 125-143.
- VELKOVÁ, Alice, *Zásahy státu do vztahu mezi vrchností a poddanými a jejich dopad na vesnickou rodinu na přelomu 18. a 19. století*, ČNM – řada historická 168, 1999, s. 53-73.
- VESELÁ, Renata, *Rodinné právo v období absolutismu*, in: Karel Schelle – Ladislav Vojáček (edd.), *Stát a právo v období absolutismu*, Brno 2005, s. 50-59.
- VIAZZO, Pier Paolo, *Family Structures and the Early Phase in the Individual Life Cycle. A Southern European Perspective*, in: John Henderson – Richard Wall (edd.), *Poor Women and Children in the European Past*, London 1994, s. 31-50.
- VILLARESPE REYES, Verónica – SOSA FERREIRA, Ana Patricia, *Mexico: Women and Poverty (1994-2004): Progres-a-Oportunidades Conditional Cash Transfer Programme*, in: Beatrice Moring (ed.), *Female Economic Strategies in the Modern World*, London 2012, s. 109-126.
- VILLEMUR, Frédérique, *La musique adoucit-elle les veufs?*, in: Nicolle Pelegrin – Colette H. Winn (edd.), *Veuf, veuves et veuvage dans la France d'ancien régime*. Actes du colloque de Poitiers, 11-12 juin 1998, Champion 2003, s. 259-273.
- VOJTÍŠKOVÁ, Marie, *Farní archivy a historicko-demografické bádání*, HD 4, 1970, s. 33-49.
- VOLF, Miloslav, *Vývoj gruntovní knihy ve světle zákonů a hospodářských instrukcí*, Zprávy Archivu země české 8, 1939, s. 41-108.
- VOLF, Miroslav, *Výsledky soupisu gruntovních knih ve Středočeském kraji*, SAP 16, 1966, s. 50-127.
- VYDRA, Rudolf, *Novorychnovsko v době vyvazování z roboty*, VSČJV 7, 1927-1928, s. 42-43.
- WALL, Richard, *Elderly Widows and Widowers and Their Coresidents in the Late 19th and Early 20th Century England and Wales*, HF 7, 2002, s. 139-155.
- WALL, Richard, *Some Implications of the Earnings, Income and Expenditure Patterns of Married Women in Population in the Past*, in: John Henderson – Richard Wall (edd.), *Poor Women and Children in the European Past*, London 1994, s. 312-335.
- WALL, Richard, *The Age of Leaving Home*, JFH 3, 1978, s. 181-202.
- WALL, Richard, *The Impact on the Household of the Death of the Father in Simple and Stem Family Societies*, Renzo Derosas – Michel Oris (edd.), *When Dad Died*.

- Individuals and Families Coping with Family Stress in Past Societies, Bern 2002, s. 141-172.
- WALL, Richard, *The Social and Economic Significance of Servant Migration*, in: Antoinette Fauve-Chamoux (ed.), *Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th-21th Centuries*, Bern 2004, s. 19-42
- WALL, Richard, *Widows and Unmarried Women as Taxpayers in England before 1800*, HF 12, 2007, s. 250-267.
- WALL, Richard, *Widows, Family and Poor Relief in England from the Sixteenth to the Twentieth Century*, in: Beatrice Moring (ed.), *Female Economic Strategies in the Modern World*, London 2012, s. 11-32.
- WALL, Richard, *Work, Welfare and the Family: An Illustration of the Adaptive Family Economy*, in: Lloyd Bonfield et al. (edd.), *The World We Have Gained: Essays Presented to Peter Laslett*, Oxford 1986, s. 261-294.
- WARD, John, *Placement et adoption des orphelins au Royaume Uni 1870-1926*, Paris 2010.
- WARNER, Lyndan, *Widows, Widowers and the Problem of „Second Marriages“ in Sixteenth-century France*, in: Sandra Cavallo – Lyndan Warner (edd.), *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*, New York 1999, s. 84-107.
- WIESNER, Merry E., *Women and Gender in Early Modern Europe*, Cambridge 2002.
- WINTER, Anne, *Abandoned in Brussels, Delivered in Paris: Long Distance Transports of Unwanted Children in the Eighteenth Century*, JFH 35, 2010, s. 232-248.
- WUNDER, Heide – VANJA, Christina (edd.), *Weiber – Menscher – Frauenzimmer. Frauen in der ländlichen Gesellschaft. 1500-1800*, Göttingen 1996.
- WUNDER, Heide, *„Er ist die Sonn, sie ist der Mond.“ Frauen in der Frühen Neuzeit*, München 1992.
- WUNDER, Heide, *Arbeiten, Wirtschaften, Haushalten: Geschlechterverhältnisse und Geschlechterbeziehungen im Wandel der deutschen Agrargesellschaft des 18. und 19. Jahrhunderts*, in: Reiner Prass – Jürgen Schlumböhm – Gérard Béaur – Christophe Duhamelle (edd.), *Ländliche Gesellschaften in Deutschland und Frankreich, 18.-19. Jahrhundert*, Göttingen 2003, s. 187-203.
- WUNDER, Heide, *Der gesellschaftliche Ort von Frauen der gehobenen Stände im 17. Jahrhundert*, in: Karin Hausen – Heide Wunder (edd.), *Frauengeschichte – Geschlechtergeschichte*, Frankfurt am Main-New York 1992, s. 50-56.
- WUNDER, Heide, *Herrschaft und öffentliches Handeln von Frauen in der Gesellschaft der Frühen Neuzeit*, in: Ute Gerhard (ed.), *Frauen in der Geschichte des Rechts. Von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*, München 1997, s. 27-54.
- ZÁLOHA, Jiří, *Správa panství Český Krumlov a náplň činnosti jejích orgánů v 19. století*, Archivum Trebonense 1991, s. 71-99.
- ZAORALOVÁ, Marie, *Vývoj správy brtnického velkostatku a její písemnosti*, SAP 19, 1969, s. 258-304.
- ZEITLHOFER, Herman, *Die „eiserne Ketten“ der Heirat. Eine Diskussion des Modells der „ökonomischen Nischen“ am Biespiel der südböhmischen Pfarre Kapličky*,

- 1640-1840, in: Jürgen Schlumbohm – Christophe Duhamelle (edd.), Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien, Göttingen 2003, s. 36-89.
- ZEITLHOFER, Herman, *Sozialhistorische Aspekte des Heiratsverhaltens. Die südböhmische Pfarre Kapličky (Herrschaft Hohenfurth) 1650-1840*, in: Markus Cerman – Robert Luft (edd.), Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“, München 2005, s. 257-276.
- ZEITLHOFER, Hermann, *Arbeit und Alter in ländlichen Gesellschaften der Frühen Neuzeit. Die Erwerbstätigkeit im Alter zwischen eigenem Besitz und den Zwängen einer „Ökonomie des Auskommens“*, in: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 2008, s. 31-54.
- ZEITLHOFER, Hermann, *Besitzwechsel und sozialer Wandel. Lebensläufe und sozioökonomische Entwicklungen im südlichen Bohmerwald, 1640-1840*, Wien-Köln-Weimar 2014.
- ZEITLHOFER, Hermann, *Das Ausgedinge am Beispiel des südböhmischen Pfarre Kapličky (Herrschaft Vyšší Brod), 1700 bis 1738*, JSH 65, 1996, s. 43-64.
- ZEITLHOFER, Hermann, *Flax and the Local Economy. Labour Relations and Agrosystem in South Bohemia (Seventeenth-Nineteenth Centuries)*, in: Eric Landsteiner – Ernst Langthaler (edd.), Agrosystems and Labour Relations in European Rural Societies, Brespols 2010, s. 57-74.
- ZEITLHOFER, Hermann, *Headship Succession and Retirement in South Bohemia, 1640-1840*, in: David R. Green – Alastair Owens (edd.), Family Welfare: Gender, Property and Provision since the Seventeenth Century, Westport 2004, s. 73-96.
- ZEITLHOFER, Hermann, *Land, Family and the Transmission of Property in a Rural Society of South Bohemia, 1651-1840*, CC 22, 2007, s. 519-544.
- ZEMEK, Metoděj, *Sirotcí na Hodonínsku v letech 1643-1656*, JM 14, 1978, s. 149-157.

XI. Seznam zkratek

Periodika

AČ	Archivní časopis
ADH	Annales de démographie historique
AUC Phil. et. His	Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica
CC	Continuity and Change
ČČH	Český časopis historický
ČDV	Časopis pro dějiny venkova
ČL	Český lid
ČNM	Časopis národního muzea
ČsČH	Československý časopis historický
D	Demografie
DaS	Dějiny a současnost
GG	Geschichte und Gesellschaft
HD	Historická demografie
HF	The History of the Family
JFH	Journal of Family History
JM	Jižní Morava
JSH	Jihočeský sborník historický
PP	Past and Present
SAP	Sborník archivních prací
SNM	Sborník národního muzea
SPFFBU	Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity
SSD	Studie k sociálním dějinám
VSH	Východočeský sborník historický
VSP	Vlastivědný sborník Pelhřimovska
VSČJV	Vlastivědný sborník českého jihovýchodu

Názvy institucí

MVP	Muzeum Vysočiny Pelhřimov, přísp. org.
MZA	Moravský zemský archiv
NA	Národní archiv
SOA	Státní oblastní archiv
SOkA	Státní okresní archiv

Názvy archivních fondů

APA	Archiv pražského arcibiskupství
FÚ	Farní úřad
Vs	Velkostatek
VÚ	Vikariátní úřad

Dobové měnové jednotky

C.M.	konvenční mince
kr.	krejcar
W.W.	Wiener Währung
zl.	zlatý

Jiné

ABGB	všeobecný občanský zákoník z roku 1811 (<i>Allgemeines bürgerliches Gesetz für die gesamten deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie</i>)
č.	číslo
čp.	číslo popisné
fol.	folio
inv. č.	inventární číslo
kar.	karton
kat. č.	katalogové číslo
N	narození
O	oddání
p.	počet
přír. č.	přírůstkové číslo
sign.	signatura
Z	zemřelí

XII. Seznam tabulek a grafů

Kapitola III.

Tabulka č. III.1.

Vývoj počtu domů a počtu obyvatelstva. Novorychnovsko, 1748-1855.

Tabulka č. III.2.

Demografické události. Novorychnovsko, 1786-1855.

Tabulka č. III.3.

Věk při prvním sňatku. Novorychnovsko, 1786-1855.

Tabulka č. III.4.

Sociální struktura domácností podle zповědního seznamu. Novorychnovsko, 1833.

Tabulka č. III.5.

Sociální struktura domácností podle zповědního seznamu. Novorychnovsko, 1853.

Tabulka č. III.6.

Úmrtnost kojenců a osob mladších 20 let ve srovnání s počtem narozených. Novorychnovsko, 1786-1855.

Tabulka č. III.7.

Zemřelí podle věkových skupin. Novorychnovsko, 1786-1855.

Graf č. III.1.

Přirozený přírůstek. Novorychnovsko, 1748-1855.

Graf č. III.2.

Demografické události. Novorychnovsko, 1786-1855.

Graf č. III.3.

Srovnání počtu narozených, zemřelých do 1 roku a do 20 let věku. Novorychnovsko, 1786-1855.

Graf č. III.4.

Zemřelí podle věkových skupin. Novorychnovsko, 1786-1855.

Mapa č. III.1.

Panství Nový Rychnov v první polovině 19. století.

Mapa č. III.2.

Farnosti na území panství Nový Rychnov v první polovině 19. století.

Kapitola IV.

Tabulka č. IV.1.

Počet vdov a vdovců podle zповědního seznamu. Novorychnovsko, 1833.

Tabulka č. IV.2.

Průměrný věk a medián při prvním ovdovění. Novorychnovsko, 1786-1855.

Tabulka č. IV.3.

Věk při prvním ovdovění mužů. Novorychnovsko, 1786-1855.

Tabulka č. IV.4.

Věk při prvním ovdovění žen. Novorychnovsko, 1786-1855.

Tabulka č. IV.5.

Věk při druhém ovdovění mužů. Novorychnovsko, 1786-1855.

- Tabulka č. IV.6.
Věk při druhém ovdovění žen. Novorychnovsko, 1786-1855.
- Tabulka č. IV.7.
Srovnání počtu narozených, zemřelých do 20 let a osiřelých podle časových období. Novorychnovsko, 1786-1855.
- Tabulka č. IV.8.
Podíl osiřelých na celkovém počtu manželsky narozených dětí. Novorychnovsko, 1786-1855.
- Tabulka č. IV.9.
Počet dětí mladších 20 let připadajících na jednu rodinu. Novorychnovsko, 1786-1855.
- Tabulka IV.10.
Počty osiřelých dětí mladších dvaceti let podle sociálního postavení rodičů. Novorychnovsko, 1785-1855.
- Tabulka IV.11.
Počty pozůstalých zletilých i nezletilých potomků připadajících na jednu osiřelou rodinu podle sociálního postavení rodičů. Novorychnovsko, 1785-1855.
- Tabulka č. IV.12.
Faktory ovlivňující počet sirotků připadajících na jednu rodinu podle sociálního postavení rodičů. Novorychnovsko, 1785-1855.
- Tabulka č. IV.13.
Věk při osiření. Novorychnovsko, 1786-1855.
- Tabulka č. IV.14.
Věk sirotků po otci v okamžiku osiření. Novorychnovsko, 1786-1855.
- Tabulka č. IV.15.
Věk sirotků po matce v okamžiku osiření. Novorychnovsko, 1786-1855.
- Tabulka č. IV.16.
Věk při ovdovění rodičů nezletilých dětí. Novorychnovsko, 1785-1855.
- Tabulka č. IV.17.
Osiřelé rodin podle počtu sirotků v jednotlivých desetiletích. Novorychnovsko, 1786-1855.
- Tabulka č. IV.18.
Počty dětí mladší 20 let v sirotčích rodinách. Novorychnovsko, 1785-1855.
- Tabulka č. IV.19.
Přítomnost vlastních sourozenců starších 20 let v době osiření. Novorychnovsko, 1785-1855.
- Tabulka č. IV.20.
Zastoupení osiřelých dětí podle roku osiření. Novorychnovsko, 1785-1855.
- Tabulka č. IV.21.
Zastoupení osiřelých dětí podle roku narození. Novorychnovsko, 1772-1855.
- Tabulka č. IV.22.
Počet všech dětí v osiřelých rodinách v závislosti na věku nejmladšího dítěte. Novorychnovsko, 1785-1855.
- Tabulka č. IV.23.
Počet všech dětí v osiřelých rodinách v závislosti na věku nejstaršího dítěte. Novorychnovsko, 1785-1855.
- Graf č. IV.1.
Muži podle věku při prvním ovdovění. Novorychnovsko, 1786-1855.

Graf č. IV.2.

Ženy podle věku při prvním ovdovění. Novorychnovsko, 1786-1855.

Graf č. IV.3.

Průměrný věk při prvním ovdovění mužů. Novorychnovsko, 1786-1855.

Graf č. IV.4.

Průměrný věk při prvním ovdovění žen. Novorychnovsko, 1786-1855.

Graf č. IV.5.

Srovnání počtu narozených, zemřelých do 20 let a osiřelých. Novorychnovsko, 1786-1855.

Graf č. IV.6.

Vývoj počtu osiřelých dětí podle jednotlivých desetiletí. Novorychnovsko, 1786-1855.

Graf č. IV.7.

Počty osiřelých dětí podle sociálního postavení rodičů. Novorychnovsko, 1785-1855.

Graf č. IV.8.

Vývoj průměrného věku a věkového mediánu při osiření. Novorychnovsko, 1796-1855.

Graf č. IV.9.

Podíl věkových kategorií na celkovém počtu sirotků po otci. Novorychnovsko, 1786-1855.

Graf č. IV.10.

Podíl věkových kategorií na celkovém počtu sirotků po matce. Novorychnovsko, 1786-1855.

Graf č. IV.11.

Osiřelé rodiny podle počtu nezletilých dětí. Novorychnovsko, 1786-1855.

Graf č. IV.12.

Zastoupení osiřelých dětí podle roku osiření. Novorychnovsko, 1785-1855.

Graf č. IV.13.

Zastoupení osiřelých dětí podle roku narození. Novorychnovsko, 1772-1855.

Graf č. IV.14.

Rodiny osiřelé po otci podle počtu nezletilých dětí. Novorychnovsko, 1785-1855.

Graf č. IV.15.

Rodiny osiřelé po matce podle počtu nezletilých dětí. Novorychnovsko, 1785-1855.

Graf č. IV.16.

Sourozenecké skupiny podle počtu osiřelých dětí mladších 20 let. Novorychnovsko, 1785-1855.

Kapitola V.

Tabulka č. V.1.

Postavení mužů v druhém roce vdovství. Novorychnovsko, 1785-1855.

Tabulka č. V.2.

Postavení žen v druhém roce vdovství. Novorychnovsko, 1785-1855.

Tabulka č. V.3.

Postavení mužů v druhém roce vdovství podle věku při ovdovění. Novorychnovsko, 1785-1855.

Tabulka č. V.4.

Postavení žen v druhém roce vdovství podle věku při ovdovění. Novorychnovsko, 1785-1855.

Tabulka č. V.5.

Postavení ovdovělých mužů v druhém roce po prvním ovdovění podle průměrného věku při ovdovění a socioprofesionálního zařazení. Novorychnovsko, 1785-1855.

Tabulka č. V.6.

Postavení ovdovělých žen v druhém roce po prvním ovdovění podle průměrného věku při ovdovění vdov a socioprofesionálního zařazení jejich prvních manželů. Novorychnovsko, 1785-1855.

Tabulka č. V.7.

Vdovci uzavírající nová manželství podle věkových skupin. Novorychnovsko, 1785-1855.

Tabulka č. V.8.

Vdovy uzavírající nová manželství podle věkových skupin. Novorychnovsko, 1785-1855.

Tabulka č. V.9.

Věkové rozdíly mezi partnery. Novorychnovsko, 1785-1855.

Tabulka č. V.10.

Pravděpodobnost sňatku pozůstalého rodiče v závislosti na počtu dospělých i nedospělých dětí z předchozího manželství. Novorychnovsko, 1785-1855.

Tabulka č. V.11.

Sňatky ovdovělých rodičů podle věku nejstaršího dítěte. Novorychnovsko, 1785-1855.

Tabulka č. V.12.

Pohlaví nejstarších dětí v osiřelých rodinách. Novorychnovsko, 1785-1855.

Tabulka č. V.13.

Sňatky ovdovělých rodičů podle věku nejmladšího dítěte. Novorychnovsko, 1785-1855.

Tabulka č. V.14.

Délka samostatného držení usedlosti. Novorychnovsko, 1786-1863.

Tabulka č. V.15.

Způsob ukončení samostatného hospodaření trvacího alespoň dva roky. Novorychnovsko, 1786-1863.

Tabulka č. V.16.

Vdovci a vdovy umírající v postavení držitele usedlosti. Novorychnovsko, 1793-1863.

Tabulka č. V.17.

Okolnosti odchodu na výměnek v případě ovdovělých mužů. Novorychnovsko, 1786-1863.

Tabulka č. V.18.

Okolnosti odchodu na výměnek v případě ovdovělých žen. Novorychnovsko, 1782-1855.

Tabulka č. V.19.

Způsob předání usedlostí v případě ovdovělých hospodářů. Novorychnovsko, 1786-1863.

Tabulka č. V.20.

Způsob předání usedlostí v případě ovdovělých hospodyň. Novorychnovsko, 1782-1855.

Tabulka č. V.21.

Synové přebírající usedlosti podle pořadí narození. Novorychnovsko, 1782-1863.

Tabulka č. V.22.

Vztah držitele usedlosti a sirotků v druhém roce po smrti rodiče. Novorychnovsko, 1786-1856.

Tabulka č. V.23.

Vztah dědice usedlosti a sirotků (po převodu usedlosti na příslušníka mladší generace). Novorychnovsko, 1785-1855.

Tabulka č. V.24.

Vztah dědiců usedlostí k osiřelým nevlastním sourozencům. Novorychnovsko, 1792-1846.

Graf č. V.1.

Strategie vdovců v druhém roce vdovství podle socioprofesionální příslušnosti (v %).
Novorychnovsko, 1785-1855.

Graf č. V.2.

Strategie vdov v druhém roce vdovství podle socioprofesionální příslušnosti (v %).
Novorychnovsko, 1785-1855.

Graf č. V.3.

Podíl věkových kategorií na sňatcích vdovců po prvním i druhém ovdovění.
Novorychnovsko, 1785-1855.

Graf č. V.4.

Podíl věkových kategorií na sňatcích vdov po prvním i druhém ovdovění.
Novorychnovsko, 1785-1855.

Kapitola VI.

Tabulka č. VI.1.

Věk čeledi na Novorychnovsku podle zpovědního seznamu z roku 1833.
Novorychnovsko, 1833.

Tabulka č. VI.2.

Zastoupení podruhů a čeledi v domácnostech poddaných podle zpovědních seznamů.
Novorychnovsko, 1833 a 1853.

Tabulka č. VI.3.

Pozice osiřelých dětí v domácnosti podle postavení rodičů v druhém roce po osiření.
Novorychnovsko, 1786-1856.

Tabulka č. VI.4.

Domácnosti samostatně hospodařících rodičů osiřelých dětí. Novorychnovsko, 1833-1855.

Tabulka č. VI.5.

Věk při úplném osiření. Novorychnovsko, 1793-1863.

Tabulka č. VI.6.

Prodleva mezi úmrtím rodičů v případě úplných sirotků. Novorychnovsko, 1793-1863.

Tabulka č. VI.7.

Počet úplných sirotků připadajících na jednu rodinu. Novorychnovsko, 1793-1863.

Tabulka č. VI.8.

Vztah poručníků a osiřelých dětí. Novorychnovsko, 1794-1850.

Tabulka č. VI.9.

Záležitosti novorychnovských sirotků řešené vrchnoporučenským úřadem.
Novorychnovsko, 1801-1850.

Tabulka č. VI.10.

Výpůjčky z novorychnovské sirotčí pokladny. Panství Nový Rychnov, 1799-1840.

Graf č. VI.1.

Pozice osiřelých dětí v domácnosti podle postavení rodičů v druhém roce po osiření.
Novorychnovsko, 1786-1856.

Kapitola VII.

Tabulka č. VII.1.

Výše podílů pro jednotlivé sirotky po otci (v % z celkové hodnoty rodinného majetku).
Novorychnovsko, 1790-1852.

Tabulka č. VII.2.

Výše podílů pro jednotlivé sirotky po matce (v % z celkové hodnoty rodinného majetku). Novorychnovsko, 1786-1854.

Tabulka č. VII.3.

Výše dědických podílů připadajících na jednotlivé sirotky (v zl. konvenční mince). Novorychnovsko, 1786-1854.

Tabulka č. VII.4.

Sňatkový věk osiřelých chlapců. Novorychnovsko, 1806-1877.

Tabulka č. VII.5.

Sňatkový věk osiřelých dívek. Novorychnovsko, 1804-1880.

Tabulka č. VII.6.

Sňatkový věk osiřelých dětí. Novorychnovsko, 1804-1880.

Tabulka č. VII.7.

Sňatkový věk osiřelých dětí, jejichž rodiče uzavřeli nový sňatek. Novorychnovsko, 1804-1880.

Tabulka č. VII.8.

Sňatkový věk osiřelých dědiců usedlostí. Novorychnovsko, 1804-1866.

Tabulka č. VII.9.

Osiřelí dědicové usedlostí a jejich sourozenci. Novorychnovsko, 1785-1855.

Tabulka č. VII.10.

Osiřelé dědičky usedlostí a jejich sourozenci. Novorychnovsko, 1785-1855.

Tabulka č. VII.11.

Sňatky osiřelých dědiců usedlostí podle sociální úrovně snoubenců. Novorychnovsko, 1804-1866.

Tabulka č. VII.12.

Sociální postavení nevěst osiřelých chlapců. Novorychnovsko, 1806-1877.

Tabulka č. VII.13.

Sociální postavení ženichů osiřelých dívek. Novorychnovsko, 1804-1880.

Graf č. VII.1.

Podíly z celkové hodnoty usedlosti připadající na jednoho sirotka. Novorychnovsko, 1786-1854.

Graf č. VII.2.

Srovnání sňatkového věku sirotků podle toho, zda jejich rodiče uzavřeli nový sňatek. Novorychnovsko, 1804-1880.

Graf č. VII.3.

Srovnání průměrného sňatkového věku osiřelých dědiců a sirotků, kteří usedlost nezdědili. Novorychnovsko, 1804-1880.

Graf č. VII.4.

Podíl sňatků osiřelých dětí s partnerem ze stejné nebo vyšší společenské vrstvy. Novorychnovsko, 1806-1877.

Graf č. VII.5.

Podíl sňatků osiřelých dětí s partnerem z nižší společenské vrstvy. Novorychnovsko, 1804-1880.

XIII. Seznam obrazových příloh

Obrázek IX. 1.

Vdovec. Světozor 17, 1883, č. 4, s. 45.

Obrázek IX. 2.

Nová píseň o vdovcích. Tiskárna Jana Rippla v Jihlavě, nedatováno.

MVP, Archiv, *Sbírka drobných literárních děl*, přír. č. 12732.

Obrázek IX. 3.

Pobožná píseň k svatému Jánů Nepomuckému. Tiskárna Jana Rippla v Jihlavě, 1851.

MVP, Archiv, *Sbírka drobných literárních děl*, přír. č. 1178.

Obrázek IX.4.

Mapa panství Nový Rychnov.

Obrázek IX.5.

Plán městečka Nový Rychnov, 1849.

NA Praha, APA, *Správa statků*, inv. č. 1081, sign. XXXIV/5/1-134, kar. 711.

Obrázek IX.6.

Městečko Nový Rychnov, fotografie, třicátá léta 20. století.

MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 84, kar. 15.

Obrázek IX.7.

Usedlost v Horních Hutích, fotografie, nedatováno.

MVP, *Fotoarchiv*, sign. Rx 4193.

Obrázek IX.8.

Plánek na vystavění domu čp. 40 v Novém Rychnově, 1867.

NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 2427.

Obrázek IX.9.

Plánek na vystavění chalupy čp. 121 v Novém Rychnově, 60. léta 19. století.

NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 2432.

Obrázek IX.10.

Modlitební knížka Jana Jaroše z Nového Rychnova, 1779.

MVP, Archiv, *Sbírka rukopisných modlitebních knih a zpěvníků*, inv. č. 3, rukopis č. 3.

Obrázek IX.11.

Modlitební knížka z Pelhřimovska, polovina 19. století.

MVP, Archiv, *Sbírka rukopisných modlitebních knih a zpěvníků*, inv. č. 25, rukopis č. 25.

Obrázek IX.12.

Bočnice a vnitřní část víka lidové truhly.

MVP, přír. č. 11945/1901-1977, inv. č. 10 NL 23.

Obrázek IX.13.

Malovaná lidová kolébka z Pelhřimovska.

MVP, přír. č. 4366/1901-1977, inv. č. 10 NL 2.

Obrázek č. IX.14.

Křestní čepeček z Pelhřimovska.

MVP, přír. č. 2724/1901-1977, inv. č. T 952.

Obrázek č. IX.15.

Křestní čepeček z Pelhřimovska.

MVP, přír. č. 2856/1901-1977, inv. č. T 955.

Obrázek IX.16.

Pernikářské formy z Pelhřimovska z přelomu 18. a 19. století.

MVP, přír. č. 1556/1901-1977, přír. č. 1602/1901-1977, přír. č. 1563/1901-1977.